

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

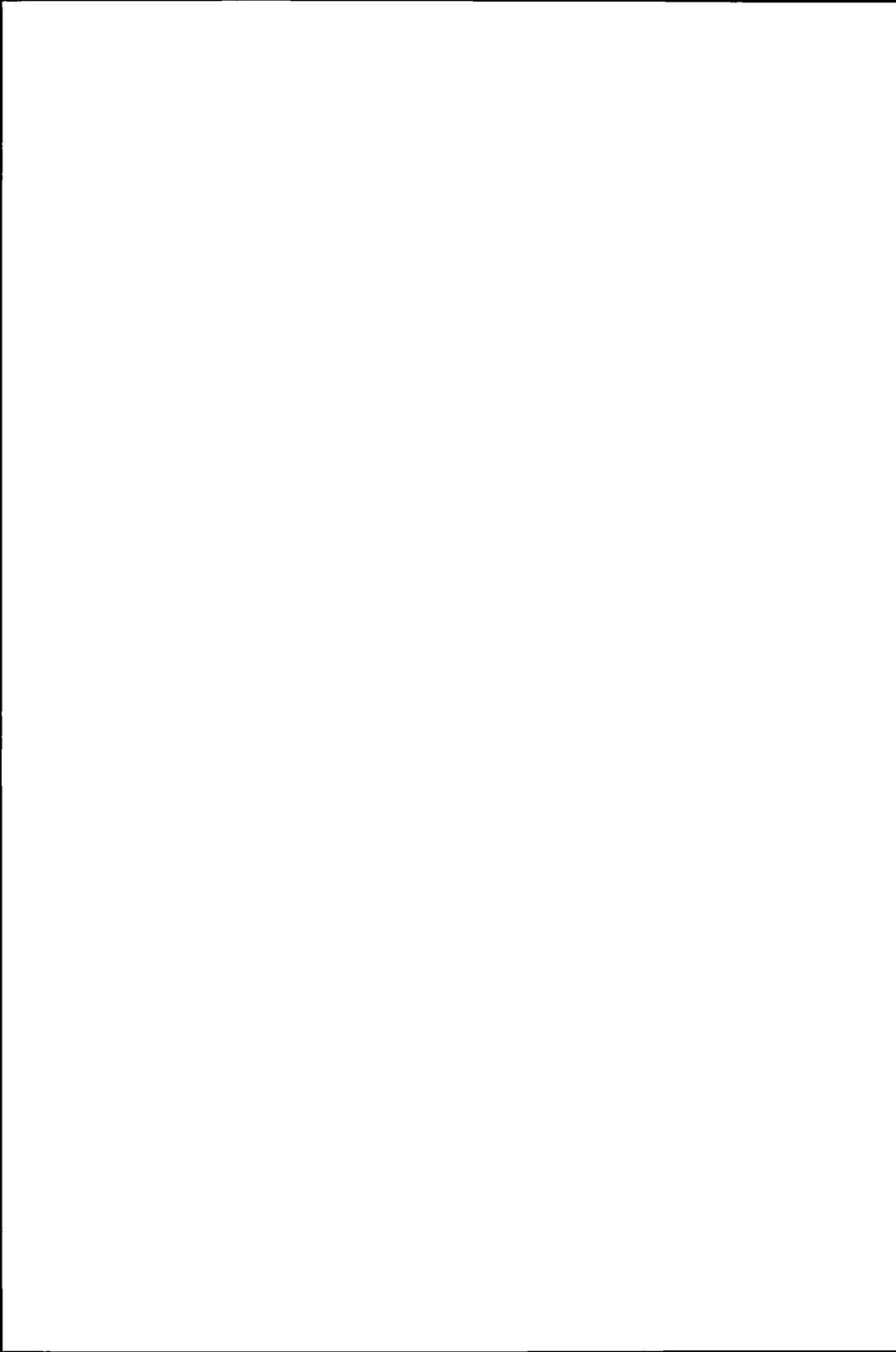
Links

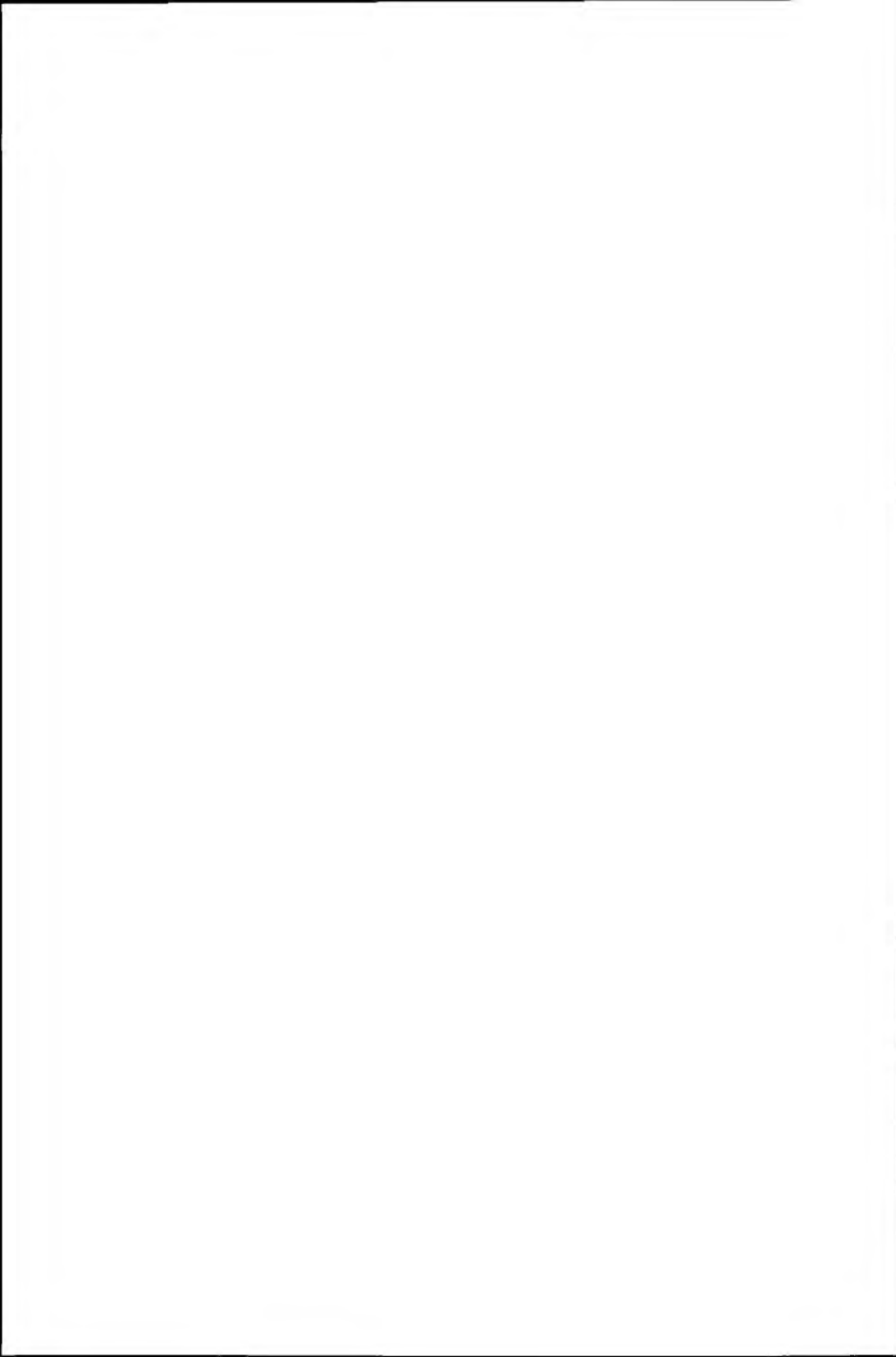
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

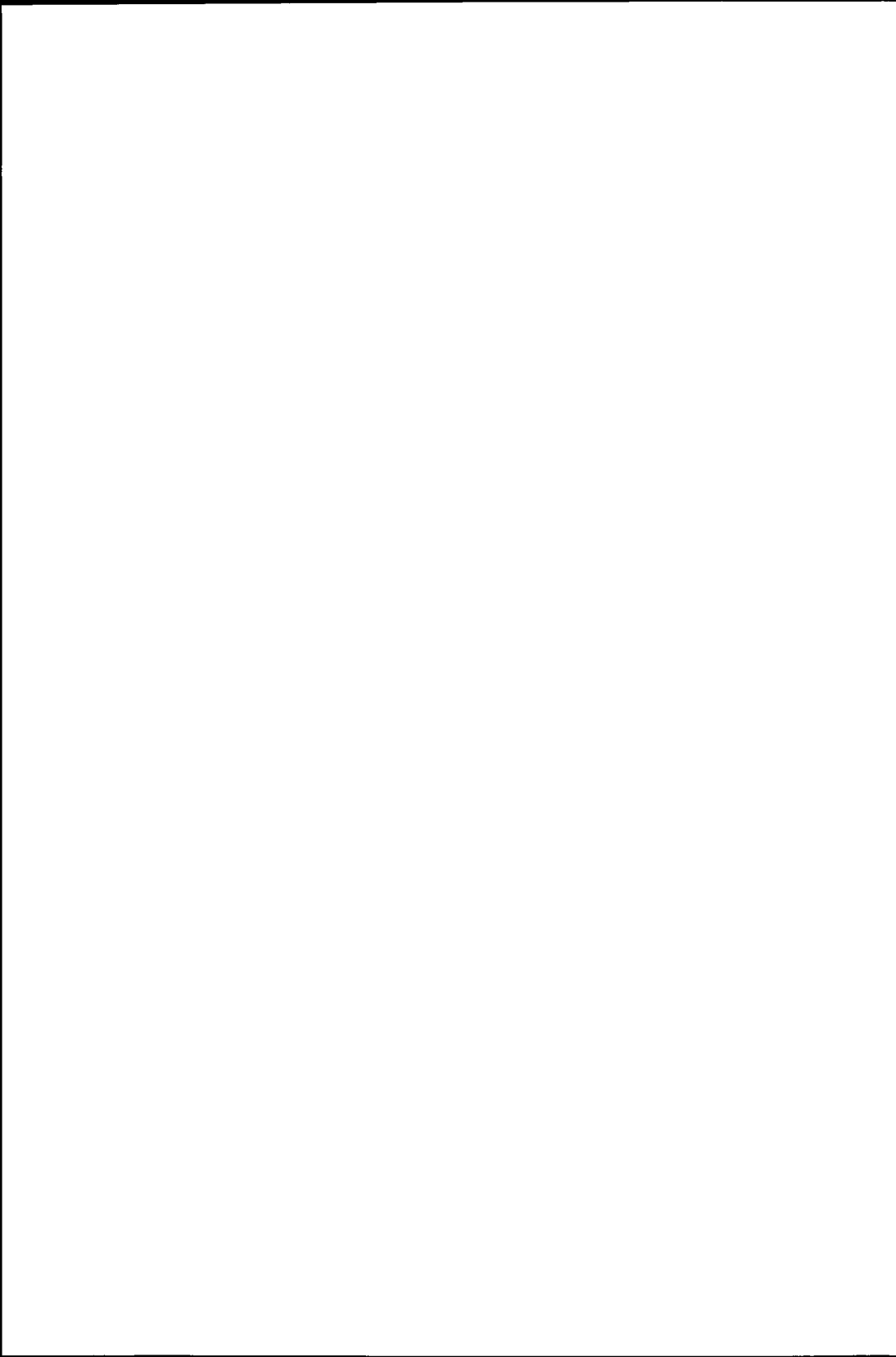

Sønderjyske årbøger
2004

Sønderjyske årbøger
2004

Sønderjyske årbøger

2004

Redaktion:

Axel Johnsen

Tina Sahl Lydiksen

Jesper Bolund Nielsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J.Schmidt Grafisk produktion, Vojens
Bogbinder: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

Tyske besættelsestropper passerer det berømte danske forsamlingshus i Aabenraa, Folkehjem, på deres vej mod nord den 9. april 1940 tidligt om morgenen. Inde i årbogen beskriver Jesper Juel Berg, der dengang var gymnasiast på Aabenraa Statskole, hvordan begivenheden virkede på ham og hans kammerater. For dem blev den 9. april 1940 blev en skillevej, hvor der måtte vælges mellem modstand og samarbejde, mellem kampen mod nazismen eller kommunismen – og mellem dansk og tysk. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Bagsidebillede:

Vognfabrikken DAPA i Aabenraa blev jævnet med jorden ved en sabotage den 28. december 1943. Aktionen var en slags svendeprøve for Jesper Juel Berg. Den sikrede ham optagelse i sabotageorganisationen BOPA. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Indhold

Artikler

<i>Henrik Skov Kristensen: Fra Aabenraa Statsskole til BOPA. Jesper Juel Bergs erindringer fra tiden 1940-1943</i>	7
<i>Kristian Jepsen Steg: De blakkede. National indifference og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940</i>	67
<i>Jan Hyldal Christensen: »Die neue Entwicklung in Dänemark hat begonnen«. Det tyske mindretal i Nordslesvig 1945-47</i>	87
<i>Lars N. Henningsen: Lutherske kirker mellem dansk og tysk. Omrids af Sønderjyllands kirkehistorie efter reformationen</i>	133
<i>Morten Andersen: Folkeafstemning og fødevarerforsyning. Ernærings- og forsyningsforhold i det slesvigske afstemningsområde 1918-20</i>	171
<i>Hans-Günther Andresen: Hjemstavnskultur og byggeskik i Slesvig-Holsten</i>	213

Nekrolog	247

Forfatterliste	249

Anmeldelser

<i>Adriansen, Inge: Første verdenskrig i mikroperspektiv. Maria Gørrigsens åbenbaringer (ved Kim Hansen)</i>	251
<i>Adriansen, Inge: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000 (ved Frank Lubowitz)</i>	252
<i>Alnor, Peter Christian: In Schleswig zu Hause. Der rote Mantel von Bülderup (ved Jørn Buch)</i>	254
<i>Blønd, Birte: Grænsegænger (ved Lone Anker Jakobsen)</i>	258
<i>Blønd, Birte: Skillelinier (ved Lone Anker Jakobsen)</i>	258
<i>Cöppicus-Wex, Bärbel: Die Dänisch-Deutsche Presse 1789-1848. Presse-landschaft zwischen Ancien Régime und Revolution (ved Juliane Engelhardt)</i>	260
<i>Da Sydslesvig gik af lave. Erindringer fra sindelagsskiftets år (ved Peter Thaler)</i>	263
<i>Flensburg in Bild und Wort. Von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert (ved Gerret Liebing Schlaber)</i>	265
<i>Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart (ved Martin Klatt)</i>	267
<i>Grænselandshistorie gennem 40 år (ved Jørgen Kühl)</i>	271
<i>Hagelstein, Karl-Otto: Die Erbansprüche auf die Herzogthümer Schleswig und Holstein 1863/64 (ved Claus Bjørn)</i>	272

Hamer, Kurt: Landespolitiker und Grenzlandbeauftragter (ved <i>Martin Klatt</i>)	274
Hansen, Gynther: Endnu et bette nyk. Erindringer fra efterkrigstiden (ved <i>Jesper Bolund Nielsen</i>)	276
Herreborg Thomsen, Birgitte: Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-45 (ved <i>Ole Drostrup</i>)	277
Kragh-Nielsen, Niels H.: Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850 (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	279
Kühl, Jørgen: Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa. Nationale mindretal og minoritetsordninger i det dansk-tyske grænseland belyst i en europæisk sammenhæng (ved <i>Jørn Buch</i>)	281
Lauridsen, John T.: Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP (ved <i>Peter Hopp</i>)	284
Meyer, Karl Otto: Frihed, lighed og grænseland. Erindringer II (ved <i>Søren Krarup</i>)	287
Middelalderlige altertavler i Haderslev Stift. Temaer og katalog (ved <i>Tina Sahl Lydiksen</i>)	289
Møller, Henrik J: Tønder Kaserne 1920-2002. Samspillet mellem en by og en kaserne (ved <i>H. E. Sørensen</i>)	291
Nørr, Erik: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amstsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963 (ved <i>Axel Johnsen</i>)	293
Porskrog Rasmussen, Carsten: Rentegods og hovedgårdsdrift; godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770 (ved <i>Finn Stendal Pedersen</i>)	296
Pust, Dieter: Flensburg. Eine Stadt und ihre Geschichte (ved <i>René Rasmussen</i>)	303
Schleswig-Holstein Topographie. Städte und Dörfer des Landes (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	304
Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945 (ved <i>Henning Poulsen</i>)	307
Venborg Pedersen, Mikkel: Ejdersted. Skitser fra et landskab 1650-1850 (ved <i>Peter Dragsbo</i>)	309
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	311
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	345
Historisk Samfund for Sønderjylland	345
Andre landsdelsdækkende foreninger	355
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	357
Oversigt over årsskrifter og periodica	380
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtskredsudvalg og regnskab 2003	387

Fra Aabenraa Statsskole til BOPA

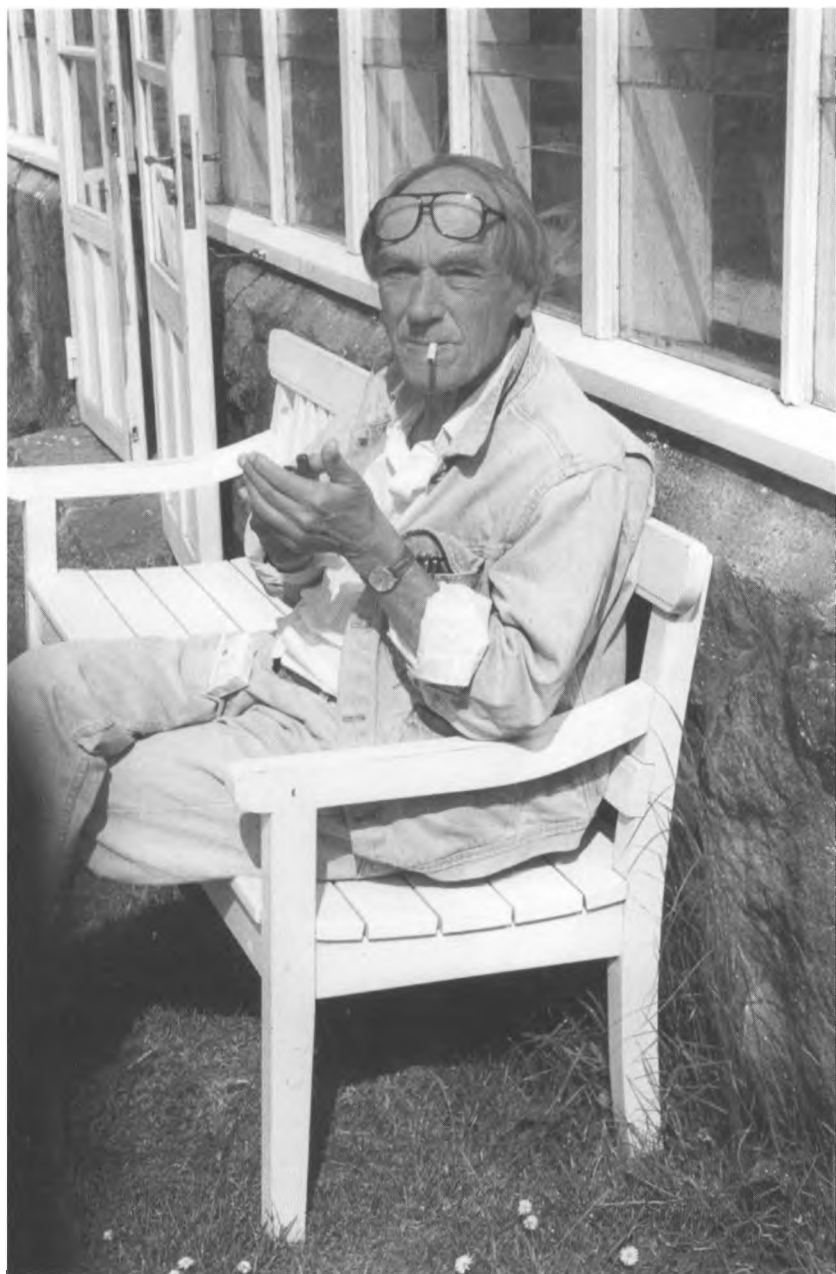
Jesper Juel Bergs erindringer fra tiden 1940-1943

ved HENRIK SKOV KRISTENSEN

Jesper Juel Berg blev født den 8. januar 1923 i Århus. Allerede da han var spæd, flyttede familien til Aabenraa, hvor han voksede op og tilbragte sin ungdom. Oprindelig hed han Petersen til efternavn, men han tog senere sin mors efternavn. Mest kendt er Jesper Juel Berg som gruppeleder i den københavnske sabotageorganisation BOPA.¹ Han blev rekrutteret til BOPA af den senere leder af sabotageorganisationen, Børge Thing, opererede under dæknavnet »Finn« og blev på et tidspunkt gruppefører. Han deltog i en lang række af de største og mest kendte sabotagehandlinger, blandt andre mod våbenfabrikken Globus, Hærens Våbenarsenal, B&W i flere omgange, Dansk Industri-syndikat kaldet Riffelsyndikatet, Flyvetroppernes værksted på Kløvermarken og fabrikken Globe i Glostrup.

Jesper Juel Berg blev anholdt af tyskerne den 5. december 1944, da han sammen med et par andre BOPA-folk var på vej til et våbendepot. Én blev dræbt under anholdelsen. Jesper Juel Berg og en kammerat blev først indsat i Shellhuset, hvor de under tortur erkendte at have deltaget i en række sabotager. Senere blev de overført til Vestre Fængsel og den 15. januar 1945 sendt til koncentrationslejren Neuengamme. Herfra blev de i slutningen af april 1945 transporteret hjem med de hvide busser. Jesper Juel Berg har senere fortalt, at han var så svækket, at han ikke huskede meget fra hjemtransporten. Ifølge hans notater ankom han til Frøslevlejren for straks efter at blive sendt til Sverige.

Efter en rekonvalescentperiode i Sverige kom han på Askov Højskole. Her mødte han sin første kone, som han fik tre sønner med, men senere blev skilt fra. I slutningen af 1947 kom han til den sønderjyske avis *Hejmdal* som journalistelev. Senere blev han journalist på *Ringsted Folketidende*, *Lolland-Falsters Folketidende*, *Viborg Stifts Folkeblad* og senere *Fyens Stiftstidende* i en længere årrække. Her blev han kendt

Jesper Juel Berg i 1993, fire år før sin død i 1997. Foto: Thordis Juel Berg.

som en af avisens bedst skrivende journalister, hvadenten det gjaldt reportager eller interviews. I sine sidste år arbejdede Jesper Juel Berg på en bog om sine oplevelser under besættelsen. Formålet med bogen var først og fremmest at efterlade sine erindringer fra en tid, han ellers ikke talte meget om, til sine børn.

Jesper Juel Berg døde den 26. september 1997. Bogen blev ikke færdig, men hans efterladte disposition og påtænkte kapiteloverskifter afslører et ambitiøst anliggende: 24 kapitler var tanken, han nåede kun 6. Og disse seks drejer sig hovedsageligt om tiden i Aabenraa, hans »flugt« derfra og den første tid i København, hvor han fik kontakt til BOPA. Fra denne sammenhæng bringes nedenunder fyldige uddrag. Kapiteloverskrifterne er forfatterens egne, derimod fik Jesper Juel Berg ikke givet sin rudimentære »bog« nogen titel. Ovennævnte titel skyldes derfor udgiveren. Af pladshensyn har det været nødvendigt at foretage visse forkortelser i teksterne, dels ved at gengive to kapitler i referat, dels ved at foretage enkelte udeladelser.

Trop og krig

Krigen var brudt ud, Polen rendt over ende, og på Aabenraa Statsskole skulle de ældste elever spille komedie. Vi gjorde det hver vinter. Som regel lidt 1800-tals munterhed af Holbergsk tilsnit. Der var tradition for det, og den skulle stormagternes kontroverser ikke anfægte, havde rektor bestemt.

En besynderlig mand, rektor Ingvar Mogensen hed han, »Lemme« blev han kaldt – det sønderjyske ord for lemmer. Øgenavnet var elevernes påhit og sigtede til hans fremtoning. Ingen kunne være i tvivl om, at han var en nær slægtning af den store Bastian, den tyske *Struwelpeter*, så dansk end skolemanden var. To meter høj, tynd som en granrafte, tottet gråt hår, sparsomt fuldskæg i samme kulør og spidset til i en gedeagtig fip. Hele gestalten indpakket i et ensfarvet mørkegråt hylster af et sæt tøj, uden på en hvidlig skjorte, som var bundet sammen i halsen af et sort hæklet slips. På fødderne sorte fjederstøvler.

Af opdragelse og natur var han endt i at have tre guder. Den store oppe i himlen, Rigets monark, som var Christian X og his Lordship Baden Powell, som efter sin glørværdige indsats i Sydafrikas boerkrig blev verdenskendt på det med spejderne. Tilknytningen til Vorherre oplevede eleverne som salmesang og Fadervor under den daglige

Ingvar Mogensen, også kaldet »Lemme«. Rektor på Aabenraa Statsskole 1920-1942. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

morgenandagt. Konge og fædreland optrådte ved samme lejlighed i form af en nationalsang efter det kristelige.

Rektors forgudelse af den engelske adelsmand bag drenges friske uniformerede friluftsliv, kom bl.a. til udtryk, når han som øverste chef for byens gule spejdere mønstrede sine tropper ved nytårsparaden. Iført Bermuda-lange kakishorts og blåkolde knæ skridtede han fronten af og efter en kirkelig højtidelighed med ord om at være beredt, deltog han med henført vibrerende fip i styrkens tjikkerlikker, tjikkerlikker ...

Denne pædagogiske mand havde efter Sønderjyllands genforening med Danmark i 1920 fået overdraget ledelsen af det tidligere tyske gymnasium, og da jeg knap halvandet årti senere blev optaget som elev i første mellem, havde han for længst indført en række regler for, hvorledes et skoleår skulle afvikles. En del af dem var blevet til

traditioner, blandt andet den uanfægtelige vinterkomedie. Og den blev på forunderlig vis optakten til mit første møde med krigen.

Vi skal tilbage til efteråret 1939, men forinden skal det røbes, at forholdet mellem rektor og mig ikke var af allerbedste – end ikke selv om jeg havde været både ulveunge og spejder. Jeg var ikke rigtig. Mere til kællingeknuder end råbåndsknob, mere til at tænde en cigaret med en tændstik end et bål med træ. I de tidlige mellemskoleår flygtede jeg jævnlige og forgæves for at opsøge de vilde varme lande, og da jeg blev træt af det, begyndte jeg at gå med piger. Intet af det efter rektors smag.

En enkelt gang prøvede han at bringe mig på ret køl. I et frikvarter var jeg blevet pågrebet i at ryge tobak, og om det var Vorherre, Kongen, Powell eller Bastian der inspirerede ham, ved jeg ikke, men i hvert fald følte han sig foranlediget til at hente spansk røret ud fra et skab på sit kontor. Fra tre meters højde, og med en kraft som kunne gøre enhver tysk forhørsleder misundelig, lod han røret suse ned over min himmelvendte bagdel. Flere gange, men på den tilsigtede rette køl, fik han mig kun i den forstand, at jeg fra stramt krumbøjet stilling kom op at stå og måtte forblive stående i adskillige timer. Det var umuligt at sidde ned.

På denne efterårsdag lå afstraffelsen år tilbage, men i psykisk henseende havde tiden hverken lægt striberne på min popo eller gjort mig til duks. Om end jeg var blevet 16 år og gik i gymnasiet, var jeg stort set den samme. Følgelig havde min indstilling til rektor og hans til mig ikke undergået nogen forandring.

Dagen var ualmindelig råkold og regnfuld, så derfor havde jeg i det store frikvarter søgt indendørs tilflugt i skolens bibliotek. I klasseværelserne måtte vi ikke opholde os, men i kundskabssøgende øjemed gerne blandt bøgerne. Sådan som vejret teede sig, var søgningen stor, uden dog udlånstallet påvirkedes væsentligt. Eleverne stod i små grupper, lunede sig og sludrede om løst og fast. Selv stod jeg med ryggen til dem og så ud af vinduet efter min skolekæreste Lisbeth.

Pludselig forstummede al småsnak. Med nakken var det mig umuligt at iagttage årsagen, men jeg kendte den. Rektor havde, som så ofte før på den slags dage, indfundet sig for efter eget og inakkvilabelt skøn at sortere lunere fra lånere. Første kategori røg sporenstregs ud i kulden, og at jeg ville blive henregnet til den, var aldeles afgjort.

Et forsøg på at undgå det, ville dog være på sin plads, skønnede jeg. Det var nemlig sådan, at jeg med venstre hånd kunne nå en reol.

Ubemærket fik jeg listet en bog ned fra en af hylderne. Jeg lagde den i vindueskarmen og begyndte med tænksom mine at bladre, indtil jeg opdagede, at det var en illustreret udgave af *Gøngehøvdingen*. Jeg var leveret. Intet boglært menneske kunne opfatte litteratur i den genre som troværdig læsning for en gymnasiast. Jeg ville med brask og bram blive kylet ud i det antarktiske uvejr.

Resigneret bladrede jeg videre, og naturligvis netop som jeg endda med nogen interesse betragtede en tegning af dysten mellem Ib og Gøngehøvdingen på en træstamme over et vandløb, fornemmede jeg rektor lige bag mig. »Nu sker det«, nåede jeg at tænke, og så skete det:

– Jesper, der er noget, jeg vil tale med dig om.

Om end fri for korporlig smerte, ramte ordene mig fuldt så hårdt som i sin tid spanskroreret. Hans tonefald var venligt. Så imødekomende som jeg aldrig havde hørt det. Der måtte stikke noget under.

– Du ved jo, at vi ved skolefester hver vinter opfører en komedie. Kunne du tænke dig at spille med i den?

Hvad jeg tænke og følte i disse sekunder står mig uklart, men jeg husker, at jeg fik fremstammet:

– Ja tak, det vil jeg da gerne.

– Nå, men så hører du nærmere fra lektor Hahnemann kom det fortsat elskværdigt fra rektor.

Så vendte han om og forlod biblioteket. Jeg stod målløs med *Gøngehøvdingen*, vidste hverken ud eller ind, kun at jeg måtte fortælle det utænkeligt passerede til Lisbeth, og til min mor og far. Utænkeligheden blev endnu mere ufatteligt, da lektor Hahnemann fortalte mig, at årets komedie skulle være Johan Ludvig Heibergs Vaudeville *Recensenten og dyret*, og at jeg var udset til at spille hovedrollen som recensenten Trop. [...]

I begyndelsen af februar sad hvert ord og tone, hvor de skulle, parate til at blive båret ud over rampen til et, dagdrømte man, stort og forventningsfuldt publikum.

Men tiden gik videre, uden at der hændte mere. I henhold til rektors traditionsskema skulle denne vinterlige skolefest afholdes i februar, senest marts, men begge måneder gik, uden at det skete. Der kom noget i vejen, men ingen sagde hvad. Mystisk og forstemmende forekom det vor teatertrup, indtil Hahnemann en dag i slutningen af marts kom farende og begejstret fortalte, at der var blevet fastsat en dato i april. Genopfriskningsprøver og ny gejst. Nu skulle det være. Datoen oprandt, scenen i festsalen på danskhedens højborg Folke-

Jesper Juel Petersen (senere Berg), som 17-årig i sommeren 1940. Her fotograferet på trappen til sin kæreste Lisbeths hjem på Kystvej i Aabenraa. Foto: Thordis Juel Berg.

hjem var gjort klar, og vi agerende gjort klar og så parate, som sommerfuglene i maven tillod. Foran tæppet sad vitterligt det store og forventningsfulde publikum, man havde drømt om. Salen var stuvende fyldt, balkonen også, og den veloplagte stemning gættede man sig til, fordi salen summede af latter og livlig pludren.

Recensenten og Dyret udspilles i én og samme kulisse, en mindre plads med nogle serveringsborde foran et restauranttelt på Dyrehavsbakken. Et af dem var recensent Trops stambord. Der sad han med sine kritiske papirer og et glas vin, som jævnligt blev fyldt op af småborgerlige beundrere, han var jo en mand af ånd. [...]

Bragende bifald, ovationer, dacapo og efter endnu et endeligt tæp-fald, hu hej og halløjsa på det skrånende gulv. Alle havde gjort det godt, alle var jublende glade, også rektor på visit bag tæppet, og minsandten om han ikke havde en personlig bemærkning til mig.

– Det klarede du jo pænt, Jesper, kom det ud gennem skægget. Ikke mere, men det var meget fra hans mund, og grænseløst overfor mig.

Afsminkning og omklædning gav jeg mig god tid til. Det var ikke så ligetil at forlade atmosfæren. Den følte god, og så var der noget at tænke over. Tankerne gik i en helt anden retning, end de advarende ord om »at træde varsomt thi scenen er skrå«.

Da jeg omsider forlod hotellet, som Folkehjem også var, var publikum for længst gået. Også alle elever, for det bal, som plejede at efter-

følge det teatermæssige, skulle først skulle holdes efter en genopførelse af stykket næste aften. Alene begav jeg mig derfor hjemad, og fornemmelsen af denne enegang efter al virakken sansedes så fattig, at jeg bestemte mig for at se indenfor på Hotel Danmark, som min vej førte mig forbi. Det var ikke ét menneske i restauranten, men jeg bestilte alligevel en øl. Intet mindre kunne gøre det, og i mellemtiden var jeg også blevet 17 år. Grublerierne mellem slurkene endte med en fast beslutning. Jeg ville være skuespiller.

Hjemme var både min mor og far gået i seng. De sov i hvert sit værelse, og som jeg plejede uanset tidspunkt, gik jeg ind til min mor for at sige godnat. Hun fortalte, at de havde været til premieren, hvilket jeg faktisk ikke havde troet. I virkeligheden havde jeg bedt dem om at vente til dagen efter, for skulle der ske noget mindre flatterende under første opførelse, ville det nok ikke gentage sig ved den følgende. Min mor var glad og roste mig, hvilket dog ikke fik mig til at afsløre mit kun ti minutter gamle ølslurk-fortsæt.

– Så god nat sagde hun, og tilføjede det »lille Jeppe«, som hun benævnte mig til sin dødsdag 40 år senere. Og parentetisk fortsatte hun:

– Efter forestillingen var der nogle, som fortalte, at der er uro ved grænsen. Jeg ved ikke, hvad det er, men sov nu godt min dreng.

Jeg sov godt, indtil tyske flyvemaskiner vækkede mig. Motorlarmen nåede mig, allerede inden jeg vågnede. Jeg mindes den som en generende støj, der trængte så dybt ind i min bevidsthed, at jeg med ét opfattede den som det, den var. Som enhver dansker denne tidlige morgen den 9. april 1940 sprang jeg ud af sengen og hen til vinduet. I lav højde og kun få hundrede meter fra, hvor vi boede, passerede tre Heinkel 111-maskiner med kurs nordover. Fra mit kvistværelse fór jeg ned ad trapperne til lejligheden nedenunder. I døren ind til badeværelset stod mor forskræmt indhyllet i sin kimono. Forskræmt over det uvisse, som nu ville komme, men ikke bange. Bag vildreden i hendes brune øjne ulmede en heftig vræde. Hun var ud af en slægt, som hadede alt tysk.

– Hvor er far, spurgte jeg.

– Han er ved at stå op, svarede mor, og som tilskyndet af tanken om denne dagligdags handling, gik hun ud i køkkenet og satte vand over til kaffe.

Uden for hørtes stadig fjern motorstøj fra tyske fly, men kun i kort tid, så steg larmen foruroligende. Gennem et vindue så jeg Heinkel-

maskiner komme strygende over byen. De holdt ikke formation, men spredte sig som ville de angribe hver sit kvarter. Det var også hensigten, viste det sig. Men det var ikke bomber, de kastede ned, derimod flyveblade med »Oprop« til danskerne. De tyske tropper, som nu var på vej nordpå fra grænsen, var vore beskyttere, ville os intet ondt. Det ønskede Hitler, vi skulle tro.

Jeg hev en frakke over min pyjamas og løb ned for at få fat i et af disse skrifter.

– Pas nu på min dreng, lød det bekymret fra min mor.

Der var nu ikke noget at passe på. Gaden vi boede i og som var hovedvejen til grænsen mod syd og til Haderslev mod nord, lå øde hen. De tyske bombemaskiner havde smidt deres papirlast og var forsvundet. Alt var stille, og det var bare at gå et par hundrede meter over i en nærliggende park, hvor det flød med opråb. Næppe havde jeg sikret mig nogle stykker, før stilheden blev brudt af skudsalver. Ikke faretruende nær, men langt borte fra i sydlig retning. Skud fra automatkanoner og næppe hørbar knitren fra håndvåben. I et åbentstående vindue hjemme kunne jeg se mor.

– Kom nu hjem lille Jeppe, kaldte hun. Og hjemme duftede kaffen. Jeg fik et par hurtige slurke, mens jeg efter en nødtørftig morgenvask havde travlt med at klæde mig på. Far var kommet til og studerede opråbet. Han så tænksom ud, men kommenterede det ikke. Det gjorde mor:

– De svin, lynede hun, og vendte derpå tilbage til det familienære:

– Jesper, du vil da ikke gå ned på gaden?

Det var det, og kun det, jeg ville. Jeg ville være i brændpunktet, men da det naturligtvis ikke kunne bruges som argument, tyede jeg til vores tyske boxer Max.

– Max skal jo luftes.

Den gik flot igennem, takket være støtte fra min far. Jeg havde ham mistænkt for at holde med mig, fordi han så slap for at gå morgentur med hunden – en daglig, men ikke altid lige belejlig pligt han uovervejjet havde påtaget sig.

Max og jeg fik travlt. I skarpt trav sydpå, hvorfra skuddene nu hørtes kraftigere. På vejen mødte vi en lastbil, som med stor hastighed kom kørende imod os. På ladet var ubevæbnede grænsegendarmere stuvet sammen i deres skydeskiveblå uniformer. Den første og forståelige retræte. Da vi nåede den begyndende udkant af byen, tog skyderiet til. Det var nu så tæt på, at andre, som også havde begivet

udendørs, stoppede op. På en lang bakke, som førte hovedvejen ned i niveau med Aabenraa Fjord, kunne vi skimte en motoriseret tysk kolonne. Det var et par kilometer fra byen, og det var derfra, der blev skudt. Det var også et projektil derfra, som ramte en 11-årig elev fra skolen og dræbte ham på stedet. Han befandt sig 200 m længere fremme på vejen end flokken, jeg var standset op i.

Max og jeg blev sammen med andre stående, hvor vi havde gjort holdt. Selv om vi intet vidste om, hvordan det stod til dér syd for os, troede ingen på, at den tyske fremrykning kunne stoppes før byen. Især ikke da skyderiet pludselig holdt inde. Under de forhold måtte tyskerne komme forbi, hvor vi stod. Se dem på nærmest mulige hold ville jeg. Vi stod en rum tid, til en mand kom løbende og råbte, at kolonnerne havde valgt ikke at følge hovedvejen, men hovedgaden gennem bymidten. Igen fik Max og jeg travlt, og nogle minutter senere stod vi på hovedgadens eneste fortov og så tyske tanks, panservogne, lastbiler og infanteriregimenter køre uantastet forbi. Grønne soldater med ligeså udtryksløse ansigter som fronten på deres grå Wehrmacht-køretøjer.

Nogen reaktion blev de dog mødt med. Højlydt af Max, som uanset sin tyske afstamning redegjorde for, hvad han mente om disse erobrere. Han gøede som en gal og hev i den solide læderrem, jeg holdt ham i. Især var han uvenner med tankenes larvefødder, og jeg fandt det klogest at fortrække. En af tankførerne kunne måske blive så irriteret på hunden, at han slog et slav ind over den – så nær var vi på fjenden i den smalle gade.

I trit med en for Max mindre ophidsende fodfolksdeling, fulgte vi med op ad gaden til toppen af den bakke, Aabenraa centrum ligger på. Og på vejen oplevede vi en anden måde at meddele sig til invasionsstyrkerne på. Den bestod i, at tysksindede danske statsborgere stod i forreste fortovsrække og heilede. Det grelleste eksempel var Mutter Stahlbom – alle børn og yngres slikmutter i hvis usle butik, vi købte billig snold og cigaretter stykvis. Enormt fed stod hun bag disken og ekspederede ganske uanset vort nationale sindelag, men denne morgen havde hun bevæget alt sit uformelige spæk ud på gaden, hvor hun hilste soldaterne velkommen med det jævnlige gentagne klageråb: »Wir haben gehungert!«

Klokken var blevet over 7, og jeg vidste ikke bedre, end at jeg skulle være i skolen til sædvanlig tid kl. 08.00. Max og jeg forlod derfor den nedslående parade og gik hjem. Mor og far fik at vide, hvad jeg havde

oplevet, og de kunne fortælle mig, at Danmark havde kapituleret. Overgivelse! Hænderne rakt i vejret efter påbud ovenfra. Nogen fandt denne attitude kløgtig, andre harmedes. En 17-årig som havde set 6-7 danske soldater stoppe deres Nimbus-motorcykler og sætte sig til modværge mod den tyske værnemagt med en 20 mm maskinkanon og et par geværer – en 17-årig med en 17-årigs politiske indsigt og med den autoritetstro, som herskede dengang, kunne ikke blive vred på samme måde som de voksne, men han kunne skamme sig. Det var, hvad jeg gjorde.

Jeg skammede mig over den ynkelige hurtighed, hvormed håndklædet blev kastet i ringen, og jeg skammede mig over mig selv, fordi jeg for sent fik den tanke, at jeg i de allertidligste morgentimer burde have tyvstjålet min fars bil og være kørt nord på for om muligt at kunne være til en smule nytte i den stærkere og mere organiserede danske modstand, man kunne forvente der. Min fire år ældre bror Bent var løjtnant ved en styrke, som lå i Vejle-området. Ham kunne jeg have opsøgt. En nok så brushovedet og fjollet drengetanke ville og vil mange nok mene, men da jeg fik den, var den for mig alvorlig nok til selvbebrejdelse over, at den kom for sent.

I skolen havde vi i første time oldtidskundskab med rektor som lærer. Alle var mødt undtagen Christian, klassens lyse hoved, den mest belæste og den altid glade. Også den fattigste. Sammen med sin kærlige og stovte mor levede han i armod i en lille lurvet lejlighed. Huset, der rummede den, lå ud til hovedvejen og ved foden af den bakke, hvor vi inde i byen havde set de tyske militærkolonner. På baggrund af skyderiet netop på det hold og af tragedien med den dreng, der blev ramt og dræbt, var vi urolige for Christian, men en snes minutter inde i timen bankede det på klassesøren, og ind trådte han.

– Undskyld jeg kommer for sent, men det var ikke til at komme frem for tyske tropper.

Så tændtes raseriet i rektors øjne og ud mellem det tjavsede skæg spyttede og hvæste han:

– Schludder dreng! Sæt dig ned på din plads!

Jo, jo det var tider dengang. Ikke altid lige lette at fatte, men de var der. Til overmål. En halv time senere stod skoleleder Mogensen ved morgenandagten med sit Fader Vor og Kongens og Staunings foraning til ro og orden. En lille nationalsang blev det også til, og efter den meddelelse om at aftenens skolekomedie og skolebal var aflyst.

Normalt skulle vi have fem timers undervisning, men i dagens anledning blev de reduceret til tre. En af dem glemmer jeg ikke. Vi havde fransk ved lektor Peder Gjøg. En fremragende pædagog, altid korrekt og formel, aldrig plads til et personligt ord ham og os imellem, men vi lærte noget. Jeg husker ikke, hvordan det skete, men på trods af morgenens tyske besættelse, kom vi ind på vores Heiberg-komedie aftenen før, og så sagde det reserverede og i øvrigt meget fine menneske, Peder Gjøg:

– Ja, og Jesper bevægede sig jo på scenen, som om han aldrig havde bestilt andet.

Det var en cadeau, himmelråbende stor og uventet. Min hemmelige plan om skuespilleriet fik styrkende næring af de ord. På vej hjem fra skole skulle jeg over hovedgaden, hvor Mutter Stahlbom havde forkyndt sin udhungrede tilstand. Den vedvarende gennemfart af tyske militærkøretøjer var hørt op, men med jævne mellemrum kom en folksdeling marcherende – nu hushøjt syngende deres taktfaste sange, komponeret og harmoniseret efter samme fantasiforladte skabelon.

Hjemme og ... ja, jeg har ikke andet i erindringen, end at en mand kom og klistrede sort papir på forsatsvinduerne, at jeg om eftermiddagen gik den sædvanlige tur med Lisbeth, og at jeg om aftenen tog en runde med min mor og far for at se mørklagte gader. Jeg gik tidligt i seng. Der var ét og andet at sove på.

»Nach Engeland«

I mine barne- og ungdomsår i Aabenraa var der i byen en høre-næsehalslæge med stort ry for faglig dygtighed og farverigt omdømme i andre henseender. Han var især en ferm kirurg, havde lært de grove grundlæggende snit som feltlæge i Første Verdenskrig og senere forfinet dem ved udelukkende at holde sig over skulderhøjde. Fra fronten havde han derudover medbragt en frygtindgydende barskhed og foragt for blødsødenhed. Hans praksis havde gjort ham til en af byens rigeste mænd. Den udøvedes dels i en privat konsultation, dels i et katolsk nonnekloster, der fungerede som klinik for sengeliggende patienter.

Begge steder udfoldede dr.med. Laurits Abild, som hans navn var, sin kunnen og sit temperament – det sidste fuldt så sagnomspundet som hans lægelige kvalifikationer. Adskillige korsets tegn blev slået, når han på officersfacon hundsede med nonnerne.

*Dr.med. Laurits Abild.
Øre- næse- halslæge med
privat praksis i Aabenraa
og vennen Erik Abilds bio-
logiske far. Laurits Abild
var den lykkelige indehaver
af et privatfly, OY-DIL.
Foto: Institut for Sønder-
jysk Lokalhistorie.*

Sine mange penge brugte han på den tids statussymboler, rummelig villa, sommerhus på Fanø, radiogrammofon med automatisk pladeskift, frigidaire i restaurationsformat, i kælderen køkken med kulinarisk elevator op til spisestuens anretterværelse. Og så naturligvis det menneskelige tilbehør, stuepige, kokkepige, nurse og altnuligmand Hansen, som blev benævnt chauffør, skønt han overvejende beskæftigelse var at feje gård og slå græsplæne. Ikke fordi der ikke var biler i husstandens prestige-samling. Det var der sandelig, to stykker, og oveni dem, som det mest spændende og opsigtsvækkende: et privatfly. Bilerne var en rummelig Dodge sedan til familieture, og så var der en specialbygget åben sportsvogn af mærket Vauxhall. En skinnende sort tingest med halefinne, lysegrønne trådhjul og tre lædersæder i samme farve, to foran og et enkelt agterude, hvor karosseriet spidsede til. Et 6-cylindret vidunder, der blev gjort store øjne af.

Flyvemaskinen var en 2-sædet de Havilland Hornet Moth med lukket kabine og en 122 hk Gipsy Major motor. OY-DIL var dens registre-

rede navn, dens bopæl var en bølgeblik-hangar på en flad mark nogle kilometer væk fra Rødekro. Der tilbragte den sine jordbundne timer, som efter besættelsen blev til dage, uger, måneder, fordi tyskerne forbød al dansk militær- og privatflyvning.

Det var sommer nu, og året stadig 1940. Nye tyske hærstyrker kom kørende syd fra, men ikke i så disciplinerede rad-og-række-formationer som deres fortropper i april. Nu var der tale om feriekørsel. Om opstemte soldater på orlov efter sejrrig kamp i Holland, Belgien, Frankrig. Lystige mænd med franske stålhelme på styret af deres motorcykler og med skær af uovervindelighed i øjnene. Vi så dem, når de holdt rast ved den tyske borgerskoles legeplads, og hvor betænkeligt foretaget end ville være med de spejderdolke og luftbøsser vi havde derhjemme, var vi nogle venner, der ville slås mod dem. Vi vidste godt, at vore odds for et heldigt udfald af en direkte konfrontation med disse stridsvante krigere ville være et godt stykke mindre end små. Værre stod det ikke til med vores dømmekraft, og følgelig anlagde vi en anden strategi: Vi måtte til England og tilsige vores støtte *in the army*, dog helst som piloter i Royal Air Force. Og til at forcere Nordsøen skulle OY-DIL hjælpe os!

Venerne var, ud over mig, min jævnaldrende skolekammerat siden første klasse, Erik. Han var søn af OY-DIL's ejer dr. Laurits Abild, af os drenge kaldt Laus, efter at vi gennem flere år havde haft vore skærmydsler med ham. [...] Uanset hvad, var denne iltre mand udstyret med en vis humor, og dybt inde kunne han vist godt lide os. Om det forholdt sig sådan, ville snart komme an på en prøve, for nu skulle vi stjæle hans flyvemaskine. Den havde vi aldrig før forgrebet os på.

Tyvene var Erik og mig og min bror Bent, løjtnant ved Jyske Division ved Sønderborg Garnison. Han var uundværlig, for han var den mest fly-entusiastiske, vi kendte. Også den mest militære. Trods sin endnu beskedne rang havde han allerede tilegnet sig den tids officersdeviser, de tre K'er: Krig, Kvinder og Kortspil – det der talte her i livet!

Mens jeg endnu gik i de små mellemskoleklasser, tog han en ringere end middelmådig realeksamen. Skolegang var lige så lidt hans som min kop te, men han skrev engang en fristil om flyvning og fik den fremmedartede karakter UG. Flyver ville han være, og adgang til certifikatet skulle gå via militæret. En udmærket vej, hvis ikke tyskerne var kommet og forbudt al flyvning af den art.

Men nu skulle han få sin lyst styret. Han skulle være pilot på OY-DIL. Endskønt Bent aldrig havde fløjet så meget som én meter, hverken fremadrettet eller i opadstigende retning, nærede Erik og jeg ingen betænkeligheder ved at overlade ham rorpinden. Vi kendte hans UG-afhandling, havde ganske vist aldrig læst den, men vi skønnede, at hvis han flittigt studerede en elementær forfattet bog om kunsten at flyve, skulle vi nok komme på vingerne. Erik havde sådan én, og den var rigt forsynet med instruktive tegninger, blandt andet af netop rorpindens stilling ved forskellige manøvrer. Vi var fortrøstningsfulde.

Bent var heller ikke i tvivl, men med på ideen med det samme, og derudover kom han frem med den betryggende tanke, at han før tog-tet ville konsultere sin og min fætter, flyverløjtnant i marinen, Walther Johnsdal. Skulle der være ét og andet dunkelt formuleret i den populære flyvebog, ville Walther utvivlsomt kunne bringe klarhed over det.

Da beslutningen om vor himmelflugt nu var taget, forestod et længere forberedende arbejde. Vi måtte have hjælp til det og udvalgte os to kammerater fra skolen: geniet Peter Hans, som vidste alt om mekanik og motorer, og »Skeler«, Eriks fætter, noget af en forsigtig-Per, men trofast som firbenede trofaster. Han hed Hans og skelede ikke, derimod var han ranglet som et skelet, og det blev ad sprogligt uransagelige veje til Skeler. Disse to brave fyre blev delagtiggjort i vort projekt og indvilgede prompte i at assistere ved realiseringen af det. Den omstændighed at flyet kun havde to sæder, og at vi var tre, som skulle af sted, frembød ikke noget problem for os. Bag sæderne lå maskinens benzintank, og ovenpå den var der plads til bagage. Der skulle jeg krybe sammen på et areal på ca. 120×70 cm og en loftshøjde på ca. 60 cm. Hverken korporligt eller mentalt nogen ønskeposition, men det kunne ikke være anderledes. Bent skulle have flyvesædet, og Erik anstændigvis det andet, eftersom det var hans far, der ejede flyet. Et lyspunkt i situationen var, at der var åben forbindelse til de to foran, så jeg ville både kunne se ud af frontruden og – i den udstrækning motorstøjen tillod det – tale med de bekvemt siddende venner. Under sådanne forhold skulle jeg vel kunne slippe for klaustrrofobiske anfald. Vægten skabte intet dilemma, maskinen måtte medtage 80 kilo bagage, og så meget vejede jeg ikke.

Mens tyske soldater gjaldede deres »gegen Engeland« gik vi så i gang med vores projekt »nach Engeland«. Så småt, for i skoleferien

og sommervejret kunne det være svært at samle tropperne. Bent var i Sønderborg og vi andre på for længst planlagte ferieophold. Mest sammen var Erik, Skeler og jeg, fordi vi et sted på sydkysten af Aabenraa Fjord havde anlagt en fornem lejr med opholds-, sove- og bibliotekstelt. Laus havde uden at vide det forsynet os med diverse brugbart grej. Mig med *Simon-Arzt*-cigaretter, de ikke-rygende med fed belgisk flødechokolade, og alle tre med god konserves. Livet var skønt, men vi glemte ikke Englandsturen. Den blev drøftet på kryds og tværs, og personligt fordybede jeg mig i den almenfattelige flyvebog. Erik også, for han og jeg var fast besluttet på at klare paragrafferne selv, hvis Bent af en eller anden grund skulle falde fra.

Til sidst følte jeg mig så flyvekyndig, at der i mit sind ikke var gnist af tvivl om, at jeg ville kunne få OY-DIL i luften og holde den der, til Storbritanniens kyst dukkede op i horisonten, med mindre der var en eller anden satans tysker eller dompap af en englænder, der skød os ned.

Usikker var jeg faktisk kun på ét punkt, og det var landingen. Hvor kunne man finde en egnet mark, endsige flyveplads. Hvis først vi var nået så langt, var der ikke benzin nok til at iværksætte en større eftersøgning, havde vi regnet ud. Der måtte hittes et alternativ, og med bevidstheden om, at vand er væsentligt blødere end jord og cement, nåede jeg frem til beslutningen om at sætte maskinen ned på havet tæt inde under land. Hvor jeg kunne skimte en venligt udseende strand med fladvand, ville jeg holde kurs direkte mod kysten, og før jeg nåede den, forsigtigt lade halepartiet ramme vandet. Hvor genial eller sindssyg denne manøvre er, har jeg aldrig talt med en erfaren flyver om, men jeg troede fuldt og fast på, at flyets frontparti derpå, og uden at udløse en serie dødbringende kolbøtter, ville kysse vandoverfladen og standse fremdriften så tilpas meget, at vi kunne komme ud og svømme eller vade i land. Tag jer til hovedet piloter! Men sådan gik vi 17-18-årige novicer og regnede den ud.

Det nye skoleår begyndte, og med det studier i marken. Vi måtte ud at tage OY-DIL i øjesyn. I de fredelige 30'ere havde vi set maskinen så tit, men hvordan havde den det nu i sin ensomme tilværelse i blikvillaen? Var den sygnet hen af mangel på pleje og pasning og nu uegnet til det frie liv i æteren? En forfærdelig tanke for os himmelfare in spe.

Mørkt måtte det være, når vi nærmede os og brød ind i dens hangar, så vi nødsagedes til at vente med forehavendet til septembers

tidligere solnedgang for at kunne nå hjem igen på et for vores forældre acceptabelt tidspunkt. Men dagen oprandt, og vi sadlede cyklerne og satte kursen mod Røde kro og videre vest på til flyvepladsen; Erik, Peter Hans, Skeler og jeg. I læ af det efterhånden kraftige tusmørke fik snilde Peter Hans dirket hængelåsen til porten op og med rusten knirken og enkelt bølgeblikbulder, skubbede vi den så meget til side, at vi kunne knibe os indenfor. Vi lukkede efter os og tændte vore lommelygter.

Dér stod den, trygt sovende, men fuldt så smuk og tillokkende som vi kunne huske den. Først en tur ind at sidde, vrikke med styrepinden, fødderne på pedalerne til sideroret, øjnene på instrumentbrættet og i øjnene ekstatisk salighed. Ikke hos Peter Hans, må det tilføjes. Han interesserede sig ikke for cockpittets manøremæssige udstyr, derimod for hvad der befandt sig under motorhelmen. Tomme for tomme gennemgik han maskineriet, pillede snart her snart der, mumlede lidt for sig selv på sønderjysk: »Hva' æ så det hée for naué?«, »Nå, såen, sée man det«, »Hva' fand'n sette den dée for?« og så videre, indtil han omsider tog notits af os med et overrumplende:

– La' vos se, om den ka' start'.

– Ka' det gå an? spurgte forsigtige Skeler.

– Hol' æ kløte', replicerede Peter Hans. Selvfølgelig Skeler, men også Erik og jeg, forstod betydningen af denne fyndige bemærkning. Ingen skulle blande sig i hans Peter Hans' motormæssige dispositioner. Heller ingen af os gjorde det på noget senere tidspunkt.

Jeg blev placeret i cockpittet med tændingsnøglen, som Erik havde stjålet fra Laus. Peter Hans stod ved sin motor, og Erik havde anbragt sig foran og en arms længde fra propellen. Skeler var bekymret tilskuer.

– Vi ka' godt prøv' no, lød det fra Peter Hans.

– Kontakt!, råbte jeg professionelt ud gennem sideruden, da jeg satte nøglen i tændingen og drejede den en halv omgang.

– Kontakt!, videregav Peter Hans med hovedet nede i maskineriet.

– Kontakt, afsluttede Erik og gav venstre propelblad et kraftigt træk nedad.

– Uøv, svarede OY-DIL. En døende mands absolut sidste suk. Farvel England!

– Nå, den ka' da snak', kom det nede fra motoren. Peter Hans' åsyn med olie på næsen og skævt smil om munden, dukkede frem dernede fra.

– Dæ æ da liv i'en. Det ska' nok go.

Det var hvad eksperten fik ud af den maskinelle dødsrallen – og han smilte! Dav igen England!

Mere blev det ikke til den aften. Der var ikke tid, så vi ryddede op, lukkede og låste og hjulede hjemad. Alt i alt en opløftende visit hos OY-DIL, og dem blev der flere af. Fra gang til gang pustede Peter Hans mere liv i motoren, og en skønne dag i november tog det fart. Det var koldt, og Peter Hans havde fundet det formålstjenligt at varme tændrørene op før startforsøget. Erik sad i cockpittet, og jeg stod ved propellen. Vi ventede på grønt lys fra vores chefmekaniker, som pillede og stillede ved alskens ting. Omsider tændtes det i form af et angelsaksisk »Okay«. Erik kvitterede med et højlydt »Kontakt!«, jeg med et voldsomt træk i propelbladet, og så brød helvede løs. Med et brag og et drøn, som stik imod aerodynamikken foran roterende flypropeller kylede mig baglæns ind mod hangarens blikport og løftede Erik en halv meter op fra flysædet, satte motoren i gang. En infernalsk larm med hele blikbygningen som resonans.

Skelers reaktion bemærkede vi ikke, fordi han i startsituationer som regel befandt sig agten for haleroret. Men Peter Hans' så vi. Hans ansigt udstrålede samme lykkelige grebthed, som man kan opleve hos musikere under en symfonikoncert. Han sugede motorens fortissimo til sig og kunne have lyttet i det uendelige, hvis ikke vi andre med fagter og gebærder havde påbudt ham at dæmpe musikken. Larmen måtte kunne høres kilometer borte, og vore planer skulle nødig gå i vasken på grund af en nysgerrig landmand.

Vi kunne naturligvis selv have slækket for gassen, men var utrygge ved Peter Hans' reaktion, hvis motoren skulle gå i stå. Heldigvis forstod og godtog han vores gestikuleren, og på få sekunder reducerede han OY-DIL' øredøvende spektakel til en acceptabel tøffen.

Vi havde gjort det, eller rettere: Peter Hans havde. Men tiden var løbet fra os. Ikke den øjeblikkelige, nej vi nåede både at triumfere, danse krigsdans, grine af egne overstadige morsomheder, klappe OY-DIL farvel og komme hjem til planlagt klokkeslæt. Men tiden på længere sigt var gået fløjten. Julemåneden stod for døren, og snart var det vinter med et vejrlig, som ikke egnede sig til flyvende diletanter. England måtte undvære vores militære assistance nogle måneder endnu, var vores konklusion. Og arme OY-DIL måtte holde jul alene og klare vinteren uden vore jævnlige besøg.

Engang i løbet af denne ventetid blev fætter Walthers indviet i vort projekt. Selvfølgelig var denne erfarne pilot en besvimelse nær. Større

vanvid havde han aldrig været udsat for. Tre amatører i et to-sædet sportsfly gennem fjendtligt behersket luftrum og tværs over Nord-søen! Kunne man forestille sig noget mere forrykt? Men Bent, som havde opsøgt ham, holdt fast og til sidst opgav Walther kampen mod galskaben, korsede sig og gav den ønskede orientering om start, flyve- og landingsteknik.

I marts 1941 vendte vi tilbage til OY-DIL. Den så ud til at have overvintret uden mén af kulde og ensomhed, så Peter Hans og vi håndlangere gik igen i gang med motoren. Det gik nemmere nu, Peter Hans kendte vejen og efter et par forsøg i hangaren, snurrede propellen på ny. Så var det tid til de sidste overvejelser om selve flyvningen, og Bent kom derfor mere ind i billedet. Erik, han og jeg lavede planerne, og de var for så vidt ret enkle: Vejret skulle være hæderligt, og så snart det blev det, skulle alle med øjeblikkeligt varsel være klar til at gå i aktion. Peter Hans, Skeler og jeg blev udset til at gøre vor ven OY-DIL klar til start, Erik til at stjæle sin onkel læge Harald Niensens bil for sammen med Bent at gå på nyt tyvetogt, denne gang i Post- og Telegrafvæsenets 2. Ingeniørdistrikt, hvor min far var ansat og havde embedsbolig. I distriktets garageanlæg var der en benzintank, og ekstra benzin måtte vi have med. Det første tyveri var ret beset kun et lån, det sidste nok så kontant. Bilen skulle Peter Hans og Skeler køre tilbage til Aabenraa i, når flyet var kommet i luften, og så skulle de så ubemærket som muligt stille den tilbage i dens garage. Benzinen måtte den danske stat skrive på tabskontoen, efter at den forhåbentlig var forvandlet til udstødningsgas og skønne kilometer i retning af Englands kyst. Datoen husker jeg ikke, men den har ligget omkring årsdagen for besættelsen, da Meteorologisk Institut kunne melde om pænt vejr i nogle dage. Tiden blev ikke spildt, det blev besluttet at indlede vor odysseé næste dag.

Om aftenen denne dag før dagen ankom Bent fra kasernen i Sønderborg, og hos Erik holdt vi tre, der skulle i luften, et sidste møde – og under det sprang bomben. Erik og Bent må have talt sammen, for særdeles indforståede meddelte de mig, at det ville blive for risikabelt at have mig liggende på benzintanken bag dem. Det var ikke specielt min persons ve og vel, de havde i tankerne, forstod jeg, derimod hele forehavendet. Mine kilo ville forøge benzinforbruget, og måske kunne min tilstedeværelse give problemer med påfyldning af ekstra benzin, argumenterede de. Så godt jeg kunne i min tilstand af chok og

En De Havilland Hornet Moth. Dr. Laurits Abilds privatfly var af denne type. OY-DIL blev ifølge tidsskriftet The Aeroplane (april 2002) produceret og indregistreret i april 1937. I december 1943 blev det beslaglagt af tyskerne og indgik herefter i Luftwaffe. Privatfoto.

vrede over denne pludselige og aftalte vending, tingene var ved at tage, forsøgte jeg at reducere deres begrundelser til rent nonsens. Der var brændstof nok, også til min vægt, men de stod helt fast på deres.

Hvad skulle jeg stille op, hvad kunne jeg gøre? Intet. Intet, udover at stemple deres beslutning som forræderi og indeni mig selv, og for mig selv, aflægge en harmfuld ed på, at jeg fanden tage mig nok skulle nå til England alene. I mit hoved begyndte der allerede at rumstere noget med Esbjerg og fiskekuttere. Men uanset min skuffelse og vrede gjaldt det lige nu den flyvende flugt til England, med kun Bent og Erik ombord i det gode luftfartøj OY-DIL. De planer vi tidligere havde lagt, fandt vi ingen grund til at ændre, og hen under aften næste dag, tog Peter Hans, Skeler og jeg toget fra Aabenraa til Rødekro. Derfra travede vi de 5-6 kilometer ud til flyvepladsen, hvor vi brød ind i hangaren. Vi bemærkede, at et hjørne af bygningens blikbeklædning var gået løs nede ved jorden, og at det i nogen grad var bøjet udad. Tanken faldt på indbrud, men vi slog det hen, for gode OY-DIL stod flot og uskadt på sin plads. Tilsyneladende også optaget af, hvad der skulle ske, for den startede omgående, da Peter Hans havde talt færdig med den på sit tekniske fingersprog. En sådan imødekommenhed havde vi ikke turdet kalkulere med, så nu havde vi pludselig kedsommelig god tid. Bent og Erik skulle først indfinde

sig et par timer senere, og da det endnu var halvløst, kunne vi ikke bevæge os udenfor. Hangaren i det flade landskab kunne ses fra flere gårde og fra vejen, vi var kommet ad. Vi måtte i det sparsomme lys, som trængte ind gennem bølgeblikkets revner og sprækker, blive inde hos OY-DIL. Skeler og jeg satte os ind i cockpittet, Peter Hans puslede rundt. Pludselig kunne vi høre et uforståeligt, men ildevarslenende udbrud fra ham.

– Dæ æ naue galt, sagde Skeler foruroligende, og han havde ret. Der havde været tyve. Halvdelen af den næsten fyldte benzintank var tømt. Verdens undergang, den bid af den der var vores. Den engelske kyst var et fjernt mål, selv med fuld tank, havde vi regnet ud – derfor Erik og Bents tyvetogt efter ekstra benzin. Lykkedes det, ville det ikke vare længe, før de kom med de fyldte dunke, men hvad hjalp det os nu? De ville ikke længere være nogen reserve, kun erstatning for den benzin, der var stjålet. Vi tre kunne intet stille op, bare vente på at skulle aflevere den nedslående besked om tingenes nye tilstand.

Bent og Erik kom, og alt var gået som planlagt. Det var deres glade beretning, som vi tre andre måtte modtage med meddelelsen om tyveriet. Lammende rådvildhed – hvad skulle vi gøre, hvad kunne vi gøre? – indtil en, og jeg tror det var Erik, kom med et forslag alle kunne tiltræde. Han og Bent skulle køre tilbage og stjæle mere benzin. At udsætte foretagendet, pakke sammen og køre hjem for så at gøre det hele om en anden dag ville være for risikabelt. Vores tyveri af benzin ville antagelig blive opdaget næste morgen, og trafikken til hangaren, nu i bil, ville måske vække så megen opmærksomhed, at OY-DIL's ejer, vor hidsige ven Laus blev alarmeret.

Erik og Bent kørte, og vi tre andre gav os i kast med ny ventetid. Krig, rigtig soldaterkrig er at vente siges det. 90% af tiden går med det, og set i forhold til de sidste 10% bliver det til et stort gråtonet billede mod det lille eksplosive maleri, som er kampen. Vor venten blev dog til at bære. Efter halvanden time svingede et par behørigt afblændede billygter ned ad vejen til hangaren. Var det Bent og Erik? Var det politiet? Eller var det – Gud forbyde det – Laus? Peter Hans, Skeler og jeg, som nu i mørket kunne opholde os udendørs, stod parate til at forsvinde ud over markerne, hvis køretøjet var fjendtligt. Det var det ikke. Nej, det var Erik og Bent, og de havde gjort det igen. Tyveri nummer to var lykkedes uden komplikationer – fyldte dunke, mad til OY-DIL.

Så skulle det gå stærkt. Vi var nu senere på den, end vort tidsskema

anviste. Maskinen skulle passere Vestjyllands kyst, mens det var mørkt og også nå et godt stykke ud over Nordsøen, inden det lysnede. Det var planen, og den skulle kunne overholdes, hvis vi var hurtige. Med bulder og brag fik vi skubbet hele hangarporten til side og per håndkraft halet OY-DIL udenfor. Bent og Erik var klare til at tage det gode luftfartøj i besiddelse, men lige inden de klatrede ombord, kom Bent, der var i uniform, hen til mig og rakte hånden frem. Jeg troede, han ville sige farvel, men da jeg ville gengælde håndtrykket, fik jeg noget koldt og hårdt i hånden – hans 9 mm belgiske tjenestepistol.

– Den får vi ikke brug for deroppe, sagde han med et skævt smil op mod himlen.

Så gik starten. Jeg hev i propellen, og motoren satte i med et drøn. Vinden var nordvestlig, og det betød, at OY-DIL i forhold til hangaren skulle manøvreres ud til flyvepladsens diagonalt modsatte hjørne. Det var Peter Hans' og Skelers job at hjælpe til med det, mens jeg skulle tage opstilling, hvor maskinen meget gerne skulle være lettet så meget, at den kunne komme fri af et hegn, som afgrænsede pladsen. Med en lommelygte skulle jeg markere min position, der endvidere var valgt sådan, at flyet ikke ramlede ind i hangaren.

I mørket kunne jeg ved hjælp af motorlyden følge bugseringen af OY-DIL. Snart, når flyet var kommet på plads, og Bent gav fuld gas fra selve starten, ville motorlarven stige og nærme sig i et infernalsk crescendo. OY-DIL ville komme drønende mod mig, men uden mig, strejfede en nu irrelevant tanke mig. Jeg skiftede lommelygten over i venstre hånd, fik fat i pistolen og afsikrede den. Ingen skulle pludselig dukke op fra mørket og prøve på at standse os. Ret beset en forunderlig forvandling: Indtil dette øjeblik en nogenlunde fredsommelig og omgængelig skoleelev, nu parat til at slå ihjel.

Så med ét steg motorlarven, og den kom også nærmere. Et kort øjeblik kun, så stilnede den af til almindelig tomgangspludren. Lidt efter gentog det sig. Hvad skete der, derude i natten? Forlade min post for at få klarhed over det kunne jeg ikke, måtte bare blive stående i uvished og afvente med min lygte og min pistol.

Heldigvis ikke længe. Lyden af motoren steg til samme højde, som da OY-DIL blev kørt til startstedet. Jeg gik ud fra, at de to tilsyneladende startforsøg havde bragt dem for nær mig til et tredje forsøg, og at den nu dirigeredes tilbage til den korrekte startposition.

En lindrende tanke ovenpå bekymringen før. Ja, en god tanke, indtil min anspændte lytten ødelagde den. I stedet for at fjerne sig fra

mig, kom motorstøjen nærmere, nærmere mig, nærmere hangaren. Så løb jeg, løb med bange anelser i den retning, hvorfra jeg hørte maskinen. Da jeg kom så nær, at jeg kunne skimte den, så jeg, at den bevægede sig underligt humpende fremad mod hangaren.

– Hvad er der sket, råbte jeg til Skeler, som småløb ved den ene vingespids.

– Det – det – det ... Han havde det med at stamme, når nerverne stod på højkant, – Det æ naue mæ det jenn hjul!

Jeg kunne ikke få andet ud af ham. Peter Hans kunne jeg ikke se, og Bent og Erik sad i cockpittets larm, så jeg fulgte med det sidste stykke til hangaren. Bent slog tændingen fra, og han og Erik kravlede ud på jorden, hvor jeg stod parat med et:

– Hvad fanden er der sket!?

– Det ene hjul punkterede, svarede Erik.

Punkterede! Trekvart års slid og mas med OY-DIL og så sekunder før den skal komme tordnende henover hovedet på mig, punkterer den. Punkterer! Jeg havde svært ved at tro på et sådant forbandet og banalt uheld efter kun et halvt hundrede meters startforsøg. Det var indtruffet under det første af dem, forklarede min broder og Erik samstemmende, og i håb om at det kun var det første stykke af startbanen, som var særlig ujævn, og havde fået maskinen til at opføre sig mærkeligt, havde de gjort et nyt forsøg. Men samme resultat, OY-DIL bare stolprede ukampdygtig af sted på sit syge hjul. Af og til har jeg i sjov, men med et gran af skjult alvor, spurgt Erik, hvem af dem, der stak en kniv gennem dækket. Så griner han.

Vi skubbede en givetvis skuffet OY-DIL tilbage i hangaren, pakkede vore ting sammen, satte os ind i bilen og kørte hjemad. Der blev ikke talt ret meget, stemningen var trykket. Da vi nåede Aabenraa, var det begyndt at lysne. Bent sagde, at han var nødt til at blive sat af ved rutebilstationen og tage den første bil til Sønderborg, så han kunne stille rettidigt på kasernen. Stationen var ikke så langt fra vort hjem, så jeg stod af på samme sted. De tre andre kørte uden at blive opdaget onkel Haralds bil tilbage i dens garage og gik så hjem hver for sig. Jeg gjorde det samme, efter at Bent havde beklaget, at de militære pligter gjorde krav på ham, men han ville komme tilbage igen om eftermiddagen for at tage sin part af den ballade, som ventede.

Det løfte var kun lidt bevendt for mig, som nu begav mig hjemad til alle spørgsmålene: Hvor har du dog været, hvad har du lavet?

Spørgsmål som måtte besvares i overensstemmelse med sandheden. Intet kunne skjules, ja måske var vor mislykkede odysse allerede blevet afsløret. Det var den. En morgenduelig nabo til flyvepladsen havde hørt OY-DIL, og efter at have ventet en passende tid til han fandt det nogenlunde farefrit at vække den iltre læge og flyejer – vor nu med garanti *forhenværende* ven Laus – ringede han ham op. Og doktorens første tanke faldt sporenstregs på os, det vil sige Erik og mig, som i årevis havde haft ham og hans som fortrinsvise ofre for vor drengestreger. En opringning til min far bekræftede hans intuitive antagelse: Jeg var ikke hjemme og havde ikke været det hele natten, spillet var i gang.

– I har bragt mig i en særdeles ubehagelig situation, sagde far.

– Hvor kunne du dog finde på det lille Jeppe, sagde mor og lavede kaffe.

Ingen råben og skrigen og hårde ord. De ville nok også blive tildelt os i rigelige mængder af Laus, selvom OY-DIL, bortset fra et punkteret hjul, stod uskadt i sin hangar. Vi fik udsættelse for denne alt andet end lægelige behandling, for vi skulle jo Herren være lovet i skole. Den var, som allerede mere end antydte, ikke vor livret, men i den situation, vi befandt os i nu, var den en sand himmerigsmundfuld, en frihedens oase, hvor Laus ikke kunne nå os. Hvert frikvarter fandt vi sammen, og inden klokken kimede ud efter sidste time, havde vi hanket så meget op i hinanden, at der blev råd til lidt fnisende galgenhumor. Vi fulgte også hjemad, og gav os via et par tåbelige omveje vældig god tid.

Min far var ikke hjemme, og mor fortalte, at han i formiddagens løb havde ført forskellige forhandlinger med Laus. Hvad de havde talt om, vidste hun ikke, udover at vi fire formastelige skulle stille på flyvepladsen kl. 18.00. Bent blev ikke nævnt og var heller ikke kommet tilbage fra Sønderborg.

Regnskabets time, ny kontakt mellem os anklagede og en i absolut enighed truffet beslutning om at cykle ud til pladsen. At køre med Laus eller for den sags skyld med min besindige far var ikke netop vores kop te, men vi blev i øvrigt heller ikke budt på den. Da tiden var inde, hjulede vi derudad, og da vi svingede ind på vejen op til hangaren, mødtes vi af synet af OY-DIL, som var blevet trukket ud i det fri, hvor den blev beskuet af et større opbud af mennesker. Der havde været gang i de lokale trommer.

Nærmest maskinen stod Peter Hans' far, en herlig altid glad mand,

vist nok oprindelig elektriker, som nu kunne ordne alt fra ure til skibsmotorer. Dér stod min én meter og halvfems centimeter høje far og ragede op med al sin ro og værdighed, og dér stod en tredje mand, som Erik genkendte som en af Lauses pilotvenner. Og dér stod naturligvis Laus *himsel*, det vil sige ikke stod, snarere spjættende en højst udansk og særdeles højtaltende cancan.

Skønt vi nødtvunget betragtede os som en slags hovedpersoner i dette sceneri, bemærkede ingen vor ankomst, så vi trak den uundgåelige konfrontation lidt endnu og parkerede cyklerne bag hangaren, hvor vi kunne sunde os en kende. Ak ja, bare for en snes timer siden havde vi med dødsforagt boltret os sammen med OY-DIL uden for pladsen. Nu en flok slukørede skoledrenge. Det kan gå stærkt, når voksne blander sig. Men vi måtte jo til det og nåede nøjagtigt ti meter ind på flyvepladsen, før Laus fik øje på os og brølende kom brusende frem imod os.

– Ud! ud af min flyveplads! skreg han og slog så over i sønderjysk, Mæ, æ sahm!

Hans far havde været smed i Hellevad få kilometer borte.

Det faldt os ikke svært at adlyde, det skulle vise sig, at vi slap for yderligere konfrontation med Laus, bortset fra nogle spruttende tilråb om at vi ikke var rigtigt kloge, at vi kunne have slået os ihjel, og at han aldrig mere ville se os.

Og så lige pludselig efter en af sine gestikulerende talestrømme rundt om aldeles uskyldige OY-DIL satte han sig ind i sin bil, smækkede døren i med et brag og kørte bort i rasende fart. Umiddelbart efter kørte min far også og sidst Peter Hans' far rystende på hovedet af os, men med et glimt i øjet og slet skjult latter.

– I knægte, I knægte, forlod han os med.

Så trillede vi hjemad. Erik til sin såkaldte onkel Harald, lægen, hvis bil vi havde tyvlånt natten før. Erik boede hos ham, fordi hans mor – Laus' tidligere kone, var gift med Harald. Trods disse indfildrede familieforhold kunne Erik dog påregne en tryk hjemkomst. Laus havde ikke i løbet af dagen ladet høre fra sig, og hverken Eriks mor eller onkel Harald anede noget om nattens begivenheder, end ikke vort lån af hans bil var blevet opdaget.

Peter Hans tog hjem til sin forstående far, og Skeler skete der heller ikke noget, fordi hans far, skønt bror til Laus, ikke havde hørt en lyd. Også jeg slap billigt. Min far var ikke hjemme, men hos Laus.

– De skal tale om benzinen, forklarede min mor, Abild tror ikke på,

at der er stjålet benzin fra tanken på hans flyvemaskine, sådan som I har fortalt. Jeg har jo aldrig brudt mig om den personage, sluttede hun.

Og sådan sluttede også vor englandsfærd. Jeg hørte ikke stort mere til den fra min far eller andre. Politiet blev ikke indblandet, skolen anede intet, og Laus holdt vi os fra. Livet antog vante former. Tyskerne sang deres »Gegen Engeland« og vi holdt mund med vores »Nach Engeland«.

Vi skulle ikke have kløgtige bakspejlsfolk til at grine. Det eneste, der var at le ad, var planens tragikomiske endeligt: Et punkteret hjul!

Sort sommer

Juni. Juni 1941. Kun to en halv måned efter vort eventyr med OY-DIL. Den stod desillusioneret og desarmeret i sit usle blikskur. Laus havde ladet fjerne flere at dens livsvigtige motordele, så tanken om at gentage forsøget, når sindene var faldet til ro, gik på denne udspekulerede facon op i røg. Tiden siden det punkterede hjul var gået med skolegang og eksaminer. Erik og Skeler blev sproglige studenter, Peter Hans realist og jeg rykkede op i 3.g matematisk. Det skulle selvfølgelig fejres, og det blev det også ved flere lejligheder. En af dem var i Laus' villa. Han og hans nye unge og forførende smukke kone Reesy holdt ferie i sommerhuset på Fanø. De tjenende ånder var fulgt med, chauffør Hansen dog undtaget. Han holdt fri, så der var nem adgang til lægeboligen og den sorte Vauxhall. En enkelt beboer var der dog i huset: Eriks søster Madeleine, som jeg var kommet lidt sammen med, men hun havde ikke noget imod en munter komsammen.

Nogen stor og planlagt fest var der ikke tale om, faktisk kun om et spartansk og hastigt indkaldt møde en dag, Bent var i byen og ikke skulle stille på kasernen næste dag. Vi blev fem, udover Madeleine og os tre fyre også Eriks pige Ursula. Erik og jeg ankom i god tid, og da Madeleine ikke var hjemme, måtte vi bryde ind via et ofte benyttet kældervindue til køkkenet. Dette bragte os i bekvemt niveau med Laus' vinkælder, hvis dørlåse vi dirkede op, én til vinene og én til den hårde spiritus. Flaskerne i dette allerhelligste rørte vi ikke, bortset fra en 78% rom, som meget morsomt kunne brænde med en køn turkisfarvet flamme, når vi hældte den ud på stengulvet og satte en tændstik til. Næ, vi holdt os til sød sauterne og tysk Liebfraumilch, og det faldt i god jord hos de andre, da de lidt efter ankom til festlighederne.

Fest, fem mennesker i et stort hus. Lettere naivt, men vi forsøgte. I det feriefattige køleskab og et viktualierum fandt vi lækker konserves, og det smagte strålende sammen med et par øller. Så samlede vi vores flydende ammunition sammen og gik ovenpå for at indlede vort bak-kantiske samvær til akkompagnement af den tids pop- og jazztoner. De fandtes i tilstrækkelige mængder, for Laus' nyligt erobrede brud var, selv om vi tiltalte hende tante Reesy, ikke stort ældre end os og holdt også af de populære melodier. Men nogen »Wein, Weib und Gesang«-aften blev det nu ikke til. Vi var for få til stort ståhej, og allerede ved tolvtiden bemægtigede Madeleine og jeg os en sofa for at sove. Erik og Ursula en anden og Bent en tredje nær radiogrammo-fonen. Han stoppede med at spille plader, men opretholdt musikken ved at stille radioen ind på den døgnspillende tyske station Königs-wusterhausen. Lidt efter faldt der ro over lejren, festen var forbi.

Vi havde sovet nogle timer, da vi med ét blev vækket af et vræl, fanfarer og rungende marchmusik. Vrælet kom fra Bent, det øvrige fra radioen, og fra samme lød også med jævne mellemrum en speaker, som med ekstatisk stemmeføring afbrød det musikalske: »Achtung achtung! Wir geben eine Sondermeldung! Deutsche Truppen haben heute morgen ...«

Tyskerne havde angrebet Rusland. Lynhurtigt langsomt gik det op for os. Gradvis forstod vi, at vi fra nu af styrede mod global krig. De japanske tyskervenner og Englands kammerat Amerika ville ikke kunne holde sig uden for. Inden længe brændte verden. Vi fem fæhoveder var påfaldende tavse. Her var intet, vi kunne støtte vore ungdommelige sort-hvide skolehjerner til, ingen som kunne give os svaret på »Hvad nu?« Bent gjorde sin selvindlysende pligt at tage tilbage til kasernen i Sønderborg. Vi andre gik hver til sit, hjem for at lytte til flere trompeter og særmeldinger.

Og så begyndte den Sorte Sommer.

Min far var embedsmand og som sådan også konservativ, om end hans politiske aktivitet indskrænkede sig til at tage del i vælgerfor-eningens bridgeaftner på Grand Hotel. Eriks far, Laus, ja i betragtning af hans fars, smedemesterens, livslange udkomme fra landbruget, hældte han nok mere i retning af partiet Venstre, men én ting var i hvert tilfælde sikker: Ingen af disse vore fædre havde nogen sinde promeneret så meget som en halv meter med en rød fane. Deres håbe-fulde sønner Bent, Erik og jeg, der nu som halvmodne frugter var faldet ned fra deres træer, må have gjort det i vindstille vejr, for vi lå

alle tre op ad stammerne. Ikke gnist af rødt på dem, og den blodrøde sovjetiske kulør bød dem direkte imod. Sovjetunionen: mord, vold, tortur, politiske henrettelser og deportationer til Sibirien, overfald på Finland – diktatur og undertrykkelse, som i vor bevidsthed langt overgik det, vi havde kendskab til skete i Tyskland. Sandt at sige kunne vi ikke sige os fri for en vis kildrende fryd, når de følgende dage og ugers *Sondermeldungen* lød på, at nu var Smolensk, nu Minsk og Odessa faldet, nu Leningrad omringet, nu Wehrmachtske larvefødder i udkanten af Moskva.

Vores fjende nummer ét var Tyskland, ingen tvivl om det, men alligevel en pirrende tanke at lade preusserne ordne kommunisterne med deres verdensrevolution som erklæret mål. Så kunne vi aabenraaske englandsfarere nok nå at finde en plads mellem de allierede og sammen med dem tage os af de på det tidspunkt sikkert medtagne Fritzer. Sådan skulle denne krigskage skæres, fantaserede vi.

Men der var andre antirøde påvirkninger end vor fædrene arv. Denne var der bare, lå udtalt i luften, for hverken Laus eller min far kunne drømme om at sætte deres borgerpæne og lovlydige tilværelse over styr via en plads på de mest fremskudte barrikader – endsige animere deres sønner til det. Næ, der var andre tilskyndelser af sovjetfjendsk observans, og de havde en ganske anden direkte og rabiater karakter. For eksempel var der den, der kom fra Eriks onkel Harald, læge Harald Nielsen, der som tidligere fortalt var gift med Laus' første kone, Georgette – en særpræget belgisk skønhed, som Laus under sin embedslægevirksomhed i 1. Verdenskrig mødte i Flandern. Onkel Harald, så rund og jovial han end var, bevægende sig politisk til højre for både de Konservative og Venstre. Han var nazist, medlem af Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti. Estimeret medlem, for han var studiekammerat med partiets leder læge Frits Clausen, som havde sin landpraksis og sit førerhovedkvarter i Bovrup, en landsby en halv snes kilometer sydøst for Aabenraa. Sammen ordnede disse to medicinske venner den danske verdenssituation, og onkel Harald var udset til at blive sundhedsminister, når først Frits og hans spadebevæbnede stormtropper havde overtaget magten i Danmark. Det var en af deres visioner, og de lagde ikke skjul på, at de gerne så, at sådan et par germansk lyshårede gutter som Erik og jeg i *zweckmässige* tid fik os hver en spade.

Og så var der Jacob, søn af Aabenraas rigeste mand, den tysksindede skibsreder og multimillionær Mathias Jebsen, hvis skibe aldrig så

Læge Harald Nielsen, Aabenraa. Erik Abilds stedfar, og derfor kaldet »onkel Harald«. Harald Nielsen var medlem af DNSAP og personlig ven med føreren Frits Clausen, Bovrup, som han havde studeret medicin sammen med. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Danmark, fordi de udelukkende holdt til på Kinakysten. Jacob var jævnaldrende med mig, og vi kom en del sammen. Et ganske udsædvanligt kammeratskab på de kanter, hvor børn af tysksindede forældre gik i tyske skoler og i øvrigt holdt sig for sig selv. Af og til i drengsårene kunne der mellem dem og os danske opstå nogle skærmydsler af national karakter, men de overskred aldrig røver-og-soldater-stadiet. Sjældent var det derimod, at der opstod venskabsforhold mellem unge tyske og danske, og et sådant regelbegrættende undtagelsestilfælde kom der ud af Jacob, Eriks og mit samvær.

Jacob, eller Jocco, som vi kaldte ham, var af overbevisning nøjagtig så nytysk, som Hitlers Tredje Rige foreskrev, men han hørte ikke til den type, som flertallet af hans jævnaldrende aabenraaske landsmænd, der promenerede i sorte støvler og ridebukser, hvid skjorte og skrårøm. Heller ikke noget med hagekorsblemmer eller armbind med svastikategnet. Ret beset var han en behagelig, afdæmpet fyr, som jeg husker, jeg talte hæderligt med om alt, sågar også krig og nazisme.

På tysk minsandt. Jocco mente, at jeg ville have fordel af at kunne mere tysk, end skolen kunne fylde i mig. Det havde han da nok ret i, for det fæg med germanske gloser frem og tilbage over nettet, når vi, som vi gjorde i sommeren 1941, spillede tennis sammen næsten hver dag.

At Jocco havde bagtanker i retning af at forberede mig til det store tyske verdensrige, havde jeg ikke indtrykket af. Måske havde han, for vi snakkede som sagt også om krigen, og den var han ikke et øjeblik i tvivl om, at Tyskland ville vinde. *Mine* tvivl herom ophidsede ham ikke. Han snarere smålo ad dem på samme måde, som man morer sig over børns fantasier. Det bragte til gengæld mig ud af balance, for sandt at sige havde jeg jo på det tidspunkt ikke ret meget at have udsigten til en allieret sejr i.

Vi talte forståeligt nok mest om den nye krigsskueplads på Østfronten. Hvad den angik, havde Jocco formentlig en anelse om, at lidt fremmed hjælp kunne blive påkrævet, og det gav han udtryk for ved at understrege, at det var hele Europas pligt at tage del i kampen på tysk side. Og han lagde ikke skjul på, at jeg og også Erik var en del af dette Europa. Efter hans mening var det vor åbenlyse skyldighed at deltage aktivt i tilintetgørelsen af kommunismen – i denne situation legemliggjort ved Sovjetunionen. Vejen til en sådan indsats lå åben og var også navngivet. Den hed *Waffen SS*.

Erik blev præpareret på samme facon ikke bare af Jocco, men også af onkel Harald og hans ven og fører Frits, når disse digre mænd som henholdsvis gourmet og gourmand nød et af fru Georgettes fransk inspirerede måltider. Som søn af huset sad Erik naturligvis med ved bordet, og ligeså selvfølgelig blev Danmarks, Europas og for den sags skyld hele klodens politiske og krigsmæssige fremtid vendt og drejet mellem mundfuldene. Ond tale om Sovjet og betimeligheden af dansk deltagelse i bekæmpelsen af denne ondskab var faste bestanddele af disse samtaler, og belejligt for de to herrer var, at de kunne læne sig op ad den spalteplads og den sendetid, en række aviser og Danmarks Radio med politikersamtykke gav fortalere for samme indstilling. Frits Clausen talte om et dansk frikorps, Jocco altid om SS, men det var – eller blev i al fald – samme sag.

Som bekendt vandt talsmændene for dansk krigsbistand til felttoget mod russerne, og rundt om oprettedes hverve- og informationskontorer, et af slagsen i Rødekro. Om det var et af Frits Clausens, som blev drevet af hans stormafdelinger SA, eller om det var lederen af

den tyske hverveindsats, SS-Hauptsturmführer Erich Lorenz, der var ophavsmanden, vidste jeg intet om, men det var også ligegyldigt – samme sag som sagt. Ligegyldigt var det derimod ikke, at Erik en skønne dag meddelte, at han var blevet træt af al den pression. I et nærmest forbigående tonefald fortsatte han:

– Skulle vi ikke bare køre ud til det kontor og se, hvad det hele går ud på?

Jeg slog det hen og opfattede det som et uoverlagt forslag beroende i et øjeblikks mismod. Deri tog jeg fejl. I de følgende dage var vi oftere end sædvanligt sammen med Jocco, og lidt efter lidt gik det op for mig, at Eriks idé var alvorligt ment. Det drejede sig jo ikke om at melde sig til nogen form for krigstjeneste, kun om at få nogle informationer, overtalte Erik. Jocco skubbede på, og til sidst opgav jeg at protestere. Jeg gik med på Eriks argument, Herregud, vi skulle jo bare hente nogle brochurer.

Og så en smilende solskinsdag besteg vi vore cykler og masede påny vest på mod Rødekro. I OY-DIL-dagene for godt tre måneder siden tog vi samme vej for at komme til England, nu for at aflægge visit på et nazistisk kontor. Forrykt.

Kontoret var indrettet i en mindre nedlagt butik. Bag disken stod et par tilforladeligt udseende yngre mænd, ikke uniformerede, men civilt klædte og imødekommende som herreekviperingssekspedienter. Erik førte ordet, og på hans anmodning om informationsmateriale talte de med overbevisning, men ikke skræmmende propagandistisk om den danske regerings accept af frivillig dansk krigsdeltagelse på tysk side. Ja, ikke bare accept, men *tilskyndelse* til at yde en sådan håndsækning. Så talte de om soldaterudannelsen, den bedste i verden og udendørs formidlet i de skønneste naturomgivelser. De viste os nogle fotos af tandpastasmilende sorgløse ynglinge, og ligeså muntre germanske og folkedragtsklædte piger. Ren turistbrochure. Ikke ét ord om kæft, trit og retning, *Ordnung muss sein*, eller *verfluchte Dänen* osv.

Så tog de et par formularer fra en bunke på deres skrivebord og sagde, at der havde været så stor interesse for sagen, at de desværre var løbet tør for brochurer. Men hvis vi bare skrev under på en stiplet linie nederst på arkene, ville vi få tilsendt al informationsmaterialet, tilskyndede de og rakte Erik en fyldepen.

Han vendte sig om mod mig.

– Det kan vi ligeså godt. Der kan jo ikke ske noget ved det.

Efter bedste overbevisning mindedes jeg ikke, at jeg svarede ham. Jeg havde det skidt. Så skrev han under, og så gjorde jeg det også – pånødt, følte jeg. I hele vort korte liv havde Erik og jeg gennemført alle betydende forehavender sammen. Det kunne man end ikke i denne situation lave om på. Men jeg havde svinet min nationale sti til.

Det var en befriende fornemmelse at komme ud fra dette kontor, ud i den friske sommerbrise og cykle tilbage til Aabenraa. I løbet af nogle almindelige dage fortonedes det pinagtige billede af Rødekraturen. Erik havde ret: Det handlede kun om et par brochurer. De kunne smides væk, og rekvisitionen af dem kunne om end misbilliges af de danske danske ikke betragtes som landsforræderi. En anden måde at vaske hænder på var, at vi kun var atten år.

Den følgende tid sørgede jeg for at være den første, som tømte vor postkasse, og en skønne dag lå der et brev adresseret til mig. Kuverten var halvstor, adressen maskinskrevet, og der var ikke anført nogen afsenderadresse eller anden form for legitimation af adressanten. Oppe på mit værelse åbnede jeg den fordækte konvolut. Den indeholdt ikke de ventede brochurer, derimod et brev, skrevet på fejlfrit dansk, men af protysk observans. Formuleringen husker jeg ikke, men indholdet: I henhold til min ansøgning om at gøre tysk krigstjeneste skulle jeg den og den dato møde til session på en nærmere angivet adresse i Rødekro.

Vi, Erik og jeg, var blevet bedraget, snigløbet af disse to så imødekommende ekspedienttyper, som ikke havde flere brochurer, »men hvis vi bare ville skrive under ...« Og vi havde ladet os bedrage ved i vores godtroenhed ikke at have læst den formular, de stak os ud. Jeg var rasende. På de to svindlere (jeg så dem aldrig siden), på Erik, som havde lokket mig med på denne galej, på Jocco som havde skubbet på og på mig selv over min medgørlighed og naivitet.

I første omgang var jeg naturligvis rådvild, men ikke katastrofalt. Lige så sikker jeg var på, at jeg nok selv skulle nå frem til England, da min plads i OY-DIL pludselig blev frataget mig, lige så vis var jeg på, at jeg nok skulle klare mig ud af dette her.

Erik var slet ikke opbragt, Jocco heller ikke, og ingen af dem talte om at gøre op med bedrageriet ved at unddrage os dets tilsigtede

Hverveplakat til Frikorps Danmark fra sommeren 1941. Hvervekontoret i Rødekro på adressen Østergade 8 var identisk med DNSAP's lokale partikontor – hvilket var helt sædvanligt. Foto: Landsarkivet i Aabenraa.

MELD JER

til de
evropæiske Nationers
Korstog mod
Bolsjevismen

Meld jer til

FRIKORPS „DANMARK“

Offentlige Hvervemøder til

Frikorps „Danmark“ og Regiment „Nordland“

affholdes i:

Tinglev den 8. Juli paa Kirkekroen,
Toftlund den 9. Juli paa Centralhotellet,
Graasten den 10. Juli paa Hotel „Graasten“

Talere:

Landsretssagfører Holger Bryld, Odense
Jes Asmussen, Rødekro

Alle Møderne begynder Kl. 20 præcis. — Fri Entré

Oplysninger og Tilmeldelse —

Hvervekontorerne:

Rødekro,	Østergade 8
Tønder,	Vestergade 69
Toftlund,	Toldbodgade, Fritz Paulsen. Aaben 19-21
Graasten,	Johan Klyhn, Sønderborg Landevej. Aaben 18-20
Ribe,	Vognmand Niels Schmidt, Tangevej. „ 19-21
Løgem Kloster,	Maskinhdl. Laurits Westergaard. „ 8-10

Kræft. 3-44
1941

følger. Jeg talte om det, men blev lidt efter lidt klar over, at jeg ville blive alene om at gøre forsøget. Vi havde skrevet under, kunne ikke bevise, at det var under falske forudsætninger og hvad ville der ske, hvis vi blev væk fra sessionen? Det var nogle af Eriks argumenter for ikke at foretage sig noget. Senere gik det op for mig, at onkel Harald var indviet i situationen, og at han øjensynligt gav sit besyv med ved at råde til at gøre, som der stod i brevet fra København.

Uvenner blev vi ikke Erik, Jocco og jeg. Vi havde forskellige meninger, sågar nationalitet. Anskuede tingene fra forskellige vinkler, men det kunne venskabet bære, da min umiddelbare forbitrelse var stillet af. Det havde dog fået en vis slagside. Erik og Jocco talte mere indforstået sammen, end de gjorde med mig, og i et lettere hånlige tonefald kunne de endog finde på at betegne min bebudede beslutning om at slippe ud af den situation, vi var i, som et afsindigt forehavende. Ikke af ideologiske årsager, næh nej, de blev ikke berørt, men fordi det var umuligt at gennemføre.

Men ellers. Jocco og jeg spillede fortsat tennis, nu dog uden tysk tale. Vi holdt os til vort fælles sprog, sønderjysk. Efter en af disse matcher havde jeg i øvrigt denne oplevelse: Vi var kommet ind på et eller andet pinagtigt krigsemne, hvilket irriteret fik mig til at spørge, hvorfor fanden han ikke selv meldte sig til det hæderkronede SS. Det havde han gjort, svarede han. I Hamborg, men han var blevet kasseret, fordi han havde for små fødder. Jeg var ved at falde af cyklen af grin. Han kørte videre og drejede krænket af fra vor vante rute ved næste gadehjørne. Erik og jeg fortsatte også vore fælles sommeraktiviteter, fortrinsvis at tage til stranden og bade og sejle sammen.

I mine ledige stunder spekulerede jeg på min undvigelsesmanøvre. Ret hurtigt besluttede jeg mig for at tage med Erik til sessionen. Det ville være dumt at udeblive og derved risikere en hurtigt efterlysning af min person. Jeg vidste ganske vist ikke med sikkerhed, om en sådan ville blive iværksat, men jeg vidste nu, at man kunne vente sig alt fra denne nationalsocialistiske kant. En anklage for faneflugt og krav om dødsdom ville såmænd ikke forbavse mig. Apropos Joccas for små fødder, ville det være et forsøg værd at blive kasseret, og til det formål fandt jeg ud af at bruge mit højre knæ. I april-maj dyrkede vi i skolens gymnastiktimer fri idræt, og op til sommerferien havde jeg haft vrøvl med dette knæ. På sprinterdistancer kunne det pludselig låse sig fast, så jeg ikke kunne rette benet ud. Ukampdygtig måtte jeg halte ud fra banen, og først efter en tid fandt knæet tilbage til sin rette funktion.

Uden behandling i øvrigt, men irriterende og smertefuldt var det. Nu fandt jeg til gengæld fænomenet anvendeligt til en kassation.

Så indtraf dagen, og jeg var parat – havde om morgenen viklet det nederste af mit højre bens lår, knæet i en tilpas bøjet position og det øverste af læggen ind i et stramt elastikbind. Det generede en smule, da Erik og jeg endnu engang stampede i pedalerne på vej mod Rødekro, men ved tanken om, at bandagen skulle rent ud sagt røvrende hele det nazistiske koppel, der ventede os, var det til at bære.

Sessionen holdtes i et stort forsamlingslokale, og der var mødt ganske mange unge, frivilligt eller måske shanghaget lige som os. Der sås ingen uniformer, højst et par spidsbukser hist og her. Helhedsindtrykket var forvirrende, bar præg af manglende organisation. Faktisk fik man en fornemmelse af, at anførerne af dette menageri, hvem det så end var, først nu var ved at planlægge afviklingen af arrangementet. I og for sig kun godt, for det og de fraværende uniformer tydede på, at det var Frits Clausen og hans kumpaner, som stod for arrangementet. Ikke SS, ikke tyskerne.

Omsider fik vi besked på at tage alt vort tøj af undtagen underbukserne og bagefter stille os op i en kø, som efterhånden begyndte at bevæge sig fremad. Uendelig langsomt, og hvad der skete oppe foran, kunne man ikke se, før man var nået helt frem. Det, jeg omsider så, var til min store forbavselse, at onkel Harald befandt sig mellem de topfigurer, der skulle bedømme kødrandens egnethed til krigstjeneste. Det var første gang, jeg så ham bekende sit politiske tilhørsforhold uden for hjemmets fire vægge. Men hans tilstedeværelse bestyrkede mig i min antagelse af, at det ikke var tyskerne, men hans lægekammerat Frits og hans spadefolk, som var ophavsmænd til dette ydmygende homo-sapiens-skue.

Det blev min tur, og i første omgang blev jeg dirigeret hen til en lille bebrillet mand, som spurgte mig om, hvad mine forældre og bedsteforældre hed. Øjensynligt ville herrefolket sikre sig, at ingen af disse nære slægtninge havde navne, som kunne lede tanken hen på jøder. Men et yderst overfladisk tjek. Jeg kunne ikke huske fornavnene på tre af mine bedsteforældre og improviserede Hans, Kathrine og Bothilde – og heldigvis skrev den lille mand ikke noget op, men sendte mig videre til en tandlæge. Han så grundigt på bisserne og dikterede samtidig plomberingerne til en mandlig sekretær. Man kunne forestille sig, at dette tandbillede skulle bruges som en mulighed for identifikation, hvis man en dag skulle blive fundet splintret så grundigt

af en fuldtræffer, at man kunne sendes hjem i en skotøjsæske. Men sådan forholdt det sig naturligvis ikke, slet ikke i dette Frits Clausenske regi. Snarere var det et komediespil for at give forestillingen et autoritativt anstrøg. Det, det hele i virkeligheden kom an på, var, om flokken af soldateraspiranter kunne stå på benene, bevæge armene og have en pegefinger til aftrækkeren. Sådan fornemmer jeg det.

Disse kvalifikationer blev der taget stilling til på showets næste stoppested, hvor et par kropsdommere cirklede omkring én og vurderede om det til syvende og sidst mest betydningsfulde.

Så var det, som Osvald Helmuth mange år senere sang, om at være der med spegepølsen. Jeg stillede mig skævt an, hvilende på venstre ben og med det højre og dets forbindelse i en mere iøjnefaldende position. Men nej, de to legemskyndige ænsede det ikke. Men så kom, hvad jeg anså for hjælpen. Onkel Harald kom hen for at se, hvordan det gik.

– Hvad er det, spurgte han og betragtede bandagen.

Jeg forklarede om det gang på gang låste knæ, smerterne, og hvad jeg ellers kunne finde på af dystre eventyr.

– Det er ikke noget, skønnede han uden tøven. Det ordner de med en ubetydelig operation dernede, belærte han mig. Tak for det. Så var jeg leveret. Erik også. Der var heller ingen komplikationer med ham. Vi var egnede til at blive iklædt den grønne uniform. Ville antagelig blive sendt af sted med første afgående tog syd på.

Fandeme nej, sagde jeg på vejen hjem. Det skulle blive løgn. Endnu havde jeg min frihed, og den skulle udnyttes. Hvordan jeg skulle gribe tingene an, vidste jeg ikke endnu, men jeg var overbevist om, at jeg ville finde på noget. Der skulle spekuleres, og det gik jeg i gang med. Den sidste udvej var, at jeg kunne gå under jorden, men undtagen for de forfulgte danske kommunister, var det på den tid et forholdsvis ukendt begreb. Det ville afkræve flere gode venners hjælp at gennemføre. I lille Aabenraa med dens tyske islæt kunne det ikke lade sig gøre, og på landsplan havde jeg en ganske vist ærkedansk, men ikke illegalt indstillet familie at støtte mig til. Jo, det måtte nødvendigvis blive en sidste løsning.

I mine overvejelser om alternative udveje havnede jeg så i et projekt, som fuldkommen og aldeles stred imod al sund fornuft: Jeg ville appellere til de nazistiske soldaterkapreres forståelse og velvilje. Enhver, som kendte disse menneskers indstilling og bedrageriske virksomhed, ville betegne min beslutning som galimatias, men jeg sagde ikke noget til nogen. Skrev i stedet et brev til den adresse, jeg havde

fået sessionsindkaldelsen fra og forklarede, at jeg med henblik på en studentereksamen stod for at skulle op i 3.g. Jeg fortalte så overbevisende og rørende jeg kunne, at det betød meget for mig at få denne eksamen og bad sluttelig om, at denne indkaldelse blev udskudt et år. Ikke om at blive fuldkommen frigjort fra forholdet dem og mig imellem. Det ville øjeblikkeligt have ført til blankt afslag. Næ, de skulle tro, at jeg fortsat var med på holdet – hvilket jeg selvfølgelig ikke var. Sluttelig bad jeg dem om at give mig et snarligt svar på min onkel, læge Knud Repholtz adresse i Klejtrup ved Viborg, hvor min far og jeg skulle tilbringe de sidste otte dage af min skoleferie.

Og svaret kom som ekspresbrev. Det viste, at jeg havde anslået de rette strenge. Udsættelsen var bevilget. Jeg skulle bare melde mig til tjeneste, når jeg var klar næste sommer. Og var der noget, jeg ikke agtede, var det lige præcist det.

Jeg havde klaret det, helt solo – eller havde jeg? Jeg fik senere en mistanke om, at min far og Laus på ny havde haft en finger med i spillet. Erik kom nemlig ikke syd på, og jeg forestiller mig, at belgiske fru Georgette har ringet til sin eksmand Laus og fortalt ham, hvad der var ved at ske. Laus har så sat min far ind i situationen, og sammen har de haft en alvorlig samtale med onkel Harald og Frits Clausen. Fra ham kan der så være faldet et par ord til det kontor, jeg skrev til. Måske. Min far nævnte aldrig noget med et ord, Laus mig bekendt heller ikke til Erik, men både han, Erik og jeg havde fornemmelsen af, at der var foregået noget bag vore kulisser. Hvorom alting var, den sorte sommer var gennemlevet. Den sorte sommer. Jeg glemmer den aldrig, og den skal ikke forties.

***

»Tycho Brahe, den Fanden« og »Svenske og danske tremmer« er Jesper Juel Bergs overskrifter på de efterfølgende to kapitler, som det af pladsmæssige årsager ikke er muligt at bringe i deres helhed. Følgende er i korte træk indholdet af dem.

Jesper kom hurtigt tilbage i den vante gænge. Han gik i 3.g matematisk og omgikkes især sine to meget gode venner Johannes Bo Bojesen – senere bedre kendt som blot Bo Bojesen, den dygtige tegner ved dagbladet *Politiken*, og Christian Frahm, klassens kommunist, som kom fra et fattigt hjem. Den nye rektor, Georg Buchreitz, var en helt anden type end Lemme. Mere moderne udi det pædagogiske, men

ikke mindre »farlig« af den grund i Jespers Juel Bergs øjne. Efter en improviseret fest på skolen, som udartede, ikke mindst på grund af rigelige mængder øl og dansk frugtvin, blev Jesper, Johannes og Christian bortvist fra Aabenraa Statsskole af rektor. Efter interventioner slap de dog med fire dages bortvisning. Som Jesper Juel Berg bemærker det: »Voksne var ikke til at finde ud af. Fra streng straf til fire fridage!« De tre kvitterede med at være stærkt medvirkende til, at 3.g matematisk ifølge Jesper scorede danmarkshistoriens hidtil laveste eksamensgennemsnit.

Erik var ikke længere i Aabenraa. Han var blevet indkaldt til garden og opholdt sig på Sjælland. Men de to holdt forbindelsen ved lige. Begge var stadig lige opsatte på at komme til England: Nu ville de blot ad søvejen til Sverige for dér at tilbyde deres assistance på den britiske ambassade i Stockholm. Til det formål anskaffede Jesper en sammenklappelig to-mands kajak, og træningen gik i gang på Aabenraa Fjord. I Eriks fravær agerede Johannes makker i kajakken.

I august 1942 rejste Jesper til København medbringende den sammenklappede kajak. Nu skulle Erik lære kajakken at kende under et træningsophold ved Furesøen. Det viste sig, at Erik havde lovet plads i kajakken til en tredje mand, Arne von Bruhn, som da også sad med i det lille fartøj, da de senere i august påbegyndte en dramatisk tur over et frådende og oprørt Øresund. Via en stranding på Hven – derfor tages Tycho Brages navn forfængeligt i kapiteloverskriften – nåede de svenskekysten. Her blev de »opbragt« af svensk politi og ført til Helsingborg, hvor deres forhold skulle undersøges med henblik på en opholdstilladelse. En sådan krævede, at de i Danmark havde begået handlinger, som havde bragt dem i konflikt med den tyske besættelsesmagt. Jesper og Erik berettede om OY-DIL – samt mindre sanddrueligt om en sabotage mod slagteriet i Aabenraa, som Jesper kunne huske havde været ramt af en brand.

Fra Helsingborg videre til Stockholm, medens det svenske politi granskede deres sag. I den svenske hovedstad henvendte de sig på den britiske ambassade og tilbød deres krigeriske tjeneste. Ambassaden syntes ikke videre imponeret, hvorfor Erik og Arne von Bruhn henvendte sig på den *finnske* ambassade for at tilbyde deres tjeneste i krigen mod russerne, en krig hvor finnerne som bekendt var allieret med tyskerne. Netop derfor afviste Jesper da også kategorisk tanken. Det samme gjorde finnerne tilsyneladende, hvorfor Erik omgående besluttede sig for at vende tilbage til Danmark. Jesper og Arne von

ERIK CHR. JESPER JOHS. BO CHRISTIAN
DRENSSEN BIRKMOSE JUEL BERG BOJESEN FRAHM

∨
HEDDENGANG
JUEL PETERSEN

FEM AF ELEVERNE I 2. G.M PÅ ÅBENRÅ STATSSKOLE
I 1941. CHRISTIAN FRAHMYDERST TH. VAR NOK KLASSENS
SKARPESTE HOVED, DEJLIG KAMMERAT, VELORIENTERET
POLITISK BEGAVELSE, KOMMUNIST, SENERE SF'ER,
FAR TIL PERNILLE FRAHM FOLKETINGSMEDLEM FOR SF.
EN PERIODE DER VAR

Fem klassekammerater i 2.g. matematisk på Aabenraa Statsskole i 1941 – med forklarende tekst af (Johannes) Bo Bojesen. Foto: Bo Bojesen.

Bruhn, derimod, kom til det aftalte kontrolbesøg hos det svenske politi. Her havde man et prekært spørgsmål: Hvor var den tredje mand?

Der rejstes nu mistanke om spionage mod dem, og de kom bag svenske tremmer. Til sidst endte de i *Stockholm Stads Ransakningsfængselset*, hvor de hensad en måned i september 1942. Herefter blev de løsladt og under politieskorte udvist af Sverige.

Hos politiet i Helsingborg mødte de Jespers storebror Bent. Han var også kommet over sundet i kajak, men led knap så krank en skæbne som Jesper. Bent meldte sig efter nogen tid til Den danske Brigade, som han kom hjem med efter den tyske kapitulation.

I Helsingør smuttede Jesper og Arne von Bruhn uden om indrejsekontrollen – som var adviseret om deres ankomst af det svenske

politi. Velankommet til København opsøgte Jesper gamle venner fra Aabenraa: Johannes Bo Bojesen og Skeler, sidstnævnte var nu stud. jur. Skeler kunne berette, at Erik var kommet tilbage over Øresund i kajak og fra København rejst til Aabenraa. Efter indtrængende familiekonsultationer havde han meldt sig frivilligt til Waffen SS, og han befandt sig nu på en uddannelseskaserne i Tyskland.

Jesper Juel Bergs beretning kaster ikke yderligere lys over Eriks skæbne. Det gør imidlertid andre kilder: En politirapport optaget i Stockholm i februar 1945 afdækker, at straks ved Eriks hjemkomst fra Sverige tog onkel Harald kontakt til Frits Clausen, og sammen med Erik tog de på Dagmarhus i København for at forhandle med tyskerne. Erik blev stillet mindst tre års fængsel i udsigt for sin ulovlige udrejse. Sagen ville dog blive bragt ud af verden, hvis han meldte sig frivilligt til *Waffen-SS*. På falske papirer rejste han den 4. september 1942 til Berlin, hvor han under sit rigtige navn blev optaget i SS. Han blev sendt til uddannelseskasernen Sennheim og herefter til Rusland, hvor han blev såret og indlagt på lazaret. Dr. Abild fik udvirket, at han fik tilladelse til at studere medicin på universitetet i Giessen, og i sommeren 1943 blev han hjælper på et lazaret i Riga. Her blev han den 23. august 1943 anholdt af Gestapo, sigtet for aflytning af udenlandsk radio og for defaitisme. Han blev efterfølgende dømt til døden ved krigsret. Ifølge politirapporten dukkede hans far op i fængslet den 17. november 1943 og fik udvirket hans løsladelse. Erik vendte tilbage til Gießen og fortsatte sine studier for den 1. august 1944 at blive sendt på SS-junkerskole i Prag. Han var nu led og ked af det hele og besluttede sig for at flygte, og den 26. september 1944 ankom han til Danmark på falske papirer. Igen trådte faderen i aktion: Han hjalp Erik til Sverige, hvor han ankom den 24. januar 1945 – for straks at blive arresteret.² I en beretning afgivet i 1947 hævder Frits Clausen med held at have inter文neret til fordel for Erik Abild og reddet ham fra henrettelse: Det skulle være sket på et møde, Frits Clausen havde med Gottlob Berger i Berlin i begyndelsen af november 1943.³ Ifølge Jesper Juel Bergs svoger, Poul Christian Poulsen, slog Eriks SS-tjeneste ikke skår i venskabet med Jesper, som blev genoptaget efter krigen.

Også Jesper vendte efter den mislykkede Sveriges-fart tilbage til familien i Aabenraa. Efter en uge ringede politiet på døren: Man havde modtaget en anmodning fra politiet i København, som afkrævede Jesper et svar på, hvilket ærinde han havde haft i Sverige. I Københavns Byret blev han idømt fem måneders hæfte for »ulovlig ind- og

udrejse« og blev indsat til afsoning i Vestre Fængsel. Her kom han til at dele celle med Arne von Bruhn, som havde modtaget en identisk dom. Jesper fejrede jul i Vestre og også sin 20-års fødselsdag i januar 1943. Fra Vestre Fængsel blev han og Arne overført til Blegdamsvejens Fængsel, hvor han, efter at de fem måneder var afsonet, blev afhentet ved fængselsporten af sin far.

Bang! sagde det

Hjemme igen, marts 1943, gælden til politikerne og deres særlove betalt. [...] Hjem til min mors glædestårer og gode middag. Også til velkomstbuketter fra bekendte til mine forældre. Hjem til den genvundne frihed, men hvad ...? Siden OY-DIL to års mislykket indsats for at komme i krig. Ikke én centimeter nærmere England, flere kilometer bagefter mine skolekammerater. Denne sidste betragtning var ikke min egen opfindelse, men blev uden bebrejdelse antydnet af min fornuftige far. Han sigtede til, at vennerne fra skoletiden var i fuld gang med deres uddannelser. Selv spekulerede jeg ikke på uddannelse. De to års fiasko og ubehagelige omkostninger bag svenske og danske tremmer havde ikke taget modet fra mig. Jeg ville fortsat i karambolage med de grønne Fritzer.

Den direkte, soldatermæssige konfrontation, som englænderne kunne have budt på, var udelukket. Ikke flere forsøg på at nå britisk territorium. Det var ikke nødvendigt, krigen var så småt begyndt at komme til Danmark. I begyndelsen var den danske ammunition ord. De interesserede mig ikke nævneværdigt. Efter mine begreber dengang førtes krig ikke med gloser, men med krudt, kugler og bomber. Andre, og navnlig kommunisterne, havde samme opfattelse, og mens jeg sad i Vestre Fængsel, gjorde KOPA (Kommunistiske Partisaner, senere omdøbt til BOPA, som står for Borgerlige Partisaner) et kup i Faxe Kalkbrud. En gruppe brød ind og stjal sprængstof, trotyl – et rigtigt menneske-sprængstof, som kunne vælte fabrikker. Modsat det hjemmelavede krudt, de hidtil uden større held havde eksperimenteret med. Under indtryk af disse nye og i mit ærinde løfterige tilstande skulle jeg ikke udenlands, men til København, hvor man var nået længst hen imod den form for krig, jeg ledte efter.

I den situation var det ligefrem belejligt, at min far gjorde sig tanker om min borgerlige fremtid. Vi begyndte at tale om den, og på et tidspunkt måtte jeg gå til bekendelse: Jeg ville være skuespiller. Skole-

successen med recensent Trop var ikke glempt, men mit valg af levevej kom nok bag på min far. Man anede, at tanken om et scenisk liv nok var for flyvsk for den nøgterne embedsmand, men han sagde ikke noget. Min dramatiske mor heller ikke, men hun lyste af billigelse. Et par dage senere kom min fars afstandstagen for dagen med den diplomatiske bemærkning:

– Du er for høj til at blive skuespiller.

For høj. Hvad med Ebbe Rode det lange rær og gudbenådede skuespiller ved Det kongelige Teater? 186 cm var jeg blevet målt til, da jeg på en session mit sidste skoleår blev taget til garden, men hvad med ham? Var han ikke højere? Jeg troede det, men indså på den anden side, at det ville holde hårdt, utvivlsomt for hårdt at få min far til at investere i elevtimer hos ligeledes kongelig skuespiller Thorkild Roose, som jeg havde udset mig som læremester. Men okay, jeg skulle nok selv klare den affære, når først jeg kom til København. Og det ville jeg komme, var jeg sikker på, for som næste punkt på min ønskeddel over levebrød stod Kunstakademiet. Jeg ville tegne og male, dybest set det bedste, jeg kunne befatte mig med i min fritid. Palet og pensler var ganske vist lige så risikable at bygge sin fremtid på som de skrå brædder, men jeg satte min lid til, at min far ville acceptere valget, fordi han i sine yngre dage havde været en ivrig og ingenlunde talentløs amatør-maler.

Mit regnestykke gik op, min far sagde ja, måske havde han engang selv haft en drøm om at blive billedkunstner og nu som afbigt for sin kapitulation overfor det jordnære og sikre ikke ville stille sig i vejen for sin søn.

Snart efter fandt jeg via kontakter i København frem til kunstmaleren Bizzie Høyer. I sin lille fjerdesals lejlighed på Nyhavns pæne side underviste hun et hold håbefulde elever med henblik på at føre dem op til prøve på Kunstakademiets malerskole. At hun var dygtig til det, vidste enhver i hovedstadens bildende kredse. Min debut som elev blev fastsat til det nye undervisningsårs begyndelse 1. august, så jeg måtte blive i Aabenraa nogle måneder endnu. Måneder som gik med et job som udendørs medhjælper for en landinspektør og med utålmodigt at følge krigen på afstand. Højdepunkterne i denne sidste beskæftigelse var synet af en tysk bombemaskine, som pludselig vendte næsen mod jorden og styrtede ned bag en skov, og det var et stormagtigt sus over den bygning, hvis to øverste etager, vi boede i: En Flyvende Fæstnings indledende manøvre til en natlig nødlanding.

Post- og Telegrafvæsenets 2. Ingeniørdistrikt i H. P. Hanssens Gade i Aabenraa. Her var Jesper Juël Bergs far ansat, og her havde han embedsbolig på bygningens 2. sal. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

To døde besætningsmedlemmer, de øvrige til Tyskland sammen med deres næsten ubeskadigede fly.⁴ Flere krigeriske clouer var en tysk Messerschmitt-jagers mavelanding på et hedeareal, hvor landinspektøren og jeg arbejdede, og det var et afbrudt solbad en sommersøndag på Aabenraa Fjords sydstrand. En kammerat og jeg lå på ryggen og nød dels solen, dels synet af i hundredevis af amerikanske bombefly, som i formationer højt, højt oppe bevægede sig sindigt og sikkert syd på mod et mål i Tyskland. Pludselig så vi, at der stod flammer ud fra en motor på en af maskinerne, og vi så, at den brød ud af formationen og satte kursen nord på. Og så hørte vi et sus som det, den Flyvende Fæstning havde givet fra sig.

– Det er bomber! råbte jeg instinktivt. Kom!

Vi fór op og søgte dækning under et sommerhus, som var bygget på cementpiller, og i samme øjeblik lød detonationerne. Nogle hundrede meter fra os og ude over fjorden havde flyets besætning lettet maskinen for dens eksplosive last inden den farefulde alene-tur hjem til basen i England. En robåd med tre mænd kæntrede, ingen kom noget til. Endelig var der den jævnlige aftenunderholdning med dumpe drøn og røde glimt, når englænderne bombede Kiel og Flensborg.

Sådan forløb min krig, eller rettere min ventetid på krig, indtil jeg en dag i slutningen af juli 1943 steg på toget til København. I Holbergsgade, kun ét minuts gang fra Bizzie Høyers skole og bopæl, havde jeg fået et værelse med morgenmad hos et par elskelige mennesker, en ældre kriminalassistent og hans kone.

Så var jeg parat til at slå, men hvor var de henne, disse mørkelagte, hemmelige mennesker, som havde trotylen og vidste, hvordan man skulle bruge den? Ret hurtigt fik jeg gennem en pige på tegneskolen kontakt med nogle, som skød med ord. Jeg blev bladbud, hentede med jævne mellemrum et bundt publikationer i en boghandel på Kgs. Nytorv og bragte dem ud til en købmand på Jagtvej. Derfra blev bladene fordelt enkeltvis til kvarterets husstande, men det havde jeg heldigvis ikke noget med at gøre. Bundterne var kedsommelige og utilfredsstillende nok for en krudt-og-kugle-mand som mig. Men som sagt: Hvor var de henne, mændene med bomberne? Søg og du skal finde. Ja ja, jeg søgte alt det, jeg kunne, men nemt var det ikke med den begrænsede omgangskreds, jeg havde. Og så blev det med ét via andre kanaler end dem, jeg blindfiskede i, så let, så let.

Ved ankomsten til hovedstaden havde jeg naturligvis kontaktet mine to gode venner fra skoletiden, tegnegeniet Johannes Bo Bojesen og klassens glade kommunist Christian Frahm. Christian gjorde mig bekendt med universitetets kannibalkøkken, hvor vi kunne spise billigt, og dér traf jeg nogle af hans venner, blandt andet én, der hed Børge. Børge var også kommunist, eftersøgt af politiet for at blive interneret ligesom de uheldige af hans partikammerater. Han var fem-seks år ældre end jeg, uddannet blikkenslager og ligeså lidt som jeg universitetsstuderende.

»Kannibalen« brugte han som spisested og i ledige stunder til samvær med dem, han kendte. Ganske som jeg også kom til. Børge blev min kammerat, senere min meget gode ven. Når Christian og andre vi kendte var optaget af deres forelæsninger, sad han og jeg ofte alene tilbage på Kannibalen og talte sammen. Et tilbagevendende emne var politik, og i den snak kunne Børge uden at anstrenge sig konstatere, at jeg var novice. På den anden side kunne han lige så ubesværet mærke, at jeg var videbegærlig – især efter at høre mere om, hvad han stod for. Sådan havde jeg, provinsstudenten fra det konservative hjem, forandret mig. Gymnasieårenes let overbærende hovskisnovskiholdning til Christian og hans kommunisme var forduftet. Umærkeligt og uden at efterlade sig markante begrundelser. En spæd begyn-

delse til forvandlinger var måske englændernes ambassade-te i Stockholm, svenskernes »vi får hoppas det bästa« i byens »ransakningsfængelse« og de internerede kommunisters kammeratlige hilsen i Vestre Fængsel. Russernes heroiske kamp for sejren i Stalingrad, den efterfølgende gigantiske vinteroffensiv, tomandssnak med Christian og min efterhånden klare fornemmelse af, at de danske kommunister var de første på barrikaderne – et sådant sammensurium af indtryk og tanker havde givet mig trang til at vide mere om kommunismens ideologi.

Og dér kom så Børge med sine jævne ord og tillidsvækkende jyske accent. Belæst og begavet, tålmodigt forklarende på sin egen stilfærdige, men stærke facon. Ingen lumsk demagogi, ingen svulstig propaganda, langt fra heller konstant politisk snak. Krigen var selvsagt også inde i billedet, og det stod efterhånden klart for mig, at han på ét eller andet felt gjorde, hvad han kunne, for at vinde den. Der var noget gådefuldt over ham og hans færden, men det var ikke god tone at udfritte. Heller ikke at fortælle, og det afholdt han sig også fra. Alt i alt: Jeg blev betaget af denne mand og hans syn på tilværelsen. Helt naturligt gled jeg ind i den lille »kannibalske« fraktion af kommunister.

Flokken var ikke stor og heller ikke fanatisk stridende for frihed og fred. Vi tog os tid til lyse og festlige timer, når dagen var gået og kannibalmaden spist. Så blev det jævnligt til et par øl og efter dem til en spadseretur ad kvarterets mest ydmyge gader til Højbro Plads, hvorfra vi kunne skrå over til vort foretrukne værtshus Laurits Bejtent. Vi var altid i så god tid, at vi kunne kapre eller i hvert fald få plads ved det runde stambord *Storm*, hvor gode, gamle og vrisne overtjener Bach serverede, når han syntes, han havde tid til det.

Børge var sjældent med ved disse lejligheder, men der kom andre til, ikke allesammen erklærede kommunister, men hver og én med politisk ståsted milevidt til venstre for socialdemokraternes. Mellem dem Nina, nogle år ældre end jeg, nogle år mere erfaren og frisindet end jeg tyveårige. Hun var kommunist, kendte Børge, havde været ungkommunist sammen med ham. Selv om hun ikke kom på Kannibalen, så hun ham ganske ofte. Han besøgte hende og hendes mand Adolf i deres fjerdesals lejlighed på Rosenvængets Allé på Østerbro. Som eftersøgt levede Børge sit liv under jorden, som det hed, og han kunne være sikker på, at der altid var en soveplads til ham på den adresse. [...]

Børge Thing, fremtrædende medlem af sabotageorganisationen BOPA, hvor hans dæknavn var »Brandt«. Jesper Juel Berg lærte Børge Thing at kende, da han flyttede til København i sommeren 1943, og via denne kom han i forbindelse med BOPA. Fotoet er taget i sommeren 1945 af Leni Madsen, gift med landsretssagfører Carl Madsen. Foto: Morten Thing.

En morgen, da jeg lå og sov i mit værelse i Holbergsgade, blev jeg pludselig vækket af nogle høje råb lige uden for mit førstesalsvindue. I en fart nåede jeg hen for at se, hvad der skete. Ikke præcis nogen betryggende udsigt. På fortorvet overfor en række tyske soldater, som i krumbøjet stilling og med skudklare geværer sneg sig langs med muren til naboejendommen. De forreste af dem var nået frem til en solid port og var også trængt gennem den via en særlig dør i dens ene halvdel. Lukket op inde fra af en dansk soldat.

Bygningen var en dansk kaserne, Interrims Kaserne på Gammel Holm. Interrims står for *interimistisk*, men kunne ligeså godt være for *ubetydende*. Belægningen var minimal, aktiviteten også. Ingen iøjnefaldende marcher eller højlydte ordrer, ingen skildvagter, intet, som forstyrrede indtrykket af civil borgerpæn gade. Om aftenen lukkedes porten, men natten igennem var der selvsagt en vagt bag den. Det var ham, som lukkede portdøren op, da de første tyskere nåede hen til den og var så snedige at banke pænt på i stedet for at buldre og råbe, før den danske vagt havde været så elskværdig at lukke op. Råbene varede ikke mange sekunder, så var de slumrende Jensen i

bogstaveligste forstand taget på sengen. Ikke et skud. Sådant var den 29. august 1943 i Holbergsgade i København.

For nogle af os i Kannibalflokken kom datoen til at betyde et specielt job. Hørende til gruppen var to jødiske piger og Moses, også jøde, men med sine to meters højde og sit sollyse hår mere mindende om en præmie-germaner. De skulle sendes til Sverige, og det blev de. Samtidig flyttede Adolf fra Nina, og da ingen vidste, hvordan tyskerne ville te sig, hvis de i deres racistiske jagt gik forgæves på en jødeadresse, foreslog Børge, at vi tre skulle leje en lejlighed i St. Regnegade. Den lå på anden sal i en totalfredet ejendom på hjørnet af Ny Østergade. Indtil for nylig havde den været beboet af nogle illegale, men den var ikke »varm«. De havde bare fundet noget bedre, noget uden lokum i gården.

Vi tog den, og da den var billig, kunne vi for alle eventualiteters skyld bevare de boliger, vi havde: Nina sin lejlighed, jeg mit værelse og Børge sin/sit et eller andet, hvis han overhovedet havde noget fast tilholdssted.

Der fulgte nu en St. Regnegade-periode, vi ikke havde forudset. I løbet af ingen tid blev lejligheden fast opholdssted for vennerne fra Kannibalen. En blanding af tilværelsen i John Steinbecks *Dagdriverbanden* og kammeraternes i William Heinesens *De fortabte Spillemand*. Nina som en til tider oprevet og fortvivlet mor, som prøvede at sætte bare nogenlunde skik på fyrene og huset. Samme var vi i øvrigt ikke alene om. I stueetagen havde en stilfærdig ungarl en butik, hvor han solgte gipsafstøbninger af oldgræske skulpturer, på første sal boede en ikke længer helt ung pige, som fik sit udkomme af en fast mandlig kundekreds, og på kvisten oven over os logerede en ældre mand, der hver dag måtte kæmpe med en gebrækkelig hønsestige for at nå op til eller ned fra sit usle værelse.

Mens jeg førte dette omtumlede liv i St. Regnegade, deltog jeg i min første sabotage, en heroisk dåd, der ville stå gny om. Endnu var jeg bladbærer, var ikke nået mit eksplosive mål nærmere, selv om jeg efterhånden var overbevist om, at Børge kunne føre mig til det. Men man *bad* ikke om den slags, jeg gjorde det i det mindste ikke – ikke min læremester i den kommunistiske ideologi. Børge skulle nok komme selv, hvis han fandt mig egnet. Til dato havde han indskrænket sig til samtaler og til at forære mig *Det kommunistiske Manifest*. Med påbud om at læse det.

I denne min politiske studietid var det, at Nina, Christian og jeg

en aftenstund besluttede os til at lave et attentat mod ostehandleren i Gothersgade. Han var nazist og ernærede sig af sin lille ildelugtende kælderbutik. Paradoksalt nok ville vi sabotere ham med et middel, som stank værre end hans oste. De forrige beboere af vores lejlighed havde eksperimenteret med at fremstille stinkbomber, og et resultat af deres anstrengelser havde de efterladt i en enorm stor, muret emhætte over køkkenets brændekomfur. Det osende fluidum var anbragt i små ampuller af så tyndt glas, at de knustes, når de blev kastet mod en hård flade.

For en gangs skyld var vi kun os tre i lejligheden. Vi kedede os lidt og fandt så på det med ostemanden. Han skulle ha', skulle han, og bagefter skulle vi tre helte en tur på Laurits Betjent. Bevæbnet med to-tre ampuller begav vi os den korte vej til Gothersgade og drejede til højre mod Kgs. Nytorv. Kun et halvt hundrede meter nede ad gaden lå ostebutikken lukket og slukket. Meningen var, at ampullerne skulle kastes mod butiksdøren. Det ville være nok. Med den dunst, forretningen gav fra sig selv med lukket dør, ville der være revner og sprækker nok til, at vor væske kunne trænge ind og forpeste lokalet i den grad, at selv ostene ville løbe langt bort.

Vi var fnisende nervøse, for der var folk på gaden, men efter et par forgæves ture forbi vort mål, bød chancen sig. Vi kastede hver vore »bomber«, hørte lyden af knust glas og fortsatte i rask tempo mod Laurits Betjent.

I selve gerningsøjeblikket var der ikke noget med at fnise. Sandt at sige var jeg personlig et rystende nervevrag, mere angst, end jeg nogensinde senere blev. Ikke af mangel på courage til at gøre som planlagt, men af rædsel for at blive opdaget og pågrebet. Tanken om, at det skulle ske dels som følge af en så komplet betydningsløs og pjattet handling, dels før jeg var nået længere i mine sabotørplaner, før jeg så meget som havde snuset til et gram trotyl, fyldte mig med momentan skræk, så jeg knap kunne ramme døren. De to andre så også temmelig sammenbidte ud, men da vi nåede uantastet ind mellem husene og kirken på Skt. Nicolai Plads, vendte fniseriet tilbage. Nu skulle vi tre tapre ud at more os.

St. Regnegade blev for meget. Børge kom der sjældnere og sjældnere, og det var øjensynligt, at han så med bekymring og mishag på, hvordan tingene udviklede sig. Nina og jeg gik det også på, men det var ikke til at sige nej til denne flok sorgløse gutter, de fleste af dem langtidsstuderende, som sjældent ejede en krone og ikke havde noget

andet sted at tilbringe natten. Til sidst blev menagen også os for broget og for dyr. Vi flyttede hjem til os selv og overlod lejligheden til de ubekymrede, som i løbet af ingen tid satte den over styr, fordi de ikke betalte lejen og ikke længer havde nogen mor Nina.

En dag ikke længe efter havde Børge et nyt boligtilbud, en langt bedre lejlighed i Blågårdsgade på Nørrebro. Den gik vi sammen om uden med ét ord at nævne det overfor kannibalvennerne. Og i disse nye omgivelser udviklede vi et næsten småborgerligt og trygt familieliv. Når dagens gøremål var forbi, samledes vi derhjemme om Ninas gryder, spiste, snakkede, diskuterede, læste, hørte dansk og engelsk radio og sov bagefter de retfærdiges søvn. Af og til holdt vi en fest, og seriøse Børge åbenbarede sig ved sådanne lejligheder som den fødte selskabsmand. Vittig, ironisk slagfærdig, leende og dertil glimrende til at lave iskolde absint-drinks. En anden slags Børge.

Den Børge, jeg kendte i forvejen, kom jeg i den følgende tid til at vide mere og mere om. Han kom og gik på underlige tidspunkter, gav ingen forklaring på fænomenet, men dum var han jo ikke. Forstod godt, at jeg gjorde mig mine tanker og begyndte så småt at løse op for, hvad han hidtil havde holdt skjult. Ingen åben tilkendegivelse af, at han befattede sig med sabotage, men nu og da en en-passantbemærkning, som for eksempel om, at det næsten ikke var til at få fat i det i forhold til trotyl nemmere håndterlige plastiske sprængstof – også kaldet »marcipan«. De folk, som bjærgede de engelske flyveres nedkastede containere, enten beholdt det selv eller overlod det til de såkaldte militære grupper. Underforstået: Dem, der havde hårdest brug for det, måtte enten tigge om det eller slå i bordet for at få det.

Eller det kunne være nogle ord om, at han vidste, der havde været vanskeligheder i forbindelse med en sabotage, vi havde hørt om. Helt sikker i min ophobede mistanke om Børges illegale metier blev jeg en dag, da han på sin sædvanlige henkastede facon spurgte, om jeg havde lyst til at se en sabotage. Han kendte mit svar, det er der ingen tvivl om, men måske ville han med en form for anvendt psykologi vurdere mig på den måde, jeg afgav det. Det blev naturligvis et utvetydigt ja og også udtalt så interesseret og samtidig henkastet, at Børge kunne godtage det. Han gjorde det i hvert fald og opdagede næppe, at der inden i mig var champagnebrus af henrykkelse.

Det var en virkelig alvorlig ting, Børge ville lade mig være vidne til. På Strøget nær Rådhuspladsen lå en aften- og natrestauration. Den

var tilholdssted for tyskere, uniformerede og civile, og for danske sympatisører af begge køn. Det var den, der skulle sprænges i luften. I åbningstiden. Jeg skulle være der ved 21-tiden, tage opstilling på det modsatte fortov, dog ikke umiddelbart overfor restauranten, sagde Børge. Fronten mod gaden var en stor glasrude og ikke rar at få i hovedet.

Jeg var på pletten kl. 20.30 og fandt en sikker plads foran en hjørneindgang til en forretning 25 meter fra tyskerbeværtningen. Der var livlig trafik ud og ind af den, tilsyneladende var der fuldt hus. Planen lød på, at en enkelt mand skulle gå ind i restauranten, finde et bord, bestille en genstand og placere en medbragt mappe under bordet. I den var der sprængstof nok til at rasere lokalet og dertil en tilpas lang tidsindstilling på detonatoren til, at sabotøren i et ikke påfaldende tempo kunne drikke ud, betale og forlade restauranten – uden mappen.

Udenfor stod jeg så og ventede. En time, halvanden, en time til. Intet skete, og henad halvtolv-tiden gav jeg op. Der var kommet noget i vejen, sagde Børge dagen efter. Ikke hvad, og jeg spurgte ikke, men ligegyldigt hvad det var, så gudskelov, at det kom.

Sådan syntes jeg ikke den gang. Da fandt jeg aktionen helt på sin plads. Først senere gik det op for mig, at den grænsede til terror. Ikke den, vi jævnligt oplever i vore dage med tilfældige og uskyldige mennesker som ofre. Dem, der sad derinde i restauranten var fjender, men alligevel må man moralsk betragte en sådan masseslagtning som terror. Dertil yderst risikofyldt. Sagesløse fodgængere på vej forbi restaurationen i sprængningsøjeblikket kunne blive dræbt, danske Gestapo-fanger eller gidsler ville utvivlsomt blive skudt som repressalie, og sandsynligheden for tysk gengældelse med lignende aktioner var nærliggende. Kun godt, at »der kom noget i vejen«, og det vil ikke undre mig, om dette »noget« i virkeligheden var et direkte forbud mod attentatet fra Frihedsrådet. Den konkrete aktion blev aldrig forsøgt gentaget, og andre af lignende art forekom ikke under hele krigen.⁵

Livet i Blågårdsgade gik videre med den forskel, at vi nu talte mere lige ud om forholdene. I sagens natur var der en del, Børge holdt for sig selv, men hvad hans job var, vidste vi nu med sikkerhed og kunne tale om det. Hvad vi derimod ikke vidste, heller ikke Børge, var, at han under dæksnavnet »Brandt« skulle blive BOPA's øverste leder.

Til trods for den friere snak mellem os, til trods for at Børge nu

*Jesper Juel Berg i København under besættelsen.
Foto: Thordis Juel Berg.*

betroede sig til mig med den åbenhed og tillid, man viser en ven, og skønt han ved en lejlighed tog mig med til møde med KOPA- og BOPA-stridsmanden Knud Børge Jensen, også kaldet »Sprængschmidt«, – uanset alt dette anså jeg det stadig ikke for god tone direkte at stille spørgsmålet: »Må jeg ikke godt være med?«. Jeg gjorde det heller ikke, men overfor Nina lagde jeg ikke skjul på, hvad mit inderligste ønske var. Der var taktik i det, må jeg erkende. Og den lykkedes. Som jeg håbede, talte Nina med Børge, talte min sag, gjorde det godt.

Det var sent på efteråret nu, og mine personlige planer var at holde jul i Aabenraa. Der var også bagtanker i det, for i Aabenraa lå en krigsvigtig fabrik, jeg ville kunne sabotere alene, hvis jeg fik chancen. Også det gik videre fra Nina til Børge, og så ... ja, så oprandt dagen.

Det var hen under en uges tid efter. Børge kom hjem, vi skulle spise, intet usædvanligt.

– Nina siger, du gerne vil sabotere DAPA i Aabenraa, sagde Børge næsten drævende mellem to mundfulde.

Hvad skete der? Han vidste det, kendte også navnet på fabrikken. Og mens han spiste videre:

– Jeg har undersøgt sagen. Fabrikken er frigivet. Kan du klare den alene?

– Ja, svarede jeg med ærlig overbevisning – bundærlig, ingen lumskerier for at få jobbet. Men med hele min sjæl badet i adrenalin. Som Kim Larsen: »Er det nu, det sker?«.

– Mmmmm, kommenterede Børge og spiste videre.

Hvad betyder det? Mmmm? Er han skeptisk, er han ved at smutte?, snurrede det rundt i hovedet på mig. Og så mistede jeg den gode tone mellem sabotører og dem, der gerne ville være det. Jeg bad om at få opgaven, bad om at komme ind i varmen. Tegnede og fortalte i aller bogstaveligste forstand: »Her ligger fabrikken, og i det hjørne er dens snedker- og tømrerværksted ...«

– Mmmn.

Hva' fanden? Nu var der kommet et n som i nej ind i hans m'er. Det kunne jeg ikke klare. Adrenalin fik et kraftigt tilskud af desperation.

– Børge sig det rent ud: Kan du bruge mig eller ej?

Så lagde Børge kniv og gaffel:

– Nina har fortalt om din plan, og den lyder rigtig. Derfor får du også to brandbomber med. Ilden skal antænde fænghætten, og fra den er der kun ti centimeters lunte ind til detonatoren, som ligger inden i sprængstoffet. Det betyder, at du kun har fem sekunder til at komme væk i, hvis noget med ilden går galt, men der er en halv times tidsindstilling på brandbomben, så der skulle ikke være nogen risiko.

Risiko? Om jeg så skulle stikke ild til hele halløjet med en tændstik, ville jeg gøre det. Jeg var med! Det *skulle* lykkes, jeg skulle præstere et svendestykke, som gav mig fast ansættelse hos min ven og læremester Børge, hos BOPA.

Nu kunne man forestille sig en fest i Blågårdsgade, men det blev der ikke. Vi gik i seng til normal tid. Nina, som ikke havde blandet sig i sabotage-snakken, gav mig et tillykkeknus og så lagde vi os til at sove. Personlig lå jeg mere, end jeg sov. Stor glæde spolerer træ-

hed, og det gør planlægning også. Begge dele var jeg proppet med.

Nu begyndte nedtællingen, det kunne ligesom i barneårene ikke blive jul hurtigt nok. Op til den så vi ikke så meget til Børge, men det gjorde ikke noget, jeg kendte mit job og vidste, hvordan jeg ville gribe det an. Fire dage før juleaften farvelknus til Nina og fast håndtryk til Børge. Kufferten var pakket med underbukser, skjorter, sokker og »marcipanen« hvilende blødt og sikkert mellem tøjet. Jeg sendte den som rejsegods, ville ikke risikere at slæbe rundt på den, hvis tyskerne foretog bagageeftersyn. Den ankom planmæssigt og blev anbragt på mit kvistværelse, inden min mor begyndte at endevende den for vasketøj. Fra vinduet kastede jeg et blik ned på naboejendommen – DAPA.

DAPA, som ejedes af en greve i København, var på den tid landets største og kendteste fabrik for påhængsvogne og special-lad til lastbiler. På bagsmækken af næsten hver eneste dansk anhænger kunne man se disse fire versaler, røde på hvid baggrund. Tyskerne kunne også, måske først efter at adelsmanden havde gjort opmærksom på den. Og fra et vindue på vores trappeopgang kunne jeg se tyskerne inspicere særligt interessante udgaver af fabrikkens produkter, blandt andet et lastvognslad, som kunne skråtstilles via aerodynamik. Alt sammen *gefundenes Fressen* for et så motoriseret militær som det tyske. Men også for frihedsbevægelsen. DAPA var ukompliceret at anbringe i sabotørernes sorte bog. Ingen indvendinger eller betænkeligheder oven fra.

Set ude fra var fabrikken DAPA en sølle én. I ét plan og ganske stor, men indrettet i en gammel togremise fra egnens nedlagte amtsjernbane. Opført i træ, taget dækket af tjæret pap, det hele i en ret miserabel forfatning. Det eneste positive, jeg kunne se ved den, var, at den var umådelig brandbar. Inden døre fejlede fabrikken ikke noget. Fyldt med effektive maskiner, som sammen med et smedeværksted producerede vognenes chassiser. Der var en afdeling til sprøjtela-kering og – det var det vigtigste for mig – et værksted, hvor alle træarbejder blev udført, d.v.s. de forskellige typer lad fra de almindelige flade til købevognenes kasseformede kolosser.

Dette værksted havde jeg udset som angrebepunkt. Det lå i fabrikkens sydøstlige hjørne, hvis ene side vendte ud til Gasvej, en ubeboet og ved aften- og nattetid øde gade, rummende Aabenraa Andels Svin slagteri samt byens gasværk og brandstation. Langs den, kun et par meter fra DAPA, lå et industrielt jernbanespor til havnen.

Der var, så vidt jeg umiddelbart kunne se, ingen direkte adgang til værkstedet ude fra, kun fra den øvrige del af fabrikken. Det komplicerede sagen, men under en natlig rekognoscering en af de første dage, efter jeg var kommet hjem, opdagede jeg, at der tæt ved jorden var en lem ind til værkstedet. Antagelig brugtes åbningen til at skubbe brædder og tømmer ind gennem, men den var stor nok til, at en mand kunne passere. Lemmen var låst med en svær hængelås, som sad udvendig på et ligeledes udvendigt beslag – lige til at skrue af. Genialt godt. Til at passe på hele herligheden var der kun en nattevagt, som på forskellige og uforudsigelige tidspunkter af aftenen og natten, men som regel ved ni- og tolvtiden, inspicerede hele fabrikken. Ingen deciderede sabotagevagter. Provinsen følte sig på den tid overbevist om, at sabotage var et københavner-fænomen.

Datoen for aktionen havde jeg sat til 29. december, samme dag som Aabenraas royale forening holdt julebal for børnene om eftermiddagen og for de unge om aftenen. Til det sidste, som afvikledes på Folkehjem, havde jeg tænkt mig at dukke op og så ubemærket som gør-ligt glide ind i festlighederne, når DAPA stod i flammer.

Helt sådan kom det ikke til at gå. Aftenen før ville jeg gå mig en tur, men da jeg kom ud på trappeopgangen, så jeg gennem vinduet, at der flakkede lys rundt i DAPA's fabriksal. Nattevagten afviklede sin første runde. Jeg holdt øje med hans lyskegle og så ham til sidst cykle bort. I dette lå en uventet mulighed for at få arbejdsro, så jeg gik ned på gaden for at finde ud af vindforholdene. Og hvad fandt eller snarere mærkede jeg? En frisk brise i ansigtet, når jeg vendte det mod – sydøst. Nøjagtig det hjørne, vinden skulle komme fra for at bære ilden diagonalt gennem hele fabrikken.

Der var ikke noget at betænke sig på. Op på kvistværelset og finde sprængladning og brandbomber frem. Dertil en svær skruetrækker og så af sted. Nu skulle det være. DAPA lå øde og forladt, Gasvej også, så jeg sneg mig hen til den låste luge. Frem med skruetrækkeren og i krig med hængelås-beslaget, hvis rustne søm sad godt fast. En halv times arbejde, og jeg kunne åbne lemmen. Duften af træ strømmede mig i møde, da jeg kravlede ind, og lyset fra en lommelygte, jeg havde med, åbenbarede en guds velsignelse af brædder og høvl-spåner. En god portion af brædderne gav jeg mig tid til at slæbe hen i en bunke spåner, før jeg anbragte marcipan-klumpen med den ultrakorte lunte inde mellem dem. Så brandbomberne, nogle flade tingerster på størrelse med cigaretmærket North State's 50-styks blikdåser.

I midten af dem en rille som dem i en sparebøsse. Den var også beregnet til en mønt, som, når man gjorde det og gav den et tryk, knuste et glasrør. Manøvren gav en syre adgang til en kobbertråd, som efter kortere eller længere tid ville blive ætset igennem og udløse tændingsmekanismen. Udløsningstiden på disse ild-maskiner var til dette formål en halv time. Jeg havde en krone parat og hørte glasrøret knuses på begge bomberne, før jeg lagde dem i spåndyngen. Så resterede bare at forlade gerningsstedet i god ro og orden, der var jo tid nok. Jeg lukkede lugen i efter mig og begav mig af sted til Nørretorv på byens hovedgade, hvor der lå et hotel (Hotel Royal) med både bar og dans.

Dér havde jeg tænkt mig at vente på braget. Det udeblev under to drinks i baren og også under én i restauranten. Noget mere end den halve time var gået nu. Kunne det tænkes, at jeg ikke kunne høre drønet dér midt i byen og bag lukkede døre? Jeg betalte og styrede mine efterhånden bekymrede skridt tilbage til fabrikken. Dét lå den – som da jeg havde forladt den. Ikke så meget som en tændstikstor flamme, ikke en gnist, intet bortsprængt værkstedshjørne. Der kunne være sket en forsinkelse i brandbombernes tændsystem, måske ville de eksplodere om sekunder, minutter, måske slet ikke. De to første muligheder måtte jeg se bort fra, fordi den sidste eksisterede. Var det den, der var den skyldige, ville DAPA stå intakt og klar til fortsat fabrikation næste morgen. Bomberne ville blive opdaget, fiasko, fiasko! Jeg måtte ind i værkstedet igen, selv tage affære.

Det er ingen spas at krybe gennem en lem ind til noget, som næste sekund kan springe i luften. Slet ikke at fiske dette »noget« op og se det efter i sømmene. Det gør noget i maven på én, slår knuder eller noget i den stil. Men der var ikke andet at gøre. Jeg fandt de to brandbomber mellem høvlspånerne. De lignede sig selv, men inde i møntsprækken var det, som om man kunne skimte noget lyst. Mit gæt den gang (og også i dag) var, at bitte små savsmuldsagtige træstumper var drysset ind gennem sprækken og havde blokeret for slagstiften.

Uden ild ingen sprængning, og ild til en ti-sekunders lunte ingen Jesper. Ganske barske vilkår, men jeg gik i gang og fandt på gulvet et gammelt eksemplar af den lokale avis. Brandbomberne lagde jeg tilbage, deres højst brandbare indhold ville af detonationen blive sprøjtet ud over hele værkstedet. Side for side lavede jeg luftige »bolde« af avisen og arrangerede dem til et bål på og uden om sprængladningens ti-sekunders lunte. Til sidst en tændstik til og så i bogsta-

DAPA i flammer efter Jesper Juel Bergs sabotage om aftenen den 28. december 1943. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

veligste forstand ud af lemmen, ud til et hundrede meters løb i Jesse Owen'sk verdensrekordtempo. Det blev også kun til hundrede meter for så ... Bang!, sagde det.

Skønt jeg var midt i mit sprint væk fra fabrikken og altså havde ryggen til den, opfattede jeg det enorme og brandrøde skær, som bredte sig over himlen sammen med drønet fra eksplosionen, et brag, der fik luften til at sitre, så nær som jeg var den.

Jeg stoppede op og vendte mig mod fabrikken. Et velsignet syn. Hele hjørnet, hvor sprængstoffet havde været placeret, var lagt i ruiner og omskabt til et gigantisk, fræsende bål, hvis meterhøje flammer hvirvledes ind i resten af bygningen af de sydøstlige vindstød. Akkurat som planlagt – og så havde brandsirenerne endnu ikke ladet høre fra sig. Jeg var løbet langs med det havnespor, som passerede fabrikken. Det lå på et stort, øde areal, som kaldtes »Æ Sahn«, fordi det var kunstigt anlagt af sandet fra en udgravning til et nyt havnebassin. I kanten af området lå jernbanespor, alle sammen fra havnen til DSB's jernbanestation. Den retning havde jeg taget og fortsatte nu gående, intet skulle indikere, at jeg var på flugt.

Mens jeg gik det sidste mennesketomme stykke i Æ Sahn, kom jeg i tanker om, at byens kulturelle og nationale forening Folkeligt Sam-

AABENRAA AMT

Aabenraa.

I DAG:

- Kl. 16,30. **Folkeshjem: Frederiksklubbens Børnabal.**
Kl. 19,30. **Folkeshjem: Koncert — Dansant.**
Kl. 19,30. **Royal: Koncert — Dans Artister.**
Kl. 19,30. **Landsbyen: Koncert — Dans — Artister.**
Kl. 20. **Kino-Teatret: »En Pige uden Lige« (dansk).**
Kl. 20. **Biografen: »Naar man kun er ung« (dansk).**
Kl. 20. **Røde Kro Bio: »Frk. Vildkat« (dansk).**

»Dapa« brændt i Nat

Skade for en lille halv Million Kr.

Ved 22,30-Tiden i Nat opstod der Brand i Dansk Paabørgsvognfabrik »Dapa« i Havnegade, der i Løbet af en Times Tid nedbrændte til Grunden. Den tidligere Amtsbaneremise, der var af Træ, var et let Offer for Ilden, og i Morges stod kun de rogsvættede Skorstenes tilbage.

Fabrikken der ejes af Greve K. V. Schulin, København, var forsikret for en halv Mill. Kr. Dogholder Otto Larsen, der leder Driften, kom saa tidligt til Stede, at han fik reddet Bøger og Papirer fra Kontoret. Det lykkedes ogsaa at redde de fleste af de Biler og det meste af Materiellet, der fandtes paa Fabrikens Grund, hvorimod Maskinerne, der for en stor Del var nyanskaffede, blev ødelagt af Branden. Denne, der kunde ses viden om, overværedes af en Mængde Mennesker.

Fabrikken beskæftigede 35 Mænd, en konstant Arbejderskib, for hvem Branden vil være en Katastrofe, idet det under de forhaandenværende Forhold næppe vil være muligt at genoptage Driften.

Kriminalpolitiet undersøger Brandarsagen, om hvilken der endnu intet vides med Bestemthed.

Arbejdet paa Fabrikken var i Gaar ophørt Kl. 14, hvorimod man paa Kontoret havde været beskæftiget til Kl. 17. Det er oplyst, at der har ligget nogle Iltflasker paa en Trækvogn i Nærheden af Kakkelovnen, og den Mulighed er derfor til Stede, at disse er blevet ophedet og derved eksploderet.

Hunden knuste en Spejlskrude.

Da en af Artisterne fra »Landsbyen« i Gaar spadserede udfor Hotel »Danmark« med sine fire Hunde,

blev en af disse saa bange for en »lokal« Hund paa det molatte For-tov, at den sprang op i en af Hotellets store Spejlskruder og knuste denne.

Butikslukningen Nyt-arsaften

De fleste Handlende her i Byen skal i Aar have til Hensigt at lukke Nytaarsaftensdag Kl. 14 — ligesom Juleaftensdag.

Folkeligt Samtunds Juletræsfester.

Folkeligt Samfund afholdt i Gaar sine to Juletræsfeester, der begge fik et yderst vellykket Forløb og havde samlet stor Tilslutning.

Om Eftermiddagen Klokken 15 blev Træet tændt for de mange Børn, der var mødt i deres stiveste Puds, og Pastor Ludvigsen bød velkommen. Derefter tilbragte man et Par morsomme Timer, hvor der blev sunget Julesange, vist en morsom Tegnefilm, danset og leget under Fru Anne Møllers Ledelse og til Slut uddelt Godter af Julemanden.

Ogsaa Juleballet om Aftenen var meget fornøjeligt. Først viste Fru Hahnemanns Cabaret »Hvad er Livet?«, der gjorde stor Lykke og høstede stærkt Bifald, og Aftenen sluttede med et Par Timers Dans.

Dæk-Affæren udvikler sig

Kriminalpolitiet her var i Gaar i Fæhrg for der at afhøre en anholdt Vognmand, der har aftaget fire Dæk fra en »Opkøber« i Aabenraa, der sammen med sin Hustru og en Forretningsfører, der har finansieret den tvivlsomme Forretning, sidder i Arresten her. Det lykkes at faa fremskaffet Dækkene, og man skal nu se at litte ud af, hvorfra Dækkene oprindelig stammer, hvad der synes at skulle blive vanskeligt.

Uafhængede Gevinster i Julelotteriet.

Da der endnu er flere Gevinster fra vort Julelotteri, som ikke er afhentet, skal vi igen bringe de paagældende Numre Nr. 1423: en Juleplade, Nr. 146: et Gavekort paa 50 Kr. til Køb af Skistøvler, Nr. 228: Smedejernsblomstebord, Nr. 1278: stor grøn Skaal, Nr. 940: brun Skaal, Nr. 923, 1198 og 383: Koffertstatning. Gevinsterne kan faas udleveret ved Henvendelse paa vort Kontor.

Flere Pakker og Julehilsener i Aar

Betydelig Stigning i Antallet af

fund holdt julebal på det nærliggende Folkehjem. Normalt gik jeg ikke til det, men mine forældre var medlemmer, så ingen ville finde det påfaldende, hvis jeg dukkede op. Jeg var klædt på til det – hvilket i parentes nok betød, at jeg blev landets første og eneste sabotør, som foretog en aktion iført blankpudsede, sorte sko, mørkt tøj, hvid skjorte og slips. I denne mundering gik jeg så til bal og faldt naturligt ind i billedet af den på samme måde ekviperede hankøns-ungdom. I restauranten fandt jeg et bord, hvor der sad nogle yngre 2.- og 3.g.-kamerater fra skoletiden. De snakkede om alt andet end brand og DAPA. Det passede mig godt. Jo længere tid, der gik, før nyheden nåede Folkehjem, des mere opfattedes jeg som at have været til ballet så længe, at jeg ikke kunne have haft noget med branden at gøre.

Endelig efter et kvarters forløb kom en fyr hen til vores bord.

– Det brænne, DAPA brænne, pustede han på eksalteret sønderjysk.

– DAPA, dée bo'e vi lich ve' æ si'en a'. Det vil æ sgu hjem å se!, udbrød jeg som planlagt.

Uden at vente på de andres reaktion rejste jeg mig og gik. Himlen i retning af DAPA var farvet orangerødt af brandskæret. Jeg skyndte mig og fandt mine forældre på altanen, hvorfra man kunne overskue hele sceneriet. Fabrikken var væk, brændt ned til grunden, men fra det nedstyrtede tag stod flammerne fortsat højt. Af og til hørtes høje knald fra bålet. Det var ilt- og brintflasker, som heden fik til at sprænge i luften. Et af disse knald var særlig voldsomt og som en raket kom en af disse tunge stålflasker farende ud af ilden og røg i en høj bue hundrede meter væk og slog igennem taget på et tårn på gasværksbygningen. Det var i modsat retning af vor altan, men endda så foruroligende, at min far beordrede os inden døre.

Aabenraas frivillige brandværn arbejdede som gale for at få bugt med branden og havde til formålet fået assistance fra en deling tyske soldater. Men der var intet at stille op andet end at slukke efter natten igennem. Alt var ødelagt.

En kop aftente og min fars beretning om, hvorledes han og min mor var lettet en meters penge fra deres stole, da braget lød. Jeg kunne ikke lade være at grine, og det gjorde vi så alle sammen. Kort efter meldte trætheden sig. Jeg lod brand og brandslukning passe sig selv og gik i seng. Gennem vinduet til mit værelse blafrede det fortsat rødgult og lystigt, men jeg havde været aktør og tilskuer nok og faldt i søvn.

Næste morgen lå DAPA som en sort, men endnu rygende ruin, og

om eftermiddagen kunne man læse de lokale aviser *Hejmdals* og *Jydske Tidendes* version af, hvad der var sket.⁶

Tilbage i København, tilbage i Blågårdsgade. De vidste besked, Nina og Børge. Nina, som havde været min talsmand, strålede, og Børges langtrukne m'er til min rapport havde en tilfreds klang. Han havde også besluttet sig.

– På torsdag kl. 15 skal du møde en mand på Thorvaldsensvej på Frederiksberg. Han vil sætte dig ind i forholdene, sagde han og føjede til: Du kommer til at hedde Finn.

Målet var nået, den eksplosive svendeprøve bestået, jeg bevægede mig i himlens syvende etage. Eneste skår i glæden var, at Børge meddelte, at han var nødt til at skifte bolig. Intet om hvorfor, men måske fandt han det sikkerhedsmæssigt uforsvarligt at have bofællesskab med sidste skud på BOPA-stammen. Det var der i hvert fald ræson i, og Nina og jeg måtte kort tid efter flytte til hver vores bopæl, som vi fortsat holdt i reserve. At blive boende i Blågårdsgade var for dyrt, og så inderligt var Ninas og mit forhold ikke, at vi ville flytte sammen.

Artiklen består af manuskripter, som er kommet udgiveren i hænde fra Jesper Juel Bergs enke, Thordis Juel Berg. Kontakten formidlede en kollega til Thordis, nemlig fængselsinspektør Jens Tolstrup. Thordis' bror Poul Christian Poulsen har assisteret på forskellig vis, blandt andet med biografiske oplysninger. Udgiveren takker dem begge hjerteligt.

Redaktionen af *Sønderjyske årbøger* ønsker også i fremtiden at give plads til gode erindringsartikler, der kaster lys over vigtige begivenheder og problemstillinger i grænselandets historie. Redaktionen står derfor altid til rådighed for en drøftelse af ideer og forslag.

NOTER

1. Esben Kjeldbæk: *Sabotageorganisationen BOPA 1942-1945*. 1997, s. 253, 258, 310, 332, 373 og 387.
2. Rapport om Erik Gunnar Abild i Stockholmsarkivet, Rigsarkivet. Fremskaffet via John T. Lauridsen.
3. John T. Lauridsen: *Føreren har ordet. Frits Clausen om sig selv og DNSAP*. 2003, s. 336.
4. Udtrykket »flyvende fæstning« anvendes normalt om de amerikanske Boeing-bombefly. Flyet, som nedlandede, var dog efter al sandsynlighed

et britisk Stirling-bombefly, som natten mellem den 17. og 18. maj 1942 mavelandede ved Rise nordøst for Aabenraa. Flyet, som var på en minelægningsoperation i danske farvande, slap fra nødlandingen nærmest uskadt. Nødlandingen skyldtes ikke tyske afværgeforanstaltninger, men en defekt højdemåler. Besætningen overlevede, to blev dog hårdt kvæstet. Alle blev taget til fange og ført til Tyskland. Se nærmere herom i Henrik Skov Kristensen et al: *Vestallierede luf-*

tangreb i Danmark under 2. Verdenskrig, 1988. Bd. 1 s. 349.

5. BOPA gik i oktober 1943 til angreb mod værtshuse tre gange: den 9. og 14. oktober gik det ud over cafe »Tosca« i Frederiksberggade og den 27. oktober restaurant »Mokka« ligeledes i Frederiksberggade, tæt på Strøget. Ved sidstnævnte aktion blev en tysker dræbt og adskillige danske og tyske
- sårede. Om aktionerne se Esben Kjeldbæk: *Sabotageorganisationen BOPA 1942-1945*, s. 182.
6. Aktionen mod DAPA er kort beskrevet i Johan Hvidtfeldt og Peter Chr. Iversen: *Aabenraa Bys Historie*. Bd. 3 1864-1945, s. 231 samt Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede 1973*, s. 136.

De blakkede

National indifferens og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940

af KRISTIAN JEPSEN STEG

I et grænseområde vil der ofte være personer, som holder sig uden for den nationale holddannelse. Også i det sønderjyske grænselands nyere historie har der været mennesker, der helt undgik valget mellem dansk og tysk. Disse mennesker har historien givet den lidet flatterende betegnelse »de blakkede«. Kristian Jepsen Steg tegner her en portrætskitse af de blakkede som befolkningsgruppe og stiller det spørgsmål, hvordan det kunne gå til, at der fandtes folk uden national identitet i Nordslesvig. Var der rent faktisk tale om manglende national identitet, eller var der andre årsager til, at de blakkede var blakkede?

De kilder, som kan give svar på disse spørgsmål, er en række nationale undersøgelser af den nordslesvigske landbefolknings sindelag. Undersøgelserne blev foretaget i tiden mellem 1890 og 1945, hvor der i Nordslesvig rasede en kamp om jorden. Både fra tysk og fra dansk side var man overbevist om, at ejeren af et givet stykke jord havde national råderet over dens øvrige beboere. Man mente kort sagt, at landarbejdere, rentiers, karle og piger ville følge gårdejerens nationale orientering. Jorden fik derfor nærmest hellig karakter. Var den på tyske hænder, svingede nationaliteten mod det tyske, var den på danske hænder, blev den dansk.

Fra dansk side blev der derfor flere gange – såvel før som efter Genforeningen i 1920 – foretaget undersøgelser af det nationale styrkeforhold i de nordslesvigske landdistrikter. Undersøgelserne kom i hus ved hjælp af et fintmasket net af såkaldte tillidsmænd, som rundt omkring i landsbyerne havde fået den vanskelige opgave at bedømme deres naboers nationale sindelag. Geografisk interesserede man sig først og fremmest for den såkaldte »truede firkant« mellem Åbenrå og Tønder, hvor tyskheden stod stærkest. Det var her, der skulle sættes ind og foretages en national vækkelse til fordel for det danske. Men det var også her, at de fleste såkaldt blakkede dukkede op. Det

var dem, som man ikke umiddelbart kunne putte i enten den danske eller den tyske kasse.

H. V. Clausens undersøgelser 1893 og 1901

Sønderjyllandseksperter, den københavnske gymnasielærer H. V. Clausen, var den første, der iværksatte en national undersøgelse af jordfordelingen i Nordslesvig. Han var særdeles stedkendt i Nordslesvig og følte sig tæt forbundet til de dansksindede sønderjyders skæbne. Som nær ven og allieret til den nordslesvigske leder H. P. Hanssen arbejdede han for en national mobilisering af de mange danskorienterede, som hidtil havde været svære at få i tale. Hans første undersøgelse blev foretaget i 1893, den næste i 1901.

Meningen med undersøgelsen var at få et billede af ejerforholdene blandt landbefolkningen. Kunne man få klarhed over, hvor de store tyske gårdejere var koncentreret og udøvede national agitation mod danskorienterede »småfolk«, kunne ledelsen i den dansk-nordslesvigske bevægelse målrette indsatsen. Derudover ville en grundig undersøgelse kunne pege på, hvor der var økonomisk trængte dansk-sindede gårdejere, som havde brug for hjælp. Undersøgelsen omhandlede derfor kun gårdmænd. Disse definerede H. V. Clausen som ejere af et jordbrug med mindst to heste. Husmænd, tyende, landarbejdere – for slet ikke at nævne byboere eller kvinder – faldt alle uden for H. V. Clausens undersøgelse. Heller ikke sognene Ubjerg og Højer kom med, da H. V. Clausen mente, at de allerede var tabt til tyskheden og derfor ikke kunne reddes.

Meningen med undersøgelsen var altså ikke at kortlægge de blakkede. De blakkede dukkede nærmest op som et biprodukt. Der var tale om et absolut mindretal: Af alle 5946 gårdmænd, H. V. Clausen undersøgte i 1893, var der 299 blakkede, altså 5%.

Geografisk set befandt de blakkede sig inden for den »truede firkant« vest for Åbenrå og øst for Tønder, hvor også tyskheden traditionelt stod stærkt. Den største koncentration af blakkede fandtes i sognene nær grænsen mellem Flensborg og Tønder. I Slogs Herred, som sognene her samlet kaldes, var der således 10,4% blakkede gårdmænd. Det var langt flere end i noget andet område i Nordslesvig.

En social profil for de blakkede er vanskeligere at tegne. H. V. Clausen interesserede sig først og fremmest for antallet af ejendomme på henholdsvis danske og tyske hænder, og oplysninger om ejendom-

menes størrelse, det vil sige gårdmændenes sociale position, findes ikke i hans første undersøgelser. I undersøgelsen fra 1901 havde han dog skelnet mellem gårdmænd og ikke-gårdmænd. For hele Nord-slesvig var det sociale billede ifølge H. V. Clausen sammensat således, at der i den danske og blakkede lejr var relativt flere ikke-gårdmænd, altså husmænd, rentiers eller landarbejdere. De blakkede lå derfor oftere end de tysksindede i en lavere socialklasse.¹

Gårdmænd:			Ikke-gårdmænd:		
Danske	blakkede	tyske	Danske	blakkede	tyske
72%	6%	22%	77%	7%	16%

For »den truede firkant« var tendensen den samme, blot var andelen af blakkede større i begge sociale grupper:

Gårdmænd:			Ikke-gårdmænd:		
Danske	blakkede	tyske	Danske	blakkede	tyske
57%	7%	36%	70%	8%	22%

H. V. Clausen havde også bedt sine tillidsmænd om, at udfylde en rubrik, der kunne have fortalt os om de blakkedes læsevaner, men spørgsmålet var tvetydigt formuleret, og langt de fleste tillidsmænd valgte i deres skemaer at lade rubrikken stå tom eller at svare tilsvarende tvetydigt.

Den lille landsby Rens i Burkal Sogn var dog en undtagelse. Her havde tillidsmanden valgt at svare på spørgsmålet med enten »danske«, »tyske« eller »ingen«, og det må antages, at der her blev svaret på, hvilke aviser man læste. En optælling viser, at de blakkede i Rens skilte sig ud ved at være væsentlig mindre interesseret i at læse aviser end de andre grupper. Øverst på næste side ses en oversigt over avislæsningen hos ialt 68 gårdejere i Rens. Heraf fremgår det, at tre fjerdedele af de blakkede i Rens ingen avis læste, mens det tilsvarende tal blandt danske som tyske var et godt stykke under halvdelen.

Bertram Paulsens register fra 1908

H. V. Clausens oplysninger suppleres af et nationalt register for Øster Løgum Sogn fra 1908, udarbejdet af gårdmand Bertram Paulsen og siden bearbejdet af præsten og historikeren Hans Hejselbjerg

Avislæsning i Rens ud fra Clausens undersøgelse (1901)

Stindelag	Avisens nationale orientering	
Dansk (i alt 36)	Danske: 20: 56%	Tyske: 1: 3%
	Ingen avis: 15: 42%	
Tysk (i alt 11)	Danske: 4: 36%	Tyske: 3: 27%
	Ingen avis: 4: 36%	
Blakket (i alt 21)	Danske: 2: 10%	Tyske: 3: 14%
	Ingen avis: 16: 76%	

Paulsen. Dette nationale register tydeliggjorde den tendens, som blev antydnet af H. V. Clausen: De blakkede hørte til i de lavere sociale klasser:²

Den erhvervs-mæssige fordeling i tre nationale grupper i Øster Løgum Sogn 1908

Stilling	Danske		Blakkede		Tyske	
Gårdejere	32	25%	0	0%	18	22%
Håndværksmestre, lærere, købmænd m.m.	10	8%	0	0%	13	16%
Håndværkere	13	10%	0	0%	7	8%
Rentiers, aftægtsmænd og bondesønner	23	18%	1	6%	7	8%
Parcellister, husejere og husmænd	43	33%	11	61%	14	17%
Arbejds-mænd, daglejere og tjenestekarle	8	6%	5	28%	4	5%
Banearbejdere og banevogtere	0	0%	1	6%	17	21%
Andet	1	1%	0	0%	3	4%
I alt	130	100%	18	100%	18	100%

De danske og tyske grupper viser et mønster, der er typisk for den tid: De danske udgjordes hovedsageligt af gårdejere og husmænd, mens de tyske fortrinsvis var gårdejere, håndværksmestre og offentligt ansatte, her i form af banepersonel og postbude. Den blakkede gruppe bestod næsten udelukkende af mindre ejendomsbesiddere og arbejdsmænd.

Interessant er også Bertram Paulsens registrering af de undersøgte alder. Gennemsnitsalderen for de dansksindede lå på 48,4 år, mens

den for de tysksindede var nede på 45,0 år. De blakkede var derimod alderspræsidenter med en gennemsnitalder på 53,6 år. Dermed var de blakkede i Øster Løgum gennemsnitligt 5 år ældre end de dansksindede og hele 10 år ældre end de tysksindede.

Anders Lebecks undersøgelse fra 1924

I tiden umiddelbart efter Genforeningen blussede jordkampen op igen. Den danske bevægelse satsede nu stærkt på at befæste det nyvundne land, og atter var et af midlerne indsamling af viden om, hvem der ejede hvilken jord. En anden af H.P. Hanssens allierede, politikeren og journalisten Anders Lebeck, påbegyndte derfor i 1924 en undersøgelse efter samme mønster som H. V. Clausens.

I Anders Lebecks undersøgelse var fokus udelukkende lagt på »den truede firkant« mellem Åbenrå og Tønder. Til gengæld indgik ikke længere kun gårdmænd, men i princippet alle ejendomsbesiddere, hvilket Anders Lebeck definerede som ejere af ejendomme med en størrelse på en halv hektar og opefter. Derfor nåede Anders Lebeck op på 3384 undersøgte ejendomme i »den truede firkant«, hvor H. V. Clausen kun havde undersøgt 1881 gårde.

Af de 3384 ejendomme, Anders Lebeck undersøgte, var de 364 eller 11% ejet af blakkede. Dette var en stigning i forhold til de 7-8%, H. V. Clausen i 1901 havde registreret i »den truede firkant«. Geografisk fordelte de blakkede sig på en lidt anden måde end på H. V. Clausens tid. Slogs Herred var ikke længere et udpræget blakket område, derimod var de blakkede jævnt fordelt ud over hele grænseområdet, det vil ud over herredet sige omkring Åbenrå og Tønder og ned langs Flensborg Fjord.

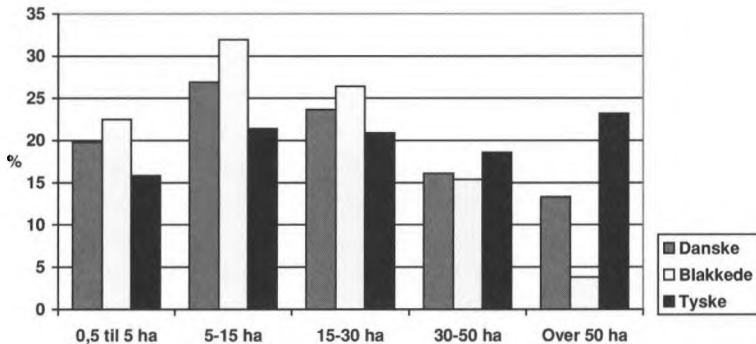
Det var dog stadig egnene nær grænsen, der kunne mønstre flest blakkede. Det fremgår af forholdene i Sønder Vilstrup og Hoptrup sogne, som Anders Lebeck undersøgte for at nå et sammenligningsgrundlag. Begge sogne lå nord for det umiddelbare grænseland, og begge havde bemærkelsesværdigt få blakkede, nemlig 2%.

De blakkedes position i den lave ende af den sociale og økonomiske skala ændrede sig ikke fra 1890'erne til 1920'erne. Det viser den følgende tabel, hvor hver af de tre nationale grupper er opdelt efter jordbesiddelse i hektar.

Størrelse af jordbrug for danske, blakkede og tyske ejendomsbesiddere i Lebecks undersøgelse (1924)

	0,5-5 ha	5-15 ha	15-30 ha	30-50 ha	+50 ha	I alt
Danske	19,9%	26,9%	23,7%	16,2%	13,3%	100%
Blakkede	22,5%	31,9%	26,4%	15,4%	3,8%	100%
Tyske	15,8%	21,4%	20,9%	18,6%	23,3%	100%

Grafisk kan det udtrykkes således:

Størrelse af jordbrug for danske, blakkede og tyske ejendomsbesiddere i Lebecks undersøgelse (1924).

De blakkede var overrepræsenterede i grupperne af husejere, husmænd og mindre gårdejere, men underrepræsenterede i gruppen af gårdejere med over 50 ha jord. Af 364 blakkede ejendomsbesiddere havde kun 14 en gård over 100 tønder land. Dette var langt under andelen af danske og tyske storbønder

Ligesom i H. V. Clausens undersøgelser blev der i Anders Lebecks spurgt til avislæsningen. Dog med betydeligt større held. De fleste tillidsmænd svarede indgående på alle spørgsmål, og det er derfor muligt at opstille en mere detaljeret oversigt, her med Burkal, Løjt og Uge sogne som eksempler. Disse tre sogne lå jævnt spredt over »den truede firkant« med Løjt Sogn som repræsentant for østkysten, Uge for midterområdet og Burkal for gesten og Tønder Amt. Alle tre sogne havde et højt antal blakkede.

Som helhed tegner der sig ikke den store forskel på de nationale gruppers læselyst. Generelt var udbredelsen af aviserne særdeles høj, idet over 90% af de adspurgte abonnere på en eller meget

Avislæsning i tre sogne for danske, tyske og blakkede i Lebecks undersøgelse (1924)

Sindelag	Alle tre sogne	Heraf Burkal	Heraf Uge	Heraf Løjt
Dansk (i alt 288)	Danske: 260: 90% Begge: 1: 0,3% Ingen avis: 27: 9%	Danske: 100: 89% Ingen avis: 13: 12%	Danske: 44: 90% Begge: 1: 2% Ingen avis: 4: 8%	Danske: 116: 92% Ingen avis: 10: 8%
Tysk (i alt 186)	Danske: 38: 21% Begge: 94: 53% Tyske: 39: 21% Ingen avis: 15: 8%	Danske: 24: 26% Begge: 38: 40% Tyske: 23: 25% Ingen avis: 9: 10%	Danske: 8: 26% Begge: 19: 61% Ingen avis: 4: 13%	Danske: 6: 10% Begge: 37: 61% Tyske: 16: 26% Ingen avis: 2: 3%
Blakkede (i alt 74)	Danske: 59: 82% Begge: 9: 13% Ingen avis: 6: 9%	Danske: 28: 80% Begge: 2: 6% Ingen avis: 5: 14%	Danske: 12: 92% Begge: 1: 8%	Danske: 19: 73% Begge: 6: 23% Ingen avis: 1: 4%
	I alt: 548	I alt: 242	I alt: 93	I alt: 213

ofte flere aviser. I Burkal Sogn i Slogs Herred var læselysten mindst. Her toppede de blakkede også som den gruppe med det laveste antal avislæsere, mens de blakkede i Løjt og Uge var endog særdeles læseivrige.

Helhedsindtrykket er, at de blakkede havde samme interesse for aviser som dansksindede og tysksindede. Selv i Burkal Sogn læste langt de fleste blakkede avis, mens de blakkede, der ikke var avislæsere, kun udgjorde 14% svarende til 5 enkeltfamilier. Der var altså tale om en klar forskel i forhold til H. V. Clausens undersøgelse fra Rens, der havde vist, at en meget stor andel af de blakkede dér ikke læste avis.

Ægteskabsmønstre i 1924

Ved hjælp af Anders Lebecks undersøgelse kan der findes interessante oplysninger om den betydning, giftermål på tværs af nationale skel må have haft. Der findes ikke tilsvarende oplysninger i de andre undersøgelser, men det må formodes, at Anders Lebecks resultater også har været gældende før og senere.

På en eller anden måde må der i et blandet ægteskab indgås en aftale. Aftalen kan have karakter af, at en dominerende part simpelt hen har afgjort begges sindelag, for eksempel således at en kvinde fra en dansk familie ville ændre eller neutralisere sit sindelag, det øjeblik hun giftede sig med en tysksindet mand. Disse mønstre afspejles af følgende optælling af ægteskabsforholdene i sognene Burkal, Løjt, Uge, Gråsten og Tinglev:

Dansksindede mænd (464):

Heraf gift med dansksindede kvinder:	419 = 90%
Heraf gift med tysksindede kvinder:	17 = 4%
Heraf gift med blakkede kvinder:	28 = 6%

Tysksindede mænd (303):

Heraf gift med tysksindede kvinder:	261 = 86%
Heraf gift med dansksindede kvinder:	17 = 6%
Heraf gift med blakkede kvinder:	25 = 8%

Blakkede mænd (89):

Heraf gift med blakkede kvinder:	46 = 52%
Heraf gift med dansksindede kvinder:	24 = 27%
Heraf gift med tysksindede kvinder:	19 = 21%

Det, der først og fremmest springer i øjnene, er, at langt størstedelen af alle ægteskaber i såvel den danske som den tyske gruppe var »rene«, altså indgået inden for den samme nationale gruppe, hvorimod kun et fåtal havde giftet sig uden for egen national gruppe.

I disse få blandede ægteskaber var hustruen ofte blakket. Giftermål på tværs af det nationale spektrum var med andre ord ikke så almindeligt som giftermål med én fra mellemgruppen. Hvis en dansksindet mand giftede sig med en ikke-dansksindet kvinde, var der altså større sandsynlighed for, at hun var blakket (6%) end tysk (4%). Ligeledes ville en tysksindet mands ikke-tyske hustru oftere være blakket (8%) end dansk (6%) – og det selvom de blakkede udgjorde langt den mindste gruppe! Forklaringen kunne være, at det har været mere socialt acceptabelt at indgå ægteskab med en blakket end med én fra »fjendens lejr«. Men mere sandsynligt er det, at hustruen i et blandet ægteskab nedtonede sin egen nationale herkomst og blev blakket.

Vendes blikket mod de blakkede mænd, ses det, at ægteskaber med kvinder uden for den blakkede gruppe var langt hyppigere end hos både den danske og den tyske gruppe. Således var kun 54% af de blakkede mænd gift med ligesindede kvinder. For en gangs skyld kunne det altså have været kvinderne, der dominerede og gjorde mændene blakkede. Mindst lige så vigtigt må det dog have været, at der på grund af den blakkede gruppes beskedne størrelse simpelthen

ikke var så stor mulighed for at finde en partner, der ligesom manden selv var blakket.

I virkeligheden kunne en stor del af ægteskaberne, hvor begge parter var blakkede, sagtens være blandede ægteskaber, som for husfredens skyld havde bandlyst det nationale, men Anders Lebeck giver ikke oplysninger om parternes sindelag før giftermålet, og spørgsmålet må derfor blive hængende i luften.

Børn af blandede ægteskaber i 1924

Et tilsvarende problem, som kun Anders Lebeck leverer oplysninger om, er betydningen af den primære socialisering i barndommen. Ingen er født med en national identitet; hver enkelt må i princippet vælge den. For »rene« ægteskaber i dansksindede eller tysksindede hjem er valget oplagt: Man har den samme nationalitet som sine forældre. Men hvad sker der, når forældrene er uenige?

Nedenstående optælling for sognene Burkal, Løjt og Uge, giver et bud:

Dansk/danske eller tysk/tyske ægteskaber med blakkede børn (3 af 149):	2%
Rent blakkede ægteskaber med blakkede børn (8 ud af 14):	57%
Dansk/tyske ægteskaber med blakkede børn (2 ud af 5):	40%
Dansk/tyske, tysk/blakkede eller dansk/blakkede ægteskaber med blakkede børn (9 ud af 24):	38%

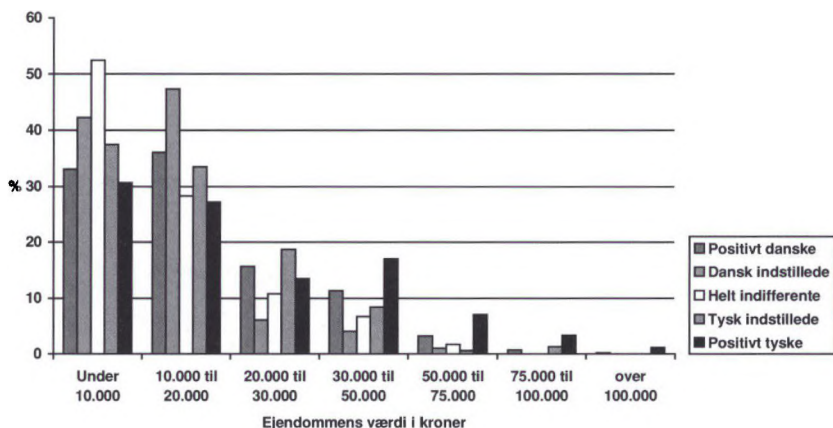
Tydeligvis hørte det til de sjældneste undtagelser, at børn af »rene« ægteskaber sagde forældrene imod og blev blakkede, og i alle tre tilfælde var der tale om voksne børn, som på grund af begivenheder i voksenlivet havde valgt en neutral kurs. For de blandede ægteskabers vedkommende var blakkede børn derimod ret almindelige. 11 ud af 29 børn (38%) må ifølge Anders Lebecks tillidsmænd have følt valget som et umuligt valg mellem far og mor, som de tøvede med eller helt undlod at træffe.

Samlet set må familiemønstrene have haft en betydning for nationaliteten, som næppe kan overvurderes. Selvom analysen kun kunne foretages ud fra Anders Lebecks undersøgelse fra 1924, er resultaterne givetvis også gyldige før og efter, hvor blandede ægteskaber utvivlsomt var lige så hyppige.

Danske Samfunds undersøgelse fra 1935

I forlængelse af Anders Lebecks arbejde iværksatte foreningen Danske Samfund under ledelse af juristen Martin Hammerich i 1935 en undersøgelse, som endnu en gang søgte at kaste lys over ejerskabet af jorden i grænselandet. Med det tyske mindretals nazificering fra 1933 var den nationale kamp blusset op igen, og kampen om jorden var aktuel som aldrig før.

Også Martin Hammerich interesserede sig mest for »den truede firkant« mellem Åbenrå og Tønder, hvor han undersøgte 4935 ejendomsbesidderes sindelag – det var godt 1500 flere end Anders Lebeck og over 3000 flere end H. V. Clausen. Af disse var 7% blakkede. Det var et fald fra Anders Lebecks 11%, men svarede til H. V. Clausens 7-8%. Geografisk var de blakkede fortsat jævnt fordelt ud over »den truede firkant«.

Størrelse af jordbrug for fem nationale grupper i Danske Samfunds undersøgelse af Tønder Amt (1935).

Også hvad angik det sociale, lignede Hammerichs blakkede Anders Lebecks. Der var tale om mindre ejendomsbesiddere uden større økonomisk pondus. Martin Hammerichs tillidsmænd havde imidlertid ud over danske, tyske og blakkede også registreret såkaldt dansk-blakkede og tysk-blakkede, altså folk der ikke i dagligdagen involverede sig nationalt, men som i sidste ende hældte mod en af de nationale parter. Dette betød, at det sociale billede blev endnu mere detaljeret: Jo længere man bevæger sig ind mod midten af det nationale

farvespektrum, jo lavere bliver værdien af ejendommene. Dette gjaldt i særlig grad for de helt indifferente, der for størstedelens vedkommende var at finde i den laveste sociale gruppe, og for de dansk blakkede, der mest var at finde i gruppen med ejendomsværdi fra 10.000 til 20.000. I grupperne med ejendomme til en værdi af over 50.000 kroner var der næsten ingen blakkede. Den nationale ideologi var således fortsat afhængig af økonomisk overskud.

Sindeligsskifte 1901-1935

Den sidste brik i dette ufuldstændige puslespil udgøres af den mulige sammenhæng mellem sindeligsskifte og blakkethed. H. V. Clausen opfattede mange af de blakkede som mennesker med en usikker indstilling, altså folk der skiftede nationalt sindelag som vinden blæser. Den samme type blakkede kendes fra grænseområdet mellem Østrig og Slovenien, hvor de blev kaldt »Windische«, og mellem Tyskland og Polen, hvor de var kendt som »Wasserpöckchen«. I Nordslesvig var det Johannes Schmidt-Vodder, lederen af det tysksindede parti, der under indtryk af en valgsejr i 1926 hentydede til de samme flygtige elementer, idet han mente, at »Die Dinge sind im Fluss in Nordschleswig« – grænserne mellem dansk og tysk var gjort flydende.³

Ved en gennemgang af de tre undersøgelser i sognene Burkal, Løjt og Uge er det muligt at følge et ret stort antal enkeltpersoners nationale vandring fra 1901 over 1924 til 1935. På den måde kan vi få et svar på, om blakketheden var en konstant position, eller om de blakkede var »Windische«, om deres sindelag var flydende.

I Burkal, Løjt og Uge sogne kunne der spores 91 personer, der med rimelig sikkerhed optrådte i både H. V. Clausens og Anders Lebecks undersøgelser. Hos H. V. Clausen fordelte de sig over det nationale spektrum med 54 dansksindede, 28 tysksindede og 9 blakkede. Tyve år senere var situationen en anden. 50 af 54 dansksindede havde bevaret deres danske sindelag, kun fire var blevet blakkede eller tyske. Hos de tysksindede var der sket en større forskydning, idet lidt under en tredjedel af de oprindeligt tysksindede nu optrådte som blakkede. Derudover var en tredjedel af de blakkede blevet dansksindede. Sindeligsskifte tværs over det nationale spektrum var ganske sjældent.

Konklusionen må her være, at der fra Clausen til Lebeck var sket en vis forskydning fra tysk til blakket og fra blakket til dansk.

Denne udvikling vendte i tiden mellem Lebecks og Danske Samfunds undersøgelser. For de 120 dansksindede, der kunne spores både i Lebecks og i Danske Samfunds undersøgelser, var der dog atter tale om en stor trofasthed mod det nationale sindelag. Kun 10 var enten blevet blakkede eller tyske. Men nu havde også de tysksindede konsolideret sig og kunne opvise en lige så stor vedholdenhed som de dansksindede. Kun 9 personer, der var tysksindede i 1924 var i 1935 blevet enten blakkede eller danske. I den blakkede gruppe var det tilsyneladende lykkedes at mobilisere størstedelen af dem for tyskheden, mens kun ganske få gjaldt som blakkede i både Lebecks og Danske Samfunds undersøgelser.

Fra H. V. Clausen (1900-1903) til Anders Lebeck (1924)

Danske hos Clausen: 54	Tyske hos Clausen: 28	Blakkede hos Clausen: 9
Heraf danske hos Lebeck: 50: 92,6%	Heraf danske hos Lebeck: 1: 3,6%	Heraf danske hos Lebeck: 3: 33,3%
Tyske: 1: 1,9%	Tyske: 19: 67,9%	Tyske: 1: 11,1%
Blakkede: 3: 5,6%	Blakkede: 8: 28,6%	Blakkede: 5: 55,6%

Fra Anders Lebeck (1924) til Danske Samfund (1935)

Danske hos Lebeck: 120	Tyske hos Lebeck: 95	Blakkede hos Lebeck: 28
Heraf danske hos DS: 110: 91,7%%	Heraf danske hos DS: 5: 5,3%	Heraf danske hos DS: 7: 25%
Blakkede: 3: 2,5%	Blakkede: 4: 4,2%	Blakkede: 4: 14,3%
Tyske: 7: 5,8%	Tyske: 86: 90,5%	Tyske: 17: 60,7%

Der var altså tale om en konsolidering af de tysksindede og en glidning fra blakket til tysk. Igen hørte sindelagsskift fra overbevist dansk til overbevist tysk eller omvendt til de absolutte undtagelser.

Johannes Schmidt-Vodder havde derfor ret – med visse forbehold. I tiden omkring Genforeningen var tingene ganske vist ret flydende, som han hævdede, men kun for de blakkedes og de tysksindedes vedkommende. Den danske gruppe viste sig derimod overordentlig konstant. Noget af blakketheden efter Genforeningen kan derfor tilskrives en usikkerhedsfase for en del tyskorienterede borgere, der havde forholdt sig passivt, indtil tyskheden fik sig organiseret i et mindretal.

Hermed er vi nået til vejs ende i denne gennemgang af den nationale indifferens og neutralitet i Nordslesvig. Selvom de blakkede var vanskelige at få under mikroskopet, er det alligevel lykkedes at klarlægge en række karakteristika. Disse tråde samles i det følgende.

Hvorfor var de blakkede blakkede?

Da H. V. Clausen i 1890'erne satte sig for at undersøge de nordslesvigske gårdejerers nationale sindelag, stødte han ind i en lille gruppe af neutrale, som han stemplede som »blakkede«. Disse blakkede udgjorde omkring 7% af gårdejerstanden i »den truede firkant« og var blandt andet karakteriseret ved en relativt lav social status, en særlig tilknytning til et bestemt område – Slogs Herred – og sandsynligvis en manglende interesse i at følge med i verdens gang som den blev beskrevet i aviserne.

I 1924 havde tingene åbenbart ændret sig. I hvert fald kunne Anders Lebeck ikke længere udpege et bestemt geografisk område som særligt blakket, ligesom de blakkede nu viste sig som ivrige avislæsere. De blakkedes placering på den sociale rangstige havde dog ikke rykket sig. De var fortsat bedst repræsenteret blandt mindre ejendomsbesiddere, husmænd, landarbejdere og så videre. Antallet lå nu på 11% af ejendomsbesidderne mellem Åbenrå og Tønder.

Danske Samfund kunne i undersøgelsen fra 1935 konstatere en lignende tendens. De blakkede var fortsat blandt de mindst økonomisk formående, men de var bosat jævnt ud over »den truede firkant«. De udgjorde nu 7% af ejendomsbesidderne.

At de blakkede ikke hørte til blandt samfundets spidser er i, og for sig naturligt nok. En nationalt aktiv tilværelse kræver overskud, både af tid og penge, og for mange »småfolk« var det ikke det, man havde mest af. Chansen for at opnå en stærk national profil var væsentlig større for en storbonde, der var kendt og indflydelsesrig i sognet, end for husmanden, der havde nok at se til med at skaffe til dagen og vejen. Men hvordan skal man forklare, at de blakkede i tiden omkring århundredeskiftet klumpede sig sammen i Slogs herred, var mindre læsevrige og desuden ældre end deres nationale naboer, mens de efter verdenskrig og genforening var ivrige avislæsere og havde bosat sig jævnt ud over den truede firkant? Et svar på disse spørgsmål kræver en kort skitsering af den nationale tanks historiske udvikling.

De blakkede som før-nationalt fænomen

Nationalismen eller nationalfølelsen er et resultat af en langvarig integrationsproces, der tog sin begyndelse i starten af 1800-tallet. Over en

periode på 150 år bredte den sig til alle dele af samfundet, så den til sidst var en selvfølge for høj og lav.

Da nationalfølelsen først dukkede op i begyndelsen af 1800-tallet var den imidlertid ikke andet end et modefænomen blandt akademikere i de større byer. I størstedelen af samfundet herskede ganske andre identiteter og forestillinger end de nationale. De bedrestillede kredse i byerne nærrede først og fremmest stærke følelser for helstaten, deres identitetsideal var ikke nationalt, men patriotisk. Begreber som sprog, kultur, historie og etnicitet spillede en lille eller ingen rolle i denne verden – højstemt lyrik på tysk til fædrelandets pris var ikke ualmindeligt – derimod var borgerens handlekraft i kongens og fædrelandets tjeneste tegn på dyd og retsindighed. Byernes lavere klasser havde sværere ved at identificere sig med den til tider opstyltede helstatspatriotisme, til gengæld blev kongetroskaben nærmest stærkere jo længere nede i de sociale lag, man befandt sig.

På landet var konservatismen endnu mere udpræget. Der herskede en særlig bondementalitet, hvis perspektiv ikke strakte meget længere end til sognegrænsen, knap nok ud over landsbyens yderste huse. Det vigtigste punkt på bøndernes dagsorden var opretholdelsen af det bestående, nemlig det statiske landbosamfund. Nærmest pr. refleks blev alle forandringer afvist. Den eneste identitet, der strakte ud over den lokale eller regionale, var troskab mod bondens traditionelle beskytter og allierede i den socialt betingede kamp mod herremænd og urimelige embedsmænd: Kongen. Til gengæld var denne reaktionære kongetroskab så overordentlig stærk og sejlivet, at bønderne »ville vove liv og blod for kongen, dersom nogen vil prøve at indskrænke hans autoritet.«⁴

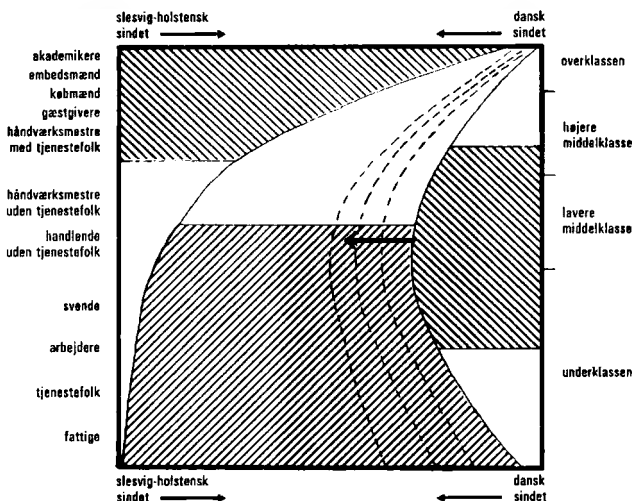
Langt vigtigere end nationale og etniske forhold var bondens »ret«, det vil sige de hævdvundne rettigheder og traditioner, som udgjordes af sædvaneretten, og som sikrede bonden mod overgreb fra de magtinstanser, der lå mellem ham selv og enevoldskongen.

Den nationale tanke var på dette tidspunkt forbeholdt et mindretal af befolkningen. På den måde kan man lidt anakronistisk påstå, at størstedelen af Nordslesvigs befolkning var blakkede, hvis man hermed forstår mennesker, som ikke tænker og opfører sig nationalt.

Den nationale konflikt, der i 1848-50 oven i købet fik et voldeligt udtryk, inddrog større og større kredse i det nationale spørgsmål. Der var tale om en stærk *national integration*. Udviklingen inddrog blandt andet også det småborgerskab, bestående af mindre gårdejere, hånd-

værkere og handlende, der ellers hidtil havde udmærket sig med deres »fortræffelige intethed«, som den dansksindede redaktør Frederik Fischer udtrykte det.⁵

Historikeren Henrik Fangel har påvist og forsøgt at beskrive denne udvikling for Haderslev bys vedkommende i årene op til 1850. Det følgende skema viser, hvorledes nationalismen gjorde indhug i de indifferentes rækker:

Nationale skillelinjer inden for og mellem Haderslevs sociale klasser op til 1850. Gengivet efter Henrik Fangel.

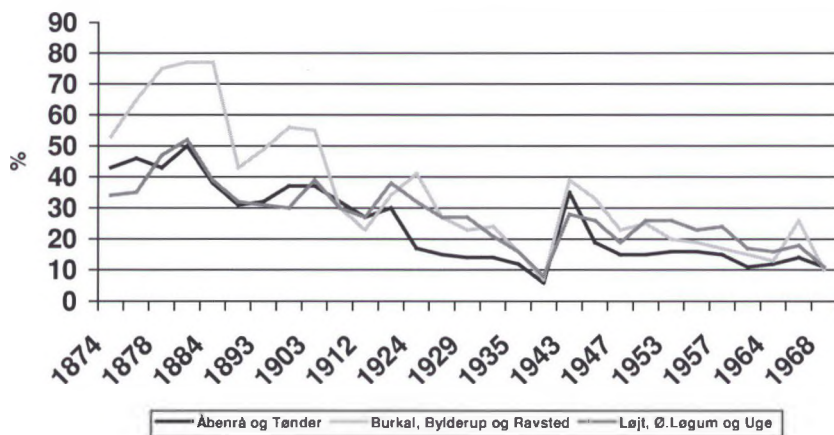
Den store kile, der skyder sig ind mellem dansksindede og slesvig-holstensk sindede, repræsenterer netop gruppen af indifferente. Det bemærkes, at den bliver smallere og smallere, jo længere vi kommer op i de sociale lag. Hvor tyngdepunktet for de nationale grupper lå i mellem- eller overklassen, var underklassen ifølge Fangel overvejende blakket, det vil sige uden national profil. Pilen i midten af skemaet viser tidsfaktoren og underklassens mobilisering for danskheden. Slesvig-holstenismen med dens borgerlige og tysk-sprogede program havde ikke store chancer i underklassen, og skemaet viser derfor ikke nogen tidsmæssig fremgang for slesvig-holstenismen.⁶

Det var altså nationalismen, der havde fremtiden i sin magt, mens de blakkede måtte vige i takt med udviklingen af den nationale integration. Det forklarer, hvorfor de blakkede i Bertram Paulsens register var ældre end de nationalt aktive. Hvis man antager, at avislæsning

er lig indlevelse i samfundet og dermed i den nationale integration, har vi også her en del af forklaringen på, at de blakkede i Rens landsby ikke læste avis. Det forhold, at der omkring århundredskiftet, men ikke senere, kunne konstateres et rekordstort antal blakkede i et bestemt område – Slogs Herred – kunne ligeledes have at gøre med den nationale integration. Men hvordan?

Slogs Herred og ligegyldigheden over for det nationale

Slogs Herred består af sognene Abild, Burkal, Bylderup, Hostrup, Højt, Ravsted, Tinglev samt Løgumkloster og Tønder landsogne. Kører man en tur gennem disse sogne, vil man opdage, at der er tale om temmelig ufrugtbar hedejord med spredt bebyggelse. Slogs Herred er nemlig placeret på den ugæstfrie gest mellem det frugtbare moræneland i øst og det endnu mere frugtbare marskland i vest. Måske var det denne afsondrethed, der var skyld i, at samfundsudviklingen ramte Slogs Herred senere end andre steder. Foreningslivet kom senere i gang her, og valgdeltagelsen lå længe på et lavere niveau.⁷ Ser man på valgdeltagelsen i to byer, tre østlige landsogne og tre repræsentanter for Slogs Herred, tegner der sig følgende billede:

Udviklingen i antallet af passive vælgere i tre nordslesvigske områder fra 1874 til 1968.⁸

Som det fremgår af grafen, var der før århundredskiftet en meget stor forskel mellem på den ene side de tre sogne i Slogs Herred og

på den anden side de andre områders valgdeltagelse. Det var denne indifferens, der fik Clausen til at karakterisere herredet således: »... ikke så få steder optræder som karakteristisk det store antal blakkede. Vi får her mellemslesvigske tilstande, som de findes i Kærherred og sydvest for Flensborg; få bevidst danske, ligeledes kun få positive tyskere, den store befolkning nationalt og politisk interesseløs«. Han måtte derfor konkludere, at Slogs Herred var »en udsat egn, som falder hen i sløvhed, når den ikke idelig purres ud«.⁹

Den situation, som H. V. Clausens tillidsmænd må have stået i, minder meget om den situation en gruppe polske embedsmænd var havnet i, da de efter Første Verdenskrig søgte at afklare de nationale forhold i grænseområdet til Sovjetunionen. I 1919 og 1931 blev beboerne i et øde sumpområde i Østpolen spurgt ud om deres nationale tilhørsforhold. Man regnede med et svar inden for en national ramme, som for eksempel »polakker« eller »hviderussere«, men det svar man fik, var overraskende: De fleste valgte at kalde sig selv for »Tutejszy«, som betyder »herboende« eller »her fra egnen«. Åbenbart var tanken om en national identitet ikke aktuel for de adspurgte. Det var derimod familie, slægt og lokal identitet.¹⁰

Det var tydeligt, at disse landsbybeboere aldrig havde hørt om den nationale identitet, og at deres identitet ud over familie og slægt begrænsede sig til landsbyen. Årsagerne må søges i afsondretheden, hvor kontakten med omverdenen, byerne med deres pulserende liv og fremdrift, var ringe. Massekommunikation i form af radio eller aviser fandtes ikke, og turen blot til nærmeste landsby var lang og foregik ad nærmest ufremkommelige veje. Havde man brug for varer, købte man dem mest af omrejsende jøder. Fællesskabsfølelsen måtte derfor udvikle sig på et meget konkret niveau, og den kunne ikke, som den nationale identitet, manifestere sig teoretisk og kræve fælles identifikation med folk, som man aldrig havde set og ikke kendte.

Fælles for de blakkede i Nordslesvig og for gruppen af »Tutejszy« i Østpolen var, at de alle boede i en tilbagestående egn uden større kontakt med omverdenen; de var politisk interesseløse, både ved valg til parlament og i forhold til massemedier, og de var først og fremmest forankrede i det lokale, det helt konkrete, håndgribelige fællesskab. Med andre ord var de altså nationalt neutrale, fordi den nationale integration endnu ikke havde nået dem. De blakkede i Slogs Herred kan derfor opfattes som en rest af den ligestyldighed over for det nationale, som havde præget det meste af Nordslesvig før 1850.

De blakkede efter den nationale integration

Dermed skulle man forvente, at de blakkedes antal ville falde med tiden og den nationale tanks fuldbyrdelse. Det var ikke tilfældet. Selv efter afstemningskamp og genforening, der jo havde inddraget langt størstedelen af befolkningen i den nationale agitation, fandtes der stadig blakkede; der var endda procentmæssigt flere af dem i Anders Lebecks undersøgelse fra 1924 end i H. V. Clausens fra 1893.

Det var der tre grunde til. For det første var undersøgelserne efter Genforeningen begyndt at registrere de lavere sociale klasser, der havde en større andel af blakkede. For det andet herskede der efter Genforeningen en del forvirring blandt de tysk-orienterede, som nok var ikke-danske, men som ikke havde noget aktivt nationalt alternativ, før det tyske mindretal fik en organisation på benene. Da Anders Lebeck i 1924 anslag de blakkede til at udgøre 11% af »den truede firkants« ejendomsbesiddere, var det tyske mindretals organisationer således endnu i opstartsfasen. I 1935 var mindretallet derimod fuldt udbygget og særdeles aktivt, og Danske Samfund måtte lade antallet af blakkede falde til små 7%. Samlet set må antallet af blakkede derfor være faldet fra 1893 til 1935.

Den tredje og vigtigste årsag til at de blakkede ikke forsvandt efter den nationale integrations fuldbyrdelse, lå i den nationale neutralitets relativt konstante kerne af blandede ægteskaber og deres afkom. Tiltrækningen mod det modsatte køn er en af de få drivkræfter, der er stærkere end nationalfølelsen. Det er derfor ikke vanskeligt at forstå, hvorfor der var flere nationalt neutrale tæt ved den dansk-tyske grænse og i områder med mange tysksindede: Her er muligheden for at møde en partner fra den anden side ganske enkelt større.

Om national indifference eller farveløshed kan der dog ikke være tale. De sidste »Tutejszy« i Nordslesvig forsvandt endeligt med Genforeningen, mens national neutralitet i blandede ægteskaber sikkert vil eksistere, så længe det giver mening at tale om nationale grupper og grænser.¹¹

De blakkede før den nationale tanks fuldbyrdelse var altså mennesker, som havde unddraget sig den nationale integration, mens de blakkede efter den nationale tanks endelige gennembrud fortrinsvis enten levede i et blandet ægteskab, var et resultat af et blandet ægteskab eller tyskere, der befandt sig i en usikkerhedsfase, indtil det tyske mindretal i løbet af 1920'erne organiserede sig.

Artiklen er en revideret og forkortet udgave af forfatterens speciale fra Århus Universitet 2002. En kopi af specialet i dets fulde længde befinder sig i arkivet på Museet på Sønderborg Slot.

LITTERATUR- OG KILDEHENVISNINGER

Litteratur

- Clausen, H. V.: Nordslesvig 1863-1893. Den nationale Stilling paa Landet. I: *Sønderjydske Aarbøger* 1894.
- Deutsch, Karl W.: Nationalism and its Alternatives. New York 1969.
- Elklit, Jørgen, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Århus 1978.
- Fangel, Henrik: Haderselv bys historie. Bind I-II. Haderslev 1983-1996.
- Gellner, Ernest: Nations and Nationalism. Oxford 1997.
- Gregersen, H. V.: Slesvig og Holsten indtil 1830. København 1981.
- Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Åbenrå 1985.
- Hansen, Hans Schultz: Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50. I: *Historie* 1990.
- Hansen, Hans Schultz: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993. Åbenrå 1994.
- Hansen, Hans Schultz: På sporet af en slesvigsk identitet 1840-48. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1997.
- Paulsen, Hans Hejselbjerg: Fra de nationale valgs tid i Sønderjylland. I: *Sønderjyske årbøger* 1959.
- Hroch, Miroslav: Social Preconditions of national Revival in Europe. New York 2000.
- Japsen, Gottlieb: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Tønder 1961.
- Japsen, Gottlieb: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. I: *Sønderjyske årbøger* 1973.
- Lassen, Aksel: Valg mellem tysk og dansk. Hundrede års folkevilje i Sønderjylland. Åbenrå 1976.
- Rerup, Lorenz: Slesvig og Holsten efter 1830. København 1982.
- Thorsen, Svend: Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920. København 1970.

Rigsarkivet

- Private personarkiver nr. 5286, H. V. Clausen:
- F. Statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig 1890-1912.
28. Gårdmandslistor ca. 1891-1892.
29. Reviderede gårdmandslistor 1893-1894.
30. Lister ordnet efter herreder 1900-1901: VII. Slogs herred m.m. VIII. Ris og S. Rangstrup herreder. IX. Lundtoft herred.

Landsarkivet for Sønderjylland

- Private personarkiver nr. 462, Anders Lebeck:
25. Statistiske undersøgelser. 1920-1925.
- 27-52. Nationalstatistiske tavler. Aabenraa og Tønder amter, 1924.
- Foreningsarkiver nr. 11, Landeværnet Sønderjylland:
- 137-146. Ejendomsregistre for grænsesogne i Tønder og Aabenraa amter. 1935.

Politidjulantens arkiv

- (u.nr.) Jordstatistik 1937.
- (u.nr.) Oversigt over det tyske mindretals udvikling 1920-44.

NOTER

1. Hans Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914. Åbenrå 1985, s. 135.
2. H. Hejselbjerg Paulsen: Fra de nationale valgs tid i Sønderjylland. I: *Sønderjyske årbøger* 1959, s. 49-55.
3. Thorsen, Svend: Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920. København 1970, s. 115.
4. Brev fra Dannevirkes redaktør P.C. Koch til Christian Flor, januar 1848. Citeret i G. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. *Sønderjyske årbøger* 1973, s. 67.

5. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850, 1961, s. 191f.
6. Henrik Fangel: Haderslev bys historie. Bind I, s. 404.
7. For eksempel blev Als Nørherreds Landboforening oprettet i 1880, mens oprettelsesåret for Slogs Herreds Landboforening var 1913. Se desuden Japsen 1973, s. 75.
8. Alle valgtal er fra Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk. Åbenrå 1976. Den lave valgdeltagelse i 1943 og 1966 skyldtes, at det tyske mindretal i disse år ikke stillede op til valget.
9. Clausen s. 52.
10. Miroslav Hroch: Social Preconditions of National Revival in Europe. New York 2000, s. 184 og Karl W. Deutsch: Nationalism and its Alternatives. New York 1969, s. 48.
11. 3,5% af en nordslesvigsk svargruppe betegnede sig i 1971 som hverken danske eller tyske. Jørgen Elklit, J. P. Noack, Ole Tonsgaard: Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Århus 1978, s. 76.

»Die neue Entwicklung in Dänemark hat begonnen«

Det tyske mindretal i Nordslesvig 1945-47

af JAN HYLDAL CHRISTENSEN

5. maj 1945 var ingen befrielse for det tyske mindretal i Danmark. Skæbnefællesskabet med Det tredje Rige medførte sorg og fortvivelse hos hjemmetysk-heden. Kapitulationen tvang mindretallet til at se fremad: Det store spørgsmål måtte være, hvordan mindretallet skulle overvinde sammenbruddet og skabe et nyt tillidsforhold til den danske stat og den danske opinion. Cand.mag. Jan Hyldal Christensen skildrer her, hvordan det tyske mindretal i de første år efter kapitulationen stod splittet i dette spørgsmål – en splittelse, som formelt blev afsluttet med stiftelsen af Bund deutscher Nordschleswiger i slutningen af 1945, men som alligevel satte sit præg på mindretallet i de følgende år.

Perioden 1945-1955 bliver i den hjemmetyske terminologi betegnet som »Fårhustiden«, opkaldt efter straffelejren ved Fårhus, hvor ca. 3000 fra det tyske mindretal blev interneret. Det var en svær tid for mindretallet, og tilværelsen blev præget af det forhold, at der indtil 1949 ikke eksisterede nogen tysk stat, man kunne læne sig op ad. Den kollektive skyld, der fra maj 1945 hang som en møllesten om halsen på hjemmetyskerne, gjorde det nødvendigt for dem at diskutere to centrale spørgsmål. For det første: Hvordan skulle det åndelige opgør med nazismen forløbe? Og for det andet: Hvilken rolle skulle mindretallet spille i fremtidens danske samfund? Det er bemærkelsesværdigt så abrupt nationalsocialismen forsvandt fra overfladen, når man tager i betragtning, hvor betydningsfuld ideologien var for det tyske mindretals politik og kultur før 1945. Denne fortrængning af den nazistiske fortid foranledigede den danske avisredaktør Kai Edvard Larsen til at karakterisere hjemmetyskernes opfattelse af tiden før 1945 som »en fjern, forhistorisk tid«. ¹ Det tyske mindretal formåede hurtigt at frigøre sig fra nationalsocialismen, omend hjemmetyskerne gennem retsopgøret stadig levede i dens skygge. Men hvad skulle komme i stedet for den ideologi, der i årenes løb var blevet en så dominerende del af hjemmetyskernes nationale identitet? Nationalsocialis-

mens fallit og Tysklands sammenbrud kunne få den konsekvens, at hjemmetyskere enten ville foretage et sindelagsskifte eller blive politisk og nationalt indifferente. I begge tilfælde ville det ødelægge hjemmetyskheden indefra som en kræftsvulst. Det skulle imidlertid vise sig, at vejen ud af nationalsocialismens skygge gik igennem en studie af tysk kultur og historie fra før 1933 med en restaurering af det tyske sind som endemålet. De værdier, som det enkelte menneske skulle bruge som ideal, lå i den tyske ånd, som den havde taget sig ud før Hitler. Hjemmetyskeren Fritz Schultz har beskrevet denne proces som »en søgen efter det andet Tyskland, digterne og de store tænkere Tyskland. Det skabende, flittige og produktive Tyskland, der har skænket menneskeheden en Martin Luther, en Kant, en Goethe og en Beethoven [...] det andet Tyskland levede i os og gav os håbet om en genoprejsning«. ² Restaureringen af det tyske sind vanskeliggjordes betydeligt af den hermetisk lukkede grænse, som afskar mindretallet fra de kulturelle impulser fra Tyskland, der var nødvendige for at bevare det åndelige slægtsskab med det tyske folk. Hjemmetyskerne frygtede, at denne isolation kunne medføre en »Verschweigerung«, en indkapsling af tyskheden i Nordslesvig, som kunne føre til en assimilation med den danske flertalsbefolkning. Det skulle nu vise sig, om den tyske kulturs århundredlange tilstedeværelse i Nordslesvig ville sikre kontinuiteten og forhindre, at nogle få års politiske omskiftelser kunne udhule den tyske identitet. Dette spørgsmål førte til en tysk-national selvransagelse, hvilket afspejledes i *Der Nordschleswiger* og *Deutscher Volkskalender*, der i årene efter befrielsen kredsede om temaer indenfor tysk historie, litteratur, musik o.s.v. Samtidig fungerede Fårhuslejren som en slags »Grenzvolkshochschule«, ³ hvor de internerede oplevede »et blomstrende, folkeligt tysk kulturliv«. ⁴

Samtidig med at det tyske mindretal forsøgte at frigøre sig fra nazismen og finde tilbage til en oprindelig tyskhed, måtte hjemmetyskerne stille sig selv spørgsmålet, hvordan det kuldsejlede forhold til den danske herbergsstat kunne genetableres? Efter eget udsagn havde det tyske mindretal under besættelsen befundet sig i en loyalitetskonflikt, som stammede fra den traditionelle splittelse mellem en »dansk folkelig hjemlig sfære og tysk autoritetstro på det politiske område«. ⁵ Loyalitetskonflikten blev imidlertid ikke anerkendt fra dansk side. Nok fandtes der en såkaldt »Zweiströmigkeit« ⁶ hos hjemmetyskeren kulturelt set, men politisk set havde opbakningen bag Tysklands besættelse af Danmark været fuldstændig. Det tyske

Efterkrigstiden i Nordslevig blev præget af hærværk og sabotage mod hjemmetysk ejendom. Også det 46 meter høje Bismarckstårn på hjemmetyskernes nationale samlingssted Knivsbjerg måtte stå for skud. Den danske had- og hævnfølelse overfor det tyske mindretal var ikke kun rettet mod det nationalsocialistiske, men imod det tyske generelt. Hjemmetyskerne havde i mange danskeres øjne mistet deres hjemstavnsret. Den gamle nationale kappestrid havde ændret karakter. Foto: Jens Harrebye.

mindretal havde under Anden Verdenskrig i tråd med den national-socialistiske *Volkstums*-ideologi⁷ handlet i overensstemmelse med dets status som »Volksdeutsche« og samtidig negligeret betydningen af det danske statsborgerskab, hvilket efter besættelsens ophør – som Dr. Niels Wernich udtrykte det: »får os til at tænke nærmere over begreber som folk og stat«.⁸ Den nationalsocialistiske begrebsverden blev tabubelagt, og det tyske mindretal kunne ikke længere relatere sig selv til treaksen Führer – Reich – Volk, men måtte i stedet genopdage den nordslesvigske hjemstavns – »die Heimat« – som det vigtigste holdepunkt i den hjemmetyske identitet. Anført af *Nordschleswigsche Zeitungs* leder med titlen »Unser Heimatrecht«, forsvarede det tyske mindretal sin eksistensberettigelse inden for den danske stats rammer. Det var nødvendigt at vise udadtil, at det tyske mindretals medlemmer kunne indordne sig i det danske samfund som loyale danske statsborgere. Generalforsamlingen i den hjemmetyske Apenrader Bank i august 1945 illustrerer den generelle problemstilling i hjemmetyskernes eget opgør med den nazistiske

fortid. En gruppe aktionærer stillede krav om en udrensning af bestyrelsesmedlemmer med en nazistisk fortid og en ændring af bankens tyske navn, Apenrader Bank, til det danske, Aabenraa Kreditbank A/S. Jürgen Schmidt-Osterterp talte på vegne af samtlige hjemmetyskere med en nazistisk fortid og hævdede, at hvis udrensningskravet blev gennemført og måske kom til at danne præcedens i det hjemmetyske kulturliv, så ville det tyske mindretal blive splittet i henholdsvis en lille gruppe af loyale hjemmetyskere med liv og virke indenfor det danske samfunds rammer og en stor gruppe af fordømte hjemmetyskere, der aldrig ville kunne frigøre sig fra det nazistiske spøgelse. Nazismen skulle overvindes i fællesskab på det tyske mindretals egne præmisser og uden, at enkelte hjemmetyskere gik danskernes ærinde og fungerede som retsopgørets forlængede arm.⁹ Generalforsamlingen i Apenrader Bank rejste det væsentlige spørgsmål, der blev det centrale punkt på dagsordenen på den stiftende generalforsamling for Bund deutscher Nordschleswiger (BdN) i november 1945: I hvilken udstrækning skulle man give køb på det tyske sindelag og det nationale sammenhold i bestræbelserne for at forbedre forholdet til danskerne? Skulle medlemmer af det tyske mindretal med en nazistisk fortid udelukkes fra at deltage i den organisatoriske genopbygning i et forsøg på at stille danskheden tilfreds? Den nationalsocialistiske ideologi var stedt til hvile, i og med at hjemmetyskerne formåede at genskabe en national identitet med udgangspunkt i den tyske kultur før 1933. Men hvilken ny rolle skulle hjemmetyskerne indtage i forhold til den danske flertalsbefolkning? Hjemmetyskerne måtte – som udtrykt i *Nordschleswigsche Zeitungs* leder – erkende, at »Die neue Entwicklung in Dänemark hat begonnen«.

Den gamle garde

Det tyske mindretals politiske ledelse var indtil 5. maj 1945 organiseret i det »lille politiske råd«. Den hjemmetyske fører Jens Møller og de resterende af rådets medlemmer blev straks efter befrielsen arresteret og senere anklaget for en lang række forhold under besættelsen (f.eks. hvervning til tysk krigstjeneste) i den omfattende Aabenraa-proces.¹⁰ Der var således ingen egentlig ledelse til at koordinere det organisatoriske og politiske arbejde i Nordslesvig.

Det tyske mindretals interesser overfor de danske myndigheder

blev indtil 5. maj varetaget af det tyske kontor under Statsministeriet. Her havde kontorchefen, den hjemmetyske jurist og medlem af det »lille politiske råd«, Rudolf Stehr, direkte kontakt med den danske statsminister og den danske regering.¹¹ Ved befrielsen forsvandt det tyske kontor og dermed det tyske mindretals mulighed for at tale sin sag overfor myndighederne.

Hermed forsvandt tilsyneladende det tyske mindretals repræsentation i hovedstaden. Imidlertid manifesterede Edlef Bucka-Christensen sig som hjemmetyskernes forhandler i forhold til de danske myndigheder. Bucka-Christensen kunne opretholde en god kontakt med myndighederne, da han havde en advokatpraksis på Vesterbro i København. Vi kan med udgangspunkt i Bucka-Christensens private korrespondance fastslå, at han virkede som Haderslevkredsens, subsidiært det tyske mindretals, forlængede arm i København.¹²

I Nordslesvig forsøgte Dr. Waldemar Reuter fra sin bopæl i Gråsten at organisere det tyske mindretals arbejde. I et opråb til en række fremtrædende tyske nordslesvigere den 15. juli proklamerede Dr. Reuter i fællesskab med Jürgen Schmidt-Osterterp, Dr. Niels Wernich og rektor Paul Callesen, at de havde fundet sammen med det formål at koordinere indsatsen for en bevarelse af det tyske mindretals rettigheder og besiddelser. Kredsen omkring Dr. Reuter satte varetagelsen af de interneredes rettigheder øverst på dagsordenen, men opråbet tog også initiativ til en redningsaktion overfor de trængte hjemmetyske privatskoler, hvilket skulle blive et vigtigt forarbejde til genopbygningen af den hjemmetyske skoleorganisation.¹³ Dr. Reuters arbejde på skoleområdet krævede snart så mange ressourcer, at det blev hans primære virke for det tyske mindretal i 1945.

Ligeledes skal pastor Carl Beuck fra Aabenraa nævnes som en af de hjemmetyske personligheder, der på eget initiativ forsøgte at tale det tyske mindretals sag overfor myndighederne. Pastor Beuck var præst for den tyske menighed i Aabenraa og havde under besættelsen opnået sympati i den danske befolkning på grund af sit offentligt kendte modsætningsforhold til Jens Møller.¹⁴ Pastor Beuck forsøgte at drage nytte af denne sympati ved at fungere som en slags protektor for den hjemmetyske kultur. Beuck var med i en hjemmetysk delegation, der i august 1945 fik foretræde for den sønderjyske skolekommission, det udvalg der skulle komme med forslag til en ny skoleordning for det tyske mindretal. Under mødet på Christiansborg læste pastor Beuck en erklæring højt, som var underskrevet af et halvt

hundrede fremtrædende hjemmetyskere. Erklæringen argumenterede for en bevarelse af mindretalsordningen, lagde afstand til mindretallets politik under det nationalsocialistiske førerskab og betonedede, at de fleste hjemmetyskere enten havde været modstandere af nazismen eller var blevet presset til et medlemskab af NSDAP-N.¹⁵

Endelig skal det tyske mindretals gamle lederskikkelse og repræsentant i Folketinget fra 1920-1939, pastor Johannes Schmidt-Wodder nævnes.¹⁶ Det er tvivlsomt, om pastor Schmidt forsøgte at genvinde sin gamle position som politisk og organisatorisk leder indenfor mindretallet, som enkelte har antydnet.¹⁷ Pastoren, der hævdede at tale på de fleste hjemmetyskeres vegne, ønskede ikke at lægge afstand til det tyske mindretals politik under besættelsen, men rettede i stedet en skarp kritik mod den danske stats fremgangsmåde overfor mindretallet. Allerede den 19. maj fremkom pastor Schmidt med en betænkning i *Nordschleswigsche Zeitung*, hvori han angreb modstandsbevægelsens hårde kurs ud fra den grundantagelse, at hjemmetyskernes optræden under besættelsen havde været loyal overfor den danske stat, da f.eks. hvervning til tysk krigstjeneste var sket i overensstemmelse med forhandlingspolitikken. Modstandsbevægelsen havde i det sønderjyske råds mindretalsprogram forlangt, at alle hjemmetyskere, der havde båret tysk uniform under besættelsen, skulle udvises af Danmark (2202 hjemmetyskere havde båret uniform under Anden Verdenskrig som f.eks. frontfrivillig eller tidsfrivillig). Pastor Schmidt opfordrede i artiklen den danske regering til at inddrage Tyskland i forhandlinger om det tyske mindretals skæbne, da man ikke kunne regne med »Tysklands evige fravær«.¹⁸ Denne noget tvetydige formulering blev i den danske presse udlagt som en trussel og et bevis på, at det tyske mindretal ikke havde lagt den aggressive kurs under nazismen bag sig.¹⁹

Fårhusfolkene og Haderslevkredsen

To grupperinger indenfor hjemmetyskheden gjorde sig gældende i den interne diskussion om mindretallets fremtidige stilling i det slesvigske grænseland, nemlig Fårhusfolkene og Haderslevkredsen. Tiden afkrævede det tyske mindretal et nyt grænsepolitisk koncept som erstatning for grænseflytnings- og konfrontationskursen under nationalsocialismen. Disse to grupper havde hver deres svar på dette spørgsmål:

Fårhusfolkene, den største af de to grupper, bestod af det store antal internerede hjemmetyskere. De internerede var en magtfaktor i kraft af deres store antal, men en række forhold gjorde, at denne kvantitative styrke ikke kunne omsættes tilsvarende i politisk handling. De internerede befandt sig for størstedelens vedkommende bag pigtråd i de første år efter befrielsen og havde ikke mulighed for at præge den politiske udvikling indenfor mindretallet. De internerede var ikke politisk organiseret, havde ingen officielle repræsentanter og fremstod ikke med noget fælles grænsepolitisk koncept. Fra dansk side blev der givet udtryk for bekymring om Fårhusfolkenes indvirkning på det tyske mindretal. Den danske presse forudså, at den store Fårhusflok i deres bitterhed over retsopgøret ville styre det tyske mindretal ind på en aggressiv, antidansk kurs. Begrebet »Fårhusmentalitet« blev anvendt om denne påståede hjemmetyske tankegang.

Den tidligere hjemmetyske Fårhusfange, Arthur Lessow, har forsøgt at give en karakteristik af den brogede forsamling af internerede hjemmetyskere. Det var i virkeligheden kun en lille del af de internerede, der kunne karakteriseres som værende i besiddelse af en rabiat Fårhusmentalitet. Denne hårde kerne lod efter endt afsoning deres protest få frit løb gennem medlemskab af de danskstiftede protestbevægelser 6. maj-foreningen og Fårhusforeningen og som abonnenter på ugeskriftet *Revision*, der virkede for en oprejsning for dem, som efter sigende var blevet uretmæssigt dømt som landsforrædere under retsopgøret. I en politirapport af kriminalbetjent Kr. Dall fra 1952 forefindes oplysninger om 6. maj-foreningen, Fårhusforeningen og det kontroversielle ugeskrift *Revision*, der alle var vendt imod 5. maj-mentaliteten. En af grundene til, at protestbevægelserne trods alt ikke vandt afgørende indpas i den hjemmetyske folkegruppe kan være, at disse erklærede sig neutrale i nationalpolitiske spørgsmål. Lessow vurderer, at nogle hundrede tidligere internerede hjemmetyskere sluttede op om foreningen.²⁰ En anden lille del af de internerede, som Arthur Lessow betegner som de moderate, forsøgte i fællesskab at begribe, hvorfor mindretallets nationalsocialistiske kurs under besættelsen kunne medføre et så omfattende retsopgør og en så skarp reaktion fra dansk side. De moderate var eksponenter for den positive ånd, der forsøgte at vende protesten mod retsopgøret til en selvkritik og herigennem forsøgte at restaurere det tyske sind og forbedre forholdet til den danske herbergsstat. Til denne gruppe hørte utvivlsomt Ernst Siegfried Hansen, der allerede fra sin løsladelse i august 1945

fik afgørende betydning for den nye politiske kurs indenfor mindretallet.²¹ Den tredje gruppe af internerede kalder Lessow de skuffede og forbitrede. Denne gruppe, som udgjorde hovedparten af de internerede, reagerede med skam og resignation, tog afstand fra det politiske og kulturelle mindretalsarbejde og frasvor sig deres tyske sindelag. Disse mennesker ønskede blot at vende tilbage til deres hjem og familier og genoptage deres normale dagligdag indenfor det danske samfunds rammer, men efterkrigstidens Danmark stod ikke med åbne arme overfor de hjemmetyskere, der ønskede at frigøre sig fra det tysk-nationale fællesskab.²² Fælles for de tre grupperinger inden for de interneredes rækker – de rabiate, de moderate og de desillusionerede – var ønsket om at sætte en slutstreg under retsopgøret. Hjemmetyskheden har på intet tidspunkt godtaget begrebet Fårhusmentalitet, der opstod i den danske presse som et skældsord, men derimod har den hjemmetyske præst, Günter Weitling, gjort opmærksom på, at der internt hos hjemmetyskerne blev talt om et Fårhuskammeratskab.²³

I opposition til denne talstærke gruppe af internerede stod Haderslevkredsen, hvis centrale skikkelser talte advokat Sophus Erichsen, købmand Peter Frees, pastor Friedrich Prahll, bankdirektør Christian Danielsen og tobaksfabrikant Matthias Hansen. Haderslevkredsen repræsenterede ikke flertallet af hjemmetyskere, men den opbakning, som de savnede indadtil, blev opvejet af de gode kontakter, som de havde udadtil hos fremtrædende danske politikere. Samtidig havde Haderslevkredsen udarbejdet et grænsepolitisk koncept og defineret det tyske mindretals fremtidige rolle i grænselandet. Lessow har peget på nogle fællestræk i sin biografiske skildring af kredsens medlemmer. Haderslevkredsen var borgerligt-konservative og tilnærmede sig hverken ideologisk eller pragmatisk nationalsocialismen på noget tidspunkt.²⁴ Haderslevkredsens modsætningsforhold til NSDAP-N under besættelsen var af ideologisk karakter, men kunne også tilskrives den nazistiske partiledelses forsøg på at tiltvinge sig kontrollen over de hjemmetyske banker og Kreditanstalt Vogelgesang. Disse finansielle institutioner var netop kontrolleret af borgerligt-konservative hjemmetyskere, herunder nogle af Haderslevkredsens medlemmer. Parallelt forsøgte NSDAP-N også forgæves at tiltvinge sig magten over de tysksprogede præster inden for Folkekirken, hvor Pastor Prahll i Haderslev Stift ellers lå under den danske biskops myndighed.²⁵ Haderslevkredsen formulere-

de sit grænsepolitiske koncept ved en privat sammenkomst hos Matthias Hansen i november 1943. Haderslevkredsens grænsepolitiske principper blev først offentliggjort efter besættelsen, mens det oprindelige dokument, der blev udfærdiget ved den private sammenkomst, først blev genfundet flere år senere. Pastor Prahl videregav da dokumentet til Ernst Siegfried Hansen, som gengav det i dets fulde form i sit erindringsværk fra 1957.²⁶ Dokumentet, Haderslevkredsens loyalitetserklæring, var et brud med det tyske mindretals 25 år gamle politiske hovedmålsætning om grænserrevision. Med udgangspunkt i fastholdelsen af den nationale identitet og tilhørsforholdet til den tyske kultur, understregedes bekendelsen til den demokratiske statsopfattelse og en absolut loyalitet overfor den danske herbergsstat.

De internerede og Haderslevkredsen havde en afgørende fælles interesse udadtil. Begge grupper forholdt sig kritisk til retsopgøret, plæderede for det tyske sindelag som en formildende omstændighed i strafudmålingen, og arbejdede for en omfattende amnesti og rehabilitering af de dømte. Kampen imod retsopgøret og dets følger for det tyske mindretal udspillede sig dog ud fra forskellige forudsætninger. Flertallet af de internerede mente ikke, at de havde gjort noget forkert under besættelsen, hvorfor det var det danske samfund, der på baggrund af et uretfærdigt retsopgør burde komme med indrømmelser overfor det tyske mindretal. Haderslevkredsen mente derimod, at det tyske mindretal under NSDAP-N's ledelse havde optrådt illoyalt overfor den danske stat, hvorfor det var fra hjemmetysk side, at indrømmelserne burde komme. Haderslevkredsens grænsepolitiske koncept med den stærke betoning af loyaliteten overfor den danske herbergsstat var en bitter pille at sluge for de rabiate og de desillusionerede, som tilsammen udgjorde det store flertal af internerede, men Haderslevkredsen havde i den lille gruppe af moderate internerede en mulig medspiller, som kunne sikre en bredere intern opbakning for et mindretal under Haderslevkredsens politiske ledelse.

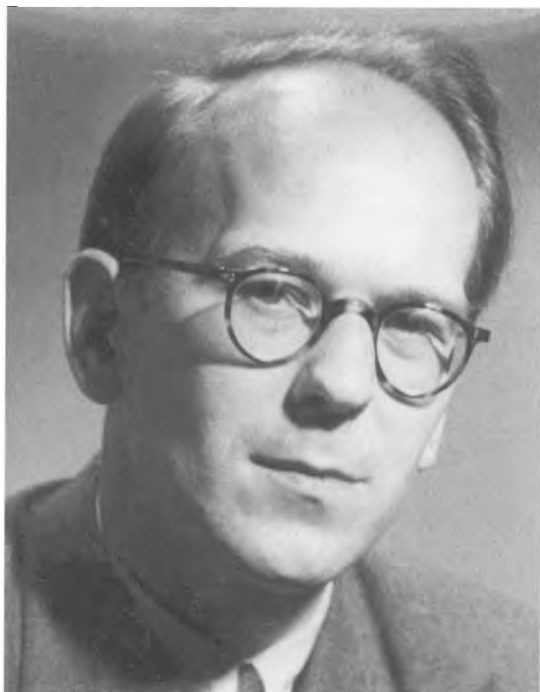
Mens danskerne i sommeren 1945 var opstemte af befrielses-euforien, måtte de chokerede hjemmetyskere overveje fremtiden. Hvem ville overvinde det pludseligt opståede anarki, genskabe de organisatoriske rammer og anvise det tyske mindretal et nyt politisk, ideologisk ståsted. Fårhusfolkene, Haderslevkredsen eller en helt tredje?

Den programmatisk strid

Den helt centrale skikkelse i udformningen af mindretallets program efter 1945 blev redaktøren Ernst Siegfried Hansen. Han var ud af en slesvigsk slægt. Indtil 1944 havde han fungeret som udlandskorrespondent i Paris, hvorefter han blev *Nordschleswigsche Zeitungs* politiske redaktør. Den 8. maj 1945 blev han arresteret og interneret i Fårhuslejren.²⁷ Den 25. august 1945 vendte Ernst Siegfried Hansen hjem fra fangenskab og indfandt sig snart derefter i *Nordschleswigsche Zeitungs* redaktionslokaler i Aabenraa.²⁸ I løbet af september blev Siegfried Hansen opsøgt af pastor Schmidt og den hjemmetyske forfatter Hans Schmidt-Gorsblock, der ønskede at tilknytte Siegfried Hansen som udenrigspolitisk kommentator for en ny hjemmetysk avis. Mødet resulterede i et nært bekendtskab mellem den unge Siegfried Hansen og de to Schmidt'er, der var veteraner i den nationale kamp. Siegfried Hansen skrev i sine erindringer, at han dog allerede på dette tidlige tidspunkt sporede en grundlæggende uoverensstemmelse mellem ham og de to Schmidt'er i holdningen til den nationale modstander, danskerne.²⁹

I begyndelsen af oktober måned blev Siegfried Hansen kontaktet af sin tidligere gymnasiekammerat skibsreder Jebsen, der formidlede en kontakt til Bucka-Christensen. På et efterfølgende møde præsenterede Bucka-Christensen Siegfried Hansen for Haderslevkredsens grænsepolitiske visioner og hidtidige arbejde. Haderslevkredsen var i løbet af efteråret begyndt at arbejde for dannelsen af en hovedorganisation for det tyske mindretal under navnet »Bund deutscher Nordschleswiger« (BdN). Den 6. oktober var der til en række førende personligheder inden for det tyske mindretal blevet udsendt et forslag til BdNs vedtægter, der byggede på den oprindelige loyalitetserklæring fra 1943, og det var nu planen at indkalde til en stiftende generalforsamling.³⁰ Mødet med Bucka-Christensen foruroligede Siegfried Hansen, der mente, at udformningen af et tysk mindretal under Haderslevkredsens suveræne ledelse ikke ville kunne godtages af de internerede. Siegfried Hansen frygtede, at en splittelse af hjemmetyskheden lå faretruende nær. Han kontaktede derfor pastor Schmidt og opfordrede ham til at formulere et alternativ til Haderslevkredsens grænsepolitiske koncept, hvilket pastor Schmidt indvilligede i.³¹ Den 20. oktober udsendte pastor Schmidt sit forslag til, hvilke grundprincipper, der skulle være gældende for det tyske mindre-

*Ernst Siegfried Hansen (1917-1980) var mindretallets stærke mand og drivkraft i den organisatoriske genopbygning. Det pragmatiske sindelag var hans styrke i den politiske balancegang mellem Fårhusfolkenne og Haderslevkredsen. Han gik i lære som journalist og endte efter nogle års jurastudier i Berlin som udlandskorrespondent i Paris for Nordschleswigsche Zeitung. Fra 1944 bestred han posten som politisk redaktør for avisen. Efter befrielsen var han interneret fire måneder i Fårhuslejren. Som redaktør formåede Siegfried Hansen at styre mindretallet igennem en svær tid, og han fremstår idag som en af de største historiske skikkelser inden for hjemmetyskheden.
Foto: Der Nordschleswiger.*

tals fremtidige virke i grænselandet. I et brev til Siegfried Hansen samme dag kommenterede pastor Schmidt, at han ikke håbede, at Haderslevkredsens forslag ville blive bestemmende for udviklingen indenfor mindretallet, da forslaget stred imod de fleste hjemmetyskeres synspunkter. Hvis loyaliteten over for den danske herbergsstat blev fremhævet som udgangspunktet for det videre arbejde, ville de internerede ikke på ærlig vis kunne tilslutte sig den nye hovedorganisation. Pastor Schmidt afviste dog selv at indtage nogen fremtrædende rolle.³² Hermed var der offentliggjort to konkurrerende forslag til, hvilket principprogram det tyske mindretals hovedorganisation skulle bygge på.

Haderslevkredsens programforslag var formuleret som en 5-punkts-erklæring. Punkt 1 indeholdt en ubetinget loyalitetserklæring til den danske konge, den danske stat og den bestående grænse. I punkt to erklæredes en tilslutning til den demokratiske statsopfattelse, hvilket dels var en anerkendelse af det parlamentariske system i Danmark, dels en hensigtserklæring om, at det tyske mindretals eget

kulturelle og politiske liv skulle udformes på et demokratisk grundlag. Det hjemmetyske skole- og kirkevæsen skulle ifølge punkt tre bygge på den tyske kultur, der i århundrederne inden nationalsocialismens indtog var fremvokset på et kristent grundlag. Punkt fire havde en klar adresse til de internerede, da den kommende politiske ledelse her blev pålagt ansvaret for at hjælpe »de trængte i vores midte«. I punkt fem var udtrykt en forventning om, at den danske stat til gengæld for den erklærede loyalitet ville garantere det tyske mindretal de borgerlige frihedsrettigheder, der var forudsætningen for at hjemmetyskheden kunne bevare kulturel frihed. Til sidst opfordredes alle tysksindede nordslesvigere til aktivt at støtte BdN uanset tidligere politisk tilhørsforhold.³³ Pastor Schmidts alternative programforslag adopterede Haderslevkredsens fem temaer, men foretog en række væsentlige redaktionelle ændringer, der i hans øjne skulle gøre BdNs program mere spiseligt for de internerede. Pastor Schmidt omprioriterede programpunkternes rækkefølge og lod punkt et og punkt tre bytte plads med hinanden, hvorved bekendelsen til den tyske kultur nu fik første prioritet i forhold til loyaliteten overfor Danmark. Ligeledes indeholdt pastor Schmidts vagt formulerede loyalitetserklæring ingen anerkendelse af den bestående grænse, hvoraf det må konkluderes, at han ikke var villig til at frafalde det krav om en grænserevision, som havde været hjørnестenen i hans politiske karriere. Pastor Schmidts formulering af det tyske mindretals stilling til demokratiet var tvetydig. Således havde han udeladt Haderslevkredsens kategoriske afvisning af enhver ikke-demokratisk styreform som muligt grundlag for det tyske mindretals arbejde og nøjedes med at fastslå, at det tyske mindretal i sin politik overfor den danske herbergsstat ville respektere den demokratiske forfatning. Her forfægtede pastor Schmidt det synspunkt, at det ikke var op til den danske stat at blande sig i, hvordan det tyske mindretal ønskede at udforme sit eget politiske og kulturelle liv. Det lå pastor Schmidt på sinde, at alle hjemmetyskere skulle kunne tilslutte sig programmet på oprigtig vis, og det virkede på ham ikke sandsynligt, at de internerede med ærligt sind kunne bifalde et program, der kategorisk afviste den nationalsocialistiske ideologi.³⁴

Uenigheden mellem Haderslevkredsen og pastor Schmidt, der efter eget udsagn varetog de interneredes interesser overfor en egenrådig Haderslevkreds, motiverede Siegfried Hansen til at forfatte et kompromisforslag under benævnelsen »Das deutsche Bekenntnis«, der i

tre hovedafsnit detaljeret fremlagde forfatterens visioner for det tyske mindretals fremtidige stilling 1) som tyskere, 2) som danske statsborgere og 3) som nordslesvigere. Som anslået i overskriften prioriterede Siegfried Hansen, i overensstemmelse med pastor Schmidt, bekendelsen til tyskheden højere end loyaliteten overfor herbergsstaten, idet han afviste, at det tyske mindretal behøvede at gå bodsgang over for danskheden. Siegfried Hansen forholdt sig dog kritisk til den nationalsocialistiske epoke og erkendte, at tyskheden undervejs havde mistet blikket for de humanistiske idealer og kristne dyder, som ellers var en kvalitet ved det tyske sindelag. Det åndelige opgør med nazismen skulle forløbe ud fra begreberne »indsigt og forvandling«, hvilket betød, at en indre søgen efter den tyske kulturs rødder skulle berede vejen for hjemmetyskhedens tilbagevenden til fred, humanisme og demokrati. Siegfried Hansen angreb danskhedens ræsonnement, at en afnazificering af det tyske mindretal lod sig gennemføre ved et ydre pres fra den danske stat. Forvandlingen skulle ske indefra.³⁵ Siegfried Hansen forfægtede hermed den tro på tyskhedens gemte værdier, som havde forvandlet Fårhuslejren til en slags »Grenzvolks-hochschule«. Hans opfattelse af det tyske mindretals stilling som danske statsborgere, der var udlagt i punkt to, harmonerede bedre med Haderslevkredsens loyalitetserklæring end med pastor Schmidts samme. Siegfried Hansens loyalitetsprincip var således ikke kun rettet mod kongen og den demokratiske forfatning, men også mod den bestående grænse. Hans bekendelse til demokrati korresponderede ligeledes med Haderslevkredsens, idet han eksplicit tilkendegav, at også det tyske mindretals eget kulturelle og politiske liv skulle udformes på et demokratisk grundlag. For at sikre loyalitetserklæringen som en forpligtelse for den kommende mindretalsledelse, fremsatte Siegfried Hansen det forslag, at et råd bestående af erfarne hjemmety-ske mænd skulle kunne blokere for eventuelle politiske tiltag, som vurderedes at være i modstrid med loyalitetsprincippet.³⁶ Om Siegfried Hansen på dette tidspunkt frygtede en mindretalsledelse domineret af rabiater Fårhusfolk skal være usagt, men faktum er, at frygten for de rabiater som en dominerende faktor i det tyske mindretal kom til at præge Siegfried Hansens grænsepolitiske kurs. Sluttelig i punkt tre forholdt Siegfried Hansen sig til det tyske mindretals stilling som nordslesvigere og forfægtede her idéen om en hjemstavnsret, begrundet i, at tysksindede slesvigeres tilstedeværelse i den nordlige del af det gamle hertugdømme Slesvig var historisk betinget. I forlængelse

Johannes Schmidt-Wodder (1869-1959) var folketingsmedlem for Slesvigsk Parti og mindretallets ubestridte lederskikkelse i perioden 1920-1939. Efter befrielsen stod Schmidt-Wodder i skarp opposition til Haderslevkredsen og den nye loyalistiske kurs, men pastoren havde svært ved at finde ørenlyd og endte som et kuriøst indslag fra en sounden tid. Han personificerede for mange danskere den berygtede Fårhusmentalitet, der nægtede at anerkende det tyske mindretallets tvivlsomme rolle under besættelsen. Foto: Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe.

af hjemstavnsretten skulle det tyske mindretal modsætte sig enhver »indblanding fra nord og syd i det slesvigske grænseland«. ³⁷ Sidelagsfrihed skulle garantere, at enhver hjemstavnsbunden slesviger kunne bekende sig til den nationale identitet, som han ønskede, uden at herbergsstaten eller flertalsbefolkningen påvirkede dette valg. De nationale mindretal i Nord- og Sydslesvig skulle af herbergsstaterne sikres lige vilkår for bevarelsen af deres kulturelle egenart og i den forbindelse blev den liberale danske mindretalspolitik før 9. april 1940 nævnt som mønsterværdig. Siegfried Hansens idé om en ligestilling af de nationale mindretal forudsatte, at herbergsstaterne tilsluttede sig det såkaldte gensidighedsprincip, der fordrede en harmonisering af staternes mindretalspolitik: »Jeg tænker på automatiske virkninger: Får det ene mindretal tildelt en ret, så gælder denne automatisk for det andet mindretal, får det ene mindretal frataget en ret, så mister det andet mindretal automatisk denne ret.« ³⁸ Siegfried Hansen håbede, at gensidighedsprincippet ville kunne danne model for en fredelig

løsning af mindretalsspørgsmål i andre grænseregioner rundt om i verden.³⁹

Siegfried Hansens omfangsrige forslag til et principprogram for den nye hovedorganisation viste forfatterens evne til at se det tyske mindretals fremtidige stilling i et større perspektiv end Haderslevkredsen og pastor Schmidt havde formået i deres programforslag. *Das deutsche Bekenntnis* befattede sig med grænsepolitiske visioner, der anerkendte den betydning, som det bilaterale forhold mellem Danmark og Tyskland havde for de nationale mindretal på begge sider af grænsen.

Den afgørende forskel på de tre forslag viste sig i prioriteringen af programpunkternes rækkefølge. Disse formelle uoverensstemmelser dækkede over reelle forskelle i bedømmelsen af det tyske mindretals rolle under besættelsen. Haderslevkredsens absolutte loyalitetserklæring og bekendelse til demokrati var udsprunget af en principiel afstandtagen fra det tyske mindretals nationalsocialistiske kurs under NSDAP-N's ledelse, der i Haderslevkredsens øjne havde været illoyal overfor den danske stat. Offentliggørelsen af Haderslevkredsens principprogram i forbindelse med dannelsen af en ny hovedorganisation skulle overfor den danske offentlighed virke som en officiel afstandtagen fra den nationalsocialistiske epoke. For de mange menige hjemmetyskere, der aktivt havde støttet den nationalsocialistiske kurs og nu måtte lide for følgerne, kunne Haderslevkredsens knæfald for danskheden opfattes som et loyalitetsbrud over for det tysk-nationale sammenhold. Haderslevkredsens programforslag havde dog pålagt den kommende mindretalsledelse ansvaret for de internerede, men det var stadig op til kredsens medlemmer at overbevise skeptikerne om, at Haderslevkredsens desavouering af den nationalsocialistiske epoke ikke var ensbetydende med en principiel støtte til retsopgøret eller den danske stats fremfærd overfor det tyske mindretal efter 5. maj. Siegfried Hansen var også betænkelig ved Haderslevkredsens skarpe brud med den nære nationalsocialistiske fortid. Nationalsocialismen og det store sammenbruds traumatiske indvirkning på hjemmetyskheden skulle, ifølge Siegfried Hansen, overvindes ved en gradvis, indre omvendelse af den enkelte hjemmetysker. Bruddet med nationalsocialismen skulle ikke påtvinges udefra, hverken af en eksklusiv Haderslevkreds eller af den danske stat.

Pastor Schmidt skrev få dage efter modtagelsen af *Das deutsche Bekenntnis* et brev til Siegfried Hansen, hvori han understregede en grundlæggende overensstemmelse imellem hans eget og Siegfried

Hansens programforslag. Dog kritiserede han Siegfried Hansen for at være for præget af den aktuelle situation, hvilket formentlig havde reference til den forskydning i den nationalpolitiske magtbalance mellem dansk og tysk, som besættelsestidens ophør havde afstedkommet, og som nu havde fået Siegfried Hansen til at placere hjemmetyskheden i underhundens rolle. Pastor Schmidt havde tidligere advaret den danske statsminister om, at man ikke kunne regne med »Tysklands evige fravær«, og på baggrund af denne antagelse, vurderede pastor Schmidt, at Siegfried Hansen overfor danskheden gav for mange indrømmelser, der var præget af fraværet af en tysk stat. Som eksempel på en unødvendig indrømmelse overfor danskheden nævnte pastor Schmidt fjernelsen af grænserevisionskravet, og hermed havde pastor Schmidt tilkendegivet, at den bestående grænse ikke var omfattet af den loyalitet, som hans programforslag havde tilkendegivet.⁴⁰ I sit svar til pastor Schmidt indrømmede Siegfried Hansen, at *Das deutsche Bekenntnis* ikke kunne forstås uafhængigt af det store sammenbrud. Samtidig klandrede han den ældre generation af hjemmetyskere for at prioritere den nationale ære og stolthed så højt, at det slørede deres blik for, hvad der lå indenfor mulighederens grænser. I dette lå en kritik af pastor Schmidts mangel på realpolitisk tæft. Værd at bemærke i Siegfried Hansens brev var hans måde at omtale Haderslevkredsen og de internerede på. Haderslevkredsens folk blev af Siegfried Hansen omtalt som »loyalisterne«, medens han sagde »vi«, når han talte om de internerede fra Fårhuslejren. Det viste, hvem han følte sig mest forbundet med.⁴¹ Pastor Schmidts svar til Siegfried Hansen bar præg af, at afsenderen følte sig politisk udbrændt og ikke længere så sig i stand til at tage de nødvendige politiske slagsmål med Haderslevkredsen.⁴² På dette tidspunkt, ved indgangen til november 1945, havde Siegfried Hansen endnu ikke opnået direkte kontakt med Haderslevkredsen, og med pastor Schmidts resignation måtte Siegfried Hansen erkende, at han havde mistet en mulig allieret i sine bestræbelser på at præsentere et alternativt principprogram til Haderslevkredsens tiltænkte hovedorganisation Bund deutscher Nordschleswiger. Haderslevkredsen havde til gengæld ikke formået at finde den fornødne opbakning hos hjemmetyskerne til sit principprogram, hvorfor den planlagte stiftende generalforsamling for BdN endnu lod vente på sig. Et dødvande var indtrådt.

Med den hensigt at løse op for den fastlåste situation skrev Sieg-

fried Hansen et brev til pastor Prahll og forsøgte hermed at åbne op for en dialog med Haderslevkredsen. Tilsyneladende reagerede Haderslevkredsen ikke umiddelbart på henvendelsen, men i stedet fik Siegfried Hansen respons fra Bucka-Christensen, der gav sin vurdering af det tyske mindretals aktuelle situation. Ligesom Siegfried Hansen bekymrede det også Bucka-Christensen, at Haderslevkredsen forholdt sig passivt afventende, medens en stor del af det tyske mindretal, herunder kredsen omkring Dr. Reuter, ikke ønskede at godkende BdNs principprogram. Bucka-Christensen overvejede den tanke, at modviljen imod Haderslevkredsen stammede fra principprogrammets stærke bekendelse til den demokratiske statsopfattelse, som ikke harmonerede med forhåbningen om, at Tysklands genrejsning ville bane vejen for nationalsocialismens genkomst.⁴³ I sin svarskrivelse til Bucka-Christensen forklarede Siegfried Hansen, at den udbredte modvilje imod Haderslevkredsens principprogram ikke angik det indholdsmæssige, men i stedet skyldtes enkelte formuleringer, som umuliggjorde en bred tilslutning hos hjemmetyskheden. Siegfried Hansen gengav her den kritik af Haderslevkredsens program, som pastor Schmidt var fremkommet med i sit brev til Siegfried Hansen d. 20. oktober. Siegfried Hansen havde i brevet vedlagt pastor Schmidts alternative programforslag og erklærede, at han hverken tilhørte den ene eller anden part, men personligt arbejdede for at finde en gylden middelvej mellem pastor Schmidt og Haderslevkredsens programforslag. Siegfried Hansen vedlagde ikke sit eget kompromisforslag, *Das deutsche Bekenntnis*.⁴⁴

I et brev til pastor Schmidt den 7. november redegjorde Siegfried Hansen for den nyeste politiske udvikling indenfor det tyske mindretal. Kritikken mod Haderslevkredsen var blevet tydeligere og havde manifesteret sig i hjemmetyske forsamlinger i Tinglev (under ledelse af Dr. Wernich og Dr. Reuter⁴⁵) og i Aabenraa. Dr. Wernich og Dr. Reuter havde den 7. oktober været til møde i Haderslev med Haderslevkredsen og Bucka-Christensen, men mødet havde ikke båret frugt. Samtidig havde der fra Haderslevkredsens side ikke kunnet spores nogen vilje til at komme den voksende kritik i møde, hvilket fik Siegfried Hansen til at konkludere, at en splittelse af hjemmetyskheden lå faretruende nær. Hvis Haderslevkredsen fik gennemført sine planer om at lade BdN fungere som hovedorganisation for det tyske mindretal uden at lade BdNs principprogram bygge på et kompromis, så ville det ikke kunne undgås, at de mange internerede i takt med deres

Ikke længe efter, at de sidste danske fanger havde forladt Frøslevlejren, rykkede de første hjemmetyske fanger ind. Lejren tog navneforandring til Fårhuslejren. I den hjemmetyske selvforståelse symboliserede lejren perioden 1945-1955, hvor hjemmetyskerne måtte bøde for deres illoyale optræden under besættelsen. På billedet ses hjemmetyske kvinder bag lejrens pigtråd. Foto: Foto: Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe.

løsladelse ville samle sig om en konkurrerende organisation.⁴⁶ Risikoen for en splittelse af hjemmetyskheden var baggrunden for, at Siegfried Hansen samme dag udsendte en redigeret udgave af *Das deutsche Bekenntnis* til en større kreds af hjemmetyskere. Anden udgave var både i form og indhold præget af Siegfried Hansens brevveksling med pastor Schmidt, idet Siegfried Hansen i forhold til den første udgave havde taget flere af pastor Schmidts kritikpunkter til efterretning. Tilkendegivelsen af loyalitet overfor den danske herbergsstat var i forhold til første udgave stærkt nedtonet, men dette var ikke ensbetydende med en principiel afstandtagen fra loyalitetserklæringen. Siegfried Hansen forklarede, at loyalitetserklæringer var værdiløse, hvis de ikke blev efterlevet i praksis.⁴⁷ Udeladelsen af en eksPLICIT loyalitetserklæring var et forsøg på at komme den voksende kritik af Haderslevkredsen i møde – en kritik, der fremhævede, at Haders-

levkredsen prioriterede loyaliteten over for den danske herbergsstat højere end troskaben mod det tyske fællesskab. I realiteten var *Das deutsche Bekenntnis* stadig i overensstemmelse med Haderslevkredsens grænsepolitiske synspunkter, men de redaktionelle ændringer i anden udgave illustrerede tydeligt, at Siegfried Hansen havde ændret sin opfattelse af Haderslevkredsens politiske handlemåde. Haderslevkredsen var blevet for egenrådlig.

Das deutsche Bekenntnis blev udsendt til Haderslevkredsen og de hjemmetyskere, som havde stået i spidsen for de oppositionelle forsamlinger i Tinglev og Aabenraa. I en følgeskrivelse forklarede Siegfried Hansen, at hans program var tænkt som et debatoplæg i forbindelse med dannelsen af et provisorium, der under benævnelsen »Deutsche Vereinigung« skulle varetage den organisatoriske ledelse af det tyske mindretal, indtil flertallet af de internerede var vendt hjem. Siegfried Hansen forklarede videre, at Haderslevkredsens BdN-program ikke ville være i stand til at samle hjemmetyskheden, men i stedet ville forårsage et tysk mindretal splittet op i fraktioner. Løsningen måtte derfor være, at BdN blev korporativt tilsluttet »Deutsche Vereinigung«. Siegfried Hansen vedlagde en liste med navne på de hjemmetyskere, som han foreslog som medlemmer til provisoriets hovedbestyrelse. Som formand pegede Siegfried Hansen på Bucka-Christensen, hvilket sandsynligvis skyldtes, at Bucka-Christensen i praksis havde arbejdet sammen med både Haderslevkredsen og kredsen omkring Dr. Reuter og dermed havde den nødvendige brede appel. Ellers havde Siegfried Hansen i sit konstitueringsforslag tilgodeset alle de involverede parter, Haderslevkredsen med 20%, Dr. Reuter-kredsen med en tredjedel og protestforsamlingen fra Aabenraa med en enkelt af de tiltænkte hovedbestyrelsesposter. Det tiltænkte kontroludvalg med vetoret overfor hovedbestyrelsesbeslutninger, som var i modstrid med loyalitetserklæringen, skulle være en fast del af den provisoriske hovedbestyrelse. Som medlemmer af dette kontroludvalg foreslog Siegfried Hansen henholdsvis Sophus Erichsen og Matthias Hansen, hvilket klart afspejlede, at Siegfried Hansen fortsat ønskede at støtte Haderslevkredsens grænsepolitiske linie.⁴⁸

Bucka-Christensen var ikke sen til at svare, men trods sin principielle støtte, ønskede Bucka-Christensen af praktiske grunde ikke at påtage sig hvervet som formand for det påtænkte provisorium. I stedet ønskede han fortsat på neutral vis at bidrage med sin juridiske ekspertise.⁴⁹

Haderslevkredsen reagerede på Siegfried Hansens initiativ ved at invitere ham til en forhandling med kredsens medlemmer den 10. november 1945 og Siegfried Hansen takkede straks ja til invitationen. I det hjemmetyske arkiv i Aabenraa findes et maskinskrevet notat om forhandlingens forløb, og det kan fastslås med sikkerhed, hvem forfatteren er, eftersom der på selve dokumentet med Siegfried Hansens umiskendelige håndskrift er påført kommentaren »Unmittelbar nach der Rückkehr niedergeschrieben«. Notatet kan tillægges stor kildekritisk værdi, da det ikke blev udfærdiget med offentliggørelse for øje og ikke skulle tjene noget polemisk formål. Notatet illustrerer Siegfried Hansens egen ærlige, umiddelbare udlægning af, hvad der var sket på det første egentlige møde mellem ham og Haderslevkredsen.⁵⁰ Matthias Hansen ytrede indledningsvis på mødet sin bekymring for, at *Das deutsche Bekenntnis* var vendt imod Haderslevkredsens planer og måske allerede fungerede som principprogram for en konkurrerende organisation til BdN. Sophus Erichsen tilføjede, at den stærkt fremhævede loyalitetserklæring i Haderslevkredsens program var blevet skubbet for meget i baggrunden i Siegfried Hansens program. Dertil svarede Siegfried Hansen, at hans program ikke var vendt imod Haderslevkredsen, men i stedet skulle ses som et forsøg på at skabe et principprogram, der kunne slå bro mellem Haderslevkredsen og den talstærke opposition og dermed danne grundlag for en hovedorganisation. Siegfried Hansen havde udeladt Haderslevkredsens stærkt fremhævede loyalitet over for den danske herbergsstat, fordi dette var kardinalpunktet i den aktuelle kritik af Haderslevkredsen. Christian Danielsen indrømmede, at Haderslevkredsens hidtidige bestræbelser var foregået med det overordnede mål for øje at åbne op for en dialog med danskheden, hvorfor Haderslevkredsen automatisk havde nedprioriteret dannelsen af en samlende organisation for det tyske mindretal. Haderslevkredsen havde allerede etableret en kontakt med det sønderjyske folketingsmedlem, Erik Appel, der havde indvilliget i at overbringe budskabet til Rigsdagen om det tyske mindretals nye loyale kurs og brud med nationalsocialismen. Rigsdagen stod overfor en revision af den lovgivning, som udgjorde fundamentet under retsopgøret, og Haderslevkredsen håbede med Erik Appel som mellemmand at kunne påvirke parlamentarikerne, så revisionen ville tilgodese de internerede hjemmetyskeres stilling. Hermed havde Haderslevkredsen tilkendegivet, at der lå handling bag de ord i punkt fire i BdN-programmet, som forpligtede den kom-

Matthias Hansen (1892-1987) var den toneangivende figur blandt Haderslevkredsens fem medlemmer. Tobaksfabrikanten lagde et stort arbejde i den organisatoriske genopbygning specielt inden for det hjemmetyske kulturliv, men måtte i løbet af 1947 erkende, at de mange interneredes tilbagevenden havde skubbet Haderslevkredsen i baggrunden. Foto: Der Nordschleswiger.

mende mindretalsledelse til at varetage ansvaret for de internerede hjemmetyskere. Siegfried Hansen var grundlæggende enig i Haderslevkredsens fremgangsmåde over for danskheden, men at loyalitetserklæringen kunne få den modsatte effekt end den tilsigtede, hvis danskheden blev klar over, at det kun var et mindretal i mindretallet, der støttede den loyale kurs. Derfor måtte Haderslevkredsen åbne op for en diskussion af de enkelte punkter i BdN-programmet, herunder i særdeleshed den ubetingede loyalitetserklæring, så det kunne blive en samlet hjemmetyskhed, der stod bag præsentationen af det endelige program. Haderslevkredsen var imidlertid ikke imødekommende over for Siegfried Hansens argumenter for en nedtoning af den stærke loyalitetserklæring og erklærede kategorisk, at BdN-programmet skulle gennemføres i sin oprindelige form.⁵¹ Siegfried Hansen noterede i sit erindringsværk *Disteln am Wege*, at han og Haderslevkredsen efter mødet i Haderslev nu i fællesskab styrede henimod BdNs stiftende generalforsamling, men dette må være en efterrationalisering, idet mødet hverken havde tilvejebragt et kompromis eller blot formå-

et at løse op for den fastlåste situation. Den 13. november 1945 foretog Siegfried Hansen Christian Danielsen, at Haderslevkredsen indkaldte en større kreds af hjemmetyskere til en omfattende konference. Siegfried Hansen håbede vel, at de oppositionelle kræfter på en sådan konference bedre ville kunne udfordre Haderslevkredsens egenrådighed, end han selv havde formået.⁵²

I begyndelsen af november var reaktionerne på *Das deutsche Bekenntnis* begyndt at dumpe ind ad brevsprækken hos Siegfried Hansen. Den generelle reaktion var positiv i forhold til det indholdsmæssige i Siegfried Hansens program, men samtlige brevskrivere lagde vægt på, at den programmatiske strid ikke måtte tillægges så stor betydning, at det ville kunne bringe skabelsen af en samlende organisation for det tyske mindretal i fare. Det var en udbredt grundantagelse hos brevskriverne, at det var ved at være sidste chance for en samling af hjemmetyskheden, hvorfor de stridende parter hurtigst muligt måtte samles til en konference og her være parate til at indgå et større kompromis. Schmidt-Osterterp forfægtede tillige det standpunkt, som han også havde indtaget på generalforsamlingen i Apenrader Bank i august, at der i opbygningen af en ny organisation ikke måtte skelnes mellem hjemmetyskere med en kompromitteret nazistisk fortid og hjemmetyskere, der havde stået i et modsætningsforhold til NSDAP-N. Genopbygningen skulle involvere alle nordslesvigere af tysk sindelag.⁵³

Siegfried Hansen havde den 13. november opfordret Haderslevkredsen til at indkalde til en omfattende konference for hjemmetyskheden. Han var på dette tidspunkt travlt beskæftiget med at opbygge den nye hjemmetyske avis, *Der Nordschleswiger*, og havde ingen klare ambitioner om at stille sig i spidsen for reorganiseringen af det tyske mindretal. Eksempelvis havde Siegfried Hansen ved udsendelsen af *Das deutsche Bekenntnis* understreget sine motiver: »... jeg tager initiativet, men overlader det videre til andre«. ⁵⁴ Imidlertid opfordrede Siegfried Hansen allerede den 17. november Bucka-Christensen til at deltage i den konference, som han i de forløbne dage (muligvis pr. telefon) havde indkaldt til, og som han i brevet omtalte som sit sidste forsøg på at tilvejebringe et kompromis parterne imellem.⁵⁵ Der kan kun gisnes om, hvorfor Siegfried Hansen i løbet af få dage havde taget initiativet ud af hænderne på Haderslevkredsen og nu selv ønskede at indkalde til en konference. For det første kunne det tyde på, at Haderslevkredsen helt havde opgivet tanken om at inddrage de

oppositionelle hjemmetyske grupper i BdN-regi og måske allerede i en svarskrivelse havde gjort Siegfried Hansen opmærksom på dette. For det andet havde Siegfried Hansen i reaktionerne på rundskrivelsen den 7. november kunnet spore en udbredt opbakning hos de oppositionelle hjemmetyskere til ideen om en omfattende konference, der kunne bilægge den indre splittelse i det tyske mindretal. Siegfried Hansen forklarede overfor Bucka-Christensen, at initiativet til mødeindkaldelsen var blevet taget ud fra den betragtning, at tiden nu var moden for det tyske mindretal til at finde fælles fodslag.⁵⁶ Siegfried Hansen havde erkendt, at han ikke kunne overlade initiativet til andre, da han var den bedste mand til »jobbet«. Sikringen af det tyske mindretals organisatoriske enhed var blevet det primære politiske kald for den tidligere politiske redaktør af *Nordschleswigsche Zeitung*.

Det tyske mindretals fremtidige skæbne ville blive afgjort på den store konference. Ville hjemmetyskerne kunne samle sig om én organisation, ét program? Siegfried Hansen havde grund til bekymring. Tiden var ved at løbe fra hjemmetyskerne. Det var nu eller aldrig!

Bund deutscher Nordschleswiger

Den 16. november 1945 henvendte Siegfried Hansen sig på ny til pastor Schmidt med den hensigt at redegøre for sit møde med Haderslevkredsen den 10. november og viderebringe beskeden om den forstående konference.⁵⁷ Konferencen blev i løbet af de følgende dage fastsat til den 22. november, og som grundlag for konferencen opstillede Siegfried Hansen de tre principprogrammer til en ny hovedorganisation, der i oktober og november var blevet forfattet af Haderslevkredsen, pastor Schmidt og Siegfried Hansen.⁵⁸ Den 20. november modtog Siegfried Hansen et brev fra pastor Schmidt, hvori sidstnævnte ganske uventet proklamerede, at han havde underskrevet en »henvendelse til den danske Rigsdag vedrørende det tyske mindretal i Nordslesvig« – en betænkning forfattet af Schmidt-Gorsblock. Betænkningen var en skarp kritik af den danske stats opgør med det tyske mindretal efter besættelsen og stod i et klart modsætningsforhold til Haderslevkredsens strategi overfor danskheden. Pastor Schmidt begrundede sin handling i det forhold, at Siegfried Hansen havde været for imødekommende overfor Haderslevkredsen.⁵⁹ Hermed havde pastor Schmidt distanceret sig fra Fårhuskammeraten Siegfried Hansen og dennes forsøg på at tilvejebringe et kompromis.

Konferencen den 22. november kom til at omfatte 30 fremtrædende personligheder fra det tyske mindretal med Siegfried Hansen som dirigent. Som Haderslevkredsens repræsentant fremlagde Christian Danielsen en beretning om, hvorledes Haderslevkredsens loyalitetserklæring i årets løb havde skabt synlige resultater i forhold til den vigtigste af alle opgaver – at forbedre forholdet til danskerne. Således havde det gjort betydeligt indtryk, da pastor Beuck havde oplæst en loyalitetserklæring over for den sønderjyske skolekommission. I samme anledning havde de danske parlamentarikere dog betvivlet, at pastor Beuck havde noget mandat. Danielsen understregede, at en erklæret loyalitet ville fremstå som et tomt postulat, hvis den ikke blev fremført med en samlet organisation i ryggen. Han hævdede endvidere, at en sådan organisation ikke ville være i stand til at finde ørenlyd for en kritik af retsopgørets uretfærdige følger for det tyske mindretal, hvis organisationen ikke havde en loyalitetserklæring nedfældet i sine vedtægter.⁶⁰ Haderslevkredsen støttede sig her til det ræsonnement, at den danske offentlighed lettere ville kunne tilslutte sig en mildere kurs i opgøret med det tyske mindretal, hvis til gengæld hjemmetyskheden ville erkende sin skyld og officielt tage afstand fra nationalsocialismen og den illoyale optræden under besættelsen. Ifølge Haderslevkredsens taktiske oplæg ville loyalitetserklæringen altså i sidste ende blive til gavn for de internerede. Efter Christian Danielsen havde haft lejlighed til at fremlægge Haderslevkredsens program, var det nu op til pastor Schmidt at argumentere for sit modforslag. Pastor Schmidt forklarede kort, at den tyske bekendelse, der var indføjet som punkt tre i Haderslevkredsens program, var blevet rykket op som punkt ét i hans forslag. Haderslevkredsens loyalitetserklæring, som pastor Schmidt omtalte som »das dänische Bekenntnis«, var ensbetydende med en anerkendelse af hjemmetyskhedens kollektive skyld. Haderslevkredsens programforslag kunne bruges af danskerne til at retfærdiggøre den danske stats fremgangsmåde overfor det tyske mindretal, hvorfor loyalitetserklæringen måtte nedprioriteres i forhold til den tyske bekendelse. Siegfried Hansen afveg bevidst fra at gå ind i Haderslevkredsen og pastor Schmidts diskussion om vægtingen af de enkelte programpunkter. Han påpegede nødvendigheden af, at det tyske mindretal hurtigst muligt fik dannet et provisorium, der havde det fornødne mandat til at forsvare hjemmetyskheden. Det var med henblik på det stærke ydre pres, som den danske stat havde foranstaltet overfor det tyske mindretal, vigtigere at få

skabt de organisatoriske rammer for mindretallets praktiske arbejde end at opnå konsensus i principielle grænsepolitiske spørgsmål. Derfor appellerede Siegfried Hansen til parterne om at samle sig om et program, der kunne afspejle et kompromis. Hertil responderede Sophus Erichsen, at de tre programforslag var så væsensforskellige, at et kompromis ikke var muligt. Det virkede i det hele taget absurd i Haderslevkredsens optik at tillægge konsensus indenfor det tyske mindretal så stor betydning, når man tog i betragtning, at NSDAP-N ikke havde haft nogen målsætning om national konsensus, men tværtimod havde afskåret flere hjemmetyskere fra det nationale sammenhold.⁶¹ Den efterfølgende debat afspejlede en udbredt tilslutning til Siegfried Hansens synspunkt, at Haderslevkredsen burde være villig til at foretage visse ændringer i BdN-programmet. Jürgensen fra Sønderborg udtalte i tråd med dette standpunkt: »Vi må blive enige om, at vi ikke forlader denne sal, før vi har opnået enighed«. ⁶² Det stenografiske referat beskriver den efterfølgende debat om de enkelte punkter i Haderslevkredsens program som så ophedet, at konferencen nærmede sig sin opløsning. Dette fik Christian Danielsen til at erklære, at forsamlingen var så langt fra at have opnået enighed, at Haderslevkredsen under alle omstændigheder ville påbegynde sit organisatoriske arbejde på grundlag af deres oprindelige BdN-program. Siegfried Hansen erklærede som dirigent, at han så sig nødsaget til at afslutte diskussionen, uden at et endeligt program for en ny samlende organisation var blevet vedtaget. Herefter opstod der et kaos, som det stenografiske referat ikke formåede at gengive i detaljer, men som førte til, at ca. en tredjedel af forsamlingen, herunder pastor Schmidt, forlod stedet – muligvis i protest. Referatet nævner kort, at de resterende mødedeltagere herefter foretog nogle få ubetydelige ændringer i Haderslevkredsens oprindelige programforslag og sammensatte et arbejdsudvalg, der skulle fungere som et provisorium, indtil en endelig hovedbestyrelse for Bund deutscher Nordschleswiger kunne vælges ved de interneredes tilbagekomst.⁶³ Den endelige stiftelseserklæring var næsten identisk med det oprindelige BdN-program, som Haderslevkredsen i begyndelsen af oktober måned havde fremlagt for hjemmetyskheden. Hjemmetyskernes nye hovedorganisation, BdN, havde konstitueret sig på et idémæssigt grundlag, der byggede på en afstandtagen fra den nationalsocialistiske epoke og samtidigt var et markant brud med den 25 år gamle grænsepolitiske hovedmålsætning om en grænserevision. Den eneste væsentlige ændring af

Haderslevkredsens program fandt sted i punkt ét, hvor loyalitetserklæringen blev omformuleret fra »Vi bekender os til ubetinget loyalitet ...« til »Som tyske nordslesvigere bekender vi os til ubetinget loyalitet ...«. ⁶⁴ Dette kunne betragtes som en mindre indrømmelse fra Haderslevkredsens side, idet man herved havde indføjlet en formulering foran loyalitetserklæringen, der kunne fungere som *den* tyske bekendelse, som pastor Schmidt så brændende havde ønsket opprioriteret. Der var dog ingen tvivl om, at Haderslevkredsen ved BdNs stiftelse havde vundet en politisk sejr, hvilket også blev understreget ved arbejdsudvalgets sammensætning, hvor Haderslevkredsen blev stærkt repræsenteret. ⁶⁵

Som leder af det nyoprettede tyske sekretariat, der fik til opgave at koordinere det organisatoriske arbejde i genopbygningsprocessen, udsendte Siegfried Hansen den 1. december via *Ritzaus Bureau* BdNs stiftelseserklæring, der blev mødt med stor bevågenhed i den danske offentlighed. Reaktionen var gennemgående positive i den danske lejr, hvor der blev fokuseret på loyalitetserklæringen overfor Danmark og hjemmetyskernes tilbagevenden til demokratiet. Samtidig sporedes dog et forbehold over for de hjemmetyske intentioner, da den danske presse konstaterede, at det tyske mindretal i den følgende tid måtte bevise, at der lå handling bag ordene. ⁶⁶ Dette forbehold skyldtes tildels, at pastor Schmidt og Schmidt-Gorsblock nogle få dage i forvejen havde fået offentliggjort deres »Henvendelse til den danske Rigsdag«, hvilket havde skabt forvirring om det tyske mindretals egentlige hensigter. Således pegede *Grænsevagten* på det paradoks, at Schmidt-Gorsblock både optrådte som medunderskriver af loyalitetserklæringen (den gængse betegnelse for BdNs stiftelseserklæring) og henvendelsen til Rigsdagen. ⁶⁷ Henvendelsen var en skarp fordømmelse af den danske fremfærd overfor det tyske mindretal efter besættelsen. Den omtalte den tyske besættelsesmagt som »en venligsindet nations soldater« og rettede et skarpt angreb på modstandsbevægelsen og krævede frihed og oprejsning for internerede hjemmetyskere. ⁶⁸ De to Schmidts henvendelse til Rigsdagen var et direkte opgør med BdN og det tyske mindretals officielle politik i forhold til de danske myndigheder, hvilket Schmidt-Gorsblock ikke lagde skjul på med sine udtalelser om, at flertallet af hjemmetyskerne stod bag henvendelsen til Rigsdagen. ⁶⁹ Den danske presse udlagde henvendelsen som et vidnesbyrd om Fårhusmentalitetens udbredelse indenfor det tyske mindretal. Henvendelsen fik således den modsatte effekt

end den tilsigtede, idet den blev brugt som et argument imod at mildne kursen overfor det tyske mindretal i forbindelse med den kommende revision af retsopgørets lovgrundlag. Siegfried Hansen forsøgte de efterfølgende måneder at overtale pastor Schmidt til at trække sig tilbage fra offentligheden, da hans navn i danskhedens øjne var blevet synonymt med den påståede Fårhusmentalitet og dermed var blevet en belastning for BdN. Schmidt-Gorsblock opfordrede han til ikke at benytte sin plads i BdNs arbejdsudvalg til at fremsætte en offentlig kritik af retsopgøret.⁷⁰ Siegfried Hansen forfægtede overfor pastor Schmidt det synspunkt, at BdNs officielle politik, den loyalistiske kurs, tjente de interneredes interesser bedre end pastor Schmidts oppositionelle kurs, der indirekte gav næring til danskernes had- og hævnfølelse.⁷¹ Om det var Siegfried Hansens brev, der gjorde virkningen, skal være usagt, men faktum er, at pastor Schmidt efter den megen debat, der fulgte i kølvandet på henvendelsen til Rigsdagen, nedtonede sin selvbestaltede talsmandsrolle. Anderledes forholdt det sig med Schmidt-Gorsblock, der beskyldte Siegfried Hansen for at optræde diktatorisk, idet BdNs politik ikke tog hensyn til de politiske understrømme indenfor det tyske mindretal. Schmidt-Gorsblock mente, at BdN overfor de danske myndigheder ikke i rimelig grad formåede at repræsentere de interneredes synspunkter, hvorfor han havde forfattet endnu en henvendelse til Rigsdagen. Siegfried Hansen responderede, at han inderligt håbede, at Schmidt-Gorsblock ikke ville offentliggøre den anden henvendelse til Rigsdagen. Hvis Schmidt-Gorsblock efterkom opfordringen ville Siegfried Hansen til gengæld tilknytte ham som medarbejder ved den nye hjemmetyske avis, der var planlagt til at udkomme fra februar 1946.⁷² Siegfried Hansen havde i sine politiske overvejelser været præget af risikoen for en splittelse af det tyske mindretal i tilfælde af, at en eventuel modorganisation i opposition til BdN blev dannet og fandt tilslutning hos de internerede. I det konkrete tilfælde med Schmidt-Gorsblock beviste Siegfried Hansen, at det var muligt at minimere denne risiko. Siegfried Hansen benyttede en fremgangsmåde, der gik ud på at inddrage de hjemmetyskere, der stillede sig i opposition til BdNs officielle politik, i BdN-regi. BdN skulle være et åbent forum, hvor alle hjemmetyskere, selv de rabiater, kunne fremføre deres synspunkter. Herved kunne en splittelse af det tyske mindretal undgås.

Haderslevkredsen havde i praksis fået mandat til at varetage det tyske mindretals interesser overfor den danske stat. Hjemmetysker-

nes fortsatte støtte til Haderslevkredsen var imidlertid stærkt betinget af, om loyalitetserklæringen ville blive en gevinst i forhold til de interneredes situation.

De internerede

Allerede d. 29. november 1945 besluttede arbejdsudvalget at sende en skrivelse til justitsministeren med anmodning om, at en hjemmetysk delegation måtte få foretræde for det justitsministerielle straffelovsudvalg, der overfor Rigsdagen havde til opgave at udarbejde et forslag til en revision af retsopgørets lovgrundlag. Justitsministeriet meddelte, at straffelovsudvalget foretrak en skriftlig redegørelse fra BdN om det tyske mindretals ønsker i forbindelse med revisionen. Arbejdsudvalget samledes den 8. december og forfattede her en henvendelse til straffelovsudvalget, der befattede sig med det tyske mindretals generelle holdning til retsopgøret og nogle få specifikke forslag til revisionen.⁷³ Henvendelsen gjorde indledningsvis straffelovsudvalget opmærksom på punkt ét i BdNs stiftelseserklæring, der garanterede det tyske mindretals fremtidige loyalitet overfor den danske stat. I forlængelse heraf anerkendte BdN, at det tyske mindretal under besættelsen havde handlet illoyalt overfor den danske stat, hvorfor retsopgøret var forståeligt. Dette loyalitetsbrud skulle imidlertid ses i lyset af den tragiske loyalitetskonflikt, som den enkelte hjemmetysker havde befundet sig i. Den enkelte hjemmetysker havde i forhold til den danske flertalsbefolkning ikke haft de samme muligheder for at gennemskue, at forhandlingspolitikken – oprettelsen af Frikorps Danmark, Danmarks deltagelse i Antikominternpagten etc. – var opstået efter pres fra besættelsesmagts side, idet den enkelte hjemmetysker var forblændet af den nazistiske partiledelses propaganda. BdN foreslog derfor, at revisionen kom til at indeholde en frifindelse eller et tiltalefrafald mod udstået straf for de frontfrivillige og tidsfrivillige, der tilsammen udgjorde ca. 2000⁷⁴ af de internerede hjemmetyskere.⁷⁵ Internt i arbejdsudvalget ytrede Schmidt-Osterterp og Dr. Reuter en kritik af de officielt fremsatte ønsker, som ikke regnedes for vidtgående nok. Kritikken dækkede over en intern uenighed om, hvorvidt varetagelsen af de interneredes interesser skulle vægtes højere end hensynet til den loyalistiske kurs og bestræbelserne for at opnå et godt forhold til danskheden. Uenigheden havde en klar reference til den programmatisk strid og den da stedfundne diskus-

Interneringen af 3500 hjemmetyskere blev ifølge de officielle forklaringer fra modstandsbevægelsen gennemført for at undgå en »de lange knives nat«. Nordschleswigsche Zeitung derimod beskrev magtssituationen i Nordslesvig som »eine Herrschaft der Strasse« (gadepøbelens herredømme). Frihedsbekæmperne, af mindretallet kaldet »Freiheitsbekämpfer«, sad på den egentlige magt i landsdelen fra den 5. til 17. maj 1945 – i den hjemmetyske terminologi kaldet »de tolv lovløse dage«. Her en arrestation i Aabenraa. Foto: Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe.

sion om prioriteringen af den tyske bekendelse i forhold til loyalitetserklæringen. Den tyske bekendelse viste sig i praksis at være ensbetydende med en holdning, der fordrede en mere aggressiv kurs i kampen for de internerede end BdN kunne tilbyde. Haderslevkredsen og Siegfried Hansen fastholdt den loyalistiske kurs og formåede at holde kritikken fra kredsen omkring Dr. Reuter internt i arbejdsudvalget. Arbejdsudvalget vedtog den 19. december efter offentliggørelsen af henvendelsen til det justitsministerielle straffelovsudvalg at afholde sig fra yderligere politisk aktivitet i relation til de internerede, indtil den endelige revision af retsopgørets lovgrundlag var vedtaget.⁷⁶ Dette skabte foreløbig ro omkring den officielle kurs inden for BdN, hvilket gav Haderslevkredsen mulighed for at bevise, at loyalitetserklæringen var det rette strategiske værktøj i kampen for de internerede.

Den kritik af den loyalistiske kurs, som allerede fremkom i løbet af december 1945, blev holdt internt i arbejdsudvalget af hensyn til bevarelsen af BdNs enhed udadtil. I det hjemmetyske arkiv forefindes et pålideligt vidnesbyrd om divergensen mellem Haderslevkredsen og Siegfried Hansen på den ene side og kredsen omkring Dr. Reuter på den anden side i form af et fortroligt referat af arbejdsudvalgets møde den 19. december. Referatet giver os et unikt billede af disse første indre brydninger i BdN.

Straffelovsudvalget udkom i januar 1946 med sit revisionsforslag, der efter juristen Ditlev Tamms vurdering ikke ændrede afgørende ved retsopgørets fundament, som hjemmetyskerne ellers havde håbet.⁷⁷ Den endelige revision af straffelovstillægget, der blev vedtaget i juni 1946, opfyldte heller ikke arbejdsudvalgets forventninger, selvom revisionen indeholdt en nedsættelse af strafferammen og generelt muliggjorde en hurtigere tilbagevenden til friheden for de internerede.⁷⁸ I april måned var de første domme blevet fældet over medlemmer af tidsfrivillighedskorpset, der havde fungeret som et slags hjemmetysk hjemmeværn under besættelsen. De tidsfrivillige blev i gennemsnit idømt to års fængsel, hvilket var hårde domme set i lyset af BdNs ønske om amnesti for denne gruppe. De hårde domme over de tidsfrivillige medførte da også en udbredt skuffelse hos det tyske mindretal.⁷⁹ Den udstukne loyalistiske kurs, der var ledetråden i BdNs kritik af retsopgøret, støttede sig til forventningen om, at en officiel hjemmetysk afstandtagen fra den nazistiske fortid ville svække den oprindelige begrundelse for at gennemføre et retsopgør mod det tyske mindretal. Retsopgøret mod det tyske mindretal var blevet begrundet i ønsket om en afnazificering af hjemmetyskheden og var rettet mod partitoppen i NSDAP-N, der varetog det tyske mindretals politiske og organisatoriske ledelse under besættelsen.⁸⁰ Revisionen af straffelovstillægget opfyldte ikke BdNs ønske om amnesti for de front- og tidsfrivillige, »de små fisk«. Det tyske mindretals første slag i kampen mod retsopgøret var tabt. Den loyalistiske strategi havde ikke båret frugt, og Haderslevkredsen havde overfor de interne kritikere i arbejdsudvalget lidt et politisk nederlag. Siegfried Hansen var bevidst om den skuffelse og forbitrelse, som bredte sig hos menige hjemmetyskere, da forventningerne om en hurtig løsladelse af de internerede ikke blev indfriet. Dette må være baggrunden for, at Siegfried Hansen så sig nødsaget til at indrykke et opråb i *Der Nordschleswiger* til alle hjemmetyskere om at forholde sig i ro og forblive tro mod det nye

fællesskab.⁸¹ Den officielle, loyalistiske kurs i BdN var kommet under pres fra de menige hjemmetyskere.

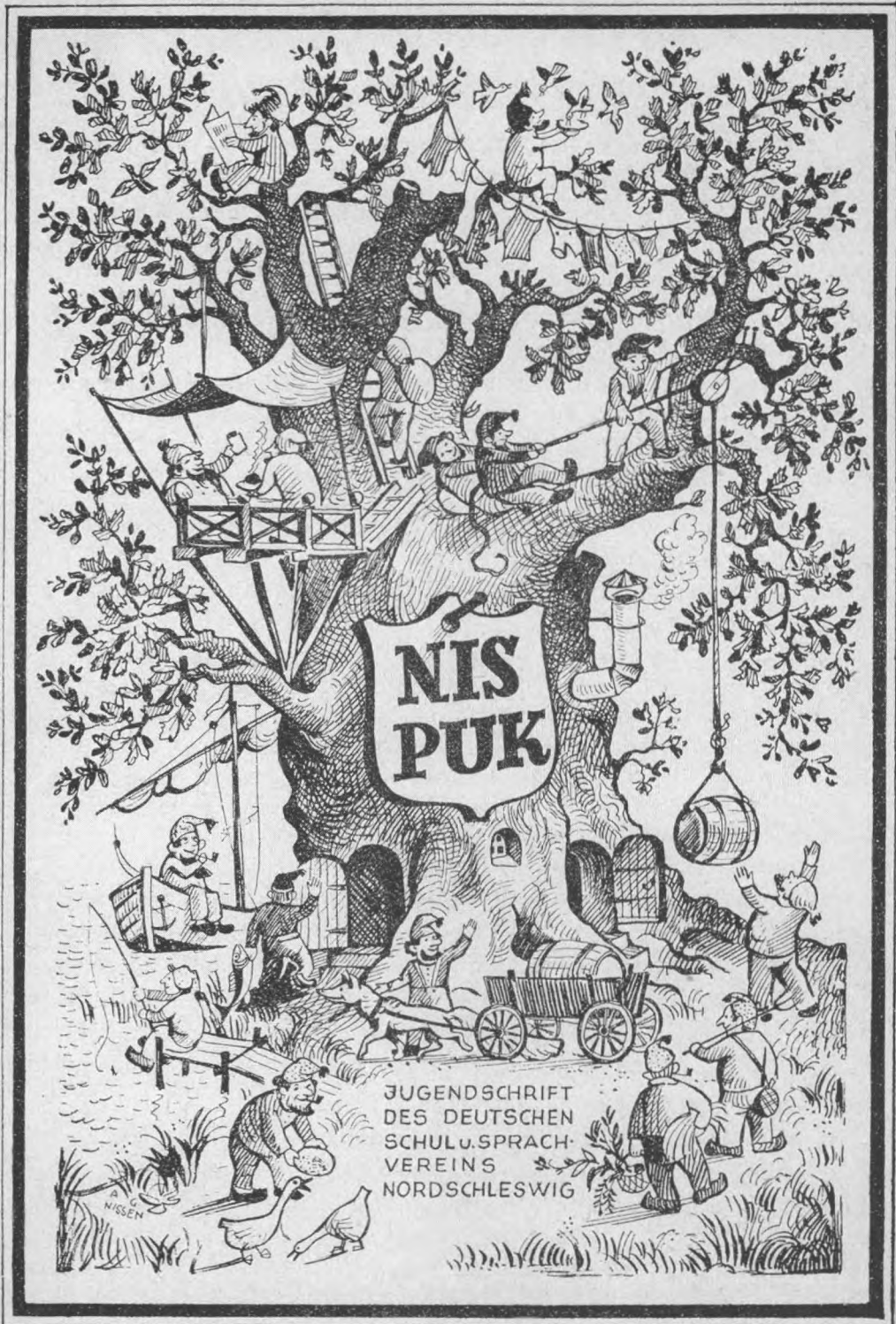
Danskheden havde ifølge Siegfried Hansen ikke taget loyalitetserklæringen i betragtning, da de hjemmetyske ønsker i forbindelse med revisionen af straffelovstillægget var blevet vurderet. Loyalitetserklæringen havde ikke kunnet motivere den lovgivende magt til at rokke fundamentalt ved retsopgøret mod det tyske mindretal. Loyalitetserklæringen havde således vist sig at være et uanvendeligt politisk værktøj i BdNs arbejde for de internerede. Det var også paradoksalt, at BdN med udgangspunkt i loyalitetserklæringen officielt indrømmede, at NSDAP-N's politik under besættelsen havde været illoyal og samtidig i praksis overfor domstolene benægtede, at de menige hjemmetyskere, der havde fulgt denne politik, havde været illoyale. Siegfried Hansen understregede denne pointe, da han i 1949 – som respons på dansk kritik om, at det tyske mindretal ikke angrede sin nazistiske fortid – svarede: »... vi kan ikke udtale os om vores skyld, når hjemmetyskere stadig står på anklagebænken«.⁸²

Den loyalistiske kurs i BdN blev gradvist lagt om til fordel for en mere udpræget nationalpolitisk kurs, der nedtonede det tyske mindretals rolle under besættelsen og i stedet fokuserede på den uretfærdighed, som det danske samfund havde begået mod det tyske mindretal efter besættelsen. Dette indebar en skærpet kritik af retsopgøret og mere vidtgående krav om amnesti og benådnings for de internerede. BdN havde i sin henvendelse til det justitsministerielle straffelovsudvalg tilbage i december 1945 advaret om, at det tyske mindretals nye »positive linie indenfor det danske samfund« ville lide skibbrud, hvis de fremsatte ønsker ikke blev imødekommet.⁸³ Denne forudsigelse var nu blevet til virkelighed. Den 10. februar 1947 modtog Siegfried Hansen et brev fra pastor Schmidt, der med slet skjult begejstring over den førte politik i BdN anerkendte Siegfried Hansen og arbejdsudvalgets indsats for det tyske mindretal. Pastor Schmidt mindedes den programatiske strid ved BdNs start og udtrykte sin tilfredshed med, at den tyske bekendelse i løbet af 1946 var blevet ledetråden i det hjemmetyske arbejde.⁸⁴ I april 1947 vurderede BdNs arbejdsudvalg, at tiden var moden til en opløsning af provisoriet, da tilstrækkeligt mange af de internerede var vendt tilbage til friheden.⁸⁵ Valget til den nye hovedbestyrelse og den efterfølgende konstituering afstedkom ingen væsentlig forskydning af magtbalancen i det tyske mindretals politiske top, da status quo blev opretholdt ved Haders-

levkredsen, Dr. Reuter-kredsen og Siegfried Hansens fortsatte repræsentation i BdNs øverste politiske organ.⁸⁶ På den stiftende generalforsamling den 17. maj vedtoges et nyt program for BdN. Samtidig nedlagdes det kontroludvalg, der på Siegfried Hansens foranledning var blevet oprettet for at sikre, at den førte politik var i overensstemmelse med loyalitetsprincippet.⁸⁷ Nedlæggelsen af kontroludvalget var ikke udtryk for en principiel afstandtagen fra loyalitetserklæringen, men afspejlede i højere grad, at loyalitet mod herbergsstaten, demokratibekendelse og anerkendelse af grænsen havde manifesteret sig som grundelementer i det tyske mindretals politik. Loyalitetserklæringen var blot blevet skubbet i baggrunden som politisk doktrin i forbindelse med forsvaret for de internerede i kampen mod retsopgøret. Pastor Schmidt havde den 10. februar i sit brev til Siegfried Hansen plæderet for, at det tyske mindretals fremtidige politik burde hvile på en fundamental modstand mod det angelsaksiske demokrati, men den gamle pastor var snart en omvandrede anakronisme. BdN baserede i 1947 sit virke på et demokratisk grundlag med den politiske top, hovedbestyrelsen, valgt af de menige medlemmer i BdN.⁸⁸ Loyalitetserklæringen var i det urolige år 1945 blevet fremsat med den hensigt at demonstrere overfor danskerne, at nationalsocialismen var død. BdNs stiftende generalforsamling i 1947 var endnu en politisk manifestation af bruddet med nationalsocialismen, hvilket kunne legitimere de tidligere nationalsocialisters tilbagevenden til det politiske liv. Den danske offentlighed fastholdt dog sin kritik af, at hjemmetyskere med en kompromitteret fortid kunne opnå politisk indflydelse i det tyske mindretals organisation, men som Siegfried Hansen kundgjorde i *Der Nordschleswiger*, så spillede det efterhånden ikke den store rolle internt i det tyske mindretal, om man havde været medlem af NSDAP-N eller ej.⁸⁹

Politimester Ernst Brix fra Aabenraa var i september 1947 af Justitsministeriet blevet pålagt ansvaret for videreførelsen af den efterretningsevne, som havde til formål at overvåge det tyske mindretal.⁹⁰ Det var for de danske myndigheder magtpåliggende at holde øje med, om de mange internerede hjemmetyskeres tilbagevenden fra Fårhuslejren ville bringe den frygtede Fårhusmentalitet eller nationalsocialismen med sig. Brix fik straks lejlighed til at holde øje med forholdene inden for hjemmetyskernes rækker i forbindelse med Folketingsvalget den 28. oktober 1947, hvor Dr. Reuter blev opstillet som det tyske mindretals kandidat. Der eksisterer i dag i Landsarkivet for

Sønderjylland en politirapport underskrevet af Brix, der beretter om et fremtrædende medlem af det tyske mindretal i Aabenraa, der den 19. november 1947 overfor politimesteren redegjorde for den interne magtkamp i BdN, som var opstået i forbindelse med Folketingsvalget i oktober samme år.⁹¹ Rapporten omtaler ikke hjemmetyskeren ved navns nævnelse, men selve vidnesbyrdet må karakteriseres som værende pålideligt, da informanten havde indtaget en aktiv rolle i den interne strid og kunne give et førstehåndsindtryk af begivenhederne. Informanten meddelte Brix, at en sprængning af BdN var forestående, hvis den nye »aggressive« politiske kurs, der var udstukket af BdNs formand Dr. Wernich, Dr. Reuter og Siegfried Hansen, ikke blev lagt om. Denne »aggressive« kurs var blevet fastlagt med vedtagelsen af Dr. Reuters valgprogram til Folketingsvalget og var efter informantens skøn fremsprunget af en stærkere tro på »Kiels voksende magt«. »Kiel« var ensbetydende med den slesvig-holstenske landsregering, som var blevet dannet i april 1947 ved det første frie landdagsvalg siden kapitulationen. Siegfried Hansen indrømmede i sine erindringer, at BdN var slået ind på en ny politisk kurs i forbindelse med Folketingsvalget. Det blev mødt af kritik fra en del BdN-medlemmer, som ønskede at fastholde den oprindelige loyalistiske kurs i BdN.⁹² Siegfried Hansen fik på BdNs hovedbestyrelsesmøde den 4. oktober opbakning til at formulere Dr. Reuters valgprogram så skarpt i kritikken af retsopgøret, at det kunne sikre stemmerne hos hustruerne til de internerede hjemmetyskere. Haderslevkredsens repræsentanter i hovedbestyrelsen accepterede tilsyneladende denne valgstrategi, hvilket kan hænge sammen med, at Siegfried Hansen på hovedbestyrelsesmødet kunne fremlægge, hvad han samme formiddag havde erfaret. 6. maj-foreningen havde i et opråb opfordret til en boykot af det kommende folketingsvalg i protest mod retsopgøret. Det var i Siegfried Hansens tankegang vigtigt for BdN at demonstrere overfor hjemmetyskerne, at en stemme på BdNs officielle kandidat til Folketingsvalget var en mere konstruktiv og effektiv protest mod retsopgøret end en tilslutning til 6. maj-foreningens valgboykot. På BdNs vælgerforsamling den 12. oktober, hvor Dr. Reuter modtog sin kandidatur, sammensattes et udvalg bestående af bl.a. Dr. Reuter og Siegfried Hansen, der fik til opgave at udarbejde det endelige valgprogram. Siegfried Hansen havde imidlertid allerede på baggrund af hovedbestyrelsesmødet d. 4. oktober udfærdiget et valgprogram, som han fremlagde på udvalgsrådet hos Dr. Reuter d. 13 oktober.⁹³ Bemær-

kelsesværdigt var det, at pastor Schmidt på Siegfried Hansens opfordring deltog i mødet hos Dr. Reuter. Pastor Schmidts deltagelse i udfærdigelsen af det endelige valgprogram var hverken blevet godkendt af hovedbestyrelsen eller vælgerforsamlingen og kunne ikke være i Haderslevkredsens interesse. Pastor Schmidt havde oprindeligt i tråd med 6. maj-foreningen forfægtet det standpunkt, at det tyske mindretal skulle afholde sig fra at deltage i Folketingsvalget. Siegfried Hansen havde alligevel formået at overtale Pastor Schmidt til at give sin støtte til BdNs valgkamp, og hermed kunne BdN tiltrække det antal hjemmetyskere, der i de forløbne år havde bakket op om pastor Schmidts kritik af BdN. Man kan ikke afvise, at pastor Schmidt muligvis også havde propageret for 6. maj-foreningen og det beslægtede ugeskrift *Revision*, hvilket pastorens tale på den tyske dag i 1948 kunne underbygge. Her udtalte pastor Schmidt på bekostning af det tyske mindretals officielle organ, *Der Nordschleswiger*, sin uforbeholdne støtte til ugeskriftet *Revision*, der i hans øjne ytrede en mere korrekt kritik af retsopgøret.⁹⁴

Siegfried Hansen indrømmede, at valgprogrammet i 1947 med sine skarpe formuleringer var udtryk for et bevidst kursskifte i BdNs officielle politik.⁹⁵ Selve valgprogrammet afspejlede en skærpelse af forsvaret for de internerede og viste, at BdN nu optrådte med større selvbevidsthed. Kampen for de internerede omfattede nu kravet om en generalamnesti for alle politisk straffede, øjeblikkelig straffrihed for hjemvendende krigsfanger fra østfronten, ydelse af invaliderente til krigsbeskadede frontfrivillige med videre. Kravene var mere vidtgående i forhold til tidligere og baserede sig ydermere på en skarpt formuleret kritik, der fordømte retsopgøret som uforeneligt med en retsstats principper.⁹⁶ Selve valgkampen blev fra hjemmetysk side ført i overensstemmelse med den skærpede kurs, som valgprogrammet havde udstukket, idet Siegfried Hansen i sin redaktionelle linie på *Der Nordschleswiger* og de officielle talere på BdNs vælgermø-

Mange sønderjyder vil kunne nikke genkendende til den lille eventyrfigur Nis Puk. Fra 1947 kunne hjemmetyske børn i tidsskriftet Nis Puk læse om den nordslesvigske hjemstavn og det tyske folks historie og stille spørgsmål til en brevkasse redigeret af selveste Nis Puk. Den egentlige bagmand, forhenværende bibliotekar Frederik Christensen, forsøgte på vegne af den hjemmetyske skoleforening på denne vis at bevare det tyske sprog for de yngste blandt det tyske mindretal. I forbindelse med den midlertidige skoleordning for Nordslesvig var ca. 75% af alle hjemmetyske børn blevet overflyttet til det danske kommunalskolevæsen. Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe.

der fulgte op på den hårdere og mere uforsonlige kritik af den danske stats opgør med det tyske mindretal.⁹⁷ BdNs valgprogram til Folketingsvalget vakte stor kritik i den danske presse, der opfattede den skærpede nationalpolitiske kurs inden for det tyske mindretal som et vidnesbyrd om Fårhusmentalitetens udbredelse indenfor det tyske mindretal. Siegfried Hansen håbede, at BdN med fremsættelsen af de mere vidtgående krav for de internerede og en hårdere principiel kritik af retsopgøret kunne modvirke, at flere hjemmetyskere fulgte de rabiante Fårhusfolks eksempel og forlod det nationale fællesskab eller BdN til fordel for 6. maj-foreningen og ugeskriftet *Revision*.⁹⁸

Efterretningstjenestens informant havde forklaret, at kursskiftet i BdN hang sammen med en tiltro til »Kiels voksende magt«, som fik en vis moralsk betydning for den nye »aggressive« kurs i kampen mod retsopgøret, men den »aggressive« kurs indenfor det tyske mindretal var ikke udelukkende rettet mod retsopgøret. Kursen indebar også nye grænsepolitiske målsætninger for det tyske mindretal og det var på dette område, at landsregeringen i Kiel opnåede sin store indflydelse. Det tyske mindretals grænsepolitik var koordineret direkte med landsregeringens. Landsregeringen havde som konsekvens af danskhedens pludselige og eksplosive vækst i Sydslesvig indført en aggressiv kurs overfor det danske mindretal og hermed forårsaget en genopblussen af nationalitetskampen mellem dansk og tysk. Det tyske mindretal adopterede denne aggressive nationalpolitiske kurs og gjorde således fælles front med landsregeringen mod den danskhed, der i et samlet grænselandsperspektiv havde trængt tyskheden i defensiven.

Tilbage i Nordslesvig afstedkom den nye aggressive kurs i det tyske mindretal et oprør fra BdNs lokalbestyrelser i Haderslev og Aabenraa. I Haderslev nedlagde hele lokalbestyrelsen med Matthias Hansen i spidsen sine mandater, og i Aabenraa førte utilfredsheden til en protestskrivelse fra en snes BdN-medlemmer, der truede med en offentligt fremsat protest mod formanden, Dr. Wernich, hvis den aggressive kurs blev fastholdt.⁹⁹ Siegfried Hansen indrømmede i sine erindringer, at den aggressive kurs afstedkom en indre splittelse i BdN, der resulterede i en protestskrivelse den 14. november til den politiske ledelse i BdN. Det var kendetegnende i forhold til tidligere, at det denne gang var Haderslevkredsen, der stillede sig i opposition til den officielle kurs i BdN, der nu blev bestemt af Siegfried Hansen og kredsen omkring Dr. Reuter. Den indre uro afspejlede den magt-

forskydning i den politiske top inden for det tyske mindretal, som siden sommeren 1946 gradvist havde skubbet Haderslevkredsen og den loyalistiske kurs i baggrunden. Dette var sket til fordel for en politik, der med udgangspunkt i den tyske bekendelse orienterede sig mod det tysk-nationale fællesskabs interesser og nedtonede behovet for et godt forhold til danskerne. Siegfried Hansen havde som BdNs stærke mand styret det tyske mindretal væk fra den loyalistiske kurs, hvilket var et klart brud med Haderslevkredsen, men var kursskiftet også ensbetydende med, at Siegfried Hansens havde fraveget sit oprindelige standpunkt fra 1945? Siegfried Hansens havde ved dannelsen af BdN været styret af to grundlæggende hensyn: For det første prioriterede han de praktiske hensyn til sine kammerater i Fårhuslejren højere end det politiske program, som skulle udgøre det principielle grundlag for den samlende hjemmetyske organisation. Hans oprindelige støtte til Haderslevkredsen var således opstået ud fra en pragmatisk vurdering af, at den loyalistiske kurs tjente de interneredes interesser bedre end f.eks. pastor Schmidt og Schmidt-Gorsblocks protestlinie. Det var derfor i overensstemmelse med Siegfried Hansens principielle udgangspunkt, da han som konsekvens af loyalitetserklæringens manglende resultater i forhold til en forbedring af de interneredes vilkår brød med den loyalistiske kurs. For det andet havde Siegfried Hansen også prioriteret hensynet til sikringen af det tyske mindretals organisatoriske enhed højere end det politiske program. Dette viste sig allerede i 1945, da Siegfried Hansen i et forsøg på at inddrage Haderslevkredsens opposition i dannelsen af BdN fjernede loyalitetserklæringen i anden udgave af sit programforslag *Das deutsche Bekenntnis*. Hensynet til sikringen af det tyske mindretals organisatoriske enhed var den anden grund til, at Siegfried Hansen styrede det tyske mindretal væk fra den loyalistiske kurs, idet han herved forsøgte at undgå, at de internerede i protest mod den officielle kurs brød med BdN og tilsluttede sig en modorganisation f.eks. 6. maj-foreningen.

Efterretningstjenestens informant havde den 19. november 1947 fortalt politimesteren, at en sprængning af BdN ville blive en realitet, hvis den politiske ledelse ikke ændrede den aggressive kurs, men den 23. november blev BdNs formand Dr. Wernich af Haderslevkredsen forsikret om, at kritikken ville blive holdt internt i BdN.¹⁰⁰ Haderslevkredsen måtte med de mange interneredes tilbagekomst i 1947 erkende, at kredsens mulighed for at bevare sin magtstilling i den politiske

Hjemmetysk ungdom ved det bortsprængte Knivsbjergmonument. Formentlig sommeren 1948. Deutscher Jugendverband für Nordschleswig stiftedes i februar 1948 og var i modsætning til ungdomsforbundet under den nationalsocialistiske epoke dannet på et upolitisk grundlag. Foto: Jens Harrebye.

ledelse og øve indflydelse på den førte politik i BdN var blevet betydeligt svækket. De internerede begyndte fra 1947 at sætte deres præg på sammensætningen af BdNs politiske og organisatoriske ledelse, men hvor det først havde drejet sig om internerede med en mindre kompromiteret nationalsocialistisk fortid, så bragte 1950'erne nogle af de tidligere højtstående nationalsocialister til magten. I 1951 blev Rudolf Stehr leder af det tyske generalsekretariat og i 1953 blev formanden for BdN og Fårhuskammeraten, Hans Schmidt-Oxbüll, som repræsentant for Slesvigsk Parti valgt ind i Folketinget med 9.721 stemmer.¹⁰¹ Det var ikke første gang, at Schmidt-Oxbüll optrådte som Folketingskandidat, idet han i 1939 som repræsentant for det lille nationalsocialistiske hjemmetyske parti, NSAN, havde været opstillet som nr. 4 på Slesvigsk Partis liste.¹⁰² Schmidt-Oxbüll imødegik alle spekulationer om betydningen af hans egen nazistiske fortid, da han i sin jomfrutale til Folketinget understregede, at hans virke i Folketinget ville basere sig på punkt ét i BdNs stiftelseserklæring fra 1945, der garanterede det tyske mindretals ubetingede loyalitet overfor den danske konge, den danske stat og den bestående grænse.¹⁰³ Schmidt-Oxbülls jomfrutale havde stor symbolværdi og var et udtryk for, at de

tidligere internerede hjemmetyskere havde taget Haderslevkredsens loyalitetserklæring til sig. Politiets efterretningstjeneste havde i forbindelse med Folketingsvalget i 1950 fundet en række dokumenter i en taske, som tilhørte Schmidt-Gorsblock, der var opstillet som det tyske mindretals kandidat. Dokumenterne påviste, at en gruppe danske nationalsocialister og tidligere internerede fra Fårhuslejren havde tilbudt politisk støtte til Schmidt-Gorsblocks valgkamp. Schmidt-Gorsblock havde imidlertid været blankt afvisende overfor ethvert politisk samarbejde med danske nationalsocialister.¹⁰⁴ Dette var et vidnesbyrd om, at den tyske bekendelse var en ren national bekendelse, der ikke indeholdt skjulte ideologiske præferencer.

En generalamnesti for alle hjemmetyskere, der var blevet ramt af retsopgøret, og en fuldstændig afskaffelse af eftervirkningerne af retsopgøret, blev BdN's primære politiske mål i Fårhustiden. Generalamnestien blev aldrig givet, men det tyske mindretals medlemmer kom til at nyde godt af den generelle udvikling i det danske samfund, der med den tiltagende kritik af retsopgøret medførte en accept af behovet for at afslutte retsopgøret. Hjemmetyskerne blev som danske statsborgere omfattet af den lovgivning og den ændrede praksis, der i løbet af efterkrigstiden medførte omfattende delamnestier, benådnings med videre.¹⁰⁵ Den danske historiker Ditlev Tamm har fastslået, at retsopgøret for det tyske mindretals vedkommende sluttede med den tidligere hjemmetyske fører Jens Møllers løsladelse i 1950.¹⁰⁶ Historikeren Sabine Lorek har i sin disputats om retsopgøret i Nordslesvig konkluderet, at det ikke kunne karakteriseres som nogen kollektiv afstraffelse af det tyske mindretal. Retsopgøret havde oprindeligt i straffelovstillægget taget hensyn til det tyske sindelag som en formildende omstændighed i strafudmålingen. Lorek har på et omfattende empirisk grundlag foretaget en komparativ sammenligning mellem dansk- og tysksindede frontfrivilliges domme, der viser, at Aabenraa Ret faktisk tog hensyn til det tyske sindelag som en formildende omstændighed i strafudmålingen.¹⁰⁷

Det tyske mindretals medlemmer blev omfattet af retsopgøret i kraft af deres status som danske statsborgere. Hvis det tyske sindelag overhovedet blev taget i betragtning i bedømmelsen af den enkelte hjemmetyskers skyld, var det som en formildende omstændighed i strafudmålingen. En diskussion af retsopgøret mod det tyske mindretal vil følgelig basere sig på en problemstilling med generel relevans for det samlede retsopgør efter besættelsen. En problemstilling, der

forsøger at forklare det åbenlyse paradoks, at Rigsdagen med gennemførelsen af retsopgøret kunne stemple danske statsborgeres samarbejde med den tyske besættelsesmagt som illoyal optræden overfor den danske stat, når samme Rigsdag via forhandlingspolitikken havde tilskyndet til et sådant samarbejde med besættelsesmagten. Hvordan kunne de danske politikere på Rigsdagen straffe hjemmety-skere med op til to års fængsel for at have meldt sig til krigstjeneste på Østfronten, når selvsamme politikere igennem Danmarks deltagelse i Antikominternpagten og oprettelsen af Frikorps Danmark officielt havde støttet Tysklands krig mod Sovjetunionen? Hal Koch hævdede allerede i 1947, at retsopgøret havde baseret sig på en agitatorisk-mytilogisk betragtning af besættelsestiden, der inkluderede en så forfejlet udlægning af forhandlingspolitikken, at det svarede til historieforfalskning.¹⁰⁸ Man må derfor pointere, at spørgsmålet om, hvorvidt det tyske mindretals optræden under besættelsen havde været loyal eller illoyal overfor den danske stat ikke kan besvares uafhængigt af spørgsmålet om, hvorvidt forhandlingspolitikken under besættelsen var moralsk forsvarlig. Tilbage står den kendsgerning, at 2.958 medlemmer af det tyske mindretal blev dømt som landssvigere efter besættelsen.

Tiden der fulgte

Den politiske udvikling indenfor det tyske mindretal i Fårhustiden (1945-1955) var en afspejling af det retslige, økonomiske og politiske opgør, som den danske stat havde foranstaltet som en konsekvens af hjemmety-skernes illoyale optræden under besættelsen. Det tyske mindretals forhold til den danske herbergsstat var i perioden bestemt af tre bekendelser, henholdsvis den danske, den tyske og den europæiske bekendelse. I november 1945 dannedes en ny samlende hovedorganisation under navnet BdN, hvis stiftelseserklæring byggede på Haderslevkredsens grænsepolitiske koncept, der fordrede loyalitet overfor den danske herbergsstat (den danske bekendelse), afstandtagen fra grænservisionskravet og en afnazificering/demokratisering af det tyske mindretal. Loyalisterne i BdN forventede, at bruddet med henholdsvis nationalsocialismen og grænseflytningsparolen kunne forbedre forholdet til danskerne og afstedkomme en mildere kurs i retsopgøret mod det tyske mindretals medlemmer og en bevarelse af den liberale danske mindretalsordning. Året 1946 ind-

friede imidlertid ikke de hjemmetyske forventninger, hvilket medførte et kursskifte inden for BdN, der nedprioriterede behovet for en forbedring af forholdet til danskerne til fordel for en styrkelse af det tysk-nationale sammenhold i grænselandet (den tyske bekendelse). Med udgangspunkt i gensidighedsprincippet forestod Siegfried Hansen koordineringen af BdN og den slesvig-holstenske landsregerings grænsepolitik. En løsning af spørgsmålet om det danske mindretals stilling i Sydslesvig, der i 1947 stod højt på den politiske dagsorden i Danmark, blev således kædet sammen med kravet om, at den danske stat skulle bringe en afslutning på opgøret med det tyske mindretal. Alliancen med landsregeringen medførte en skærpet nationalpolitisk kurs og forværrede forholdet mellem det tyske mindretal og den danske herbergsstat. Den danske stats opgør med det tyske mindretal afsluttedes i løbet af 1950'erne, og hjemmetyskerne opnåede ligestilling som danske statsborgere. Forbundsrepublikkens oprettelse i 1949 indvarslede en ny tid, idet den danske og tyske stat gradvist tilnærmede sig hinanden politisk og økonomisk indenfor rammerne af den europæiske integrationsproces og NATO. Den politiske udvikling inden for det tyske mindretal afspejlede denne udvikling, da Europatanken blev den nye tids slagord for hjemmetyskerne i en sådan grad, at man kan tale om den europæiske bekendelse. Forbedringen af det nationalpolitiske klima i grænselandet kulminerede i 1955 med underskrivelsen af Bonn-København-erklæringerne, der indebar den danske herbergsstats de facto anerkendelse af det tyske mindretal og dets grundlovssikrede frihedsrettigheder. Det tyske mindretal fik genetableret forholdet til den danske herbergsstat, da den danske og tyske bekendelse gik op i en højere enhed, den europæiske bekendelse. Danskerne betragtede ikke længere Tyskland som en fjendtlig besættelsesmagt, men som en ven og allieret, og hjemmetyskerne kunne konfliktløst opretholde en dobbelt loyalitet overfor den danske herbergsstat og den tyske nation.

Artiklen er en revideret og forkortet udgave af forfatterens speciale i historie, afleveret ved Århus Universitet 2003. En kopi af specialet i dets fulde længde befinder sig i Landsarkivet for Sønderjylland.

KILDE- OG LITTERATURLISTE

Litteratur

Becker-Christensen, Henrik. Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-32, Bd. I-II. Aabenraa 1990.

Beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission i henhold til grundlovens § 45. Bd. XIV. Det tyske mindretal under besættelsen. København 1953. (Den parlamentariske kommissionsberetning).

Hansen, Ernst Siegfried. Disteln am wege. Von der Besetzung Dänemarks bis zu den Bonner-erklrungen. Bielefeld-Bethel 1957.

Hansen, Ernst Siegfried. Kurier der Heimat. Das Spiel um Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord. Bielefeld-Bethel 1955.

Hansen, Hans Schultz. Sønderjyske arkivregistraturer. Politiajudanten for de sønderjyske landsdele 1934-1944 & Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945-ca. 1958. Aabenraa 1994.

Jessen, Hanns Christian (red.). Faarhus 1945-1949. Straflager für die deutsche Minderheit in Dänemark. Erlebnisse, Berichte und Dokumente. Husum 1987.

Johannsen, Peter Iver. Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig. i: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzbereich. Kiel 1993.

Jckel, Eberhardt. Die Schleswig-Frage seit 1945. Dokumente zur Rechtsstellung der Minderheiten beiderseits der deutsch-dänischen Grenze, Bd. XXIX. Frankfurt & Berlin 1959.

Koch, Hal. Jeg anklager rigsdagen. København 1947.

Larsen, Kai Edvard. Et halvt århundrede i grnslandet. 1969.

Larsen, Kai Edvard. Vort Grnsland 1945. Den sidste runde. Graasten 1946.

Lenzing, Hilke. Die deutsche Volksgruppe in Dänemark und das nationalsozialistische Deutschland 1933-1939. Bonn 1973.

Lorek, Sabine. Rechtsabrechnung. Politische Säuberung in Nordschleswig nach dem Zweiten Weltkrieg. Neumünster 1998.

Noack, Johan Peter. Det tyske mindretal i Nordslesvig under besttelsen. 1975.

Tgil, Svend. Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine

Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-39. Stockholm 1970.

Tamm, Ditlev. Retsopgøret efter besttelsen, Bd. I. 3. udg. København 1997 (1. udg. 1984).

Weitling, Günter. Die Heimdeutschen. Ursprung, Wesen und Geschichte. Aabenraa og Sønderborg 1990.

Aviser og andre periodica

Deutscher Volkskalender fr Nordschleswig, Grenzfriedenshefte, Grænsen, Grænsevagten, Nordschleswigsche Zeitung/Der Nordschleswiger, Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft fr Nordschleswig.

Love og anordninger.

Rigsdagstidende.

Landsarkivet i Aabenraa (LA)

Politimesteren i Aabenraa, Efterretnings-tjenesten 1937-1958: 4. 1945-1955. Akter vedr. mindretallet 2. Sagligt ordnede notitser. 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Manus. til rapporten »Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55«.

Archiv historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe (AhFdV)

Die Gründung des Bundes deutscher Nordschleswiger. m.m.

NOTER

1. Larsen, 1946, s. 182.
2. Schultz, Fritz. Gedanken aus Nordschleswig nach 1945. I: Grenzfriedenshefte, 4, 1953, s. 21.
3. Der Weg der Volksgruppe seit 1945 und das neue Selbstverständnis. Artikel af Arthur Lessow i: Der Nordschleswiger, dato ukendt.
4. Siegfried Hansen, 1957, s. 66. Jessen, 1987. Schultz, Fritz. Gedanken aus Nordschleswig nach 1945. I: Grenzfriedenshefte, 4, 1953, s. 20. Siegfried Hansen, Ernst. Das Licht im Fenster. I: Volkskalender, 1947.
5. Becker-Christensen, 1990, Bd. I, s. 85.
6. Weitling, 1990, s. 5ff. + 48ff. + 100.
7. Tgil, 1970, s. 18.

8. Wernich, Niels. Einige Gedanken über Volk und Staat an der Hand von Verhältnissen unserer Heimat. I: Volkskalender, 1949.
9. Larsen, 1946, s. 83ff.
10. Tamm, 1997, s. 430f. Noack, 1975, s. 130. Grænsevagten, 1948, s. 60 + 88 + 217 + 332.
11. Den parlamentariske kommissionsberetning, Bd. XIV, s. 67ff.
12. AhFv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... F.eks. V IV (Skole) 1.1.3. Brev fra Bucka-Christensen til Th. Westergaard, 12/8-1945. Siegfried Hansen, 1957, s. 129.
13. LA, Politimesteren i Aabenraa, efterretningsjenseten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55, II-0-1.
14. Larsen, 1946, s. 125ff. Den parlamentariske kommissionsberetning, Bd. XIV, s. 79.
15. Siegfried Hansen, 1957, s. 124ff.
16. Becker-Christensen, 1990, Bd.I, s. 119f.
17. Hopp, Peter. Neubeginn und kritische Rückschau. Einige Bemerkungen zu Rudolf Stehrs Erinnerungen. Anmeldelse i: Grenzfriedenshefte nr. 3 - 1982, s. 170.
18. Denkschrift an den dänischen Staatsminister Buhl. Eine Äusserung von Johannes Schmidt-Wodder. Artikel af Pastor Schmidt i: Nordschleswigsche Zeitung, 19/5-1945.
19. Siegfried Hansen, 1957, s. 89ff. + 96.
20. LA, Politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945 - ca. 1955, 216. 1946-1953. Sager vedr. mindretallet efter 1945 II. Rapporten og notitser ved Kr. Dall. Siegfried-Hansen, 1957, s. 259. Der Weg der Volksgruppe seit 1945 und das neue Selbstverständnis. Artikel af Arthur Lessow i: Der Nordschleswiger, dato ukendt.
21. Siegfried Hansen, 1957, s. 111.
22. Der Weg der Volksgruppe seit 1945 und das neue Selbstverständnis. Artikel af Arthur Lessow i: Der Nordschleswiger, dato ukendt.
23. Weitling, Günter. Die Bedeutung der totalen Institution Faarhus für die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig. Soziologische und kulturhistorische Perspektiven. I: Jessen - Faarhus 1945-1949, s. 37.
24. Grundlegende Gedanken aus Sorge um die Zukunft der deutschen Volksgruppe. Artikel af Arthur Lessow i: Der Nordschleswiger, 13/11-1993.
25. Noack, 1975, s. 140f + 153f).
26. Siegfried Hansen, 1957, s. 117f.
27. Siegfried Hansen, 1957, s. 58 + s. 127. Clausen, Hans P. Vore modstandere. I: Grænsevagten, 1951. Grænsen, januar, 1950.
28. Ibid., s. 127.
29. Ibid., s. 128f.
30. Ibid., s. 129.
31. Ibid., s. 130f.
32. Ibid., s. 131. Her er gengivet et uddrag af brevet fra pastor Schmidt til Ernst Siegfried Hansen, d. 20/10-1945.
33. AhFv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Unterlagen der Besprechung am 22. November 1945 in Apenrade. 1. Die Erklärung des »Bundes deutscher Nordschleswiger«.
34. Ibid., Der Vorschlag Pastor Schmidt-Wodders.
35. AhFv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Erster Entwurf Ernst Siegfried Hansen. 25/10-1945. »Grundzüge einer deutschen Vereinigung«. Das deutsche Bekenntnis, erster Punkt.
36. Ibid., Das deutsche Bekenntnis, zweiter Punkt.
37. Ibid., Das deutsche Bekenntnis, dritter Punkt, 1. Das Heimatrecht.
38. Ibid., Das deutsche Bekenntnis, dritter Punkt, 3. Ein Statut.
39. Ibid., Das deutsche Bekenntnis, dritter Punkt.
40. Siegfried Hansen, 1957, s. 140. Siegfried Hansen, 1955, s. 38. Her er begge steder gengivet uddrag af brevet fra pastor Schmidt til Ernst Siegfried Hansen, 28/10-1945.
41. AhFv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til pastor Schmidt, 30/10-1945.
42. Siegfried Hansen, 1957, s. 141.
43. AhFv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Edlef Bucka-Christensen til Ernst Siegfried Hansen, 30/10-1945.

44. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til Edlef Bucka-Christensen, 2/11-1945.
45. Siegfried Hansen, 1957, s. 129.
46. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til pastor Schmidt, 7/11-1945.
47. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Die Erklärung ins zweiten Entwurf Ernst Siegfried Hansens. 7/11-1945. Das deutsche Bekenntnis.
48. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til bankdirektor Rasch, Dr. Wernich, Christian Danielsen, Hans Beyer m.fl., 7/11-1945.
49. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Edlef Bucka-Christensen til Ernst Siegfried Hansen, 9/11-1945.
50. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Aktennotiz. Die Verhandlung in Hadersleben am 10. November 1945.
51. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Aktennotiz. Die Verhandlung in Hadersleben am 10. November 1945.
52. Siegfried Hansen, 1957, s. 146.
53. Ibid., s. 146ff. Her er gengivet uddrag af brevene fra Dr. Niels Wernich, 10/11, Dr. Waldemar Reuter, 13/11, og Jürgen Schmidt-Ostertop, 15/11, alle til Ernst Siegfried Hansen.
54. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til bankdirektor Rasch, Dr. Wernich, Christian Danielsen, Hans Beyer m.fl., 7/11-1945.
55. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til Edlef Bucka-Christensen, 17/11-1945.
56. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til Edlef Bucka-Christensen, 17/11-1945.
57. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til pastor Schmidt, 16/11-1945.
58. Siegfried Hansens programforslag på konferencen var identisk med anden udgaven af Das deutsche Bekenntnis. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Unterlagen der Besprechung am 22. November 1945 in Apenrade.
59. Siegfried Hansen, 1957, s. 149f.
60. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Die Gründungsver-sammlung des »Bundes deutscher Nordschleswiger«. Nach dem stenographischen Referat, 23. November 1945, Ernst Siegfried Hansen. Aktennotiz. Die Besprechung am 22. Nov, 1945, s. 1.
61. Ibid., s. 2.
62. Ibid., s. 3.
63. Ibid., s. 4.
64. Gründungserklärung des Bundes deutscher Nordschleswiger vom 22. November 1945 (Jäckel - Die Schleswig-Frage, A.I.3.).
65. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Aktennotiz. Besprechung am 8. 12. 1945 in Tingleff.
66. Larsen, 1946, s. 107ff.
67. Grænsevagten, 1946, s. 29.
68. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Henvendelse til den danske Rigsdag vedrørende det tyske mindretal i Nordslesvig. November 1945. Underskrevet af: Hans Schmidt, Gorsblok & Johannes Schmidt, Petersholm.
69. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Henvendelse til Rigsdagen (Udkast til Schmidt-Gorsblocks anden henvendelse til Rigsdagen, der ved Siegfried Hansens mellemkomst aldrig blev offentliggjort).
70. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til Hans Schmidt-Gorsblock, 3/12-1945.
71. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til pastor Schmidt, 20/12-1945.
72. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Brev fra Ernst Siegfried Hansen til Hans Schmidt-Gorsblock, 21/12-1946.
73. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Henvendelse fra

- Bund deutscher Nordschleswiger, Arbejdsudvalget til Justitsministeren, Christiansborg, København, 3/12-1945. Aktenotiz, Besprechung am 8.12.1945 in Tingleff. Meddelelse fra BdNs sekretariat, Aabenraa, den 15. December 1945.
74. Tamm, 1984, s. 424.
75. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Offentliggørelse af BdN's henvendelse til det justitsministerielle straffelovsudvalg, Aabenraa, den 15.12.45.
76. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Aktenotiz. Vertraulich! Besprechung am 19. Dez. 1945.
77. Tamm, 1984, s. 262 + 418.
78. AhFdv, 66 (midlertidig opstilling). Ernst Siegfried Hansen: Grundsteine des Wiederaufbaus. Tätigkeitsbericht des Arbeitsausschusses auf der Hauptversammlung des Bundes deutscher Nordschleswiger am 17. Mai 1947 in Tingleff, s. 7. Tamm, 1984, s. 421f.
79. Ibid., s. 6. Lorek 1998, s. 543.
80. 29/5 45: 2. beh. af f.t.l. om till. t. borgerlig straffelov ang. forræderi m.m. I. Rigsdagstid. 1945, Folketingets forhandling, s. 239ff.
81. An alle Deutschen im Stadt u. Land. Opråb af Ernst Siegfried Hansen i: Der Nordschleswiger, 13/5-1946.
82. Neue dänische Gesichtspunkte. Artikel af Ernst Siegfried Hansen i: Der Nordschleswiger, 16/7-1949.
83. AhFdv, 68 (midlertidig opstilling): Die Gründung ... Offentliggørelse af BdN's henvendelse til det justitsministerielle straffelovsudvalg, Aabenraa, den 15.12.45, s. 4.
84. AhFdv, 66 (midlertidig opstilling). Brev fra pastor Schmidt til Ernst Siegfried Hansen, 10/2-1947.
85. AhFdv, 67 (midlertidig opstilling). Bund deutscher Nordschleswiger. Protokoll des Provisoriums. 19. April 1947: Achte Sitzung des Arbeitsausschusses.
86. LA. Politimesteren i Aabenraa, efterretningstjenesten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55, I-1-5.
87. AhFdv, 67 (midlertidig opstilling). Bund deutscher Nordschleswiger. Protokoll des Provisoriums. D. Vorläufige Satzungen, § 13 og § 14. LA. Politimesteren i Aabenraa, efterretningstjenesten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55, I-1-2.
88. LA. Politimesteren i Aabenraa, efterretningstjenesten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55, I-1-3.
89. Innere Entwicklungen im Deutschland. Ein Wort zu den neuen Anklagen gegen uns. Artikel af Ernst Siegfried Hansen i: Der Nordschleswiger, 12/7-1947.
90. LA. Sønderjyske arkivregistraturer. Hansen, Hans Schultz. Politiajudanten for de sønderjyske landsdele 1934-1944 & Politikommandøren for Syddjylland m.v. 1945-ca. 1958. Aabenraa 1994, s. 7.
91. LA. Politimesteren i Aabenraa, Efterretningstjenesten 1937-1958. 4. 1945-1955. Akter vedr. mindretallet 2.
92. Siegfried Hansen, 1957, s. 267.
93. Ibid., s. 264f.
94. LA. Politimesteren i Aabenraa, efterretningstjenesten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55, II-o-12.
95. Siegfried Hansen, 1957, s. 267.
96. LA. Politimesteren i Aabenraa, efterretningstjenesten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - udviklingen gennem ti år 1945/55, II-o-11.
97. Ibid., II-o-12.
98. Siegfried Hansen, 1957, s. 266f.
99. LA. Politimesteren i Aabenraa, Efterretningstjenesten 1937-1958. 4. 1945-1955. Akter vedr. mindretallet 2.
100. Siegfried Hansen, 1957, s. 267. LA. Politimesteren i Aabenraa, Efterretningstjenesten 1937-1958. 4. 1945-1955. Akter vedr. mindretallet 2.
101. LA. Politimesteren i Aabenraa, efterretningstjenesten 1937-1958, 5. 1945-1954. Akter vedr. mindretallet 3. Det tyske mindretal i Nordslesvig - ud-

- viklingen gennem ti år 1945/55, I-1-6 + II-o-42.
102. Lenzing, 1973, s. 152.
103. 16/10 53: Åbningsdebat. I: Rigsdagstid. 1953-54, Folketingets forhandlinger, s. 167.
104. L.A. Politimesteren i Aabenraa, efterretningsstjenesten 1937-1958, 4. 1945-1955. Akter vedr. mindretallet 2. Notits af kriminalbetjent Poul Rasmussen, Aabenraa, den 25. april 1951.
105. Stehr, Rudolf. Neubeginn und kritische Rückschau. I: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 43/44 - Jahrgang 1981, s. 91. Siegfried Hansen, 1957, s. 319. Tamm, 1984, s. 435.
106. Tamm, 1984, s. 431.
107. Lorek, 1998, s. 541f. + 550.
108. Koch, 1947, s. 64 + 95 + 98 + 107.

Lutherske kirker mellem dansk og tysk

Omrids af Sønderjyllands kirkehistorie efter reformationen

af LARS N. HENNINGSEN

Kirkehistorien er en afgørende vigtig del af Sønderjyllands historie. Emnet har været genstand for en del fremstillinger. Ofte er kirkens historie blevet betragtet under en nationalpolitisk synsvinkel. Artiklen her trækker lange linjer i kirkehistorien og ser på spørgsmålet om kirkens rolle mellem dansk og tysk, nord og syd. Samtidig stiller den kritiske spørgsmål: Hvor langt er det begrundet og forsvarligt at se kirken især som aktør i spillet mellem dansk eller tysk i grænselandet? Er en national problemstilling overhovedet dækkende for hele kirkehistorien?

Lige siden middelalderen har Sønderjylland – eller Slesvig – været et område, hvor dansk og tysk mødtes. Det gjaldt på det sproglige område, det gjaldt i retsvæsen og forvaltning – og det gjaldt i kirken.

Her blev reformationen et afgørende vendepunkt. Den medførte, at gamle bånd blev brudt. Hidtil havde Slesvig været del af den danske kirkeprovins med centrum i Lund. Med reformationen fik henholdsvis Danmark og Slesvig med Holsten hver sin kirkelige grundlov. For Danmark blev der i 1537 udstedt en kirkeordinans, på latin og med dansk oversættelse. På trods af alle hensigter kom den ikke til at gælde syd for Kongeåen. Her udstedtes tværtimod i 1542 en separat kirkeordinans, der var forfattet på latin og med plattysk oversættelse. Den gjaldt for Slesvig og Holsten. Dermed blev de to hertugdømmer skilt fra den danske kirke. Resultatet var, at kirkeforholdene nord og syd for Kongeågrænsen i de følgende århundreder blev skarpt adskilte.

Slesvig og Holsten fik efter reformationen sin egen statskirke. Det blev en kirke præget af strømme både sydfra og nordfra. Slesvig blev front og bro mellem nord og syd. I nogle perioder var der mest tale om strømme fra syd mod nord – det var reglen. Til andre tider gik

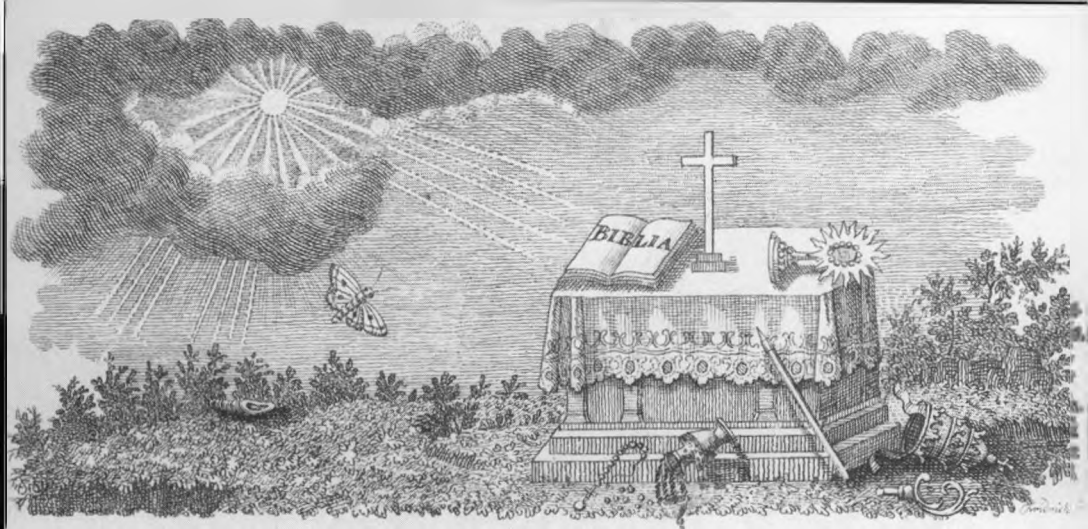
der påvirkninger fra Danmark til Slesvig – det var undtagelsen før 1920. Gennem århundreder voldte mødet ikke problemer, nationale momenter gjorde sig knap nok gældende ved siden af rent kirkelige og statslige synsmåder. Slesvig fik karakter af en bro mellem nord og syd. Det var først i 1800-årene, at der trods den fælles lutherske bekendelse blev tale om en dansk kristendom og en tysk kristendom. Sønderjylland blev nu til mødestedet mellem kirkesyn og kirkepraksis af henholdsvis dansk og tysk art. Slesvig blev en front. Det blev kendetegnende for århundredet efter 1830'erne. Kirkerne blev nærmest uforsonlighedens sidste bastion. Først i allernyeste tid har dansk og tysk fundet et mere harmonisk indbyrdes forhold i kirkeverdenen.

I det følgende vil vi se på linjerne i dette vekselfulde forløb – i en slags sønderjysk kirkehistorie *en miniature*.

Hvad ved vi om dette store emne? Der er skrevet meget om Sønderjyllands kirkehistorie. Men kendetegnende for næsten al litteraturen er, at den betragter emnet med nationale briller. Reformationen og dens mænd kom sydfra, fra en tysk verden og skulle virke i et land, som i alt fald oprindeligt var dansk. Derfor er kirken – især i danske fremstillinger – blevet beskyldt for at have været én af de fortyskende kræfter. Forfatterne har spurgt: Var kirken og dens mænd til en given tid danske – eller tyske? Virkede de for eller imod det danske sprog? Dette synspunkt præger et standardværk som Jørgen Larsen: *Sønderjyllands Kirkehistorie* (1946), hvor det f.eks. hedder: »Men i national henseende skulle reformationen desværre blive kostbar for danskheden i Sønderjylland. [...] vi må beklage den fortyskning, som fulgte i dens spor. [...] Der viste sig en tilbøjelighed til at indføre tysk, hvor det overhovedet var muligt, selv om reformationen just som princip hævdede modersmålets ret. I stedet for Luthers »Hellegelige Modersmål« satte man »Luthers hellige Modersmål.«¹

At se på historien med sådanne briller er imidlertid forældet, eller rettere et udtryk for problemstillinger, som rådede fra 1830'erne og frem til 1950'erne, det vil sige i nationalismens periode. I dag må vi i stedet prøve at betragte historien mere ud fra hver tids egne forudsætninger. Det dansk-tyske er ikke den rigtige problemstilling for hele historien. Der må snarere skelnes mellem »den gamle verden« og »den moderne verden«.

Den gamle verden er tiden fra reformationen indtil det tidspunkt, hvor den moderne nationalisme og »folkelighed« dukkede op, altså tiden ca. 1530-1830. I denne periode blev al kraft sat ind på sikre den

»Reformationen set i oplysningstidsbelysning« – sådan kan man sammenfatte budskabet i dette kobberstik i bind 6 af den danske oversættelse af den fremtrædende Kiel-professor Wilhelm Ernst Christianis Slesvig-Holsten-historie fra 1796. Bindet behandler reformationstiden fra 1524 til 1588. Oprejst på alteret ses bibelen og korset. Gennem Luthers og Christian III's reformation var de blevet den evangelisk-lutherske kirkes rette fundament. Alt det overflødige fra pavetiden var derimod væltet omkuld eller ødelagt og dermed afovist. På alteret ligger den væltede monstrans: Den katolske nadverforståelse er afovist. I støvet nedenfor alteret ligger rosenkransen, røgelseskarret og den tredelte tiara eller pavekrone. Den sønderbrudte krumstav markerer, at det efter reformationen er slut med den misbrugte bispemagt. Over det hele stråler solen og fortrænger udydens og lasternes formørkende skyer. Solen – Gud, Evangeliet, oplysningen, det klare, naturlige, livgivende og sande lys – giver liv til både dyden og udødeligheden, sidstnævnte symboliseret af sommerfuglen, et billede på den udødelige sjæl. Foto: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

såkaldt »rette tro«. Desuden var det kirkens opgave at tjene statens tarv.

Først i den moderne verden – efter 1830'erne med opkomsten af nationale, folkelige bevægelser og grundtvigianismen – blev problemstillingen en anden. Nu kom modsætningen mellem det kirkelige og det nationale på dagsordenen. Det gjaldt i særlig grad i et område som Sønderjylland, hvor dansk og tysk stødte sammen. I Sønderjylland blev situationen tilspidset og fik en helt speciel dimension under fremmedherredømmet fra 1864 til 1920. Denne fase varede langt op i 1900-årene.

I dag lever vi i efterslættet af denne nationalt prægede periode. Vi er på vej ind i en ny tid, hvor kirken ikke mere er gidsel af det nationale, som den blev det fra 1830'erne.

Der er derfor behov for en fremstilling af kirkehistorien, som ikke mere gør det nationale til øverste problemstilling for alle perioder. I det følgende skal trækkes nogle lange linjer og følges nogle hoved-

spørgsmål: Hvem prægede kirken gennem tiden – kom kirkens mænd fra nord eller syd? Hvilke bevægelser satte gennem tiden deres præg på kirken – kom de nordfra eller sydfra? Hvordan tacklede den lutherske kirke spørgsmålet om sproget? Hvordan var forholdet mellem kirken og det nationale? Var der tale om forskellige kirkesyn – et dansk og et tysk?

Den gamle verden

Udgangspunktet var 1542-kirkeordinansen for Slesvig og Holsten. Den blev som nævnt grundlov for den slesvigske kirke. Dermed blev Slesvig udskilt af kirkeprovincen med centrum i Lund.² Nu var ikke ærkebiskoppen i Lund, men landsherren øverste leder af kirken. Syd for Kongeåen var der oprettet en statskirke; den lå indenfor det danske monarki, men var adskilt fra Kongeriget Danmarks kirke.

Forvaltning og styre

Den nye kirke var en fyrstekirke – landsherren var kirkens overhoved, *summus episcopus*. Det fremgår klart af de gejstliges embedsed. Bisperne, eller generalsuperintendenterne som de også blev kaldt, skulle føre tilsyn med Guds ords forkyndelse i henhold til de profetiske skrifter og den augsburgske konfession, eksaminere præstekandidater, føre opsyn med præster og provster, holde visitats, afskaffe misbrug og indberette sådanne til kongen. Også for præsterne var det embedspligt at være loyale stats tjenere. De forkyndte ordet, publice-rede kongens forordninger fra prædikestolen og skulle selvfølgelig aflægge ed til kongen og hver søndag i kirkebønnen ordligt bede for landsherren og hele hans hus.³ Det blev taget alvorligt: Ved indlemelsen af den gottorpske del af Slesvig i kronen i 1721 kom den eneste reelle tøven eller modstand mod statsændringen fra nogle gottorpske provster. De var loyale stats tjenere og havde svare samvittigheds-kvaler ved pludselig at skulle gå ind under et nyt herskab.⁴

Gang på gang blev det kirkens opgave at bidrage til hyldest af den bestående stat og dens fundament. Hver gang en konge var død og en ny kom på tronen, blev der i alle kirker holdt minde- og takke-gudstjenester for den afdøde, og Guds velsignelse blev nedbedt over efterfølgeren. I 1749 fejredes 300-året for den oldenborgske stammes tronbestigelse med festgudstjenester i hver eneste kirke. Foran de for-

samlede menigheder takkede præsterne for, »at Gud gennem de fortræffelige konger af den oldenborgske familie har ladet tilflyde disse kongeriger og lande så mange velgerninger af åndelig og timelig art«. ⁵ Noget lignende skete i 1760 ved 100-året for enevældens indførelse. Kirken havde en meget vigtig opgave med at indpode befolkningen loyalitet over for kongen og staten som det gudgivne regimente. Det blev ikke anderledes, da Slesvig og Holsten efter 1864 fik nye landsherrer – nu i Berlin. Helt i stil med traditionen fra dansk tid blev der f.eks. i 1897 udsendt befaling fra den nye kirkemyndighed, Overkonsistoriet i Kiel, om markering af 100-års dagen for kong Wilhelm I's fødsel: Præsterne skulle minde om »den rige nåde Vorherre har skænket det tyske folk og den evangeliske kirke ved den afdøde kejsers regimente og indflydelsen af hans kristelige personlighed«. ⁶

Kirkens opgave var med andre ord at bidrage til at virkeliggøre den kristelige mission, som var pålagt kongen som Herrens salvede. Præsten og forfatteren Erik Pontoppidan udtrykte det kort og ramrende i sin roman *Menoza* fra 1743, hvor han karakteriserede kong Christian VI på denne måde: »Vi har, Gud være lovet, en Herre, som gør sin hovedsag af at svare til sit navn og i alle sine lande at befordre kristendom eller rydde dens forhindringer af vejen. Den saliggørende sandhed er her ej alene ikke i tryk og foragt, men også i højagtelse.« ⁷

For kirken var spørgsmål om dansk eller tysk derfor i denne periode irrelevante. Kirken var en statsinstitution, som skulle sikre den rette tro og statens enhed under landsherren. Kirken skulle underbygge den rådende samfundsorden. Sådan var det i alle lutherske lande.

Kirkens folk – hvor kom de fra?

For reformationen var Wittenberg den hellige by, og i Danmark foregik kirkeomstillingen i tæt kontakt til Wittenberg. Johann Bugenhagen, som var professor og præst i Wittenberg, var med til at give den nye danske kirke det rette lutherske fundament. I øvrigt blev den nye kirke mest båret af landets egne børn. De nye biskopper, Peder Palladius på Sjælland, Frands Vormundsen i Lund, Jørgen Jensen Sædolin på Fyn, Hans Tausen i Ribe, var landets egne børn. ⁸

Det samme mønster møder man syd for Kongeåen, men her var islættet sydfra nok væsentlig mere markant. Reformatorerne i Haderslev fra 1528 og fremefter kom mest sydfra: Johann Wendt, som blev rektor for den vigtige præsteskoie, var født i Goslar og kom

fra et embede i Wittenberg, Den første provst i Haderslev, Eberhardt Weidensee, var født i Hildesheim og flyttede til Haderslev fra Magdeburg. Næsten i hele perioden fra 1542 til 1715 var alle sognepræster og provster i Haderslev sydfra, de fleste fra Luthers hjemland Sachsen.⁹

Noget lignende gælder de slesvigske biskopper. Den første i rækken var Tilemann v. Hussen, som beklædte embedet fra 1542 til 1551. Han kom fra Kleve i Rhinlandet, var blevet dr.theol. i Wittenberg 1537 og havde været rektor for universitetet i København 1539-41. Efter hans embedsperiode fik Slesvig helt frem til 1713 to forskellige rækker af biskopper, idet de to landsherrer – kongen og hertugen – indsatte hver deres kirkeledere. Frem til 1848 var rækken sammensat af 13 tyske, 4 fra Holsten, 4 fra Sydslesvig. Kun 1 eller 2 havde dansk modersmål, og alle kom selvfølgelig med tysk uddannelse.¹⁰

Det store kontingent af tyskere ses klart, når man opregner rækken af kongelige biskopper:¹¹

Stephan Klotz	1636-1668:	fra Westfalen
Bonaventura v. Rehefeld	1668-1673	fra Sachsen
Johan Hudemann	1673-1678	fra Holsten
Christian von Stöcken	1678-1684	fra Rendsborg
Josua Schwartz	1684-1709	fra Pommern
Theodor Dassow	1709-1721	fra Hamborg
Thomas Clausen	1721-1724	fra Flensborg
Andr. Hoyer	1724-1728	fra Karlum
Joh. Georg Conradi	1728-1747	fra Riga
J. Fr. Reuss	1749-1757	fra Württemberg
Adam Struensee	1759-1791	fra Brandenburg
J. G. C. Adler	1792-1834	fra Arnæs
Chr. Fr. Callisen	1835-1848	fra Glückstadt

Når det gælder præsterne, rekrutteredes mange i den første tid efter reformationen fra Thüringen, Hessen, Sachsen, Westfalen eller Rhinlandet. Hen i 1600-1700-tallet kom lokale folk mere og mere frem. Der opstod lokale præstedynastier; især i perioden 1750-1848 var mange præster af lokal bondeherkomst. Men i alle tilfælde fik præsterne deres uddannelse ved tyske universiteter. Strømmen gik fra syd til nord. Det illustreres klart af status i 1848: Af Slesvig stifts i alt 237 præster havde da kun 29 ved fødsel eller uddannelse tilknytning til

kongeriget, og folkene nordfra havde svært ved at gøre sig gældende syd for Kongeåen. Slesvigske teologer så skævt til kongerigsk fødte præster i Slesvig. De skønnedes »ikke passende for vore forhold,« som det blev udtrykt.¹²

Ortodoksiens periode

I Danmark fik ortodoksien sin storhedstid under Christian IV. Det gjaldt om at sikre rettroenhed i stat og kirke. Alle skulle lære at tænke og tale ens om Gud og guddommelige ting. Til den ende blev der ført et behårdt felttog for Luthers nadveropfattelse og mod calvinisternes vranglære. Det var den statskirkelige organisations blomstringstid, hvor folk og rige skulle gøres til én kristen menighed. Midlet var disciplineringsforanstaltninger og kirketugt for at sikre den rette lære. Kun derigennem kunne man forhindre, at Guds straf ramte landet. Fremtrædende kirkemænd som Sjællands biskop 1615-1638 Hans Poulsen Resen og hans efterfølger Jesper Brockmann førte an i denne politik og ivrede i skrift og tale mod calvinister og papister. En hel række forordninger blev gennemført for at sikre den rette kirkelige enhed og orden. I 1629 indførte en forordning om kirketugt nærmest et regulært tankepoliti, og kirkeværgerne fik stramme påbud om at føre opsyn med sognebørnenes vandel. I 1643 samlede en reces regler til styrkelse af det kirkelige embede og gennemførte kirketugt og ensretning. I 1685 kom en ny ritualbog for hele landet, i 1688 en alterbog. Dermed havde den tidlige enevælde nået at gennemføre en væsentlig grad af kirkelig ensartethed nord for Kongeåen.¹³ Helt sådan gik det ikke i Slesvig. Her lykkedes det aldrig at gennemføre en tilsvarende ensartethed, og der var forskelle mellem kongens og den gottorpske hertugs områder.

Det gottorpske område fik sit særpræg netop i ortodoksiens glansperiode, da der en kort tid blev åbnet for en calviniserende kirkepolitik.¹⁴ Årsagen var den personlige indstilling hos især hertug Johann Adolf (1590-1616). Fra sin opdragelse i Hessen nærede hertugen calvinistiske sympatier, og han blev påvirket af en tendens til tilnærmelse mellem luthersk og reformert kirke, som på den tid mærkedes i flere tyske stater. Ved hertugens hof rådede der en liberal ånd kendetegnet af åbenhed over for træk fra flere af de reformatoriske retninger. Resultatet viste sig i en ny præsteed for gottorpske præster, som svækkede den ellers gængse front mod åbenlys eller fordækt calvinisme.

Det blev forbudt at rase mod calvinisterne fra prædikestolene, den gammellutherske biskop Jacob Fabricius den Ældre blev afskediget 1610, og i stedet blev indsat et kirkeråd. Som biskop blev indsat en calvinist fra Hessen ved navn Philip Cæsar.

Dog blev de calvinistiske træk især et fænomen ved hoffet. Uden for hofkirken nåede reformerte ceremonier ikke, og i befolkningen var der væsentlig modstand mod at forlade den nedarvede kirkeordning. Folk ville holde fast ved den augsburgske konfession. Folket blev da heller ikke tvunget til et konfessionsskifte svarende til landsherrens. Ved hertugens død i 1616 genoprettedes tingenes tidligere tilstand. Den tidligere biskop Jacob Fabricius den Ældre blev genindsat som luthersk biskop, og det lutherske kirkeregimente fortsatte. En streng ortodoksi som i Danmark kom dog ikke på tale i Gottorp. Også under den følgende hertug, Friedrich III, rådede en vis liberal religiøs tolerance – påvirket sydfra, og ved det nystartede Kiels Universitet var der plads til synkretisme og mådehold. Alt dette gør kirkehistorien i det gottorpske hertugdømme til et særtilfælde, forskelligt fra forholdene i kongeriget.

I *den kongelig del* derimod blev ortodoksien sat i højsædet. En række markante biskopper i perioden 1636-1724 stod for en strengt luthersk rettroenhed, således som den kendtes i Danmark. Et af midlerne blev i årene 1646-1724 afholdelse af synoder.

Særlig typisk for denne periode var biskoppen i årene 1636-1668 Stephan Klotz. Han stammede fra Westfalen og havde i årene forud været professor i Rostock. I den danske konges tjeneste blev han en energisk statskirkemand, som under indtryk af krigens ulykker gik til kamp for den rette lære og kirke-disciplin ud fra opfattelsen, at vejen frem gik gennem tvangsforholdsregler og kirketugt. De bevarede visitatsberetninger vidner om et utrætteligt arbejde for at optugte sognefolkene til guds frygt og gode sæder og at opdrage alle efter Luthers katekismus. Derfor tog han skridt til at indføre konfirmationen, og han tog særlige kirkesynoder i brug som middel til at hævde kirke-disciplinen.¹⁵

Konkret viste denne tankegang sig i en række forordninger, som meget lignede de tilsvarende fra kongeriget. I 1636 kom en politiforordning til indskærpelse af moral og guds frygt, i 1641 bestemmelser om offentlig kirkebod, i 1646 forordning mod præsters drikfældighed.¹⁶

Det effektive og regelrette kirkestyre påkaldte sig stor anerkendelse

Stephan Klotz (1606-1668) og hustru Catharina født Runge. Dobbeltportræt på Klotz' epitafium i St. Nikolai kirke i Flensborg. Klotz blev den måske mest betydningsfulde kirkemand i hertugdømmerne i ortodoksiens periode. Han var uddannet ved universiteterne i Marburg og Rostock. Som kun 29-årig var han avanceret til præst, dr. theol., professor og universitetsrektor i Rostock. I 1636 blev han udnævnt til kirkeleder for den kongelige dele af hertugdømmerne. Det blev hans opgave at sikre en ensartet og stærk styring af kirkens forvaltning og forkyndelse. Med sæde i Flensborg løste Klotz sine opgaver som den ortodokse statskirkes embedsmand til Christian IV's største tilfredshed. Sønnen, den senere kong Frederik III, lærte at sætte pris på Klotz. Efter tronbestigelsen kaldte han i 1667 Klotz til København som hofpræst og kongelig kirkerådgiver. Klotz døde allerede 1668, inden han nåede at tage fat på de nye opgaver. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

hos kong Frederik III i København. I 1667 blev Klotz kaldt til København for ved siden af embedet som biskop at varetage en fremtrædende stilling som kongens rådgiver og tysk hofpræst. Men i dansk-sønderjysk historieskrivning har han ellers fået et slet eftermæle. Det skyldes initiativer på det sproglige område. I 1661 påtvang han det dansktalende Hanved Sogn umiddelbart vest for Flensborg en tysk præst fra Rostock, hvor Klotz før havde virket, og også St. Vi Sogn sydvest for Flensborg fik en tysktalende præst fra Rostock. Det førte til protester fra sognene – men Klotz fik sin vilje.¹⁷ Sådanne tiltag har i eftertiden placeret Klotz blandt de medskyldige til Sønderjyllands gradvise fortyskning. For datidens kirkefolk så sagen imidlertid helt anderledes ud. For dem drejede det sig om at sikre orden og rettroenhed i kirken. Og her var en god præst fra Luthers land det rette mid-

del. Ved at give plads for det af Luther skabte højtyske sprog blev det muligt at sikre sig mod fejltolkninger af Luthers bibeloversættelser, katekismer og andre skrifter. Nationale tankegange lå ikke for disse tiders kirkemænd. De havde rent teologiske intentioner, ikke tanke for folkesproget. Dette blev først interessant for den følgende generations pietister.

Blandt biskopperne blev Josua Schwartz fra 1684 til 1709 den sidste repræsentant for den rene ortodoksi. De reformerte og den frembrydende pietisme blev bekæmpet, og der fremkom anklager mod præster, som forsyndede sig mod den rette lære.¹⁸

Pietismen

Fra 1720'erne blev tonen en anden. Præst efter præst vendte hjem fra uddannelse ved universiteter, hvor der nu fra lærestolene udbredtes en ny kirkelig retning: pietismen.

Wittenberg var ikke længere det førende lærested, men teologerne søgte mod Halle og Jena. Vækkelse, omvendelse, fromhed, praktisk kristenliv og konkrete initiativer for bedre skoler og fattigforsorg blev centrale punkter for unge teologer. De nye tanker kunne udplantes gennem bibelkredse, hvor lægfolk studerede skriften til opbyggelse og dygtiggørelse og derved nåede frem til troens vished gennem personlig erfaring. I forhold til tiden forud var der tale om en tendens i retning af subjektivismen. Afgørende var den personlige inderlighed i tilegnelsen af troen. Det personlige gudsforhold fik en ny betydning og førte naturligt til øget interesse for folkesproget. Kun når der var overensstemmelse mellem modersmål og kirkens forkyndelse, kunne budskabet om Frelseren få fri indgang hos den enkelte. I hertugdømmerne blev de nye tanker repræsenteret af de tre biskopper Joh. Georg Conradi (1728-47), J. Fr. Reuss (1749-57) og Adam Struensee (1759-91).¹⁹

Bevægelsen kom sydfra, og det er tydeligt, at Slesvig i disse år blev en bro nordpå for de nye tanker. En hel kreds af teologer fra Slesvig var i disse år med til at udplante pietismens holdninger, først i deres virkekredse syd for Kongeåen og derefter i kongeriget, hvor flere fik indflydelsesrige stillinger, i nogle tilfælde med nær kontakt til hoffet og den enevældige konge, Christian VI. Til denne kreds hørte Joh. Bartholomæus Bluhme, fra Tønder (1681-1753). Han begyndte som præst i Borne, og kom så til København som tysk hofprædikant

i 1729. Derfra blev der åbnet vej til stilling som kongelig konfessionarius og medlem af generalkirkeinspektionskollegiet.²⁰ En anden var Enevold Ewald, præstesøn fra Højst. Som ung teolog arbejdede han for pietismens udbredelse i Vestslesvig, kom så til København, hvor han blev forstander for Vajsenhuset og blev hvad man i dag ville kalde pietistisk »modepræst«. Han var med til at forberede konfirmationens indførelse i Danmark. Mest kendt er nok brødrene fra Randerup, hvor H. A. Brorson endte som biskop i Ribe og Broder Brorson overtog bispestolen i Ålborg 1737-78.²¹ En anden sønderjyde af samme holdning var Peder Hygom fra Hygum, som efter nogle år som præst i Lintrup-Hygum indtog bispestolen i Århus 1738-64. Særlig alsidig var Erik Pontoppidan (1698-1764), der begyndte som præst i Nordborg og Havnbjerg, og via embedet som hofprædikant i København nåede ikke blot en professortitel og bispestolen i Bergen, men også blev dr. theol. og prokansler for Københavns Universitet. Et tydeligt udtryk for denne tids reformønsker var i Slesvig det kongelige reskript af 1761 til forbedring af skolevæsenet. Ungdommen skulle bibringes den undervisning, der skulle gøre dem til kristne og mennesker. Kristendommen stod på førstepladsen.

Oplysningstiden

I pietismens periode blev Sønderjylland således en vigtig bro for nye kirkelige tanker sydfra, og slesvigske gejstlige var med til at forme kirkepolitikken i kongeriget. Også i den efterfølgende tid – oplysningstiden – kom der impulser sydfra. Det var påvirkninger af almen europæisk karakter. Dogmatikken skulle renses for gammel »overtro«, der blev prædikeret populær filosofi med moralitet som væsentlig bestanddel. Jesu lære blev forkyndt som morallære. Mennesket var af naturen godt. Ved oplysning var det muligt at nå til udødelighed og evig lyksalighed.²²

Disse tanker i rationalismens fornuftsreligion fandt tilhængere i hertugdømmerne, endog mere udpræget end i kongeriget. I Danmark gik kirken ikke så langt som i Slesvig. Den danske kirkes førstemand i perioden 1783-1808, Sjællands biskop Balle, stod fast på meget af det nedarvede på en tid, hvor de mere moderigtige ånder krævede reformer i gudstjeneste og børnelærdom. Overfor f.eks. hofpræst og kgl. konfessionarius i København Christian Bastholms forslag 1785 til ny liturgi i tidens smag stod Balle afvisende, og heller ikke Balles *Evange-*

lisk-kristelig Salmebog var så yderliggående i sine ændringer, som tiden ellers kunne lægge op til.²³

I Slesvig derimod gik man videre. Ved Kiels Universitet virkede den tidligere hofpræst i København Johann Andreas Cramer som professor i årene 1774-1788 og fremmede her de nye tanker. Han udgav i 1785 en ny katekismus, hvor vægten lå på det moralske indhold. Den fandt vid udbredelse og kom også i en dansk udgave. Cramers *Allgemeines Gesangbuch* 1781 slog igennem overalt i de tysksprogede menigheder i hertugdømmerne. Den rummede 914 salmer, heraf 255 sange af Cramer selv.²⁴ Et lærerseminarium i Kiel blev oprettet 1781 for at bidrage til folkeskolens forbedring – et hovedanliggende for oplysningstidens folk.

Den ivrigste aktør for de nye tanker blev Jacob Georg Christian Adler, der virkede som biskop i årene 1792-1834. En særlig indsats øvede han på skolefronten, hvor han tog initiativet til nye lokale skoleregulativer og den almene skoleforordning for Slesvig og Holsten i 1814. På det rent kirkelige område ønskede Adler en reform af gudstjenesten i mere moderne eller forstandsmæssig retning. Ritualerne skulle forbedres og gudstjenesten formes efter en ny gudstjenesteordning, en såkaldt »agende«. Den gamle ordning, som byggede på Adam Olearius' *Kirchenbuch* fra 1665, var forældet og gået af brug, så der var opstået stor forskel fra sogn til sogn. Derfor tog Adler initiativ til en ny agende i 1797. Nu skulle fornuftens klare lys skinne gennem kirken. Prædiken blev defineret som et »offentligt læreforedrag«, djævelen måtte ikke nævnes, nadveren blev nedprioriteret, salmesang indskrænket, fadervor fik en ændret form, og barnedåb blev henlagt til hjemmene. Så kraftige ændringer stødte dog an mod konservatismen i menighederne. I sogn efter sogn kom det til protester, der var så kraftige, at regeringen til slut valgte at overlade beslutningen om agendens indførelse til menighedens egen beslutning. Reformønskerne var altså gået for vidt – og noget tilsvarende blev heller ikke forsøgt i kongeriget.²⁵

Kirken og sproget

I de almindelige fremstillinger af kirkehistorien er der som nævnt viet det sproglige aspekt megen opmærksomhed. Det er fremhævet, at tysk sprog bredte sig i de slesvigske kirker efter reformationen. I virkeligheden skete der i sproglig henseende nok ikke de helt store æn-

dringer netop som følge af reformationen – udviklingen fortsatte blot, som den længe havde været i gang. Allerede før reformationen var kirken blevet dobbeltsproget, med dansk forkyndelse på landet i det nordlige Slesvig og plattysk i byerne og i de sydligere dele. Reformationen brød ikke med dette mønster. I 1528 blev dansk forudsat som landsbypræsternes kirkesprog i Haderslev-ordningen. Om søndagen skulle præsterne synge litaniet med hele folket på dansk, dåben skulle foregå på dansk, og området med dansk kirkesprog blev udvidet.

Alligevel betød reformationen nok på langt sigt et skridt i retning af det tyske. Den nye lære kom sydfra med tyske hjælpere. Fra slutningen af 1500-årene synes grænsen mellem dansk og tysk kirkesprog at være lagt dér, hvor den stort set ligger den dag i dag – næsten svarende til landegrænsen af 1920. Skillelinjen gik nord for Flensborg fjord, nord om Bov, syd om Tønder-Højer.²⁶ Der var således dansk kirke- og skolesprog i Nordslesvig – i købstæderne dog tysk skolesprog og blandet kirkesprog med tyske højmesser og danske fromesser. Det udtrykkes f.eks. således i en beretning fra 1758: »Den danske gudstjeneste i Flensborg og i de nordslesvigske købstæder holdes for de mange danskeres skyld, som især findes blandt tjenestefolkene.« Eksempelvis var der i Haderslev by først i 1700-tallet ugentlig to tyske og fem danske gudstjenester, og salmesangen var tysk også ved danske gudstjenester. Generelt var alter- og salmebøger længe kun på tysk, og i købstæderne i Nordslesvig var der tysk salmesang, også ved danske gudstjenester helt til 1800.²⁷ Hvad angår det tyske kirkesprog havde det plattyske udspillet sin rolle omkring 1660. Herefter dominerede det højtyske. I Aabenraa by blev plattysk f.eks. afløst af højtysk netop i årene omkring 1660. I 1691 udkom et kongeligt påbud, at alle hidtil latinske dele af gudstjenesten herefter skulle foregå på højtysk.²⁸

Ikke desto mindre er det værd at bemærke, at dansk på lokalt plan i Nordslesvig bevarede en sikker plads i kirken. I retsvæsen og forvaltningens højere led blev sproget derimod efterhånden næsten ublandet tysk, også i de dansktalende områder. Tysk kirkesprog overfor dansk folkesprog var kun virkeligheden i Sydslesvigs landsogne. Gang på gang gav uoverensstemmelsen mellem folkesproget og kirkesproget her anledning til overvejelser. Flere biskopper og andre af kirkens egne mænd var opmærksomme på problemet. F.eks. foreslog biskop Jeremias Friedr. Reuss i 1757 i en afskedsbetænkning til Tyske Kancellis chef J. H. E. Bernstorff, at biskopembedet burde deles i to, et

for Slesvig og et for Holsten, for dansk var en uundværlig egenskab for den slesvigske tilsynsmand.²⁹ I oplysningstiden kunne flere præster se det »ufornuftige« i, at der var tysk kirke- og skolesprog i dansktalende sogne. I 1754 udtalte pastor Nissen i Uge: »Selvom vi er danske, foragtes vort modersmål sådan, at kirkesproget næppe i halvdelen af Tønder amt er dansk.« Eller det lød fra Aventoft 1796: »Det er en tåbelig ordning, at skønt ingen i menigheden taler eller forstår tysk, skal præsten dog prædike hver søndag på tysk.«³⁰

På regeringsplan var der dog ikke megen forståelse for sådanne klageråb. I 1661 blev menigheden i Hanved afvist, da den protesterede mod ansættelsen af en præst med utilstrækkelige dansk kundskaber, som biskop Klotz havde påtvunget sognet. Et bevidst ønske om at skade dansk stod dog ikke på Klotz' dagsorden. I Eskris i Sydangel foretrak han en præst fortrolig med dansk på grund af folkesproget i sognet.³¹ I flere tilfælde kvalte Tyske Kancelli dog anbefalinger til fremme af det danske sprog. I 1735 udstedte herskabet på Glücksborg en forordning om at indføre tyske gudstjenester hver 3. søndag i lyksborgske sogne på Sundeved. Menighederne protesterede, men kon-

Præstedragten har ændret sig gennem århundrederne. Efter reformationen blev datidens almindelige borgerlige dragt blandt gode borgerfolk og lærde, den fodlange kappe med pibekrave, lidt efter lidt fastlagt som det almindelige præsteornat. Pibekraven blev præsternes almindelige krave i Danmark og i hertugdømmerne indtil langt op i 1700-årene. Også i dele af Tyskland var den benyttet. I dele af det protestantiske Tyskland benyttedes dog også fra 1600-årene og fremefter en krave med to flipper, de såkaldte »mosetavler«. I Danmark og Slesvig og Holsten blev »mosetavlerne« meget populære hos præsterne i tiden ca. 1770-1830, hvorefter pibekraven igen fik overtaget. Kun i Tyskland forblev »mosetavlerne« det almindelige og blev fra 1800-årene enerådende i Preussen. »Mosetavlerne« blev derfor også båret af hovedparten af landskirkens præster i Sønderjylland fra 1864 til 1920, og benyttes stadig almindeligt i de protestantiske kirker i Tyskland. Kun i nogle af de gamle hansesæder, Lübeck, Hamborg, Lüneborg m.fl., benyttes endnu pibekrave. I 1920 kom pibekraven igen til Sønderjylland. Derfor er »mosetavlerne« i Danmark blevet tolket som noget typisk tysk, i modsætning til den »danske« pibekrave. Sådan kan forskellen dog ikke beskrives. Også i »tysk tid« bar enkelte tyske præster pibekrave, og mange danske præster bar »mosetavler« i årtierne på begge sider af år 1800. Et vue over en række præsteportrætter viser virkelighedens mangfoldighed. Øverst til venstre ses den gottorpske general-superintendent Jacob Fabricius den ældre, død 1640, med pibekrave, hvilket var det almindelige frem til 1770'erne. Derefter følger til højre generalsuperintendent J. G. C. Adler, død 1834 og i den anden række t.h. sognepræst Peter Kier i Østerløgum, død 1834, begge med »mosetavler«, som var almindelige på den tid. I midten til højre bærer pastor Hans Tonnesen i Aabenraa/Hoptrup, død 1935, »tysk« krave. Sådan var kraven for hovedparten af landskirkepræsterne fra 1864-1920. Men der var undtagelser. Nederst ses to afgjort tysksindede præster. Begge bærer de »dansk« pibekrave, til venstre provst Gøttig i Aabenraa, død 1904, og til højre Karl Niese i Flensborg, d. 1924. Fotos: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

gen stadfæstede i 1740 forordningen.³² Dette havde formelt-praktiske grunde, og forvaltningen kunne ofte også påberåbe sig folkets egen stemme. I Tønder udtalte pastor Prahl således omkring 1800, at folk ville modsætte sig forandring til dansk – »thi som de dårer de er, anser de en tysk prædiken for bedre og mere hellig end en dansk«. ³³

Et karakteristisk eksempel på problemstillingen var Adam Struensees holdning. Han var biskop i årene 1759-1791 og virkede energisk for at forbedre skolevæsenet og læreruddannelsen. Han lærte sig også dansk og kunne se, at der forelå et misforhold, såfremt der ikke var overensstemmelse mellem folkesprog og kirkesprog. Ved sin tiltræden anbefalede han for Angel, at gudstjenesten blev holdt i et for indbyggerne kendt sprog. Men generelt så han på sagen med bureaukraternes øjne. Der var behov for ensartethed. Overensstemmelse mellem skolesprog og kirkesprog var det ideelle. Hvor kirkesproget var tysk, måtte skolesproget også være det, uden hensyn til folkesproget, ellers blev præstens arbejde med ungdommens opdragelse i de kristne børnelærdomme vanskeliggjort. Der burde derfor indføres tysk skolegang for at sikre overensstemmelse med prædikesproget, hvor dette var tysk – det vil sige i hele Sydslesvig, altså også hvor folkesproget var dansk. Når skolesproget blev udelt tysk og læreren holdt op at bruge dansk, selv hvor folkesproget var dansk, ville man opnå, at eleverne fik bedre udbytte af den tyske konfirmandforberedelse og den tyske gudstjeneste, alt til gavn for oplæringen af folket i den rette kristentro. Menighederne skulle med andre ord indrette sig efter præsterne – ikke omvendt. Resultatet blev i 1768 et cirkulære til provsterne i Sydslesvig: tysk katekismusundervisning skulle indføres overalt, for på den måde at lette tilegnelsen af tysk konfirmandundervisning og tysk gudstjeneste.³⁴

Den moderne verden

Fra begyndelsen af 1800-årene, og i forstærket grad fra 1830'erne, trængte nye tanker om folk og stat sig frem. I løbet af århundredet kom de til at betyde en revolution af den gammelkendte verden. Kirken blev trukket ind i en folkelig-national kamp, den blev kampplads mellem nord og syd. Hvor kirken i grænselandet hidtil havde været en næsten selvfølgelig bro for kirkelige strømninger sydfra, blev der nu tale om forskelle mellem kirken i Danmark og kirken i Tyskland. Kirken blev mere front end bro.

Flere udviklingslinjer gav baggrund for, at nye modsætninger voksede frem.

For det første fremkom der nye synspunkter om *modersmålets betydning*. Hidtil var forholdet mellem folkets sprog og kirkens forkyndelse mest blevet set under en praktisk synsvinkel. Det gjaldt om at sikre, at folket tilegnede sig kirkens sandhed og budskab. Til den ende kunne det evt. komme på tale at vise hensyn til folkets sprog. Nu bredte sig den opfattelse, at sproget har en langt mere indgribende betydning – sproget er den faktor, hvorefter alt det øvrige må forme sig. I 1810 udstedte kongen et reskript, som gav forvarsel om, at fremtiden ville tillægge sproget ændret betydning. Hvor dansk var folkesprog, ønskede kongen, at tysk kirke-, skole- og administrationssprog skulle ophøre.³⁵ Det var et voldsomt indgreb i bestående forhold. De fleste provster var tyskuddannede, og de frarådede. I kancelliet gav et af medlemmerne, den senere regeringspræsident J.O.Fr. Spies, udtryk for forståelse af den nye moderne opfattelse: »Et folks dannelse sammenhænger på den inderligste måde med sproget. [...] Selv de højeste tanker, de religiøse som de sædelige, opfattes og tilegnes kun af folket i dets oprindelige sprog. [...] Hvis man påtvinger folket et fremmed sprog, bliver deres regelmæssige vækst afbrudt og den helligste arv fra forfædrene går tabt for efterkommerne.«³⁶ I kancelliet var en sådan vurdering dog nærmest revolutionær. Spies' kolleger hældede mest til at se sagen fra statsligt-administrative, ikke kulturelle synspunkter. Sprogreskriptet blev henlagt. De følgende årtier viste imidlertid, at sådanne tanker havde fremtiden for sig.

For det andet blev tiden fra omkring 1817 kendetegnet af fremvæksten af *kirkelige vækkelser*. Der skete et opbrud i de hævdundne kirkeretninger. Det gjaldt både Tyskland og Danmark. Tyskland oplevede en kristelig vækkelse, en patriotisk og moralsk rejsning og genfødsel af det tyske folk. En af banebryderne var den tyske evangeliske teolog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) i Berlin. I 1799 havde han udsendt sine berømte *Reden über die Religion*. Han var derved med til at forberede Tysklands genrejsning. I 1806 havde han udtalt det fængende opråb mod Napoleon: »Deutschland ist immer noch da«. Ved sådanne tiltag blev han den første politiske prædikant i stor stil. Han forkyndte Tysklands kald som protestantismens værner. Det var ethvert folks opgave at virkeliggøre sin side af det menneskelige for at bidrage sit til, at menneskeheden kan blive et sandt afbillede af guddommen. Kristendommen er derfor fædrelandskærlighed, kirken

må være national og forlange af sine medlemmer, at de føler sig som led i det nationale fællesskab.³⁷

Til Slesvig og Holsten kom disse tanker bl.a. gennem Kiel-præsten Claus Harms (1778-1855). Harms var født i Sydditmarsken. Fra 1816 var han præst og provst i Kiel. Allerede i studietiden blev han vakt af Schleiermachers *Reden über die Religion*. Hjemme i Holsten var Schleiermachers program med til at fremkalde et initiativ, som gjorde Harms til en betydningsfuld kraft i den hjemlige kirke. I 1817 udsendte han en række teser, som blev skelsættende. Til Luthers 95 teser føjede han 95 egne. Ud fra et ortodoks standpunkt kaldte han til opgør med oplysningstiden. Han vendte sig mod den rådende rationalisme og liberalisme. Der var brug for en tilbagevenden til Luther, til religiøs vækkelse byggende på folkeligt liv og folkesproget. I Harms' univers var folkesproget det plattyske.

Tanker og bevægelser af den art gik over hele Tyskland i disse år. Det må dog tilføjes, at Harms ikke brød med de bestående statsforhold i hertugdømmerne. Han var tilhænger af enevælden. Kongen var salvet af Gud til sit kald, og kirken skulle også efter vækkelse af en ny ånd forblive i det gammelkendte forhold til staten, den danske konge.³⁸

I hertugdømmerne fik de Schleiermacher-inspirerede holdninger stor betydning i den følgende tid. Nogle teologer stiftede bekendtskab med dem i studietiden, og efter nogle år sad der præster opdraget i Schleiermacher-Harms-ånden i mange af embederne i Slesvig. I 1848 havde 10 slesvigske præster studeret under Schleiermacher, hans prædikener var trykt og kendt. Disse præster var tyske af dannelse. De var præget af drømmen om genrejsning af den tyske nation. De følte sig knyttet til tysk kirkeliv, de fandt det naturligt, at Slesvig som del af Slesvig-Holstens landskirke måtte blive en del af en samlet tysk nationalkirke. Schleiermachers appel til tysk patriotisme førte til, at den slesvigske gejstlighed sluttede aktivt op bag den slesvig-holstenske bevægelse. Præsterne sympatiserede med slesvig-holstenismen, og da man nåede frem til 1848, støttede de oprøret.³⁹

Genfødselen af tysk kirkeliv kom ikke til at stå alene. Også Danmark oplevede et nybrud inden for kirken. Beslægtede tanker satte sig snart spor i Danmark, og her er Grundtvig den centrale skikkelse. I 1810 havde Grundtvig indledt sit opgør mod rationalismen. Han udsendte sin såkaldte »dimisprædiken« med den fængende titel: »Hvi er Herrens ord forsvundet af hans hus?« Her fordømte han for-

nuftsreligionen, kaldte til forståelse for modersmålets betydning og påpegede, hvordan der måtte være en livgivende forbindelse mellem kristendom og danskhed. Næsten fyndordsagtigt gav han udtryk for, at tonen i kirken i Danmark måtte være anderledes end i andre lande. I 1816 udtrykte han det i disse linjer i tidsskriftet *Dannevirke*: »Klokkeren i den danske Kirke/Det er Sagas klingre Skjold.«

Et sådant forhold mellem folket og kirken måtte få følger. I 1819 udtalte Grundtvig forudanende: »Spørger man, om jeg mener, strid kan undgås, da må jeg svare nej.«⁴⁰ Kirken måtte afspejle folkets sprog og ånd. Det var alene modersmålet i mund og bog, som kunne vække et folk. Før end kristendommen kunne blive rigtig forstået af et folk, måtte dets forkyndere have folkets modersmål fuldkommen i deres magt. Derfor måtte Slesvigs danske menigheder også have præster, der kunne prædike på dansk. Det kunne ikke ske ved, at en tysk præst oversatte sin prædiken til dansk og lærte den udenad. Ordet måtte lyde i det sprog, som præsten brugte i sin tanke, sin tale og sin bøn. »Det følger nemlig af sig selv, at da kristendommen altid vil tale til hjertet, og intet sprog går os til hjerte som vort eget modersmål, så må kristendommen, for at nå sin hensigt, forkyndes på modersmålet.«⁴¹ Det menneskelige var jordbunden, hvori det evige liv måtte plantes ind ovenfra gennem evangeliet. Men naturligvis måtte planten også tage form af den jord, hvor den skulle udfolde sig og virke. Derfor måtte kræves en *dansk* kristendom. Vel er Jesus den samme til evig tid, men det kristenliv, den kristendom han skaber, den er forskellig efter den folkeejendommelighed, der foreligger.⁴²

Disse tanker var på mange måder i slægt med den kirkelige vækkelsesbevægelse i Tyskland. I Danmark blev de udbygget med Grundtvigs tanker om frihed i kirken. Disse kom også frem, da sprogreskripterne i Sydslesvig kom til drøftelse omkring 1860. Her blev f.eks. fra dansk side anført, at en vej ud af problemerne kunne være at ansætte en dansk præst i hvertandet sogn og en tysk præst i hvertandet sogn. Det skulle så være muligt at løse sognebånd og at benytte udensogns præster.⁴³ Sådanne grundtvigske tanker kom til Slesvig med pastor C. C. Boisen i Vonsbæk fra 1844-48 og af N. L. Feilberg i Ullerup 1847.⁴⁴ Det grundtvigske frihedsbegreb og Grundtvigs syn på kirkelig orden skurrede dog i ørerne hos de fleste præster i Slesvig. Tonerne nordfra kunne mest af alt give næring til slesvigske præsters ønske om at holde Slesvig fri af indflydelse fra den danske kirke.

Fremvæksten af de nye kirkestrømninger i henholdsvis Tyskland

og Danmark betød, at kirken blev et stridsfelt mellem dansk og tysk. Der var nu tale om en kirkelig bevægelse nordfra, som også nåede frem til landet syd for Kongeåen. Men det var kun en svag strøm. Generelt var der frem til 1848 kun svag påvirkning nordfra. De afgørende strømme kom fortsat sydfra. I det kirkelige tidsskrift *Kirchen- und Schulblatt*, som var ordførende og kendt i de fleste præstegårde, blev der næsten ikke bragt oplysninger fra Danmark. Øjnene var rettet mod syd. I 1846 hed det f.eks.: »Vor landskirke er en del af den evangeliske kirke, eller nærmere af Tysklands evangeliske kirke.«⁴⁵

Alt dette, præsteflertallets påvirkning af en stærk kirkelig-national-folkelig vækkelse sydfra og den kun svage strøm af beslægtede, modsatrettede luftninger nordfra, gjorde, at der var lagt op til strid i kirkelige kredse. En stigende national modsætning anedes i horisonten. På den baggrund er det ikke overraskende, at *Kirchen- und Schulblatt* i 1848, da det kom til strid om kirkebønnen, kunne skrive: »Man spurgte ikke, om en gejstlig prædikede Kristus, den korsfæstede. Man spurgte kun om tysk eller dansk. Det var, jo længere mod nord desto mere, hovedsagen.«⁴⁶

Tiden 1864-1920

Det danske nederlag i krigen 1864 fik naturligvis følger for kirken. I 1864 blev den danskfødte Ulrik Sechmann Boesen afløst som biskop over Slesvig af slesvigeren Bertel Petersen Godt, og kirken indrettede sig efter de nye magtforhold. Kort efter sin indsættelse forordnede biskop Godt afholdelse af en »fredsfest« i alle kirker. Her lød budskabet: »Den for vort lands ret førte krig er lykkelig endt; vi må yde vort hjertes varmeste tak til den tapre preussiske og østerrigske armé og til de ophøjede monarker; men især må enhver from sjæl i landet føle dyb trang til at takke Gud.« I 1870 skulle præsterne i alle kirker bede for de tyske våbens sejr. I 1872 udtalte pastor E. W. Gardthausen i Ulkebøl ved afsløringen af det preussiske sejrsmonument på Dybbøl: »Dybbøl er den sten, Gud havde udskåret til grundsten for det tyske rige.«⁴⁷ På den måde fandt den officielle kirke nu sin plads som den preussiske stats loyale støtte, ganske som den tidligere havde været den danske stats støtte.

Efter indlemmelsen i Preussen skulle kirken finde sig til rette over for nye statslige myndigheder. En direkte indlemmelse i den preussiske kirke blev der ikke tale om. I Preussen var der i 1817 gennemført en

Forskelle i forvaltning, sprog og påvirkninger fra henholdsvis nord og syd medførte, at der blev forskelle i kirkelige traditioner nord og syd for Kongeåen. Det gjaldt også kirkens dåbshandlinger. I Slesvig blev hjemmedåb mere udbredt end nord for Kongeåen. De danske præster, som kom til Nordslesvig efter 1920, og til Sydslesvig efter 1945, så det derfor som en opgave at flytte dåben, så den igen kom indenfor menighedens og kirkens rammer. På maleriet *Die Taufe* fra 1903 har maleren Carl Ludwig Jessen fastholdt en hjemmedåb i Vestslesvig. Gengivet efter Ernst Schlee/S. Schoubye: Carl Ludwig Jessen. Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder 1976.

union mellem den lutherske og den reformerte kirke. En sådan union kunne ikke accepteres i Slesvig-Holsten. Her forblev kirken rent luthersk, og den blev ikke forenet med Preussens kirke. I stedet blev den lagt direkte under kultusministeriet i Berlin, med konsistoriet i Kiel som mellemed til myndighederne i Berlin. Den preussiske konge indtrådte i den danske konges sted som kirkens overhoved, *summus episcopus*. For at betone forskellen til Preussen, hvor der var gennemført en forening af den lutherske og den reformerte kirke, blev det nu fremhævet, at landskirken i Slesvig-Holsten var *evangelisk luthersk* – i dansk tid var det en selvfølge, at kirken var luthersk. Nu blev det fremhævet som et banner, som et værn mod den unerede kirke i Preussen.

I de følgende år gennemgik kirken en betydelig administrativ modernisering og demokratisering. I 1876 gennemførtes en ny kirke- og synodalordning med et selvstyre, som var mere vidtgående end i Danmark. I hvert sogn blev oprettet et valgt kirkekollegium og et kirkeforstanderskab, og for hvert provsti blev valgt en provstisynode,

som skulle føre tilsyn med de kirkelige og sædelige tilstande i provstiet, og som kunne indsende andragender til konsistoriet og fællessynoden for hele Slesvig-Holsten. Fællessynoden førte det overordnede tilsyn, behandlede indkomne forslag og medvirkede til kirkelig lovgivning. Lovskraft fik forslagene først efter stadfæstelse af kirkeregeringen. Kirken fik således et vist selvstyre, omend staten havde gode muligheder for at sætte sine politiske krav igennem over for kirken, også i nationale sammenhænge.⁴⁸

I danske fremstillinger er landskirken i preussisk tid ofte skildret som rent tysk. Det er imidlertid en noget ensidig betragtning af en meget kompliceret virkelighed. En af de afgørende kirkemænd i tiden under fremmedherredømmet var biskop Theodor Kaftan. Han var født i Løjt og virkede først som diakon i Aabenraa fra 1873 til 1880. Her havde han de danske gudstjenester som embedsopgave. Fra 1884 var han provst i Tønder, indtil han 1886 blev udnævnt til biskop. I dette vigtige embede sad han helt frem til 1917. For Kaftan var den rene lutherdom det overordnede mål. Al moderne liberal teologi var ham imod; kirkens opgave var rent religiøs, og kirken skulle i alle forhold, også i det nationale, være neutral. En væsensforskel mellem dansk og tysk kristendom så han ikke. Han så landskirken som det eneste bånd, som endnu forbandt danske med tyske.⁴⁹

Heri havde han ikke så lidt ret, for kirken blev det eneste offentlige forum, hvor det danske sprog fik lov at lyde nogenlunde uindskrænket i den nordlige del af Slesvig gennem alle fremmedherredømmets år. Kirken blev den eneste institution, der regnede med modersmålets ret. Ganske vist blev tysk straks i 1864 indført som kirkesprog i Sydslesvig. Sprogreskripterne, som i 1850'erne havde indført dansk skolesprog og blandet dansk-tysk kirkesprog i en række sogne i Mellemslesvig, blev nu ophævet og tysk indført næsten overalt. I Nordslesvig fik dansk derimod lov til fortsat at lyde i de fleste kirker. I 1864 forekom danske gudstjenester i 121 sogne. I 1914 var der 114 sogne med danske gudstjenester. Samtidig gik antallet af danske gudstjenester dog tilbage – med tiden indførtes stadig flere tyske gudstjenester i de enkelte sogne. I 1864 havde der været 102 sogne med rent dansk kirkesprog, i 1890 var der 69 sogne rent dansk kirkesprog, og i 1912 havde kun 26 sogne rent dansk kirkesprog.⁵⁰ I sogn efter sogn var der med andre ord indført få eller mange tyske gudstjenester.

Kirkeledelsen havde også øje for, at det danske folkesprog og de danske gudstjenester krævede særlig uddannelse af præsterne til

dansksprogede sogne. Præster til embeder i Nordslesvig skulle gennemgå præsteseminariet i Haderslev, oprettet 1870. Her fik kandidaterne bopæl i dansktalende familier, og de blev sendt en måned til København for at se på det kirkelige arbejde dér.⁵¹ Det styrkede deres forudsætninger for at virke i dansktalende sogne.

Også under fremmedherredømmet var de fleste præster i Nordslesvig i øvrigt født i landsdelen, omend de var tysksindede. Af 294 præster i Nordslesvig 1864-1920 var 172 født og opvokset i Nordslesvig, 21 stammede fra kongeriget.⁵² Landskirkens ideal var helsognspræsten, som kunne betjene både danske og tyske. Landskirken så det som sin opgave at forene danske og tyske i et område, hvor alle ville være lutheranere. For de fleste af præsterne stod det også klart, at det gjaldt om at holde den nationale strid ude af kirken. I 1909 oprettedes Der nordschleswigsche Pastorenverein. Her protesteredes mod al sammenblanding af forkyndelse og national kamp. Foreningen fik snart 57 medlemmer eller halvdelen af præsterne i Nordslesvig.⁵³

Den danske salmesang blev ikke glemt. I 1890 udkom *Evangelisk-luthersk Salmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig*. Bag denne fremragende salmebog stod en kommission ledet af biskopperne, først Berthel Petersen Godt og så Theodor Kaftan. Men motoren bag arbejdet var lensgreve Hans Schack på Schackenborg. Af salmebogens 624 salmer var 300 fra de gamle sønderjyske salmebøger, Grundtvigs salmer kom med i pænt udvalg. Salmebogen slog snart igennem overalt, trods nogen skepsis hos tyske præster, ikke mindst over for Grundtvigs salmer. »Der er so mange Fughle und so mange Blomster i den Salmebog« lød det – på grund af blomsterne hos Brorson og fuglene hos Grundtvig. De grundtvigske frimenigheder udarbejdede et tillæg, der udkom 1890 under navn af *Salmebog for Kirke og Hjem*.⁵⁴

Dansk vedblev således at lyde i kirkerne i Nordslesvig, og mange udsagn viser, at befolkningen langt hen ad vejen var tilfredse med forholdene. Det fremhæves, at præsterne optrådte med en særlig værdighed, deres prædikener var ofte præget af et gammeldags bibeldansk fremført med tyskpræget retorik og med megen salvelse. For befolkningen i almindelighed blev dette forstået som udtryk for den rette »hellighed«.⁵⁵ Samtidig fik kirken sine særlige traditioner. Hjemmedåben dominerede, og liturgien fik en særlig rig udformning i disse år. I mange sogne rådede et tillidsfuldt forhold mellem menighed og præst. Vel var præsterne som oftest tyske af uddannelse og sindelag, men det hindrede ikke, at de samtidig kunne udvise respekt

over for deres sognebørns danskhed.⁵⁶ Alt i alt fik landskirken i disse år et særpræg, som trods det danske sprog i hovedparten af Nordslesvigs kirker klart adskilte den fra kirken nord for Kongeåen.

Kirken syd for Kongeåen var sin egen, bygget på tradition og den egenartede sprogligt-nationale situation. Op mod dette egenliv trådte imidlertid to anderledes strømme. Begge kom nordfra. Den ene strøm forløb uden for statskirkens rammer. Det var *den grundtvigske bevægelse*, som fandt udtryk i de danske frimenigheder. Utilfredshed med de stadig flere tyske gudstjenester, med præsternes tyske sindelag og et andet kirkesyn præget af Grundtvig, førte mindre kredse af sønderjyder bort fra landskirken.⁵⁷

Det begyndte i Rødding. Her havde sognepræsten H. Sveistrup siden 1861 været en fremtrædende talsmand for Grundtvigs menighedssyn. Det førte til hans afsættelse i 1867. Men han fortsatte med at afholde gudstjenester i højskolens sal, indtil han 1870 flyttede til Vejen. I Rødding blev arbejdet derefter ført videre af læreren Cornelius Appel med møder i Svejstrups ånd og med talere nordfra, indtil der i 1874 kom forbud mod at udenlandske præster holdt møder. Det blev anledning til oprettelse af Rødding Frimenighed 1874 med Cornelius Appel som præst.

Eksemplet blev fulgt i Bovlund med en frimenighed 1879, i Haderslev tilsvarende i 1894, og derefter kom menigheder i Sundeved, Skærbæk, Visby og Aabenraa. I 1914 var der i alt 9 frimenigheder med 6 præster og et samlet medlemstal på ca. 2.000.

Alle disse grundtvigske frimenigheder måtte leve i et udpræget konfliktforhold til de tyske myndigheder. De kunne ikke få anerkendelse som kirkelige institutioner – nej, de blev betragtet som rent politiske påfund. På tysk side var der ingen forståelse for, at de danske ønskede deres egen præst – landskirkens præst prædikede jo på dansk. Der var heller ikke forståelse for et grundtvigsk inspireret ønske om frit at kunne vælge egen præst. Efter tysk orden herskede jo den opfattelse, at det enkelte menighedsmedlem var bundet til sit sogn og dets præst. En grundtvigsk præget frihed i præstevvalg var uforenelig med landskirkens orden.

Det førte til en lang række chikanepregede forholdsregler over for frimenighederne og deres medlemmer. Frimenighedspræsterne blev omtalt som »Sprecher«, talere, ikke præster. Bygningerne måtte ikke kaldes kirker. Når et medlem af en sognemenighed i landskirken ville slutte sig til en frimenighed, betragtede landskirken det som udmel-

delse af »kirken«, det kirkelige fællesskab som sådan, ikke blot af kirken som statsinstitution. De udmeldte blev nærmest betragtet som ikke-kristne. Det blev derfor forbudt landskirkepræster at begrave folk fra frimenighederne, klokkeringning blev forbudt ved frimenighedsmedlemmers begravelse, og i 1895 fastsatte et kirkegårdsreskript fra konsistoriet, at »talere« fra de grundtvigske frimenigheder ikke måtte fungere på kirkegårde. Enhver ceremoni for udtrådte af landskirken blev forbudt på landskirkens kirkegårde.

Den anden strøm var *Indre Mission*, som i højere grad fandt sit løb inden for landskirkens rammer.⁵⁸ Kristelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig blev stiftet i 1886, og var en omplantning af dansk Indre Mission til området syd for Kongeåen. Bevægelsen havde kun succes i Nordslesvig, hvor den hvervede for arbejdet med hedningemission, børneforsorg, diakoni og udgav bladet *Sædekornet* i et oplag, som i 1887 nåede 8000 eksemplarer.⁵⁹ Bevægelsen havde til formål at arbejde for både danske og tyske uden forskel. Derfor måtte indremissionærerne ikke give udtryk for deres nationale synspunkter. Guds Riges Fremme var det eneste formål. Denne neutralitet viste sig dog umulig at overholde. Især ungdomsarbejdet efter dansk mønster (KFUM og K) med J.M. Kylling som sekretær fra 1908 fik en tydelig dansk karakter. Dette førte derfor også til splittelse. Resultatet blev 1912 splittelsen mellem »Det Gamle Budskabs Indre Mission«, som udgav bladet *Det gamle Budskab*, og som søgte at lægge størst mulig afstand til det nationale – og Indre Mission, hvor der var større forståelse for verdens virkelighed, når det gjaldt den nationalpolitiske modsætning.

Alt i alt kan konkluderes, at den nationale modsætning gav øget interesse for det kirkelige liv. I årene fra 1898 til 1918 lå nadverbesøget i Nordslesvig set i procent af landskirkens medlemstal næsten dobbelt så højt som i Sydslesvig (1898: 63% og 29%; 1918: 35% og 22%). Tilsvarende var valgdeltagelsen ved kirkelige valg i Nordslesvig mindst det dobbelte af deltagelsen i Sydslesvig (f.eks. 1898: 13 og 8% af kirkeligt stemmeberettigede).⁶⁰ Heraf kan sikkert ikke udlæses en større kirkelighed i Nordslesvig. Snarere var der tale om en vis politisering af det kirkelige liv.

Genforeningskirken 1920

Ved genforeningen i 1920 stod en selvgroet landskirke syd for Kongeåen over for den danske folkekirke. Tilpasningen af kirkelivet i Søn-

DEN
SØNDERJYDSKE
SALMEBOG

KØBENHAVN
DET KGL. VAISENHUS' FORLAG
I KOMMISSION HUS P. HAASER & SØN
1926

Helt frem til 1953 var der forskelle på salmebøgerne i Danmark og i Sønderjylland. Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig fra 1890 betød et vældigt fremskridt for den danske salmesang. Salmebogen slog lidt efter lidt igennem i hele Nordslesvig, og den fik lov at leve en tid efter genforeningen. I 1926 dannede den udgangspunkt for en midlertidig salmebog for den genvundne landsdel. Efter biskop Ammundsens forslag fik den nye salmebog titlen Den sønderjydske Salmebog. Denne blev i 1953 afløst af Den danske salmebog. Først da blev der skabt ensartede salmebogsforhold i den danske folkekirke nord og syd for Kongeåen. Fotos: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

derjylland efter kongerigske traditioner var en opgave, som krævede megen indføling og forståelse. Til alt held fik Sønderjylland med biskop Valdemar Ammundsen den helt rigtige mand til at formidle dette kunststykke.⁶¹ Som biskop over Haderslev Stift 1923-36 stod det klart for Ammundsen, at kirkeskikkene fra kongeriget ikke straks kunne erstatte det hævdundne i Sønderjylland. Dansk kirkedåb kunne ikke straks afløse slesvigsk hjemmedåb, den rige slesvigske liturgi kunne ikke straks sættes til side for den mere puritanske danske liturgi, den danske salmebog gjorde ikke den nordslesvigske overflødig. For Ammundsen var tilmed den sønderjyske helsognspræst, præsten for begge nationale parter, det ideal, som tiden krævede.

Præstevalgene i 1920 bekræftede dette. Der var dengang i alt 106 præster i Nordslesvig. Heraf kom 46 præster på valg, og 39 blev genvalgt af menighederne. I alt 47 sognepræster fortsatte i Nordslesvig fra den tyske tid og ind i den danske.⁶² Sønderjylland blev derfor ikke delt mellem en dansk og en tysk kirke, og linjen fra tiden forud blev ikke brat afbrudt. Det mest radikale brud var vel den nye stiftsinddeling, hvor Sønderjylland blev delt på langs, så den vestlige del gik til Ribe, og Østsønderjylland sammen med området op til syd for Horsens blev et nyt Haderslev stift. Derved undgik man at danne en særlig sønderjysk kirke.

Valdemar Ammundsen var selv den allermest kyndige iagttager af udviklingen i disse år. I *Sønderjyllands Historie V* fra 1933 skrev han en fremstilling af kirkehistorien i perioden 1864-1920, som endnu den dag i dag er særdeles læseværdig. Han var ikke i tvivl om, hvad der burde være kirkens mål. Det måtte være at samle danske og tyske om evangeliet, ikke splitte mellem dansk og tysk. Men han måtte erkende, at det ikke altid lykkedes. Ammundsens dom om tiden under fremmedherredømmet var dristig, set fra en dansk vinkel. Det danske kirketilbud, de danske frimenigheder, skrev han, havde ikke kunnet forene danske og tyske i en fælles kirke. Og han fortsatte: »Var dette dog ikke det højeste mål, i en væsentlig ensartet befolkning, hvor alle ville være lutheranere? Æren og vanskeligheden ved denne omfattende tjeneste tilfaldt alene landskirken.«⁶³ Sådan skrev den danske genforeningsbiskop om den officielle tyske kirke under fremmedherredømmet. Den kirke, som af mange danske almindeligvis blev beskrevet som ensidigt tysk.

Dansk kirke contra tysk kirke – lutherske kirker i konflikt

Ammundsen ønskede forsoning – at evangeliet skulle være hævet over den nationale strid. Sådan gik det nu ikke. 1900-årene oplevede snarere en kulmination af modsætningen dansk-tysk i kirken. Mod-sætningerne var kommet klart frem under fremmedherredømmet. Der var bl.a. tale om en modsætning mellem på den ene side et dansk, friere kirkesyn, praktiseret af især de grundtvigske frimenigheder, og på den anden side et tysk kirkesyn, repræsenteret af landskirken, præget af et mere stift og formalistisk system. Dette parret med den konfliktfyldte politiske udvikling i grænselandet frem til midten af

1950'erne medførte, at modsætningen dansk-tysk kastede lange skygger ind over kirkerne og længe hindrede et harmonisk samspil mellem kirker, som i øvrigt havde samme bekendelse.

Modsætningen og dens sene afslutning træder mest klart frem, når man ser på udviklingen i Sydslesvig. Her havde Flensborg gennem alle år siden 1864 bevaret en særstilling.⁶⁴ Lige frem til 1920 blev danske gudstjenester bibeholdt i Helligåndskirken. De blev udført af én af landskirkens præster. Under de friere forhold efter 1920 var dette imidlertid ikke nok for medlemmerne af den danske kreds. Den kirkelige Flensborg-forening Kirkeligt Samfund ønskede nu efter 1920, ligesom frimenighedsfolkene i Nordslesvig havde gjort det under fremmedherredømmet, at den dansktalende landskirkepræst blev afløst af en præst, der ikke blot *talte*, men *følte dansk*. Man krævede »en præst som havde forståelse for os også i national henseende«, det vil sige en kongerigsk præst med tilstrækkelig forståelse for dansk menighedsliv. Dog ønskede man, at en sådan præst skulle virke inden for landskirken – ikke som frikirkepræst. Kun hvis kravet ikke blev imødekommet af landskirken, ville man i nødsfald oprette en frimenighed.

For landskirken og den hidtidige danske landskirkepræst ved Helligåndskirken, Thomas Matthiesen, forekom det dog ganske uberettiget at omplante rigsdanske skikke til Flensborg. Det ville være brud med traditionen, så meget mere som danske ifølge den allerede bestående ordning kunne betjenes inden for landskirkens rammer og i det danske sprog. Landskirken erklærede sig også villig til at tillade flere danske gudstjenester inden for landskirkens rammer eventuelt med en fra Nordslesvig tilflyttet præst. En kongerigsk præst kunne derimod ikke accepteres. En eventuel dansk frimenighed ville blive betragtet som politisk forening.⁶⁵

Denne uenighed endte i hårdknude. Da parterne ikke kunne finde hinanden, blev resultatet, at der blev oprettet en dansk frimenighed uden for landskirken: Den danske Menighed i Flensborg, stiftet den 13. maj 1921. Det skete i tilknytning til Dansk Kirke i Udlandet. Herudaf er i dag vokset Dansk Kirke i Sydslesvig.

Samlivet mellem denne danske nydannelse og den tyske landskirke blev i de følgende år præget af skarp konfrontation. Årsagen lå i et sammenstød mellem dansk og tysk kirkesyn. Landskirken åbnede ikke mulighed for praktisering af de kirkelige frihedsrettigheder, som var en selvfølge i det grundtvigsk prægede Danmark. Set med lands-

I dansk kirkearbejde i Sydslesvig efter 1920 kunne man møde flere forskellige holdninger til det nationale. Menigheden i Flensborg levede under mottoet »Eet er fornødent« og søgte at holde sig så neutralt som muligt. I Valsbøl derimod blev der praktiseret et kirkeliv af udpræget grundtvigsk-dansk karakter. Forskellen kan aflæses af inventaret i menighedernes kirkerum. For oven ses kirkesalen i Harreslev forsamlingshus 1930. Alteret præges af Kristusfiguren. For neden kirkesalen i Lorens Jepsens gård i Valsbøl. Her er en lille udgave af Thorvaldsens Kristusfigur på alteret overtonet af Dannebrog på væggen bagved. Fotos: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

kirkens øjne måtte en dansktalende landskirkepræst fuldt ud kunne tilfredsstille de danske ønsker. Begge kirker havde jo samme bekendelse, og hvis landskirkepræsten prædikede på dansk, måtte det være nok. Krav om en kongerigsk præst, der var fortrolig med kongerigske skikke, kunne derfor kun skyldes politiske motiver. Tysk lovgivning indeholdt tilmed ikke regler, som muliggjorde en særmenighed inden for landskirken. For landskirken var sognebåndet en selvfølge. Det enkelte menighedsmedlem var bundet til sin sognepræst – afvigelse krævede særlig tilladelse. Sognepræsten kunne tillade, at en »fremmed« landskirkepræst udførte embedshandlinger for ikke-sognebørn. Men den fremmede præst skulle i så fald melde tilbage til sognepræsten, når handlingen var udført, så handlingen kunne blive indført i sognets kirkebøger. Sognepræsten var ansvarlig for kirketugten – at menighedsmedlemmers børn blev døbt, at vielser kun blev foretaget for døpte og konfirmerede. Alt dette forudsatte en samlet kirkebogsføring. Det var ikke muligt at tillade en fremmed præst at udføre embedshandlinger for landskirkemedlemmer. Det var at »underminere vort fædreland og vor kirke«, som provst Sommer i Slesvig skrev 1923. Konsistoriet var modstander af, at danske præster fik tilladelse til kirkelige handlinger – det kunne mistolkes som om de havde ret til at betjene landskirkemedlemmer. Nok var samarbejde med præster af samme konfession ønskelig, men det var svært at nære tillid til de danske. Den danske kirke foretog »en notorisk sammenblanding af nationale og kirkelig interesser«, hed det fra landskirken i 1923.⁶⁶

Hertil kom det national-politiske konfliktstof. På tysk side ville man ikke se det berettigede i, at danske præster nu tiltrak medlemmer af de tyske menigheder, personer som tilsyneladende før havde følt sig hjemme i landskirken, og som oven i købet kun beherskede dansk mangelfuldt. Dertil var tyskerne dengang nærmest hudløse efter nederlaget 1918 og tabet af Nordslesvig, og de led hårdt under inflationstiden. Alt dette gjorde, at det blev så svært at finde en *modus vivendi* mellem dansk og tysk kirkeliv i Sydslesvig. Konfliktstoffet bestod næsten uændret helt frem til 1960'erne.

I 1924 blev der erklæret boykot af det danske kirkearbejde. Det blev foreskrevet, at danske og tyske præster ikke måtte optræde sammen, embedshandlinger af danske præster skulle ikke indføres i tyske kirkebøger, landskirkens præster burde undgå at benytte dansk ved embedshandlinger, og principielt skulle kirkerne være lukket for danske præster.⁶⁷

En vis lempelse kom i 1933 og blev udtrykt i en særlig kirkelig »nødfordordning«. Her hed det, at kirkeregeringen undtagelsesvist kunne ligestille præster uden for landskirken med landskirkens egne præster. Derved var åbnet mulighed for, at danske præster kunne få lov at udføre kirkelige handlinger overfor landskirkemedlemmer samt få adgang til at benytte kirkebygningerne. En sådan ret blev i 1933 givet den danske præst H.F. Petersen fra menigheden i Flensborg. Betingelsen var, at den danske præst skulle holde sig udelukkende til dansk. Han skulle ikke have lov til bruge tysk og derved at »hverve« blandt tysktalende. Ved embedshandlinger skulle han indhente »afmelding« hos sognepæsten, og der skulle meldes tilbage af hensyn til indførelse i kirkebogen.⁶⁸

Efter 1945 – konfrontation og nyt møde

Med disse indrømmelser fra landskirkens side overlevede det danske kirkearbejde i Sydslesvig naziårenes periode. I 1945 kom det store nybrud. Pludselig dukkede der over hele Sydslesvig ønsker frem om danske gudstjenester og danske præster. Kilderne fortæller om forbløffende deltagertal til danske gudstjenester – også på steder, hvor der hidtil ikke var holdt danske gudstjenester overhovedet.

Den 5. august 1945 deltog f.eks. 100 i dansk gudstjeneste i Sønder Brarup. Den 19. august 1945 var der 120 i Arnæs. Den 26. november 1945 80 i Aventoft, den 20. januar 1946 250 i Sønder Brarup, den 28. april 1946 250 i Rendsborg, og den 12. december 1946 80 i Arnæs. Forældre strømmede til kirke og lod deres allerede store børn døbe. Ægtefolk, som kun var blevet borgerligt viet på det kommunale personregister, Standesamt, søgte den kirkelige velsignelse hos den danske præst. Kun sjældent beherskede de nye kirkegængere i den danske kirke det danske sprog.

Dansk Kirke i Udlandet tog de pludselige kirkeønsker fra Sydslesvig alvorligt. Den 30. januar 1946 blev ønskerne udtrykt således fra Sydangel: »Angelboerne er meget religiøse og ivrige kirkegængere, og den danske kirkes hjertevarme, som ikke findes i den tyske kirke, har bevirket en stadig stigende tilgang til de danske menigheder. [...] Deltagerne forstår dansk og bliver ejendommeligt berørt, når en dansk præst taler netop på grund af den hjertevarme, som den tyske kirkes præster ikke giver udtryk for.«⁶⁹

Udtalelserne overbeviste ledelsen i Dansk Kirke i Udlandet om, at

Efter 1945 gennemgik dansk kirkeliv i Sydslesvig en vældig udvikling. Opbygningen af nye danske menigheder foregik som led i tidens nationale arbejde. Kirkelige og nationale symboler optrådte i nær alliance. Det kommer tydeligt til udtryk på dette billede fra en gudstjeneste i Maarkær skole i 1948. Dannebrog er altertavle, over alteret hænger kong Christian X's portræt. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

bevægelsen var ægte. Mange kirkeligt orienterede folk følte, at det nu måtte være det kristne Danmarks opgave at bringe den frelsende tro tilbage til Sydslesvig. Det afkristnede Sydslesvig skulle genvindes for troen. Derfor besluttede Dansk Kirke i Udlandet at udbygge sit arbejde i Sydslesvig. Når der blev ytret ønsker fra Sydslesvig om danske præster, skulle svaret fra Danmark være positivt.

Bag engagementet lå en grundtvigsk inspireret holdning, som vi mødte den ovenfor: »Det menneskelige er jordbunden, hvori det evige liv må plantes ind ovenfra gennem evangeliet, men hvoraf planten atter tager sin form, derfor må kræves en *dansk* kristendom. Den kristendom Jesus skaber er forskellig efter den folkeejendommelighed, der foreligger.«⁷⁰ Sydslesvig og sydslesvigerne blev opfattet som danske. Derfor måtte de have en dansk kristendom.

Resultatet var forbløffende. I løbet af kort tid skiftede den danske kirke i Sydslesvig helt udseende. I 1944 havde der været tre danske præster. I maj 1946 var tallet 11, og ved udgangen af 1946 havde Dansk Kirke i Udlandet accepteret 20 præstestillinger. I 1956 var der 24 danske præster, som holdt gudstjeneste omkring 100 steder. I 1969

fandtes 56 menigheder med tilsammen 6.000 medlemmer. I dag har Dansk Kirke i Sydslesvig 24 præster i 39 menigheder med omkring 6.600 medlemmer.

Udbredelsen af den danske kirke foregik således som en integreret del af den politisk-nationale nyorientering. Bag den danske kirke lå Grundtvigs syn: Til dansk folkelighed hører en særlig dansk kirke. Befolkningens ønsker og handlinger efter 1945 blev tolket derhen, at Sydslesvig oplevede en genfødsel af sin oprindelige danskhed. Og eftersom kirken efter dansk opfattelse er en uadskillelig del af dansk »folkelighed«, måtte en dansk kirke bringes til Sydslesvig.

Netop denne holdning gør det muligt at forstå den slesvig-holstenske landskirkes reaktion. Den levede stadig med den stive kirkeforfatning fra 1922. Den gav ikke plads til dansk kirkefrihed. Det gjorde en konflikt uundgåelig. Ifølge opfattelsen i landskirkens ledelse var sydslesvigerne tyske: De talte tysk. Desuden repræsenterede landskirken og den danske kirke samme trosbekendelse. De ønsker om et dansk kirkeliv, som blev fremsat af hidtil tyske sydslesvigere, kunne derfor kun være uægte: »Med missionærisk iver strømmer de danske præster og lærere over grænsen og indretter den ene danske gudstjeneste og den ene danske skole efter den anden – på tysk, da jo næppe nogen forstår dansk – og mener, at de udstrøer evangeliets sæd på en tjenlig jord, som vil bringe god frugt; hvilken frugt? At landet bliver dansk! Det, der foregår her, er den sammenblanding af nationalisme og evangelium,« udtalte præses for landskirkens kirkeledelse, Wilhelm Halfmann, i juli 1946. Landskirken kunne ikke acceptere en fri afgørelse af den enkelte. »Hvis Gud har skabt os som tyske, så er vor skæbne dermed fastlagt«, erklærede fællessynoden i september 1946.⁷¹ Landskirken havde oplevet en tysk kristendom under nazitiden. Nu gjaldt det for kirken om at holde sig fri af det nationale faldgrube – hævdede man fra tysk side.

Af disse grunde blev »nydanskernes« kirkeønsker afvist som politiske og ikke-kirkelige. F.eks. afviste kirkebestyrelsen for Christkirche i Rendsborg den 21. juni 1946 med følgende begrundelse et andragende fra Sydslesvigsk Forening om overladelse af kirken til danske gudstjenester: »1) fordi dette andragende ikke er fremsat af en kirkelig organisation eller forening, men af en politisk forening; 2) fordi den planlagte foranstaltning trods det kirkelige anstrøg tjener politisk propaganda; 3) fordi der ikke foreligger behov for en dansk gudstjeneste i Rendsborg, da medlemmerne af Sydslesvigsk Forening besid-

der tilstrækkeligt tysk sprogkendskab til at deltage i tysk gudstjeneste.«⁷²

Med disse udtalelser viste landskirken, at også dens holdning entydigt blev præget af nationalpolitiske overvejelser. F.eks. udtalte den tidligere biskop i landskirken Eduard Völkel i 1946, at landskirken i den foreliggende situation skulle vise sig som en tysk kirke i kamp for folk og fædreland: Til en protestantisk kirke hørte en stærk binding til sit eget folk. »En tysk kirke, som uden kamp overlader tyske medlemmer til danskerne, forbryder sig mod alle ti bud, begyndende med det første bud«, advarede han.⁷³

Kort sagt: Begge lutherske kirker var spundet ind i det nationale. På dansk side foregik et kirkearbejde udsprunget af en politisk bevægelse og som en naturlig følge af den sammenhæng mellem kirke og folk, som præger dansk opfattelse. På tysk side var der ikke forståelse for de danske ønsker om fri udfoldelse. Det danske kirkearbejde blev tolket udelukkende som nationalt inspireret og som en trussel. Derfor blev kirkerne i disse år mere front end bro. Bro kunne de først for alvor blive, da det nationale grænseproblem blev løst fra midten af 1950'ere. Hovedtrinnene på den vej var følgende:⁷⁴

1947: danske præster i Sydslesvig blev ligestillet med landskirkens præster, men det måtte ske inden for rammerne af den tyske kirkelov. De danske præster blev forpligtet til udelukkende at bruge dansk i kirkerne, og de skulle overholde landskirkens ordninger, når de foretog embedshandlinger for medlemmer af landskirken. De måtte respektere det tyske begreb »kirketugt«.

1948: den danske kirke foreslår at danne en valgmenighed indenfor landskirken. Det blev afvist fra tysk side, fordi lovgivningen ikke gav mulighed for en sådan ordning.

1950: landskirken anbefaler som modforslag den danske kirke at danne en frimenighed uden for landskirken. Men det kunne danskerne ikke gå med til, da medlemmerne ikke var villige til at træde ud af landskirken. Den danske kirke var endnu ikke moden til en sådan selvstændighed. Derefter blev ligestillingen af de danske præster trukket tilbage.

1955: landskirken udsteder en lov om brug af dansk ved gudstjenester og embedshandlinger. Loven var tænkt som en imødekommende gestus. 1955 er året for udstedelsen af Bonn-København-erklæringerne. Men den danske kirke valgte ikke at gøre brug af loven. Den kunne ikke acceptere bestemmelserne om overholdelse af landskir-

kens orden og forbudet mod at benytte tysk. Loven gav ikke den ønskede frihed.

I de følgende år arbejdede de to kirker herefter mere eller mindre ved siden af hinanden uden officiel kontakt. Først i 1960'erne var afspændingen mellem folk i almindelighed og mellem præsterne i særdeleshed nået så vidt, at forudsætningerne for en aftale var til stede. Økumeniske tanker bredte sig, grænsekampen gik ind i en ny fase. Det tyske krav om overholdelse af en bestemt kirketugt, en bestemt kirkelig orden, syntes ikke længere uomgængeligt for yngre præster. I 1968-69 fandt disse tendenser udtryk i lovgivning. Kirkeloven »Zur Regelung der Zusammenarbeit mit der dänischen Kirche in Südschleswig e.V.« af 15. november 1968 var båret af samarbejdets ånd. Det blev en lov udstedt efter forhandling mellem begge parter – ikke et tysk diktat. Den danske kirke skulle ikke indrette sig uden for landskirken, men virke i samarbejde med den. Dens præster blev anerkendt, sognekirkerne blev stillet til dens rådighed, de danske præster blev ikke bundet til kun at anvende dansk sprog, dansk ritual kunne frit benyttes. Eneste krav var, at præsterne skulle præsenteres for biskoppen ved tiltrædelsen, og de skulle tage hensyn til landskirkens ordninger, når de udførte embedshandlinger for medlemmer af landskirken.⁷⁵

Denne sidste bestemmelse var en reminiscens af gammel tysk lovgivning og fremkaldte kritik fra danske præster. De mente, at loven ofrede dansk frihed og bandt dem til landskirkens orden. Da den danske part godkendte loven, fremhævedes derfor næsten som en advarsel, at man kun ville tage hensyn til landskirkens orden, så vidt det var foreneligt med folkekirkens ordninger. Heldigvis viste det sig, at forbeholdet knap nok var berettiget. Lovens ord var nemlig ikke udtryk for et behårdt ønske om at fastholde gamle normer. De stod der mest for at berolige kritikere på tysk side. Den tyske biskop Alfred Petersens reaktion over for de danske forbehold blev derfor meget afslappet. Han fandt det »helt i orden«. Det var i sandhed en ny liberal indstilling! Dermed var anslået en tone, som beskyttede nyordningen mod skibbrud. Den kunne blive fyldt med reelt liv. Langt om længe havde de to parter accepteret hinandens eksistens – front var afløst af bro.

Udviklingen siden da peger i følgende retning: På begge sider af grænsen er der fri udfoldelse for det evangelisk lutherske kirkeliv. Enhver kan frit vælge, hvor han helst vil gå hen. Det er måske endda

i dag sådan, at den tyske kirke praktiserer den største frihed – f.eks. når det gælder hvad præster kan ytre sig om, eller hvad kirker kan bruges til. De to kirker er i dag for alvor blevet bro – fordi vi i det store og hele er kommet ud af en tid, hvor det nationale var et problem. Den ene part kan uden frygt give plads for den anden, og behøver ikke frygte for at blive løbet over ende. Kirkerne er ikke længere gidsler af det nationale – men kan samle sig om det egentlige. Kirken og kirkerne i grænselandet har virkelig tilbagelagt en lang vej, siden den lutherske kirkeordning blev indført i årene fra 1528 til 1542.

Artiklen er en omarbejdet udgave af forfatterens foredrag *Sønderjylland som front og bro – lutherske kirker mellem dansk og tysk*, holdt i Haderslev 12. august 2003 på konferencen »Christian III. Haderslev og reformationen 1536. Brud og kontinuitet«. Seminaret blev gennemført i samarbejde mellem Haderslev Stift og CVU Sønderjylland.

NOTER

1. Jørgen Larsen: *Sønderjyllands Kirkehistorie*, 1946, s. 55-57.
2. *Ibid.* endvidere H. V. Gregersen: *Af Slesvig stifts historie indtil 1850*, i: *Dansk præste- og sognehistorie X*, 1977-85, s. 12-16. J. Skovgaard i *Slesvigs delte bispedømme*, 1949, s. 54.
3. J. Skovgaard, 1949 s. 121.
4. *Sønderjyllands Historie* bd. 3, 1941 s. 220 og 224. Lars N. Henningsen: *Ensted sogns historie*, 1987, s. 75.
5. Lars N. Henningsen: *Jubelfesterne 1749 og 1760. Konge- og statsdyrkelse under enevælden*, i: *Sønderjyske årbøger 2000* s. 37.
6. J. P. Bang: *Kristendom og nationalitet*, 1900, s. 103.
7. *Citeret efter Holger Hjelholt i Sønderjyllands historie* bd. 3, s. 363.
8. Alex Wittendorf: *På Guds og Herskabs nåde*, Gyldendal og Politikens Danmarks historie bd. 7, 1992, s. 245.
9. H. Hejselbjerg Paulsen i: *Slesvigs delte bispedømme*, 1949 s. 143.
10. *Slesvigs delte bispedømme*, 1949 s. 66ff, 144.
11. *Slesvigs delte bispedømme*, 1949 s. 85-119 samt Otto Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra reformationen til 1864*, 1-3, 1932.
12. Asger Nyholm: *Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen*, 1980 s. 66 og s. 115-123.
13. Benito Scozza: *Ved afgrundens rand. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 1992, s. 121-125. Hal Koch: *Danmarks kirkehistorie gennem tiderne*, 1944, s. 75f.
14. J. Skovgaard i *Sønderjyllands Historie* bd. 3, s. 108-110.
15. *Ibid.*, s. 110-118, endvidere H. F. Petersen i *Sydslesvig gennem tiderne*, 2, 1949, s. 765-769.
16. J. Skovgaard, i: *Slesvigs delte bispedømme*, 1949 s. 87-89.
17. C. F. Allen: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig*, 1, 1857 s. 119-121. J. Skovgaard, i: *Sønderjyllands Historie* bd. 3, s. 120 og 148.
18. J. Skovgaard, i: *Slesvigs delte bispedømme*, 1949 s. 94-99.
19. *Ibid.* s. 104-119.
20. Johannes Pedersen, i: *Den danske kirkes historie* bd. 5, 1951. Hal Koch: *Danmarks kirkehistorie gennem tiderne*, 1944 s. 84.
21. Jørgen Larsen: *Sønderjyllands kirkehistorie*, 1946 s. 80-87.
22. H. Hejselbjerg Paulsen: *Oplysnings-tiden i hertugdømmerne*, i: *Sønder-*

- jydske Aarbøger 1933, 1934, 1935, 1936 og 1938.
23. Bjørn Kornerup i Den danske kirkes historie bd. 5, 1951 s. 396-409.
  24. Anders Malling i Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 310. Jørgen Larsen: Sønderjyllands kirkehistorie, 1946 s. 94.
  25. Bjørn Kornerup i Den danske kirkes historie bd. 5, 1951 s. 409. Holger Hjelholt i Sønderjyllands historie bd. 3, s. 462-465. Jørgen Larsen: Sønderjyllands kirkehistorie, 1946 s. 95.
  26. H. V. Gregersen i Slesvig og Holsten før 1830, 1981 s. 239 og 250f.
  27. Sønderjyllands Historie bd. 3 s. 382. H. Hejselbjerg Paulsen, i: Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 226.
  28. Sønderjyllands Historie bd. 3 s. 310. Günter Weitling i Sct. Nicolai kirke i Aabenraa, 2002 s. 67.
  29. J. Skovgaard i Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 113.
  30. H. Hejselbjerg Paulsen i Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 218f.
  31. H. Hejselbjerg Paulsen i Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 229. H. F. Petersen i Sydslesvig gennem tiderne, 2, 1949 s. 769f.
  32. C. F. Allen: Det Danske Sprog i hertugdømmet Slesvig, 1, 1857 s. 189-199. Jørgen Larsen: Sønderjyllands Kirkehistorie, 1946 s. 76. Sønderjyllands Historie bd. 3 s. 383.
  33. Citeret efter Troels Fink i Sydslesvig gennem tiderne, 1, 1946 s. 324.
  34. Allen: Det danske sprog i Hertugdømmet Slesvig, 1, 1857, s. 283. J. Skovgaard i Slesvigs delte bispedømme, 1949, s. 114-116. Sønderjyllands historie bd. 3 s. 480. H. F. Petersen i Sydslesvig gennem tiderne, 2, 1949 s. 773f.
  35. Sønderjyllands Historie bd. 4, s. 57.
  36. Ibid. s. 60.
  37. Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850, 1980 s. 51.
  38. Asger Nyholm: Om Claus Harms og hans indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv, i: Sønderjyske årbøger 1970 s. 1-86. Samme: Slesvigske gejstlige, 1980 s. 49.
  39. Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige, 1980 s. 54-63.
  40. Citeret efter Sønderjyllands Historie bd. 4 s. 126.
  41. Citeret efter Frode Beyer: Det kristelige og det nationale. I: Front og Bro, 8. årgang, 1957-58 s. 190.
  42. Valdemar Ammundsen, i: Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 336.
  43. J. P. Bang: Kristendom og Nationalitet, 1900 s. 59.
  44. Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige, 1980 s. 81.
  45. Ibid. s. 61.
  46. Ibid. s. 177.
  47. Valdemar Ammundsen, i: Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 319, 328 og 335.
  48. Ibid. s. 358-361.
  49. Valdemar Ammundsen, i: Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 362-364. Henry Petersen i Dansk Præste- og Sognehistorie X s. 48-58.
  50. Valdemar Ammundsen, i: Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 382. H. P. Hansen: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig, i: Sønderjydske Aarbøger 1897 s. 138-164. N. Hansen: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig, i: Sønderjydske Aarbøger 1913 s. 161-252.
  51. Valdemar Ammundsen i Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 369f.
  52. H. Hejselbjerg Paulsen i Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 159.
  53. Hans Schultz Hansen: For kejser og rige. - Den nye hjemmetykskhed 1871-1914 i Lars N. Henningsen (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år, 2003, s. 213.
  54. Anders Malling i Slesvigs delte bispedømme, 1949 s. 322.
  55. Valdemar Ammundsen, i: Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 370.
  56. Thade Petersen i Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, bd. 1, 1938 s. 76.
  57. Vald. Ammundsen i Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 336-347.
  58. Valdemar Ammundsen i Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 391-405.
  59. Thade Petersen: Kirken og menighedslivet i Franz v. Jessen: Haandbog i det slesviske Spørgsmaals Historie 1900-1937, bd. 1, 1938 s. 88.
  60. Thade Petersen i Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgs-

- maals Historie 1900-1937, bd. 1, 1938 s. 88.
61. Frode Beyer: Valdemar Ammundsen. Liv og virke, 1954. Urban Schrøder i Dansk Præste- og Sognehistorie X s. 61-66.
  62. Urban Schrøder i Dansk Præste- og Sognehistorie X s. 69.
  63. Valdemar Ammundsen i Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 372.
  64. Johann Runge: Der lange Weg zur Gründung einer dänischen Gemeinde in Flensburg, i: Flensburg 700 Jahre Stadt, Bd. 1, 1984 s. 158-179.
  65. Lars N. Henningsen: Kirke og folk i grænselandet. Dansk kirke i Sydslesvig 1921-1996, 1996 s. 17-30.
  66. Ibid. s. 49f.
  67. Ibid. s. 51f.
  68. Ibid. s. 91.
  69. Lars N. Henningsen, 1996 s. 146. Same: Kirkeliv og identitet, Dansk Kirke i Sydslesvig 1945-2000, i: Jørgen Kühl (red.): En europæisk model? Iinstitut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 2002, s. 265-280.
  70. jvfr. ovenfor note 42. Vald Ammundsen, i: Sønderjyllands Historie bd. 5 s. 336.
  71. Lars N. Henningsen, 1996 s. 190f.
  72. Lars N. Henningsen: Kirkeliv og identitet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1945-2000, i: Jørgen Kühl: En europæisk Model? IFG, 2002, s. 275.
  73. Kurt Jürgensen: Die Stunde der Kirche, Neumünster 1976 s. 205.
  74. Lars N. Henningsen, 1996 s. 199-213.
  75. Ibid. s. 252.

Folkeafstemning og fødevareforsyning

Ernærings- og forsyningsforhold i det slesvigske afstemningsområde 1918-20

af MORTEN ANDERSEN

Opløsning af statslige tilhørsforhold og politiske styreformer skaber et politisk magttomrum, som kan blive kritisk, hvis autoriteternes fald får indflydelse på fødevareforsyningen. Det var tilfældet i det slesvigske afstemningsområde i perioden oktober 1918 til juni 1920, hvor en international kommission overtog den daglige administration, herunder fødevareforsyningen. Fødevare-mangel, smughandel og valutaspekulation besværliggjorde opgaven, men fødevareforsyningen måtte på ingen måde få indflydelse på afholdelsen af frie og retfærdige afstemninger i Slesvig. Fødevareforsyningen fra Danmark gav anledning til det tyske skældsord »Speckdänen« om folk, der stemte dansk af materielle grunde. Men spørgsmålet er, om fødevareforsyningen fra Danmark eller den manglende ditto fra Tyskland vægtede mest, da det nationale tilhørsforhold kom til afstemning.

Den tyske krigsøkonomi havde i krigens fire år totalt omformet den daglige administration på alle områder. Det fik afgørende betydning for forsyningsituationen i Slesvigområdet efter oktober 1918. At fødevaremangel blev et problem i det krigsførende Tyskland, skyldtes manglende forberedelse på en langvarig krig. Da krigen brød ud i august 1914, taltes der i Tyskland om »sommerudflugten til Paris«. Den tyske generalstabskommando forventede, at krigen højst ville vare ni måneder. Af den grund blev det ikke anset for nødvendigt at inddrage landbruget og fødevareindustrien i krigsforberedelserne. Marneslaget i september 1914 gjorde disse krigsplaner til skamme. Krigen var nu en stillingskrig, som man måtte forudse ville vare betydelig længere end forventet. De tyske myndigheder måtte derfor genoverveje forsyningsituationen. Efter at England i november 1914 indledte søblokaden, også kaldet »hungerblokaden«, og afskar Tyskland fra livsvigtig import af kunstgødning og kraftfoder, blev det tyske samfund et mangelsamfund. Produktiviteten i landbruget faldt dra-

stisk på grund af manglen på kraftfoder, kunstgødning og ikke mindst arbejdskraft efter indkaldelse af mange landmænd til militæret. Tysklands politiske og militære ledelse reagerede med at centralisere og udbygge krigsernæringsvæsenet.¹

Centralisering og totalmobilisering

Allerede i august 1914 blev eksport af levnedsmidler og fodring med brødkorn forbudt. I efteråret 1914 blev der indført maksimalpriser og rationeringer på fødevarer som brødkorn og kød. Den 25. november 1914 oprettedes det almennyttige selskab, Kriegsgetreidegesellschaft, med det formål at sikre hæren og civilbefolkningens forsyning med brødkorn. Selskabet blev delt op i lokale afdelinger og fik den 17. december 1914 statslig koncession på indkøb af brødkorn ved landbruget. Fra januar 1915 skulle Kriegsgetreide-selskabet modtage 60% af brødkornshøsten i hver kreds. Kommunalforbundene skulle fordele og udligne afleveringsmængderne blandt større og mindre ejendomme. Disse kommunalforbund bestod af kredsene og dens kommuner og var en slags bedrift bestående af kommunale produktionsafdelinger. Kommuneforstanderne blev tildelt rollen som virksomhedsledere i det, der kunne minde om et kollektivbrug. Udover at sørge for inddrivelse og aflevering af brødkorn skulle kommuneforstanderne lede fordelingen af menneskelig og maskinel arbejdskraft mellem bedrifterne. De resterende 40% brødkorn til kredsens eget forbrug blev fordelt af enten Kriegsgetreide-selskabet eller Kommunalforbundet. Det sidste tilfælde krævede, at kredsen blev udnævnt til selvforsyningsøkonomi, »Selbstwirtschaft«.²

Hvad angik den lokale forsyning vedblev kredsene og kommunalforbundene at spille en væsentlig rolle under hele krigen. Men den statslige regulering af det tyske krigsernæringsvæsen blev stadig mere centraliseret. På samme måde som Kriegsgetreide-selskabet monopoliserede kornhandelen blev der dannet offentlige selskaber, der tog sig af kvæghandelen, smørhandelen og kulhandelen. I juni 1915 blev de lokale almennyttige Kriegsgetreide-selskaber afløst af et statsligt centralt Reichsgetreidestelle, og i maj 1916 samledes hele krigsernæringsvæsenet under Kriegsernährungsamt i Berlin.³ Med udnævnelsen af Hindenburg og Ludendorff til den øverste hærledelse i august 1916 og lanceringen af Hindenburgprogrammet med krav om totalmobilisering af det tyske samfund, kulminerede centraliseringen

Tysk postkort med rationeringskort fra 1. verdenskrig. Med tiden blev alle fødevarer i Tyskland rationeret under krigen. Som postkortet syrligt kommenterer var det ofte lettere at erhverve rationeringskortene end selve fødevarerationerne. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

af den tyske krigsøkonomi. Et Krigsamt med generaløjntant Groener i spidsen blev nedsat med det formål at samle hele den tyske krigsøkonomi fra landbrug og ernæring til krigsindustri under ét tag.⁴

I 1916 slog høsten fejl. Vinteren 1916-17 blev siden betegnet som Kålrabivinteren, fordi roer var eneste tilgængelige fødevarer. Reaktionen på den fejlslagne høst var øget kontrol af landbrugsproduktionen. I januar 1917 blev der på provinsniveau oprettet Kriegswirtschaftsämter og på kreds niveau Kriegswirtschaftsstellen. Begge institutioner stod direkte under Groeners Krigsamt. Kriegswirtschaftsamt var øverste instans i alle krigsøkonomiske anliggender i provinsen og blev ledet af en militær embedsmand i samarbejde med overpræsidenten for provinsen. Kriegswirtschaftsamt's opgave var at sørge for tilvejebringelse og fordeling af bedriftsledere, arbejdere, arbejdsheste, maskiner, og brændstof samt forvaltningen af jernbanenettet og trans-

portspørgsmål.⁵ Kriegswirtschaftstelles opgaver var de samme som Kriegswirtschaftamts blot på kreds niveau. Først og fremmest skulle Kriegswirtschaftstelle sørge for indbringelse af høsten i 1917. Kriegswirtschaftstelle bestod af den lokale landråd samt 4-8 lokalt landbrugssagkyndige. Kommunalforbundene bibeholdt deres opgaver lokalt, men stod under Kriegswirtschaftstelles myndighed.

Tysklands sammenbrud

I 1917 tog de sociale og politiske uroligheder i krigens Tyskland til.⁶ Urolighederne hang sammen med de stærkt stigende priser. Hindenburgprogrammet havde forøget den statslige efterspørgsel på industriproduktionen betragteligt og tillod samtidig arbejdslønningerne at stige på grund af manglen på arbejdskraft og frygten for social uro. Det skabte en løn- og prisspiral, der sammen med den tyske rigsbanks dækningsløse krigsfinansieringspolitik førte til en stadig stigende inflation. De fastsatte maksimalpriser på fødevarer tog ikke del i prisstigningerne. Det betød, at landmændenes udgifter snart oversteg indtjeningen. Det sorte marked, hvor indtjeningen var betydelig bedre, blev derfor mere og mere attraktivt. Sidst i 1917 blev sortbørshandelen så omfattende, at det officielle distributionssystem kom på sammenbruddets rand. Tilliden til det statslige distributionssystem undermineredes totalt. Det tyske samfund splittedes og demoraliseredes, og en følelse af at være uretfærdigt ramt af krigsøkonomien bredte sig i alle samfundslag.⁷

I september 1918 var grænserne for Tysklands ydeevne nået. Den nye tyske regering under Max von Baden bad 4. oktober 1918 præsident Wilson om våbenstilstand med udgangspunkt i præsidentens 14 punkter for en europæisk fredsløsning. Wilson accepterede dog kun en betingelsesløs kapitulation, hvilket fik den tyske hærledelse til at overveje genoptagelse af krigshandlingerne. Løbet var imidlertid kørt for Tysklands militære ledelse. Ludendorff tog sin afsked, og kejseren abdicerede. En politisk revolution tog nu sin start, men blev snart kontrolleret af det tyske socialdemokrati SPD. Den 9. november 1918 udråbte Philip Scheidemann republikken Tyskland i Berlin, og den 11. november 1918 underskrev finansminister Mathias Erzberger våbenstilstandsaftalen med ententemagterne.⁸

Det var med en våbenstilstand på præsident Wilsons præmisser i ud-sigt, at de dansksindede nordslesvigeres leder H. P. Hanssen den 23. ok-

Papirindsamling i Flensborg 1917. I 1917 blev mangelsituationen i Tyskland alvorlig og erstatningsvarer af enhver art dukkede op i handelen. Blandt andet blev papir anvendt som beklædning af mangel på tekstiler, hvorfor der fandt papirindsamlinger sted i Flensborg. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tober 1918 stillede krav om en løsning af det slesvigske spørgsmål på grundlag af den nationale selvbestemmelsesret i den tyske rigsdag. Nønlende godkendte den tyske udenrigsminister Solf dette krav overfor H. P. Hanssen den 14. november. 16.-17. november afholdt den nordslesvigske vælgerforening tilsynsrådsmøde på Folkehjem i Aabenraa, hvor et stort flertal stod bag ønsket om en folkeafstemning i Nordslesvig med en grænse syd om Tønder og nord om Flensborg og med mulighed for sognevis afstemning syd for denne linie. Gennem den danske regering blev det slesvigske spørgsmål herefter rejst overfor ententemagterne på fredskonferencen i Paris i foråret 1919.⁹ Slesvig var dermed gået ind i en statsretslig overgangsperiode.

Demobilisering, prisstigninger og smughandel foråret 1919

Den militære reguleringsøkonomi havde omsluttet hele det tyske samfund ned til mindste detalje under krigen. Men efter oktober 1918 var respekten for statslige autoriteter i Tyskland på retur. Det gjaldt

også i Slesvigområdet, hvor det nationale spørgsmål virkede i samme retning. De dansksindede nordslesvigere, der havde været under fremmedherredømme siden 1864, kunne endelig løsne deres frygt for de preussiske myndigheder.

Fødevarerforsyningen var stadig i de tyske myndigheders hænder. Under revolutionen i november 1918 blev der dannet soldater- og arbejdersråd, som blandt andet havde fødevarerforsyningen som arbejdsområde. Rådene havde dog haft så relativt kort en levetid, at de aldrig fik afgørende indflydelse på fødevarerensituationens karakter. Revolutionens hurtige uddøen og SPD's overtagelse af magten betød, at det tyske krigsøkonomisvæsen foreløbig blev opretholdt. Reguleringerne, rationeringerne og maksimalpriserne kunne ikke ophæves uden videre. Således skrev lederen af Kriegswirtschaftsamt Slesvig-Holsten til samtlige Kriegswirtschaftstellen i provinsen den 11. november 1918: »Krigsamt-staben meddeler hermed, at af hensyn til levnedsmiddel- og kulforsyningen samt demobiliseringen skal tjenesten opretholdes i fuld omfang, herunder også de enkelte Kriegswirtschaftstellen.«¹⁰

Mens ententens statsledere forhandlede om fredstraktaten i Paris i foråret 1919, koncentrerede Tyskland sig om demobiliseringen af sine soldater. Det gik ikke stille af, og perioden januar til april 1919 var præget af voldsomme uroligheder og mange strejker i de tyske storbyer og kulminedistrikter, hvor hjemvendte soldater krævede deres gamle arbejde tilbage. Det lykkedes i nogen grad den tyske regering at genindsætte mange af de hjemvendte soldater i deres gamle arbejde, men prisen var stigende lønninger.¹¹ Det betød, at inflationen fortsatte med uformindsket styrke, og at sortbørshandelens priser fulgte trop i samme eller stærkere styrke.

I Slesvigområdet forstærkedes denne udvikling af forventningen om overgangen til dansk styre og økonomi. Den mere værdifulde danske kronemønt blev i løbet af foråret 1919 indført som måleenhed for handel med ejendomme og spredte sig efterhånden til enhver form for handel. Det trak både priser og lønninger op. Landmændene fik det problem, at mens de måtte sælge deres afgrøder til de fastsatte maksimalpriser i tyske reichsmark, krævede landarbejderne deres lønninger udbetalt i danske kroner. Smughandelen, som allerede var kraftigt udviklet under krigen, tog nu voldsomt til, da landmændene her kunne få langt højere priser for deres produkter. Myndighederne havde derfor store vanskeligheder ved at indhente det afleveringspligtige korn og kvæg.

»Grænsekiosk« ved Bajstrup, Kongedågrænsen 1919. Nord for Kongedågrænsen fandt sønderjyderne alle de varer, der var utilgængelige i Tyskland. I 1918-19 tog grænsetrafikken til, og egentlige grænsekiosker blev etableret som her i Bajstrup. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Samtidig gav Nordslesvigs forventede overgang til dansk styre anledning til betydelig økonomisk spekulation. I foråret 1919 oplevede Nordslesvig en invasion af tyskere og tyske firmaer. Fra 1. januar til 1. oktober 1919 etablerede 65 firmaer sig i Haderslev by, heraf kun 5 danske. Omkring 4.000 nye tilflyttere pressede ejendomspriser i vejret. I Aabenraa var 40 nye firmaer tilmeldt handelsregistret i perioden fra 1. oktober 1918 til 1. juli 1919, i Sønderborg 32. Indlån i de Nordslesvigske banker steg fra 132 millioner mark i december 1918 til 287 millioner mark i december 1919.¹² Det var tysk kapitalflugt fra finansminister Erzbergers skatteprogram og spekulation i den kommende valutaregulering, der her sås udfoldet. Samtidig tog trafikken over den nordlige grænse til Danmark til. For 10 pfenning kunne personer, der boede nær grænsen, købe endagspas til Danmark. Det blev udnyttet til at gøre store indkøb af ellers utilgængelige varer, som efterfølgende kunne sælges med god fortjeneste i Nordslesvig. Dertil kom, at mange nordslesvigere optog kronelån i Danmark, for med den værdifulde kronemønt at afløse deres gæld i tyske mark. Der blev optaget lån på den konto for omtrent 60 millioner kroner i 1919.¹³

Kronelånene og den organiserede smughandel var stærkt medvirkende til at forvride forholdet mellem det officielle og det reelle prisniveau. 14. juli 1919 var der arrangeret storstrejke og fællesmøde på torvet i Haderslev af de samvirkende fagforeninger, som protesterede mod de høje fødevarerpriser og smughandelen. Samme dag blev et tolvmandsråd nedsat i Haderslev af de to socialdemokratiske partier, kommunisterne og Sønderjysk Arbejderforening med henblik på at skride til handling mod den stadig forværrede ernæringsituation. Arbejderen Peter J. Møller skriver om dette udvalg og tilstandene i Haderslev i foråret 1919 i sine erindringer om tiden 1914-40: »Levnedsmiddelkrisen var akut, og det hjalp kun lidt, at et nedsat tolvmandsråd, der havde noget i retning af politimyndighed, drog rundt til egnens bønder og beslaglagde svin og andre næringsmidler. [...] I Haderslev prægedes tilværelsen af strejker og uro, og så selvfølgelig forventningerne om den folkeafstemning, der skulle bestemme landsdelens fremtid. [...] Respekten for autoriteterne var rejst samme vej som kejseren. Sortbørshandel og smugleri hørte til dagens orden. Vareknapheden ramte hårdt og allermest dem, der havde mistet alt, hvad de ejede, og hvor manden var gået til i krigen. Og mens nogle fejrede store orgier, fandtes den mest udprægede fattigdom i mange små hjem.«¹⁴

H. P. Hanssen og ernæringsforholdene i afstemningsområdet

Landråd von Löw i Haderslev modtog den 26. juli 1919 meddelelse om, at Kriegswirtschaftstelle Haderslev skulle nedlægges og kredsudvalget overtage dets opgaver. Meddelelsen kom fra den preussiske indenrigsminister via overpræsidenten i Kiel.¹⁵ Dermed blev landråderne og kredsudvalgene igen øverstansvarlige for kredsens forsyningssituation. Det må også noteres, at reguleringssystemet fortsat blev opretholdt. Rationeringer, maksimalpriser og tvangsafleveringer udgjorde stadig kernen i det officielle ernæringsvæsen. Reichsgetriedestelle, Viehhandelsverein og kommunalforbundene eksisterede fortsat, selvom handelen udenom institutionerne var omfattende.

I maj 1919 indtrådte H. P. Hanssen som minister i det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender på opfordring af statsminister Zahle. Formålet var både praktisk og politisk. H. P. Hanssen skulle med sit store kendskab til sønderjyske forhold hjælpe regeringen med at forberede Nordslesvigs genforening med Danmark, men også

Minister for sønderjyske anliggender H. P. Hanssen. (1862-1935). Som minister juni 1919 til marts 1920 udrettede H. P. Hanssen et stort arbejde for genforeningens praktiske udførelse. Også forsyningsituationen i afstemningsområdet fik H. P. Hanssens opmærksomhed. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

sikre den radikale regering rygdækning for sin grænsepolitik. Polemikken om den nye grænses beliggenhed blev med H. P. Hanssens indtræden i den radikale regering kraftig skærpet, og H. P. Hanssen måtte tage mod mange øretæver fra Flensborg-fløjen i den nordslesvigske vælgerforening.¹⁶ Ikke desto mindre fik det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender udrettet et stort arbejde omkring de praktiske forhold ved genforeningen. Intet emne undgik ministeriet og dets to medarbejders opmærksomhed, heller ikke ernærings- og forsyningsituationen i afstemningsområdet.¹⁷

Afstemningsrådets ernærings- og forsyningsituation lå H. P. Hanssen meget på sinde i hans tid som minister, hvilket ses af hans store engagement i sagen. H. P. Hanssen har formentlig betragtet fødevaremangel og sult som problemer, der kunne medføre sociale uroligheder i afstemningsområdet og i værste fald forhindre afstemnin-

gernes afholdelse. Det var derfor vigtigt, at afstemningsområdet blev tilstrækkelig forsynet med fødevarer i afstemningstiden. Men der var også en anden problemstilling i afstemningsområdets fødevarerforsyning, der kunne få uheldige følger for det nationale spørgsmåls afgørelse. Hvor skulle forsyningerne komme fra, og hvem skulle betale? Afstemningsområdets forsyning kunne blive udnyttet i den nationale valgkamp, og det ville svække afstemningernes legitimitet alvorligt. Her lå måske den største fare. Tyskland var i forvejen særdeles kritisk indstillet til afstemningerne og ville benytte enhver lejlighed til at rejse spørgsmålstejn ved afstemningernes legitimitet. Det har formentlig også været en del af H.P. Hanssens overvejelser. Slesvigspørgsmålet skulle nu, én gang for alle, afgøres, og det måtte ernærings- og forsyningsforhold ikke forpurre.

Det skulle imidlertid vise sig ganske vanskeligt at holde ernærings- og forsyningsforholdene i afstemningsområdet skarpt adskilt fra både danske og tyske nationale interesser. Således kunne minister H.P. Hanssen den 10. juli 1919 overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, der var nedsat som rådgivende organ omkring lovgivningen ved Nordslesvigs indlemmelse i Danmark, berette, at både Haderslev og Sønderborg kredse ville løbe tør for brødkorn, før den nye høst i august kunne fylde lagrene op. Ministeren havde derfor via det danske ernæringsråd sørget for, at der ville blive sendt brødkorn til Haderslev fra Danmark på kredit til efteråret. Den tyske regering havde på grund af den tiltagende inflation forbudt udførsel af reichsmark, hvilket nødvendiggjorde kreditten til Haderslev. Lignende arrangementer måtte gennemføres i de andre kredse. Desuden var der opstået problemer med kultilførslen fra Tyskland. Gasværker, elektricitetsværker og mejerier stod uden kul og måtte indstille driften. Ministeren havde her arrangeret, at kultilførsler fra Tyskland beregnet for Danmark i stedet blev bragt til Nordslesvig.¹⁸ Afstemningsområdets forsyninger kunne på den måde sikres ved tilførsler fra Danmark. Men lå der ikke netop en konflikt med princippet om adskillelse af forsyning og national politik her?

Den internationale kommission CIS

Fredstraktaten fra Paris var blevet offentliggjort den 7. maj og underskrevet af Tyskland – om end i protest – den 28. juni 1919. Resultatet af traktaten blev for Slesvigs vedkommende to folkeafstemninger. Én

en-bloc-afstemning i området ned til en linie syd om Tønder og nord om Flensborg, og én distriktsvis afstemning i Mellemslesvig. Til at gennemføre afstemningerne blev Commission internationale de Surveillance du plebicité au Schleswig (CIS) nedsat.¹⁹ Kommissionen skulle udover at gennemføre afstemningerne også stå for den daglige administration af området. Dertil kunne kommissionen om fornødent erstatte tyske myndigheder og lade sig bistå af tyske og danske rådgivere, valgt blandt den stedlige befolkning. Afgørende var det, at kommissionen kun havde almindelig forvaltningsmyndighed. Tyskland beholdt sin suverænitet over afstemningsområdet, indtil en ny grænse var fastlagt. Det skulle blive årsag til en del tekniske vanskeligheder i forbindelse med Nordslesvigs overgang til dansk styre.²⁰ Formand for kommissionen blev den britiske gesandt i København Sir Charles Marling. Frankrig valgte også sin gesandt i København Paul Claudel til medlem, mens Norge valgte telegrafdirektør Thomas Hefte og Sverige landshøvding i Gøteborg Oscar von Sydow. Sekretær for kommissionen, vel at betragte som femte medlem, blev englænderen Charles Brudenell-Bruce.

I august 1919 samledes medlemmerne af den internationale kommission i København for at forberede sig på afstemningen og administrationen. Der blev udarbejdet et reglement for afstemningerne, og embedsmænd og rådgivere blev udpeget. H.P. Hanssen og det midlertidige ministerium lå fra start i tæt dialog og samarbejde med CIS. Ernæringsforholdene var en af de første berøringsflader mellem CIS og det midlertidige ministerium, og i august 1919 forsøgte de to parter at udarbejde en model for forsyningsforholdene i afstemningstiden.

Selvforsyning og kompensation

H.P. Hanssen kunne den 20. august 1919 overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg berette, at en deputation fra Flensborg havde været hos ham for at tale om ernæringsforholdene. Deputationen havde udtalt frygt for, at når CIS overtog styret, ville fødevarerpriserne stige til kroneniveau. Det ville betyde priser 2-3 gange så høje som de nuværende. Deputationen havde derfor foreslået, at de tyske rationeringer og maksimalpriser blev opretholdt til fordel for forbrugerne under CIS' styre. Dette synspunkt kunne H.P. Hanssen tilslutte sig. Men han mente også, at basale livsfornødenheder som kød, brød, smør,

margarine og gryn skulle tilføres fra Danmark. I så fald ville der opstå et tab i forhold til indkøbet af danske varer til kronepriser. I Versailles-traktaten var det blevet fastlagt, at omkostningerne ved CIS' administration af afstemningsområdet skulle deles ligeligt af Danmark og Tyskland. Det måtte også gælde for forsyningerne til afstemningsområdet og udligningen af det omtalte tab skulle således deles af Danmark og Tyskland. H. P. Hanssen havde talt med flere medlemmer af CIS, der også kunne tilslutte sig opretholdelsen af de tyske rationeringer og maksimalpriser. I praksis skulle kommunalforbundene købe fødevarer i Danmark og sælge disse videre til de nordslesvigske forbrugere til tyske maksimalpriser. Kommunerne skulle så efterfølgende have erstatning for det opståede tab. H. P. Hanssen bad udvalget om mandat til at forhandle med CIS og de tyske myndigheder om en sådan løsning, hvilket blev ham givet.²¹

Landråd Böhme fra Tønder kreds blev i august 1919 udpeget til den tyske regerings repræsentant overfor den internationale kommission. Böhme var dermed også repræsentant i spørgsmålet om ernæringsforhold sammen med den af Tyskland i april 1919 udnævnte statskommissær for Slesvig, Adolf Köster. Den 29. august berettede H. P. Hanssen overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, at han med landråd Böhme havde opnået en foreløbig aftale om gensidige leveringsforpligtelser, som skulle godkendes af det preussiske indenrigsministerium og det stående udvalg for kredsudvalgene i Sønderjylland. Aftalen indebar, at afstemningsområdet blev selvforsynende med brødkorn og samtidig fritaget for at aflevere brødkorn til Reichgetreidestelle. Derimod skulle afstemningsområdet aflevere kvæg til Viehhandelsverein efter det gennemsnit, der leveredes over hele Tyskland med fradrag af kvæg til afstemningsområdets eget forbrug. Til gengæld ville Tyskland forsyne afstemningsområdet med sukker og kul i hele afstemningsperioden. Det ville, sagde H. P. Hanssen, være en særdeles fordelagtig ordning, da man for et forholdsvist lille antal kvæg ville få sikkerhed for kul- og sukkerforsyning.²²

Med forslaget blev selvforsyning med brødkorn og kvæg som kompensation for kul for første gang præsenteret som hovedprincipper i afstemningsområdets forsyning. Ideen om selvforsyning og kompensation som grundlag for en ordning kan meget vel være udviklet gennem det midlertidige ministeriums samarbejde med CIS. Ministeriet og CIS havde en fælles interesse i at holde ernærings- og forsynings-spørgsmålet adskilt fra nationale interesser i afstemningsområdet,

hvilket netop var formålet med selvforsyning og kompensation. Men det var langt fra uden problemer at nå til en gensidig anerkendelse af dette princip og senere også at få ordningen til at fungere efter hensigten. H.P. Hanssens forslag om tilførsel af fødevarer fra Danmark til afstemningsområdet skulle i praksis vise sig bedre egnet til at opfylde afstemningsområdets forsyningsbehov. Til gengæld havde denne løsning problemer med den nationale neutralitet.

Varebeslaglæggelser

Den internationale kommission skulle, som i alle andre forhold, finde en neutral position mellem de danske og tyske synspunkter omkring forsyningssituationen. Det skulle blive en svær balanceakt. Toldgrænsen blev et ømtåleligt problem for CIS, fordi toldgrænseforholdene hang nært sammen med suverænitetsforholdene i afstemningsområdet. Som omtalt beholdt Tyskland den egentlige suverænitet over afstemningsområdet indtil den formelle grænsenotifikation den 15. juni 1920, mens CIS havde almindelig forvaltningsmyndighed. På forespørgsel af H.P. Hanssen havde CIS tidligt afvist, at der kunne indføres toldfrie varer fra Danmark i afstemningstiden. Toldgrænsen ville forblive ved Kongeåen, indtil Danmarks overtagelse af administrationen af hensyn til den fortsatte tyske suverænitet og Tysklands anerkendelse af CIS. Det betød også, at fødevarer fra Danmark ikke uden videre kunne tilføres afstemningsområdet. Der lå ellers, ifølge H.P. Hanssen, varelagre ophobet i Kolding med henblik på indførsel til Nordslesvig, hvor de fleste varelagre var tomme. De tyske myndigheder var af en anden opfattelse.

I slutningen af august 1919 beslaglagde tyske myndigheder flere varelagre i Nordslesvig med den begrundelse, at de var samlet med henblik på senere fordelagtige danske salgspriser. H.P. Hanssen skrev den 30. august 1919 til formanden for CIS, Charles Marling, om sagen. Der kunne være tale om spekulationsophobning i de tilfælde, hvor varelagre tilhørte tyske firmaer, der var tilflyttet Nordslesvig. Men også hos den hjemmehørende handelsstand havde beslaglæggelserne fundet sted. Det var ifølge H.P. Hanssen ikke rimeligt, da handelsstanden nu engang havde behov for fyldte varelagre. Han bad derfor CIS om at reagere og hindre beslaglæggelserne. Marling svarede samme dag. Den tyske gesandt i København, von Neurath, havde i en skrivelse til den danske udenrigsminister Scavenius anført, at beslag-

læggelserne var rettet mod »hamstrere« og ikke mod den normale hjemmehørende handel. Charles Marling havde tillid til den tyske regerings hensigt, men mente, at de embedsmænd, der udførte beslutningen, beslaglagde mere end tilsigtet.²³

Charles Marling har givetvis henvendt sig til den tyske statskommissær Köster, da denne ifølge Aabenraa-avisen *Hejmdal* henvendte sig til H.P. Hanssen mandag den 1. september 1919 for at drøfte beslaglæggelserne. H.P. Hanssen var denne dag til møde på Folkehjem i Aabenraa med fællesrepræsentationen for Handelsforeningen i Nordslesvig. Et udvalg fra fællesrepræsentationen og H.P. Hanssen blev enige med statskommissær Köster om, at beslaglæggelserne af varelagre hos den i Nordslesvig hjemmehørende handelsstand skulle ophøre, og at de allerede beslaglagte varer skulle frigives. Derimod skulle beslaglæggelser fra firmaer, der havde bosat sig i Nordslesvig siden 1. oktober 1918 ikke frigives.²⁴ Påstanden om vareophobning var bestemt ikke uden realitet, men var et reelt problem i de områder af Tyskland, der enten var besat eller stod overfor en ændring af stats-tilhørsforhold.²⁵ Adolf Köster havde med rette sat ind overfor dette fænomen for at forhindre spekulative gevinster ved overgangen til Danmark. Men hvornår var der tale om hamstring med henblik på økonomisk gevinst ved overgangen, og hvornår var der tale om at handelstanden blot holdt sine varelagre tilstrækkeligt fyldte med henblik på regulær salg til befolkningen? Beslaglæggelserne var på den måde et eksempel på, at forsyning og nationale interesser var svære at holde adskilt i den statsretslige overgangsperiode.

Mødet i Flensborg 4. oktober 1919

Som omtalt var H.P. Hanssen den 1. september 1919 til møde på Folkehjem i Aabenraa med fællesrepræsentationen for handelsforeningen. Her deltog også Fælleslandboforeningens bestyrelse, kredsudvalgene for de nordslesvigske kredse og hovedbestyrelsen for Sønderjysk Arbejderforening. Formålet var en drøftelse af Nordslesvigs forsyning med fødevarer og livsfornødenheder samt toldspørgsmålet og indførselsreglerne i den tid, CIS skulle administrere området. På mødet blev man enige om at rette en henvendelse til CIS med anbefalinger til forsyningsordningen. For det første blev det anbefalet, at landbruget fortrinsvis leverede produkter til afstemningsområdet, og kun sydpå i mængder svarende til leveringen af kul, sukker og

byggematerialer fra Tyskland. For det andet blev det anbefalet, at levnedsmidler skulle leveres fra Danmark til nordslesvigske forretninger til danske rationeringspriser. Varetilførslen fra Danmark skulle fortolde efter normale satser og ikke med krav om betaling i guld, som Tyskland krævede. Vigtigst var det, at indførsler til afstemningsområdet ikke blev gjort afhængig af de tyske myndigheder.²⁶ Ønskerne blev fremlagt for CIS i en henvendelse fra det midlertidige ministerium den 6. september 1919. Ministeriet anbefalede samtidig, at der blev optaget forhandlinger med de lokale tyske myndigheder om forsyningsituationen. Senere i september foranledigede det midlertidige ministerium nedsættelsen af en 5-mandskommission med ernæringsituationen i afstemningsområdet som arbejdsfelt. Kommissionen bestod af de af CIS designerede amtmænd A. Karberg, Sønderborg, redaktør Kresten Refslund-Thomsen, Aabenraa og grev O.D. Schack, Tønder, samt tandlæge J. Schmidt fra Haderslev og professor i fysiologi ved Landbohøjskolen og medlem af det danske ernæringsråd og statens brødkornsadministration Holger Møllgaard.

Den 4. oktober 1919 blev et møde mellem 5-mandskommissionen, det midlertidige ministerium og lokale tyske myndigheder arrangeret af CIS. Mødet fandt sted i Flensborg og fra tysk side deltog statskommissær Köster, flensborgske senatorer, de fem nordslesvigske landråder og repræsentanter fra Provinzial Fettstelle i Kiel. Sidstnævnte institution havde ansvar for distributionen af fedtstof i provinsen. Som repræsentant for CIS deltog det svenske medlem Oscar von Sydows sekretær konsul Lundgreen.

Det viste sig, at kredsene Haderslev, Sønderborg, Aabenraa og Tønder på hver deres måde kompenserede landmændene økonomisk for forskellen mellem tyske og danske maksimalpriser for at tilskynde afleveringerne til kredsene. De kielske ernæringsmyndigheder kritiserede disse ordninger skarpt, men 5-mandskommissionen fastholdt, at hvis ikke landmændene blev økonomisk kompenseret, ville afleveringspligten aldrig blive opfyldt. Aftalen blev derfor at lade de enkelte kredse administrere afleveringer til kredsenes eget forbrug på den mest hensigtsmæssige måde.

Landråderne havde til mødet medbragt talmateriale fra de enkelte kredsers ernæringsadministrationer. Ved en sammenholdning af dette talmateriale blev deltagerne enige om, at afstemningsområdet producerede tilstrækkeligt med fødevarer til både at forsyne sig selv og til at sende sydpå som kompensation for kul, sukker og bygningsmateri-

Professor i fysiologi ved Landbohøjskolen og ernæringsrådgiver for CIS Holger Møllgaard (1885-1973). Marten Refslund Poulsen, Boulund, skrev i sine erindringer om professoren: »Møllgaard var en elegant og beslutsom herre, der vel hørte på vore meninger, men så sagde han, hvorledes det skulle være. Og han havde evne og magt«. Portræt fra 1936. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

aler. Der fandtes et ugentligt overskud på 390 stykker kvæg af 600 pund, som kunne udføres til Tyskland. Ligeledes kunne der udføres 36.000 pund smør ugentligt fra afstemningsområdet. Denne udførsel ville i tyske maksimalpriser svare til to millioner mark om måneden. Problemet var, at alene afstemningsområdets månedlige kulforbrug udgjorde en værdi af tre millioner mark, hvortil kom forbrug af sukker og byggematerialer. Det var således ikke muligt at udføre så mange varer fra afstemningsområdet, som der var behov for varer fra Tyskland. Alligevel enedes deltagerne om, at kompensationsmetoden kvæg og smør for kul og sukker var en ønskelig ordning. De ovennævnte udførselsmængder, 390 stykker kvæg og 36.000 pund smør om ugen, blev derfor fastholdt. Som kontrolinstans for denne kompensationsordning skulle der oprettes et fælles Ernæringsråd under CIS' myndighed. Rådet skulle have en rådgivende funktion i ernæringssspørgsmål overfor CIS og landbrugstekniske rådgivere tilknyttet rådet i hver kreds. Rådet skulle desuden bestå af lige mange danskere og tyskere.²⁷ Når deltagerne kunne enes om denne ordning, var det fordi princippet om selvforsyning og compensation var en national neutral løsning. Ingen befolkningsgrupper blev særligt begunstiget ved ordningen, og samtidig kunne ordningen ikke udnyttes i den nationale propaganda. Derfor kunne også CIS stå inde for ordningen.

Der var imidlertid for mange løse ender i aftalen, ikke mindst det ulige kompensationsforhold. Alle leveringer blev modsat hensigten stort set indstillet efter den 4. oktober.

Professor Holger Møllgaard og 5-mandskommissionen

Årsagen til at kvægafleveringerne fra afstemningsområdet til de tyske myndigheder blev indstillet, var blandt andet markkursens meget voldsomme fald i efteråret 1919. Forholdet mellem de tyske maksimalpriser og den kronepris, landmændene kunne få på det sorte marked, blev dermed endnu større. Incitamentet til at beholde kvæg og brødkorn, indtil Nordslesvig var blevet dansk, var derfor stort, særligt da overgangen forventedes at blive gennemført umiddelbart efter afstemningerne først i 1920. Af samme årsag blev der også bragt kvæg fra Sydslesvig til Nordslesvig. Først og fremmest skyldtes indstillingen af kvægafleveringerne, at Viehhandelsverein af ukendte årsager ikke inddrev kvæget. Tyskland holdt til gengæld også kulleleverancerne tilbage. Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse havde siden foråret 1919 ikke fået tilført tilstrækkeligt med kul. Det gav problemer for elektricitetsværker, mejerier og produktionen i det hele taget. På den baggrund tog det midlertidige ministerium og H.P. Hanssen initiativ til en konference om levnedsmiddelspørgsmålet i København den 5.-6. november 1919 med deltagelse af repræsentanter for den danske regering og 5-mandskommissionen. Sidstnævnte påtog sig i den anledning at udarbejde et nyt forslag til en ordning af levnedsmiddel- og forsyningsadministrationen i afstemningsområdet under CIS.²⁸

Professor i fysiologi Holger Møllgaard blev med sin ekspertise hovedkraften i 5-mandskommissionens arbejde og siden i afstemningsområdets forsyningsadministration som sådan.

Det midlertidige ministerium havde udpeget professor Møllgaard til 5-mandskommissionen og så ham også gerne i det ernæringsråd, man havde ønsket oprettet på mødet den 4. oktober. Problemet med professor Møllgaard var, at CIS' rådgivere skulle findes i den hjemmehørende slesvigske befolkning. Det gav de tyske myndigheder anledning til at modsætte sig professor Møllgaards udnævnelse til rådet. Sidst i november 1919 anerkendte de tyske myndigheder dog Møllgaard som dansk repræsentant i afstemningsområdets ernærings- og

forsyningsadministration. Professor Møllgaards rapporter og indberetninger til CIS og de danske myndigheder er et centralt kildemateriale til denne bihistorie om folkeafstemningen i Slesvig 1920.

Levnedsmiddelkonferencen 5.-6. november 1919

Professor Møllgaard var bagmand til forslaget om ordning af levnedsmiddeladministrationen, som 5-mandskommissionen fremlagde på levnedsmiddelkonferencen den 6. november 1919. I forslaget blev kerneproblemet i afstemningsområdets forsyningssituation beskrevet i klare ord: Problemet var de uforenelige interesser hos henholdsvis forbrugere og producenter. De tyske maksimalpriser måtte opretholdes af hensyn til forbrugerne. Men de tyske maksimalpriser betød også, at landmændenes incitament til at sælge deres produkter på det sorte marked til langt højere priser var meget stort. 5-mandskommissionen foreslog derfor, at den danske stat efterbetalte landmændene differencen mellem tyske og danske priser på brødkorn, når Danmark overtog administrationen. Dog kun for det korn, der var afleveret før administrationsovertagelsen og endnu ikke var brugt. Desuden måtte kredsenes lokale levnedsmiddelordninger bestå indtil den danske overtagelse af administrationen. På den måde kunne der tages hensyn til både forbrugere og producenter.

Med hensyn til kvæg-for-kul-ordningen var det, som omtalt på mødet den 4. oktober, ikke muligt at udføre tilstrækkeligt med fødevarer fra afstemningsområdet til Tyskland til at udligne værdien af kul- og sukkertilførsler fra Tyskland. Her pegede 5-mandskommissionen på den mulighed, at Danmark trådte hjælpende til og kompenserede Tyskland for kulleverancerne med korn eller margarine. Afstemningsområdet måtte så vidt muligt opretholde sin selvforsyning med fødevarer og altså ikke sende større mængder fødevarer sydpå. Indtil videre måtte den gældende kompensationsordning mellem Tyskland og afstemningsområdet opretholdes, men forhandlinger mellem den danske og tyske regering om kompensationer her i mellem måtte snarest optages. Forslaget krævede en bevilling fra den danske stat til at efterbetale de nordslesvigske landmænd for deres afleverede brødkorn. Bevillingen lød på 1,5 millioner kroner, hvis der regnedes med en periode på tre måneder til dansk overtagelse af administrationen. Grundlæggende kunne bevillingen og tilførslerne fra Danmark løse de største forsyningsproblemer, mente 5-mandskommissionen.

Et vigtigt punkt i forslaget var også, at der skulle sættes ind overfor smughandelen over Kongeåen og Lillebælt ved øget grænsepatuljeringsring.²⁹ Udvalget knyttede nogle bemærkninger til forslaget, hvori det blev påpeget at: »under hensyn til, at samtlige repræsentanter stærkt fremhævede, at der herskede den største lovløshed i afstemningsområdet, specielt med hensyn til forordningen vedrørende levnedsmidler, er man enedes om nødvendigheden af, at de tyske former saa snart som gørligt afløses af danske, der menes at ville kunne vente større lydighed hos befolkningen og tillige vil frembyde større muligheder for områdets levnedsmiddelforsyning, fordi der derved opnås intimere tilknytning til den kongerigske administration.«³⁰ Møllgaard pegede her på mistilliden til de tyske statsreguleringer og det magtpolitiske tomrum, der prægede afstemningsområdet. Dette tomrum skulle snarest udfyldes af danske regler og administration. Problemet var imidlertid, at hvis folkeafstemningerne skulle tages alvorligt, kunne der ikke indføres danske regler og administration, før afstemningerne var afholdt. Der var til gengæld heller ingen tvivl om, at zone 1 ville have dansk flertal. Derfor var befolkningen også begyndt at indrette sig på indlemmelse i Danmark. Princippet om national neutralitet i den daglige administration af afstemningsområdet var på mange måder uforenelig med de faktiske tilstande.

Mandatet af 26. november 1919

Der skulle gå yderligere tre uger, før de tyske ernæringsmyndigheder godkendte Møllgaard som dansk repræsentant i ernæringsadministrationen, og derfor blev forhandlinger med Tyskland om forsyningsforholdene ikke optaget. Da Møllgaard endelig blev anerkendt den 24. november, var forsyningssituationen i afstemningsområdet yderligere forværret, hvilket også var årsag til de tyske myndigheders accept af Møllgaard. Nu skulle forhandlingerne i gang, men den forværrede situation nødvendiggjorde endnu en revidering af det danske forhandlingsoplæg. 26. november 1919 redegjorde H. P. Hanssen og Holger Møllgaard i fællesskab for et revideret udkast til en levnedsmiddelordning i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forslaget krævede nu en bevilling på 4.020.000 kroner fra den danske stat.

Professor Møllgaard ridsede endnu en gang problemerne i afstemningsområdets ernærings- og forsyningsforhold op. På grund af mangel på kraftfoder var smørproduktionen stærkt faldende, og selv om-

rådets eget forbrug kunne vanskeligt opfyldes. Kul- og sukkerleverancer fra Tyskland var, med undtagelse af leverancer til Flensborg, minimale. De gældende maksimalpriser blev omgået på alle mulige måder. Smør blev solgt til 25-50 mark pr. pund, mens den officielle maksimalpris var 11,20 mark pr. pund. Priserne på alle varer i handelen steg voldsomt. Arbejdere forlangte stadig højere lønninger, som regel i danske kroner. Forskellen mellem de priser, landmændene kunne få for deres varer, og den pris, de måtte betale for gødningsstoffer og lønninger, var efterhånden så stor, at de måtte nægte at aflevere til tyske maksimalpriser. Kerneproblemet var at: »Fristelsen til at tilbageholde varerne eller sælge dem i smughandel er så uhyre stor, at det ikke er underligt, at begge dele sker i stor udstrækning. Der menes, at der er dels opfodret og dels solgt i smughandel så meget brødkorn, at afstemningsområdet ikke længere vil kunne forsyne sig selv høståret ud.«³¹

Løsningen på disse problemer havde fem hovedprincipper, der i store træk svarede til 5-mandskommissionens oplæg af 6. november i udvidet form. Smughandelen måtte frem for alt standses. Det krævede en fuldstændig afspærring af hele afstemningsområdet ved forøget grænsepatruljering. Med hensyn til landmændenes afleveringsincitament var det nødvendigt, at de sønderjyske landmænd fik det brødkorn, de afleverede efter den 1. december 1919 til afstemningsrådets eget forbrug, betalt i kroneværdi 25 kroner pr. 100 kilo korn. Det ville i alt koste 500.000 kroner i måneden, og hvis der blev regnet med en overgang til dansk styre den 1. april 1920 i alt to millioner kroner. Kvæget måtte landmændene til gengæld aflevere til tysk maksimalpris med en mindre kompensation fra kredsen. Kulleverancerne fra Tyskland måtte løses fra kompensationsprincippet, da afstemningsområdet ikke kunne levere tilstrækkeligt til gengæld for kullet. Her måtte den danske stat træde til og kompensere Tyskland ved at levere korn hertil. Det ville koste staten 700.000 kroner. Fødevarer måtte tilføres afstemningsområdet fra Danmark, men uden at forhøje priserne yderligere, blandt andet margarine til en værdi af 1.320.000 kroner over de fire måneder. Sammenlagt en udgift på 4.020.000 kroner for den danske stat.

Med denne bevilling mente Møllgaard, at tålelige forhold kunne etableres i afstemningsområdet og roen så nogenlunde sikres. Af stor betydning var ifølge Møllgaard også kronemøntens indførelse i Nord-slesvig. Valutaspørgsmålet lå på dette tidspunkt til forhandling i et af

Det sønderjyske Udvalg nedsat undervalg. Om dette spørgsmål sagde Møllgaard: »Spørgsmålet er, som sagt, ikke gennemdebatteret endnu, men jeg har villet omtale det her for at henlede opmærksomheden på, at økonomiske spørgsmål i Slesvig, netop fordi forsyningsvanskelighederne er så store, ikke kan løses alene ved en valutaordning, som den, der hidtil har været omdisputeret, men kræver, at der snarest muligt efter dansk besættelse må skaffes kronemønt ned i landet.«³² Møllgaard henviste her til finansminister Brandes' foreslag af 30. juli 1919 om en afregningskasse, der skulle etableres i Nordslesvig og yde kronelån mod deponering af kontante markbeløb eller tilgodehavender i banker og sparekasser.³³ Afregningskassen og kronemøntens indførelse kunne imidlertid først iværksættes, når Danmark havde overtaget administrationen af området. Møllgaard lod forstå, at kronemønten måtte indføres snarest muligt af hensyn til de prisforskelle, der herskede i området og den nødtilstand, der var opstået heraf. Møllgaard havde her en væsentlig pointe. De usikre valutaforhold var i høj grad et problem i ernærings- og forsyningsforholdene i overgangstiden mellem dansk og tysk administration. Og det skulle ikke blive bedre.

Flere af det sønderjyske udvalgs medlemmer fandt Møllgaards forslag temmelig kompliceret, men valgte alligevel at stemme for bevillingen, da de uholdbare forhold i afstemningsområdet talte for det. Møllgaard kunne således tage mere end 4 millioner kroner med til forhandlingerne med de tyske myndigheder. At bevillingen i sig selv kunne skabe vanskeligheder, var Møllgaard klar over. Som han skrev i sin beretning til Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg i april 1920 om forhandlingerne med de tyske repræsentanter: »Hvis dette forslag kunde gennemføres, måtte det ventes at hidføre en væsentlig forbedring i hele forsyningsituationen for den nordslesvigske befolkning. Man var imidlertid ikke blind for, at forslaget i virkeligheden krævede en overenskomst imellem den danske og tyske regering med den internationale kommissions tilslutning, ligesom man heller ikke manglede blik for, at forslaget indeholdt sådanne bestemmelser, som muligvis kunne møde ret stærk modstand fra tysk side, idet de kunne opfattes som forsøg på at påvirke afstemningen til gunst for Danmark.«³⁴ Der var en fare for, at den danske bevilling kunne opfattes som et led i den nationale propaganda, hvilket kunne betyde tysk modstand og værre endnu true Tysklands anerkendelse af den endelige afstemning. Møllgaard forsvarede bevillingen med de akutte krise-

forhold, og det er vanskeligt at forestille sig, at det sønderjyske udvalg og den danske stat skulle sidde Møllgaards advarsler overhørig. H. P. Hanssen talte i samme anledning sågar om borgerkrigs-lignende tilstande. Hensynet til opretholdelsen af den sociale og politiske ro vejede tungere end hensynet til national neutralitet. Men de tyske myndigheder skulle stadig overbevises om, at dette forslags gennemførelse var tvingende nødvendigt.

Ernæringsrådgivernes fælles forslag

I perioden fra den 14. til den 23. december 1919 førte professor Møllgaard forhandlinger med den af Tyskland udnævnte ernæringsrådgiver Willy Iversen, Munkbrarup, samt repræsentanter fra henholdsvis nordslesvigske landboforeninger og kredse samt regionale tyske ernæringsmyndigheder. Professor Møllgaard blev på grund af sit velforberedte forslag den ledende skikkelse i forhandlingerne. Både de nordslesvigske og tyske forhandlingspartnere kunne kun bidrage med marginale ændringsforslag. Vigtigt var det, at Møllgaards forslag blev støttet af den tyske ernæringsrådgiver Iversen, og at Møllgaard og Iversen tidligt udøvede et pragmatisk samarbejde.

Den 22. december 1919 lå et fælles forslag til en levnedsmiddelordning klar til CIS, underskrevet af ernæringsrådgiverne Møllgaard og Iversen, statskommisær Köster, landråd Siemon, Aabenraa, formand for Schleswig-Holsteinischer Viehhandelsverein samt M. C. Bartels fra Provenzial Fettstelle i Kiel. Forslaget indeholdt de fem punkter, der svarede til Møllgaards udkast fra den 26. november. Som tillæg til udkastet udarbejdede Møllgaard en rapport til CIS, hvori udkastet blev nærmere forklaret. Her skrev Møllgaard blandt andet, at den tyske ernæringsadministrations opretholdelse af tvangsforholdsregler, der var fuldstændig uholdbare som følge af udviklingen, var hovedårsag til lovløsheden på forsyningsområdet.³⁵ Efter en gennemgang af de enkelte forsyningsområder sluttede Møllgaard med ordene: »Der kan næppe herske nogen tvivl om, at væsentlige ændringer snarest må ske, hvis det skal lykkes at opretholde en blot nogenlunde rimelig forsyning af afstemningsområdet ved hjælp af dets egne produkter, hvilket må siges at være meget ønskeligt, hvis man vil undgå, at der blandes nationalpolitik ind i forsyningsvæsenet.«³⁶ Møllgaard hævdede hermed, at en nationalpolitisk udnyttelse af ernæringsituationen kunne afværges med det fælles forslag til er-

næringsordningen. Men spørgsmålet var, om det fælles forslag i sig selv var nationalpolitisk værdifrit?

Det fælles løsningsforslag på de omfattende forsyningsproblemer var som omtalt et fempunktsprogram. Punkt ét handlede om en fuldstændig afspærring af afstemningsområdet til lands og til vands, så udførsel af fødevarer blev standset. Punkt to omhandlede misforholdet mellem de gældende tyske maksimalpriser på korn og det øvrige prisniveau. Dette misforhold skulle udlignes ved, at landmændene fik erstatning i kronemønt for det korn, de havde leveret til Reichgetreidestelle inden 15. februar 1920, og som endnu ikke var blevet brugt, når dansk administration blev indført. Stod landmanden derimod i restance med kornafleveringen, når dansk administration blev indført, ville de resterende mængder leveringspligtig korn kun skulle betales med tyske maksimalpriser. Punkt tre sagde, at de tyske maksimalpriser på brødkorn måtte bestå på forbrugssiden. Punkt fire, at det til Viehhandelsverein afleverede kvæg blev betalt i tyske maksimalpriser med tillæg for huden. Punkt fem, at indtil dansk suverænitæt var indtrådt, bestod Tysklands leveringsforpligtelser med hensyn til kul, sukker og byggematerialer. Til gengæld ville afstemningsområdet være selvforsynende med de resterende fødevarer samt forpligte sig til at levere det kvæg, der ikke var blevet afleveret i tiden fra 1. august 1919 til 31. januar 1920. Det skulle indhentes ved levering af cirka 1.900 stykker kvæg om ugen fra den 1. januar 1920 og syv uger frem. Dertil kom de 390 stykker kvæg ugentligt indtil dansk administrationsovertagelse, samt levering af 36.000 pund smør ugentligt. Var der leveringsrestancer ved indførelsen af dansk administration, ville henholdsvis den tyske og danske regering være ansvarlig for efterbetaling.³⁷ Det skulle vise sig, at flere involverede parter i forsyningsproblematikken ikke fandt forslaget helt nationalpolitisk retfærdigt.

Kvægafleveringerne

Det mest omstridte punkt i udkastet var det ikke afleverede kvæg. Kvægtællingen af 1. december 1919 havde vist, at der befandt sig 264.148 stykker kvæg i hele afstemningsområdet. Det var 20.235 flere, end der havde været den 1. september samme år. Denne forøgelse kunne ikke skyldes naturlig vækst alene, men beroede på, at betydelige mængder kvæg var drevet op sydfra for at blive solgt til kronepriser. Den mængde kvæg, der ikke var blevet afleveret, udgjorde kun

Kvægmarkedsplads i Tønder fra tysk tid. Modstanden mod tvangsafleveringerne af kvæg til Viehhandelsverein var stærk i Tønder kreds under krigen, udtrykt ved oprettelsen af protestbevægelsen Schleswig-Holsteinscher Bauernverein. Kvægafleveringerne til Folkeforsyningsrådet under CIS blev heller ikke uden videre accepteret på Tønderegnen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

11.737 stykker. Den samlede levering frem til den 1. juni 1920 til kredsenes egen forsyning til Flensborg og til kompensation for kul fra Tyskland ville kun udgøre omtrent 7-8% af den samlede kvægmængde i afstemningsområdet. Af den grund mente professor Møllgaard ikke at kunne afvise det tyske krav på kvægestancerne.³⁸

Udkastet blev ikke modtaget venligt af den sønderjyske presse. At der skulle afleveres i alt 11.737 stykker kvæg, fordi Nordslesvig stod i restance, forekom aldeles urimeligt, da Tyskland ikke havde leveret kul siden oktober 1919. Man var forundret over, at CIS skulle arbejde i Tysklands sag og inddrive kvæg til Viehhandelsverein.³⁹ På grund af denne uro indkaldte CIS de designerede landråder og repræsentanter for landboforeningerne til møde med kommissionen og ernæringsrådsgiverne den 6. januar 1920. Generalsekretær Brudenell-Bruce indledte mødet med at oplæse en erklæring af CIS. Kommissionen havde stor tillid til de to ernæringsrådsgiveres ekspertise og anså det fremlagte forslag til forsyningsordningen for det bedst egnede i de nuværende omstændigheder. Forslaget opfyldte det overordnede princip bag CIS' fødevarerpolitik, om hvilket Brudenell-Bruce udtalte: »Det er den internationale kommissions bestemte intention ikke at

tillade spørgsmål om fødevareforsyning eller rent kommercielle emner at hindre udførelsen af en fri og retfærdig afstemning.«⁴⁰ Den foreslåede erstatning for det afleverede brødkorn i kronemønt var altså ifølge CIS ikke i strid med princippet om adskillelse af fødevareforsyning og nationalpolitik. Det skulle vise sig, at de tyske myndigheder var uenige på det punkt.

Under forhandlingerne med Viehhandelsverein og de tyske myndigheder havde professor Møllgaard let forundret spurgt, hvorfor Viehhandelsverein ikke havde inddrevet det afleveringspligtige kvæg i afstemningsområdet siden august 1919. Hertil svarede man, at der fra fredskonferencen i Paris var sendt en note til den tyske regering, som forbød Tyskland at rekvirere kvæg i afstemningsområderne. Møllgaard bad CIS om at fremskaffe denne note fra fredskonferencen til opklaring af ordlyden. Den 7. januar kom der telegram fra Paris med svar. Det var ganske rigtigt bestemt, at de tyske militære og civile myndigheder skulle afholde sig fra ethvert indgreb i afstemningsområdernes økonomiske liv, herunder også rekvisitioner af fødevarer, indtil besættelsen med allierede tropper fandt sted. Det betød, at der med ét kunne slås en streg over de 11.737 stykker kvæg, afstemningsområdet skyldte Tyskland. Dermed var en stor knast i overenskomstforhandlingerne fjernet. Kvægafleveringsaftalen skulle kun dreje sig om den tid, hvor CIS administrerede afstemningsområdet. Efterhånden syntes en overenskomst mulig.

Den internationale kommission træder til

Den 10. januar 1920 blev ratifikationerne af Versaillestraktaten endelig udvekslet i Paris, og samme dag bestemte CIS, at afstemningerne i Slesvig skulle afholdes 10. februar og 14. marts. En række anordninger angående praktiske forhold i CIS' regeringstid blev også udstedt den 10. januar. Her i blandt anordning nr. 19 om oprettelsen af et tilsynsråd for befolkningens forsyning med levnedsmidler. Rådet skulle beskæftige sig med »spørgsmål vedrørende afstemningsområdets forsyning med levnedsmidler, kul og byggematerialer samt leveringen fra afstemningsområdet til Tyskland af kvæg og smør i henhold til vedføjede overenskomst«. Tilsynsrådet fik »besluttende myndighed i ethvert spørgsmål, som ligger indenfor dets kompetence. Dog skal de for rådets virksomhed nødvendige pengemidler anvises af den internationale kommission«. I alle principielle spørgsmål skul-

le tilsynsrådet indhente udtalelse ved ernæringsrådet i Flensborg.⁴¹ Der var således tale om et overordnet tilsynsråd og et rådgivende ernæringsråd. Ernæringsrådet var identisk det råd, man den 4. oktober 1919 havde besluttet at oprette, men som endnu ikke var trådt i officiel funktion. Tilsynsrådets to medlemmer var professor Holger Møllgaard og gårdmand Willy Iversen. Ernæringsrådets medlemmer var endnu ikke udnævnt.

To dage senere, den 12. januar 1920, fulgte i anordning nr. 20, en overenskomst mellem den internationale kommission og den tyske regering om afstemningsområdets forsyning med forskellige varer fra Tyskland. Overenskomsten, der var udarbejdet af ovennævnte tilsynsråd og godkendt af landråd Böhme, indeholdt de kompensationsbestemmelser, der længe havde været til forhandling. Den tyske regering skulle levere kul, sukker, cement og andre byggematerialer til afstemningsområdet. Til gengæld ville CIS pålægge de enkelte kredse at aflevere så meget kvæg, at der samlet ville være 390 stykker kvæg om ugen fra afstemningsområdet rede til udførsel til Tyskland. Værdien af kvæget skulle svare til værdien af det indførte kul. Men, som det hed, »skulle værdien af det fra Tyskland indførte kvæg overstige værdien af de 390 stykker kvæg, skal kommissionen dække værdidifferencen ved udførsel af andre landbrugsprodukter«. ⁴² Forslaget om, at afstemningsområdet skulle eksportere 36.000 pund smør ugentlig, var gledet ud af overenskomsten. I stedet skulle CIS dække værdidifferencen mellem kvæget og kullet. Her var et smuthul, som skulle blive det i praksis fungerende princip. CIS dækkede gennem hele sin regeringstid værdidifferencen mellem kulleleverancer fra Tyskland og kvægleverancer fra afstemningsområdet med margarine fra Danmark.

Overenskomsten omhandlede kun kompensationsordningen kvægfor-kul. Derimod var kornordningen og selvforsyningsprincippet ikke nævnt. Det skyldtes, at den tyske regerings repræsentant, Böhme, og statskommissær Köster havde afvist professor Møllgaards forslag om efterbetaling i kronepriser til de nordslesvigske bønder. Forslaget var blevet sendt til regeringen i Berlin, og her blev kornordningen afvist, fordi regeringen anså ordningen for at have væsentlig indflydelse på afstemningsresultatet. Den lovede erstatning til de slesvigske landmænd fra dansk side kunne den tyske regering ikke betale, hvorfor de slesvigske landmænd her fik en materiel grund til at stemme for Danmark. Endnu en gang skulle der forhandles om et kompromis.

På et ekstraordinært møde i København den 24. januar 1920 mellem

Franske alpejægere på march i Sønderborg. En international besættelsesstyrke bestående af 3000 soldater fra Frankrig og England skulle give synligt bevis for afstemningsområdets internationale status og var mest af symbolsk værdi. Politiopgaver og paskontrolten ved afstemningsområdets grænser blev derimod varetaget af et hjælpepolitikorps bestående af tidligere tyske soldater med dansk sindelag. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

CIS, tilsynsrådet og den danske regering blev tre modeller diskuteret. CIS kunne rekvirere kornet hos de slesvigske landmænd uden at love efterbetaling, hvilket var den tyske regerings ønske. CIS kunne også aftale efterbetalingsordningen med den danske regering alene og siden kræve den tyske regering til regnskab for halvdelen af omkostningerne. En tredje mulighed var, at CIS købte korn ved den danske regering til forsyning af de forsørgelsesberettigede i afstemningsområdet. Prisen skulle være i overensstemmelse med de eksisterende maksimalpriser og det tab, den danske regering herved fik, senere deles ligeligt mellem Danmark og Tyskland. CIS valgte den sidste løsning, og straks derefter blev der sendt 6.380 hkg. rugmel og 3.170 hkg. hvedemel fra danske kornlagre til afstemningsområdet svarende til 14 dages forbrug.⁴³ Beslutningen blev truffet udenom den tyske regerings repræsentant og statskommissær Köster.

Det blev den gældende ordning for kornleveringen gennem hele afstemningstiden. De nordslesvigske landmænd beholdt deres korn,

og i stedet blev området forsynet med korn fra Danmark. I februar tilførtes 12.459 hkg. rug og 10.030 hkg. hvede, som blev malet på nordslesvigske møller. I løbet af februar og marts 1920 forhandlede CIS med de tyske myndigheder om Tysklands indtræden i ordningen. Aftalen blev, at Tyskland leverede cirka 10.000 hkg korn månedlig, hvilket svarede til omtrent 1/3 af afstemningsområdets forbrug.⁴⁴ Når Danmark fra begyndelsen kunne levere korn til afstemningsområdet, var det fordi professor Møllgaard med bevillingen på 4 mio. kr. i november 1919 havde sikret sig en finansiel aftale med den danske stat. Nu kom denne bevilling til at dække tilførsler til afstemningsområdet og Tyskland og ikke efterbetaling for brødkorn til nordslesvigske landmænd. Indtil videre kunne landmændene beholde deres brødkorn.

Anordning af 26. januar 1920 om Folkeforsyningsrådets myndighed

Den 26. januar 1920 udstedte CIS anordning nr. 22 omhandlende Folkeforsyningsrådets myndighed. Tilsynsrådet fik titlen Folkeforsyningsrådet og dets myndighed blev udstrakt til alle dele af forsyningssituationen, herunder forsyning med fødevarer, kvæg og foderstoffer, fordeling og rationering, fastsættelse af maksimalpriser og udveksling med varer fra Tyskland. Dernæst hed det at, »samtlige kredses ernæringsadministrationer og enhver institution, forretning og person, der er knyttet til disse, er underordnet Folkeforsyningsrådet og vil have at adlyde dets ordrer og anvisninger«. ⁴⁵ Det var uindskrænket magt på forsyningsområdet, der blev Folkeforsyningsrådet til del. Rådets beføjelser var at sammenligne med det tyske Kriegswirtschaftsamts beføjelser, og kommunalforbundene blev underlagt Folkeforsyningsrådets myndighed på samme måde. Det blev i samme anordning meddelt, at kredsudvalgene hver især skulle vælge medlemmer til det rådgivende ernæringsråd. Ernæringsrådet måtte have 18 medlemmer, hvoraf de 6 skulle repræsentere forbrugerne. Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse skulle hver vælge én dansk forbrugerrepræsentant, mens Flensborg, Flensborg landkreds og Tønder hver skulle vælge én tysk forbrugerrepræsentant. Men ernæringsrådet var alene rådgivende.

Efter anordningen fulgte en bekendtgørelse fra Folkeforsyningsrådet angående kvægaflieferingerne. Her blev det fastslået, at afstem-

ningsområdet skulle aflevere 6.662 stykker kvæg til Folkeforsyningsrådet over to måneder inden 15. marts 1920 af en gennemsnitlig vægt på 600 pund pr. styk. Dertil kom et antal kvæg til kredsenes eget forbrug. Kredsen skulle betale og udgiften efterfølgende blive refunderet af ernæringsrådet. Hver kreds skulle danne distriktskommissioner til besigtigelse og udpegning af leveringsegnet kvæg og kredsmodtagelseskommissioner, der stod for modtagelsen og kontrollen af det afleverede kvæg. Fordelingen blandt de fem kredse var udarbejdet på grundlag af kvægtællingen af 1. december 1919 og så ud som nedenstående:

Kreds/ Aflevering	Kredsens eget forbrug pr. uge	Til Folke- forsyningsrådet pr. måned	Til Folke- forsyningsrådet i %
Haderslev	31	1166	35%
Sønderborg	19	333	10%
Aabenraa	14	500	15%
Tønder	30	1200	36%
Flensborg landkreds	14	132	4%
I alt	108	3331	100%

Kilde: Bekendtgørelser fra den internationale kommission. S. 58. LAA.

Fordelingen afspejler kredsenes geografiske størrelser og antallet af kvægbrug. Haderslev og Tønder kreds var de store kvægbrugsdominerede kredse. De 6.662 stykker kvæg var afstemningsrådets eksportvare til Tyskland, der til gengæld ville forsyne området med kul, sukker og bygningsmaterialer. Denne del af forsyningsordningen forekommer nationalpolitisk neutral. Men det sidste ord i den sag var ikke sagt.

Afstemningstiden

Da Versaillestraktaten endelig blev ratificeret den 10. januar 1920, trådte CIS i funktion som øverste myndighed i afstemningsområdet. Slesvig var fra da af internationalt administreret afstemningsområde, og valgkampen gik i gang. Men på grund af de allierede besættelsestroppers forsinkede ankomst til afstemningsområdet, ankom CIS først til Flensborg den 25. januar. Af den grund blev anordningen om Folkeforsyningsrådet først udstedt den 26. januar.

I perioden fra den 26. januar og frem til 14. juni 1920 blev der

Den internationale kommission ankommer til Flensborg banegård 25. januar 1920. Fra venstre telegrafdirektør Thomas Heftye, professor Paul Verrier, admiral Sheppard, landshøvding Oscar von Sydow, Lady Marling, den britiske gesandt og kommissionens formand Sir Charles Marling og den franske gesandt Paul Claudel. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

udstedt 36 anordninger og bekendtgørelser af og om Folkeforsyningsrådet. Den 31. januar bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet en aftale med mejerierne i afstemningsområdet, hvori mejerierne forpligtede sig til så vidt muligt at forsyne befolkningen med 100 gram smør pr. person om ugen og med alle midler modarbejde smughandel på mejerierne. Den 14. februar måtte smørrationen dog sættes ned til 50 gram pr. person om ugen, formentlig fordi store mængder smør var blevet brugt ved bispisningen af de mange tilrejsende, der havde opholdt sig i zone I for at afgive deres stemme den 10. februar. Den 31. januar bekendtgjordes de i afstemningstiden gældende maksimalpriser på basale fødevarer. Den 10. februar, afstemningsdagen i zone I, bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet, at kredsenes kvægafleveringer kunne erstattes med aflevering af svin og kalve. Desuden blev det forbudt at handle med svin udenom kredsmottagelseskommissionen. Et tilbagevendende emne var ægforsyningen. Den 26. februar blev eksport af æg forbudt, indtil prisen igen var faldet til under 1 mark pr. æg. Den 6. marts blev hengemning og præservering af æg forbudt,

og overtrædelse af forbudet kunne medføre bøder på op til 10.000 mark eller ét års fængsel. Manglen på æg har tilsyneladende været alvorlig. Den 31. marts måtte overførsel af kvæg fra zone II til zone I forbydes med undtagelse af kvæg på ejendomme, der lå på grænsen.⁴⁶

Folkeforsyningsrådets bekendtgørelser giver et indblik i forsyningssituationen under CIS-styre. Det fremgår af bekendtgørelserne, at der var tale om en mangelsituation med hensyn til for eksempel smør og æg. Det fremgår også, at et stort problem i forsyningssituationen var spekulation og smughandel. Folkeforsyningsrådet havde ganske vist fået uindskrænket myndighed, men der foregik tydeligvis stadig transaktioner udenfor myndighedernes rækkevidde.

Kvægafleveringsmodstand i Tønder kreds

Da der i januar 1920 blev slået en streg over kvægrestanceerne fra efteråret 1919, regnede CIS og Folkeforsyningsrådet med, at kvægafleveringerne i afstemningstiden ville forløbe uden problemer. Det var også tilfældet i de fire østlige kredse Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg Landkreds. Her støttede landboforeningerne Folkeforsyningsrådets anordninger.⁴⁷ Men i Tønder kreds var der til gengæld problemer. I februar og marts 1920 blev der afholdt flere protestmøder mod kvægafleveringerne.⁴⁸ Schleswig-Holsteinischer Bauernverein, der var oprettet under krigen som protestbevægelse mod tvangsafleveringerne, og en sammenslutning ved navn Viehverwertungsgenossenschaft ledede protesterne. Sidstnævntes formand, Mommsen, udtalte sig så kritisk i mod CIS' myndighed, at CIS i februar så sig foranlediget til at arrestere Mommsen, der dog hurtigt blev løsladt igen. Protesten gik på, at de fleste landejendomme på vestegnen var så små, at de ikke kunne medvirke i afleveringerne uden at miste op til halvdelen af deres besætning. Det betød til gengæld, at de få større landmænd måtte bære en større del af afleveringerne, hvilket de pågældende organisationer anså for uretfærdigt. Professor Møllgaard deltog den 2. marts i et protestmøde i Tønder for at forklare Folkeforsyningsrådets syn på sagen. Møllgaard foreslog her, at de små landmænd gik sammen om afleveringerne og udlignede afleveringerne kontant imellem hinanden. Møllgaard hævdede desuden, at han ville arbejde for, at den danske stat betalte landmændene en godtgørelse for deres kvægafleveringer, når Danmark

havde overtaget administrationen. Problemet var, at et sådan løfte ikke kunne gives offentligt, fordi »vilde vi nu love guld og grønne skove, så vilde tyskerne med fuld ret kunde fremhæve noget sådant som forsøg på stemmekøb. Det vilde være en politisk erklæring fra vor side, en erklæring som, vilde forhindre en hæderlig og ærlig afgørelse«. ⁴⁹ Det problem var tilsyneladende ikke større, end at løftet kunne gives ved protestmødet i Tønder, der dårligt kan betegnes som andet end offentlig.

Møllgaard havde før foreslået, at de nordslesvigske landmænd skulle have godtgørelse for deres brødkornsafleveringer. Det var gledet ud, da de tyske repræsentanter ikke godkendte forslaget, og CIS i stedet hentede brødkorn i Danmark til de forsørgelsesberettigede i afstemningsområdet. Møllgaard ville nu arbejde for efterbetaling på kvægafleveringerne. I første omgang førte protesterne i Tønder kreds til udstedelsen af en anordning, hvor i Folkeforsyningsrådet fik fuldmagt til at påkræve kredsene at tvangsinddrive kvæget for landmændenes egen regning. ⁵⁰ Det blev ifølge Møllgaards egen rapport ikke nødvendigt. Kort tid efter mødet den 2. marts begyndte afleveringerne fra Tønder kreds at blive opfyldt.

At kvæg-for-kul-ordningen til dels fungerede efter hensigten viste professor Møllgaard i sin beretning til Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 6. april 1920. Møllgaard fremviste resultaterne af kvægafleveringer pr. 6. marts 1920. 1.575 stykker kvæg var leveret til Flensborg by og 2.188 stykker kvæg var leveret til Tyskland. I alt var 3.763 stykker kvæg afleveret, hvilket var lidt over halvdelen af det i bekendtgørelsen af 26. januar fastsatte antal. Kvæget udgjorde en værdi af 2.969.246 mark. Danmark havde derudover leveret 150 tons margarine til en værdi af 2.400.000 mark til Tyskland som kompensation for kulleleverancer til afstemningsområdet. Tyskland havde således samlet modtaget leverancer til en værdi af 5.369.246 mark. Tyskland havde til gengæld leveret 20.728 ton kul til afstemningsområdet i perioden 10. januar til 10. februar 1920 til en værdi af 4.145.702 mark. En opgørelse over kulleleverancer siden 10. februar indeholdt beretningen ikke, men de nævnte tal tyder på, at en vis udligning fandt sted. ⁵¹

Kronepriser på brødkorn og kvæg

Afstemningen i zone II den 14. marts var et vendepunkt for den administrative og praktiske forberedelse af de sønderjyske landsdeles

indlemmelse i Danmark. Det var fortsat usikkert, præcist hvor stor en del af afstemningsområdet der skulle indlemmes i Danmark. Forslag om Flensborgs internationalisering og Tiedje-linien hang stadig uafklaret i luften. Meget talte dog for, at hele zone I ville blive dansk, og forberedelser på indlemmelse af dette område blev fra dansk side intensiveret. På den måde kunne det tyske forslag om en Tiedje-grænselinie nord om Tønder lide en stille død.

Også på forsyningsområdet var 14. marts et vendepunkt. Professor Møllgaard kunne nu opfylde sine løfter til landmændene i Tønder. Den 19. marts 1920, fem dage efter afstemningen, lod han på den danske stats brødkornsadministrations vegne en erklæring trykke i den sønderjyske dagspresse. Her i stod, at landmænd bosiddende inden for det område, der blev dansk, ville få 60% af det brødkorn, de havde afleveret til Reichgetreidestelle og Folkeforsyningsrådet betalt efter den danske kornlovs priser. Forskellen på den tyske og danske pris fortæller i eget sprog, hvorfor efterbetalingen var af stor betydning. I tyske priser fik landmanden 4 kroner pr. 100 kilogram brødkorn, mens han i danske priser ville få 30 kroner pr. 100 kilogram. Differencen var således 26 kroner pr. 100 kilogram, som brødkornsadministrationen ville efterbetale for 60% af afleveringens vedkommende. Med hensyn til kvægafleveringen ville landmænd inden for det til Danmark tilfaldende område få 20 øre ekstra betaling pr. pund levende kød, de havde afleveret i henhold til anordningen af 26. januar 1920. Aftalen var udformet af Møllgaard, H.P. Hansen, designet landråd i Haderslev og formand for Fælleslandboforeningen i Nordslesvig P.J. Refshauge samt tidligere landdagsmand Nis Nissen.⁵² Møllgaard mere end opfyldte sine løfter til landmændene i Tønder kreds, da den omtalte godtgørelse ikke blot omhandlede det afleverede kvæg, men også brødkorn. Afstemningerne var afholdt og erklæringen kunne ikke længere anklages for at være et forsøg på at påvirke stemmeafgivelserne.

Den 20. april 1920 kom Møllgaards efterbetaling af brødkorn til de nordslesvigske landmænd til drøftelse i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Efterbetalingen blev bragt i sammenhæng med et forslag om indførelse af 5000 tons foderstoffer i form af majs og oliekager til zone I. Foderstofferne skulle uddeles til landmændene i bytte for det brødkorn, de havde afleveret eller ville aflevere til kredsmyndighederne. Byttet med foderstoffer skulle ske efter danske kornlovspriser, og brødkorn, der ikke blev byttet med foderstoffer, skulle efterbetales

kontant. Det vil sige 26 kroner pr. 100 kilo brødkorn, der var afleveret til kredsmyndighederne siden 26. januar, og 30 kroner pr. 100 kilo brødkorn, der siden ville blive afleveret til den danske stats brødkorn-administration. Den samlede mængde brødkorn, der blev byttet med foderstoffer eller betalt i danske kornlovspriser, måtte ikke udgøre over 60% af det brødkorn, landmændene ville aflevere i høståret 1919-20. Møllgaard regnede med, at den samlede mængde afleverede brødkorn i høståret 1919-20 ville udgøre 180.000 hkg. 60% af denne mængde var 110.000 hkg, hvoraf 5.000 tons skulle byttes med foderstoffer og 6.000 tons betales i danske priser. Operationen ville koste 2.960.000 kroner. Forslaget blev vedtaget, og de små 3 millioner kroner bevilget. Forinden havde nu forhenværende minister H. P. Hanssen fortalt, at foderstofmanglen var så alvorlig, at landmændene var tvunget til at sælge kvæget og det helst i Danmark til kronepriser.⁵³

Den 22. april bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet, at alt afleveringspligtigt brødkorn skulle afleveres til kommunalforbundene inden den 10. maj 1920. Kornet ville blive betalt med 41 mark pr. 100 kg rug og 46 mark pr. 100 kg hvede, i danske priser omtrent 4 kroner pr. 100 kg brødkorn. Afleveringer efter den 10. maj ville ikke blive efterbetalt af den danske stat. Den danske stats efterbetaling var som sagt 26 kroner pr. 100 kg. Afleveringsincitamentet var til at få øje på.

Adskillelsen af zone I og zone II og kronemøntens indførelse

Afstemningen i zone I gav 75% danske stemmer og 25% tyske stemmer, og afstemningen i zone II 20% danske og 80% tyske stemmer. Resultaterne tillod den prognose, at zone I ville blive indlemmet i Danmark, mens zone II ville forblive ved Tyskland. Det var op til CIS at foreslå en grænselinie på baggrund af afstemningerne. Der skulle igen gå længere tid end forventet, før en endelig afgørelse blev truffet – ikke mindst på grund af afsættelsen af regeringen Zahle og påskekrisen i Danmark sidst i marts 1920. Glæden over resultatet var stor hos de dansksindede i zone I, men efterhånden som indlemmelsen i Danmark trak ud, blev glæden afløst af et stadig oftere stillet spørgsmål der lød: Hvornår kommer kronemønten?

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg havde vedtaget en ordning på valutaspørgsmålet den 26. marts 1920, men kronemøntens indførelse var afhængig af, at toldgrænsen blev flyttet fra Kongeåen til

sydgrænsen af zone I. Toldgrænsen skulle forhindre indførslen af varer fra Tyskland, der uhindret kunne påvirke prisfastsættelsen. Her stødte CIS på et problem, da Tyskland ikke ville anerkende toldgrænsens flytning før den endelige suverænitetsoverdragelse. CIS måtte handle varsomt i denne sag, fordi Tysklands accept af suverænitetsoverdragelsen var vigtig. Derfor forhandlede CIS i længere tid med Tyskland om toldgrænsespørgsmålet. I sidste ende måtte CIS gå uden om Tyskland. Den 29. april vedtog CIS på forslag af den danske regerings repræsentant grev Reventlow, at grænsen mellem zone I og II skulle afspærres og Danmark besætte zone I og overtage administrationen den 5. maj 1920. Toldgrænsen kunne derimod blive ved Kongeåen.⁵⁴ Da afspærringen af grænsen og den danske besættelse var gennemført 5. maj, kunne CIS den 14. maj 1920 udstede en bekendtgørelse om kronemøntens indførelse, der skulle foregå den 20. maj.

Besættelsen og kronemøntens indførelse i zone I betød, at zone I og II blev administrativt adskilt. En række anordninger herom blev udstedt 14. maj, herunder adskillelsen af forsyningsadministrationen. Forsyningsadministrationen i zone I ville overgå til ernæringsinspektoratet i Aabenraa, der overtog alle rettigheder og forpligtelser fra Folkeforsyningsrådet. Folkeforsyningsrådet beholdt forsyningsadministrationen i zone II samt administration af kulforsyningen i både zone I og II. Folkeforsyningsrådet skulle påse, at der i tidsrummet 15. maj til 31. juli 1920 blev tilført zone I 15.000 tons kul. Willy Iversen blev øverste leder af Folkeforsyningsrådet, mens Holger Møllgaard blev leder af ernæringsinspektoratet i Aabenraa.

Mens Folkeforsyningsrådets anordninger om forsyningsforhold forblev i kraft i zone II, blev en række nye anordninger udstedt for zone I. Handelen med kød, svin, kalve, fisk, havre, byg, margarine og smør blev frigivet. Det vil sige, at afleveringspligt og rationeringer ophævedes. Dog skulle det af 26. januar bestemte antal kvægafleveringer opfyldes. En ny brødkornsordning trådte i kraft den 20. maj. Landmændene ville få 4 kroner pr. 100 kilo brødkorn i betaling fra de nye amter. Til gengæld ville ernæringsinspektoratet efterbetale 26 kroner pr. 100 kilo for 60% af den samlede brødkornslevering. Priser på levering fra amter til møllere og fra møllere til bagere blev fastsat i samme anordning. Bagere måtte sælge rugmel til forbrugere for højst 21 øre kiloet og hvedemel for 64 øre kiloet. Rugbrød måtte ikke sælges for over 24 øre kiloet.⁵⁵ Til sammenligning var de gamle mak-

simalpriser på rugmel i detailhandel 105 mark pr. 100 kilo og på hvedemel 119 mark pr. 100 kilo. I maj 1920 var markkursen gennemsnitlig 14 kroner for 100 mark. Omregnes de gamle maksimalpriser til kronepriser, var det 14 øre pr. kilo rugmel og 17 øre pr. kilo hvedemel. Kronemøntens indførelse betød således, at prisen på rugmel steg med 7 øre pr kilo og prisen på hvedemel med 47 øre pr. kilo. Det er prisstigninger på omtrent 50% og 150%.

Prisstigningerne på brødkornsmel var udtryk for en generel tendens. Da kronemønten var indført den 20. maj, steg priserne i zone 1 eksplosivt. Frigivelsen af handelen for en lang række varer, afspærringen af grænsen til både syd og nord og kronemøntens højere værdi var årsag til den eksplosive stigning. Kronemøntens indførelse gav derfor ikke den ro, CIS havde forventet. I stedet udbrød der demonstrationer og fra den 3.-15. juni generalstrejke blandt arbejderne i købstæderne. Arbejdernes krav var 2 kroner i timeløn, hvilket lå over den danske standard på 1,60 kroner i timen. CIS reagerede den 7. juni med at udstede en anordning om oprettelsen af prisreguleringskommissioner i hvert amt. Hensigten var at sørge for, at fødevarerpriserne ikke oversteg de i Danmark gældende maksimalpriser, hvad der altså nu må have været tilfældet. Først den 12. juni lykkedes det med H.P. Hanssens medvirken at nå frem til et forlig. Arbejderne skulle have løn efter den i Danmark gældende overenskomst. Til gengæld ville arbejdsgiverne tilstræbe at forbrugspriserne blev holdt nede på et tilsvarende niveau. 15. juni 1920 genoptog arbejderne deres arbejde. Samme dag notificeredes den nye grænse af ambassadørrådet i Paris, og suveræniteten over Nordslesvig blev overført til Danmark. I anordning nr. 159, den sidste af slagsen, bekendtgjorde CIS, at dens myndighed fra og med den 16. juni 1920 var ophævet.⁵⁶ Dermed var afstemningstiden overstået, og Nordslesvig blevet en del af Danmark.

Ernæringsordningens regnskab

Den 4. december 1920 gjorde Holger Møllgaard statens brødkornsadministrations regnskab for ernæringsordningen i afstemningsområdet op overfor Landbrugsministeriet. Den samlede bevilling fra Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg til ernæringsforholdene i afstemningsområdet var 7.020.000 kroner. 4.020.000 kroner var blevet bevilget den 26. november 1919 og 3.000.000 blev bevilget den 20. april 1920. Ud-

gifterne kunne samlet gøres op til 6.089.000 kroner, og der var således 931.000 kroner i overskud. Regnskabet så ud som vist nedenstående.

Udgifter til ernæringsordningen i afstemningsområdet januar-juni 1920

Art	Udgift
Efterbetaling på korn	1.245.366,30
Ombytning af vintersæd	121.602,66
Efterbetaling på kvæg	889.104,55
Sønderjyllands vareforsyning	
Margarine	1.815.575,96
Rugmel	173.974,95
Hvedemel	200.260,65
Hvede	344.699,66
Rugmel	594.017,99
Kul	326.359,85
Diverse varer	64.758,20
Diverse omkostninger	70.206,89
Vareforsyning i alt	3.589.854,15
Prisregulering på rug i tiden 20. maj-15. september 1920	298.766,50
Samlet udgift	6.144.694,16
Overskud fra Ernæringsinspektoratets administration	-55.642,75
Gæld til Statens Brødkornsadministration	6.089.051,41

Kilde: Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.

Den danske stat havde haft en udgift på 6.089.051,41 kroner til ernæringsordningen i afstemningsområdet i perioden januar til juni 1920. 3.589.854 kroner gik til fødevareforsyning af afstemningsområdet, og 2.554.840 kroner var givet som efterbetaling og regulering på afleveret brødkorn og kvæg. 6 millioner kroner var ganske mange penge i 1920. Det svarede stort set til Ministeriet for offentlige Arbejders udgifter i finansåret 1919-20 på 6,4 millioner kroner, eller halvdelen af landbrugsministeriets udgifter på 11,7 millioner kroner i samme finansår.⁵⁷ Kulleleverancer og fra marts 1920 kornleverancer fra Tyskland til afstemningsområdet har til dels opvejet den danske udgift, men der er ikke fundet dokumentation for en egentlig udligning eller refundering af udgifterne fra Tysklands side. Desuden blev kulforsyningen fra Tyskland også betalt med 6.662 stykker kvæg fra afstemningsområdet og margarine fra Danmark. Forsyningerne til afstemningsområdet indgik tilsyneladende heller ikke i de finansielle mellemværender mellem Danmark og Tyskland efter indlemmelsen af Nordslesvig.

Ved professor Møllgaards regnskabsaflæggelse i december 1920 bad Finansministeriet ham om at beskrive, hvad aftalen mellem daværende finansminister Edvard Brandes og brødkornsadministrationen havde drejet sig om. Brødkornsadministrationen havde tilsyneladende ikke fået sine udgifter refunderet af Finansministeriet. Det vidner om de ekstraordinære lovgivningsforanstaltninger, der var tale om i forbindelse med genforeningen. Reelt var Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalgs bevillinger til afstemningsområdet en omgåelse af grundlovens § 48: »Ingen udgift må afholdes, som ikke har hjemmel i den af Rigsdagen vedtagne finanslov eller i en af Rigsdagen vedtaget tillægsbevillingslov eller midlertidig bevillingslov.«⁵⁸ Men der var også tale om helt ekstraordinære tilstande, som krævede fleksible forvaltningsgange.

En fri og retfærdig afstemning

»Spørgsmål om fødevarerforsyning og rent kommercielle emner må ikke hindre udførelsen af en fri og retfærdig afstemning.« Sådan lød det overordnede princip i den internationale kommissions administration af ernærings- og forsyningsforholdene i afstemningsområdet. Hermed mentes først og fremmest, at fødevarerangel og deraf følgende sociale uroligheder ikke måtte forhindre afstemningen. Denne operation lykkedes. Ganske vist var fødevarerne knappe, priserne høje og smughandelen meget udbredt, og økonomisk og materielt kom den slesvigske befolkning noget tilredt ud af overgangstiden 1918-20. Men uroligheder i større målestok var man blevet forskånet for, og afstemningerne var blevet afholdt i nogenlunde fordragelighed. Det skyldtes blandt andet, at forsyningsforholdene blev udbedret ved bevillinger og tilførsler fra Danmark.

Bevillingerne fra Danmark løste en central problemstilling i afstemningsområdets forsyningsforhold. Kronepriserne sneg sig i forventningen om den snarlige overgang til Danmark ind på alle områder i den nordslesvigske økonomi. Landarbejdere forlangte allerede i foråret 1919 lønninger udbetalt i danske kroner, og mange af landmændenes øvrige udgifter lå også på det sorte marked, hvor alt betaltes i kronepris. Indtægter for afleveringer til tyske maksimalpriser kunne ikke dække udgifter i kronepriser. De tyske maksimalpriser måtte imidlertid opretholdes af hensyn til forbrugerne eller de såkaldt forsørgelsesberettigede. Dette modsætningsforhold mellem forbrugere

Dansk afstemningsplakat fra 1920 tegnet af Thor Bøgelund og tekst af Hans Ahlmann. Den bitre nød vil ophøre, når fanen atter er rød og hvid. På grund af den materielle nød i efterkrigstidens Tyskland, kunne valgplakatens udsagn dårligt opfattes som andet end et løfte om forbedrede materielle vilkår under dansk styre. Hvorvidt materielle forhold og fødevarerforsyningen fra Danmark har påvirket stemmeafgivelserne er dog uvist. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

og producenter blev reduceret med tilførslerne fra Danmark og efterbetalingen for korn og kvæg.

Men i princippet om at fødevarerforsyningen ikke måtte få indflydelse på en fri og retfærdig afstemning, lå som bekendt også, at fødevarerforsyningen skulle holdes fri for nationalpolitik.

I afstemningsvalgkampen havde man fra dansk side faktisk slået på, at en fremtid i Danmark betød højere velfærd og levestandard. Det gav anledning til det tyske skældsord »Speckdänen« om folk, der stemte dansk af materielle grunde.⁵⁹ Særlig valgkampen i zone 2 handlede om økonomiske fordele og ulemper ved de to alternative nationale valgmuligheder.

Spørgsmålet er, om fødevarerforsyningen fra Danmark kan have påvirket stemmeafgivelsen? Det findes der ingen målinger på, og udtalelser herom kan kun blive gisninger. Også fra det i december 1918 privat oprettede Sønderjysk Fond kom der forsyninger til afstemningsområdet. Sønderjysk Fond blev dannet med henblik på at iværk-

sætte en stor indsamling til opgaver af humanitær art i Sønderjylland efter krigen. Således blev der den 3. marts 1919 sendt 23 jernbanevogne med tøj til Nordslesvig. Fra maj 1919 sendte Sønderjysk Fond også levnedsmidler til afstemningsområdet, og i julen 1919 sendtes 11 jernbanevogne med fødevarer til Nordslesvig.⁶⁰ Fødevarerhjelpen fra Danmark var således omfattende og meget synlig i afstemningstiden og kan på den måde have givet incitament til at satse på tilslutning til Danmark. Professor Møllgaard var klar over, at forsyningerne fra Danmark og den danske efterbetaling for brødkorn og kvæg var i konflikt med princippet om fødevarerforsynings adskillelse fra national politik. Møllgaard omtaler dette forhold i flere af sine beretninger. Men det må også erindres, at nødtilstanden i afstemningsområdet var reel og kunne udgøre en trussel mod afstemningerne i form af social uro. Tyskland var præget af voldsom social og politisk uro i de umiddelbare efterkrigsår, hvorfor truslen måtte tages alvorligt. Desuden udeblev forsyninger fra Tyskland til afstemningsområdets nordlige dele fra foråret 1919, hvor man kunne forudse, at der skulle stemmes. De tyske myndigheder havde siden januar 1915 haft grundlæggende store vanskeligheder ved at opretholde en tilstrækkelig fødevarerforsyning i Tyskland.⁶¹ De manglende forsyninger fra Tyskland og det tyske krigsøkonomis fejlslagne fødevarerpolitik var derfor lige så mærkbare som forsyningerne fra Danmark. Havde de danske forsyninger betydning for stemmeafgivelserne, havde de manglende forsyninger fra Tyskland det også. Fire års krigstilstand havde skabt nødtilstande i afstemningsområdet, der ikke kunne sides overhørig i det Danmark, der ville indlemme dele af dette område.

KILDEMATERIALE

- Haderslev Krigsøkonomis arkiv
pk. 1 LAA (Landsarkivet i Aabenraa).
H.P. Hanssens privatarkiv. Pk.nr 159.
LAA.
Finansministeriet/Statsbogholderi-
kontoret/Sager vedr. de sønderjyske
Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.
F.O. 852. Danica 600 Public Record Office
London. Mikrofilm Rigsarkivet
Bekendtgørelser fra den Internationale
kommission. LAA.
Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg.
Forhandlingsprotokol. LAA.

LITTERATUR

- Andersen, Morten (2002): »Det nordsles-
vigske valutaspørgsmål 1918-1920 og
kronemøntens indførelse.« i Sønderjy-
ske Årbøger 2002.
Becker-Christensen, Henrik (1995): »Den
nye grænse.« i Henrik Becker-Christen-
sen (red.) Grænsen i 75 år 1920-1995. s.
24-43. Institut for Grænseregionsforsk-
ning Aabenraa.
Callø, P.A. (1922): »De økonomiske for-
hold i Sønderjylland i overgangstiden«
I National-økonomisk Tidsskrift for
Samfundsspørgsmaal, Økonomi og

- Handel. 1922. s. 188-229. Nordisk forlag. København.
- Fangel, Henrik (1996): Haderslev bys historie 1864-1920. Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 74. Haderslev og Aabenraa.
- Feldman, Gerald D. (1997): *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914-1924.* Oxford University Press.
- Fink, Troels (1979): Da Sønderjylland blev delt Bd. I-III. Institut for grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Japsen, Gottlieb (1970): *De nordslesvigske sparekassers historie.* Historisk Samfund for Sønderjylland. nr. 41. Aabenraa.
- Klos, Michael (1996): »Krisen på hjemmefronten 1914-1918 – med Flensborg som eksempel.« i *Sønderjyske Årbøger* 1996.
- Kretzschmer, Knud (1960): *Den sønderjydske Fond 1918-1960.* Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 20. Aabenraa.
- Møller, Peter J. (1978): *Haderslevdreng mellem tysk og dansk.* Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Nicolai, Britta (1988): *Die Lebensmitterversorgung in Flensburg 1914-18.* Flensburg.
- Poulsen, Marten Refslund (1957): *Erindringer. 2. del. Genforeningen i Nordslesvig.* Det danske forlag. København.
- Schultz Hansen, Hans (1994): *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993.* Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 72. Aabenraa.
- Østergaard Schultz, Annette (1996): *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18.* Historisk Samfund for Sønderjylland. nr. 75. Aabenraa
- Winkler, Heinrich August (1998): *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie.* Verlag C.H. Beck. München.
- have forhandlet med både Haderslev, Sønderborg, Slesvig og Flensborg Landkreds om et samarbejde. Haderslev kreds opnåede selvstændigt selvstvirtschaftsstatus.
3. Schultz Hansen s. 212-214, Feldman s. 58 og Nicolai s. 79-80.
  4. Feldman s. 66-67.
  5. Meddelelse fra overpræsidenten til landråder 23. februar 1917 og Tjenestebog om Kriegswirtschaftsamter. Berlin 1917. Haderslev Amts krigsernæringsvæsen pk. 1 LAA.
  6. Klos s. 155-159.
  7. Feldman s. 68-80.
  8. Winkler s. 17-28.
  9. Becker-Christensen s. 27-28.
  10. Haderslev Krigsernæringsvæsens arkiv pk. 1 LAA.
  11. Feldman s. 127-130.
  12. Fangel s. 405-415, Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 54-55 og Japsen s. 303.
  13. Andersen s. 75-78.
  14. Peter J. Møller s. 58-61.
  15. Haderslev Krigsernæringsvæsen Arkiv pk. 1 LAA.
  16. Se Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt* bd. II kap. 5.
  17. Det midlertidige ministerium bestod af minister H.P. Hanssen, kontorchef Martin Hammerich og sekretær Anders Thulstrup.
  18. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 11-12.
  19. Kommission til overvågelse af afstemningen i Slesvig.
  20. Fink: *Da Sønderjylland blev delt* bd. II s. 165-166. Om Tyskland se Winkler: *Weimar 1918-1933.* (1998)
  21. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 108-109.
  22. *Ibid* s. 122.
  23. H. P. Hanssens privatarkiv. Pk. nr 159 Læg: Korrespondancesager vedr. Valutaspørgsmålet.
  24. Hejmdal 2. september 1919.
  25. Der blev talt om »hullet i vesten« med hensyn til de besatte områder i vest, hvor varer strømmede ud af Tyskland. Se Feldman s. 174-175.
  26. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk. 159. Korrespondance vedr. levnedsmiddelforsyningen til Nordslesvig.

NOTER

1. Nicolai s.22-24 og Callø 188-192.
2. Schultz Hansen s. 213, Østergaard Schultz s. 226-227 og Nicolai s. 79-85. Flensborg by indgik i foråret 1915 aftale med Flensborg Landkreds om fælles selvstvirtschaftsstatus efter at

27. Ibid.
28. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 264-265.
29. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk. 159. Redegørelse af prof. Mølgaard af april 1920 + udkast til ordning af levnedsmiddeladministration af 6. november 1919.
30. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk. 159. Brev og udkast til det midlertidige min. af 7. november 1919.
31. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 322-323.
32. Ibid s. 324-327.
33. Andersen s. 92.
34. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748. Redegørelse for Forhandlingerne mellem den internationale Kommissions danske Ernæringskommissær og Tysklands repræsentanter vedrørende Ernæringsforholdene i det slesvigske Afstemningsområde.
35. »Rapport til den internationale kommission vedrørende Forsyningen af det slesvigske Afstemningsområde.« 27/12-1919. Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.
36. Ibid.
37. »Entwurf zu einem Vertrag zwischen der Deutschen Regierung und der Internationalen Kommission.« 22/12-1919. Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.
38. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748.
39. Hejmdal 29. december 1919 »Kvægafleveringen«.
40. F.O. 852 - 24. Danica 600 Public record Office London. Mikrofilm Rigsarkivet.
41. Bekendtgørelser fra den internationale kommission. S. 51. LAA.
42. Ibid s. 52.
43. F.O. 852 - 16. Danica 600 Public record Office London. Mikrofilm Rigsarkivet.
44. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748. Redegørelse for Forhandlingerne mellem den internationale kommissions danske ernæringskommissær og Tysklands repræsentanter vedrørende ernæringsforholdene i det slesvigske afstemningsområde.
45. Bekendtgørelser fra den internationale kommission. S. 56. LAA.
46. Bekendtgørelser fra den internationale kommission. LAA.
47. Således findes en artikel i *Hejmdal* 29. januar 1920 med titlen. »Kreaturudtagningen. De forskellige Landbrugsorganisationer i Aabenraa Amt tilsiger deres støtte.«
48. Blandt andet et stort møde den 20. februar 1920 i Skyttehuset. *Hejmdal* 25. februar 1920.
49. *Hejmdal* 3. marts 1920. Kvægafleveringen. Et møde i Tønder i Gaar.
50. Bekendtgørelser fra den internationale kommission. S. 83. LAA.
51. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 756-757.
52. *Hejmdal* 19. marts 1920 og Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg Forhandlingsprotokol s. 639 (4. marts).
53. Ibid s. 808-814.
54. F.O. 852 - 16. Danica 600 Public record Office London. Mikrofilm Rigsarkivet. Om Valutaspørgsmålet se Andersen 2002.
55. Bekendtgørelser fra den internationale kommission. S. 119-159. LAA.
56. Bekendtgørelser fra den internationale kommission. s. 173-182. og Andersen (2002) s. 111-114.
57. Statistisk Aarbog 1921. Danmarks Statistik. s. 188-189.
58. Danmarks Riges Grundlov. Lovtidende 1915. s. 11-624.
59. Becker-Christensen s. 40.
60. Se Kretzschmer: Den sønderjyske Fond 1918-1960 (1960).
61. Feldman s. 166-167.

Hjemstavnskultur og byggeskik i Slesvig-Holsten

af HANS-GÜNTHER ANDRESEN

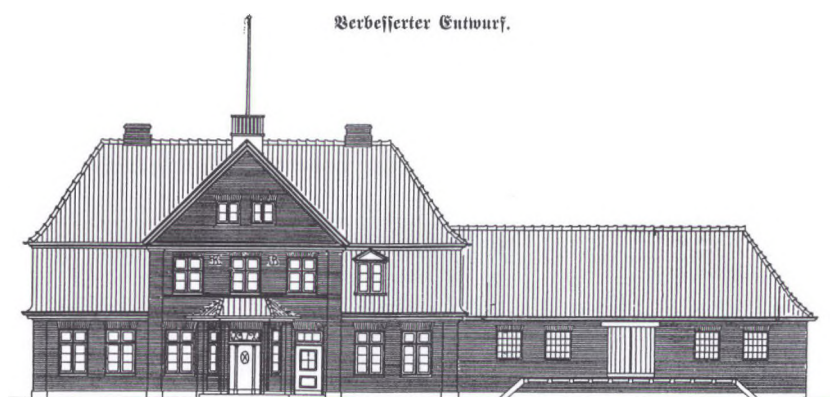
Over hele Europa opstod omkring 1900 en reaktion mod 1800-tallets arkitektur og boligkultur, der efterlignede de store stilepoker fra det sydlige udland. Bevægelsen for en hjemlig byggeskik slog særlig stærkt an i Slesvig-Holsten, hvor der siden 1890 var opbygget en ny regional selvbevidsthed over for den fælles preussisk-tyske kultur. Bærende for de nye idéer blev Heimatschutz-bevægelsen, som tog vare på hjemstavnskulturværdierne. Centrum for bevægelsen i Slesvig-Holsten blev Tønder med den succesrige forening til bygningsbevaring og bedre byggeskik, Baupflege Kreis Tondern, stiftet i 1907 – en forening, som i løbet af få år fik sat sit afgørende stempel på alt privat og offentligt byggeri i Vestslesvig. Men Tønderregnen fik også afgørende betydning for skabelsen af en ny dansk bedre byggeskik, idet det var her en række unge arkitekter fandt inspirationen til en ny national arkitektur. En ældre arkitekt bemærkede i 1910 sarkastisk, at doktrinen nu lød: »Ned med Italien, leve Møgeltønder«. Resultatet var, at Danmark og Slesvig-Holsten ved genforeningen i 1920 prægedes af et næsten identisk arkitekturideal – så de danske arkitekter, der ville »udrydde al tysk smag«, på en måde løb en åben dør ind. Denne historie har været næsten upåagtet, selv om nogle af den slesvig-holstenske Heimatschutz-arkitekturs vigtigste monumenter befinder sig i det nu danske Nordslesvig.

»Vore huse skal være selvfølgelige og naturlige!« Dette klare og pædagogisk formulerede opråb, som arkitekt Ernst Prinz fra Kiel kom med i 1911, kunne arkitekter både i Heimatschutz-bevægelsen og den beslægtede Bedre Byggeskik-bevægelse i Danmark (stiftet 1915) tilslutte sig. Men det, som lød så enkelt, lod sig ikke gennemføre uden kamp efter den historiske stil-arkitekturs lange herredømme. Stil-arkitekturen var kommet til Nordtyskland fra akademierne, de tekniske skoler og højskoler og herskede endnu uhindret omkring 1900. I Danmark skete opgøret med den stilefterlignende arkitektur tidligere og lettere – blandt andet foranlediget af arkitekt Martin Nyrop, som allerede i løbet af 1890'erne havde lagt fundamentet til en bygningskulturel fornyelse.

Karl Meyer, som var stadsarkitekt i Kiel og særlig engageret i byg-

ningsbevægelsen, udtrykte dens idégrundlag således: Heimatschutz-bevægelsen i Slesvig-Holsten ser ikke sikringen af en bedre byggeskik i en slavisk gentagelse af de gamle former. Vor tids gode bygninger skal være absolut hensigtsmæssige og ubetinget opfylde alle de behov, som den nye livsstil, sundhedslæren og de funktionelle krav stiller. Der må derfor gives afkald på mangan god, ærværdig tradition, som er i modstrid hermed. Men på den anden side er en reform af byggeskikken umulig for Heimatschutz-bevægelsen, hvis det ikke lykkes igen at opsamle overleveringens tabte tråd (1914).¹

Karl Meyer havde i 1909 gjort sig bemærket som udgiver af den

Ansicht von der Straße.

»Forbedret udkast« af Carl Meyer, 1910, til Kleinbahnhof i Kirchbarkau. For neden det første og afviste »stillese« udkast. Fra: »Ländliche Bauten in Schleswig-Holstein« 1914.

Portius til godset Schönhagen, opført 1913 af Ernst Prinz (ældre foto).

berømte *Baukatechismus*, der i et forståeligt sprog søgte at sætte nye tidløse normer for godt byggeri, og som blev udgivet i flere oplag. Han havde i årevis ansvaret for Heimatschutz-bevægelsens »tekniske forvaltning« i Kiel og udgav i 1914 på denne baggrund den store eksempelsamling *Ländliche Bauten in Schleswig-Holstein*³. Ernst Prinz, som i 1907 var kommet til Kiel efter uddannelse på den tekniske højskole i Karlsruhe, avancerede hurtigt til at blive én af Slesvig-Holstens førende privatpraktiserende arkitekter. Sin arkitektoniske grundholdning havde han fra arkitekt og professor Herman Billing, hos hvem han var i lære, og som 1907-10 byggede det mægtige rådhus i Kiel i en moderne blanding af jugendstil og barok. Ernst Prinz var fra starten medlem af Heimatschutz, og han blev desuden hurtigt optaget i det progressive, i 1903 stiftede Bund Deutscher Architekten (BDA) og endelig også i Deutsche Werkbund (stiftet 1907 og et sidestykke til den danske Skønvirke-bevægelse). Prinz opfattede sit arbejde for en reform af bygningskulturen omkring 1910 som en forening af disse tre bestræbelser.

Heimatschutz og Baupflege i Slesvig-Holsten

Begrebet Heimatschutz var idé- og kulturhistorisk et »åndeligt barn« af den almene kultur- og reformbevægelse omkring 1900. Heimatschutz-bevægelsen havde et bredt virkefelt og omfattede i virkeligheden de samme beskyttelses- og bevaringstanker, som man i dag kender i miljøbevægelsen. Men den vigtigste opgave, især i Slesvig-Holsten, blev reformen af bygningskulturen. I de år, hvor Heimatschutz-bevægelsen fik rodfæste, blev den et uafhængigt modstykke til den officielle »Denkmalschutz« (bygningsbevaring). Den kom på den måde til at virke i en frugtbar alliance med den ovennævnte avantgarde i arkitekturen og som en slags reformbevægelsens »regionale arm«. Heimatschutz-bevægelsen var så at sige bygningskulturens græsrodsbevægelse – men den nød hurtigt godt af en omfattende offentlig støtte.

Der lå i tiden en udbredt sympati for ånd og stil fra tiden omkring 1800, men det betød ikke, at den nye bevægelse alene flygtede fra nutiden eller dyrkede det nostalgiske tilbageblik. Imod dette talte allerede tilknytningen til BDA og Deutsche Werkbund, og citatet af Karl Meyer bekræfter det samme: Heimatschutz holdt sig – også, eller netop i Slesvig-Holsten – stort set fri fra fristelsen til kun at kaste glans over en reform af den moderne civilisation ved hjælp af den førindustrielle kultur.

»Vi kræver pleje af hjemstavnen!« Sådan lød det 1903 i en appel til stiftelse af et tysk forbund for Heimatschutz, som 1904 blev iværksat i Dresden under ledelse af Ernst Rudorff og Paul Schulze-Naumburg for at »beskytte den tyske hjemstavnns naturlige og historiske egenart gennem en samling af alle hjemstavnnsbevægelser«. Denne opfordring blev også fulgt nord for Elben, hvor de forskellige lokale Heimatschutz-bestræbelser ret hurtigt blev organiseret efter dannelsen af den tyske centralorganisation i Meiningen i Thüringen 1904. I Lübeck stiftedes således allerede 1907 Verein für Heimatschutz Lübeck og i oktober 1908 Schleswig-Holsteinische Landesverein für Heimatschutz med godsejeren, juristen og historikeren Paul v. Hedemann-Heespen i bestyrelsen og med kraftig opmuntring fra von Bülow, præsident for provinsregeringen i Slesvig. I november 1908 blev foreningen Baupflege Kreis Tondern så stiftet. Den holdt sig – muligvis af nationalpolitiske grunde – uafhængig af landsforeningen, som man dog lagde vægt på at være i god forbindelse med. Initiativet kom fra

Tønder. Kredshuset, bygget 1905-07 af Dinklage, Paulus og Lilloe. Nu amtets administrationsbygning. Nutidigt foto.

kredsraad Friedrich Rogge, som energisk ledede »sin« hurtigt berømte forening for bygningsbevaring og byggeskik. Baupflege Kreis Tøndern kom nemlig på afgørende vis til at præge bygningskulturen i hele den vestslesvigske marskegn. Starten på dette arbejde var på en måde allerede taget i 1905 med konkurrencen om det nye kredshus i Tønder og valget af arkitekterne Paulus, Dinklage & Lilloes projekt i hollandsk-frisisk stil. Dette fornemme bygværk kom som forbillede til at »stråle ud i hele det flade land«, og blev for hele Nordtyskland et første eksempel på en fri genoptagelse af traditionen fra »den hjemlige byggeskik«.

I 1908 begyndte også Baupflege-foreningen i Süderditmarschen sit arbejde under ledelse af den stedlige kredsraad og kredsbygmester. Og 1910 stiftedes Ortsgruppe Heimatschutz für den Kreis Herzogtum Lauenburg und Umgebung. I Haderslev stiftedes samtidig endnu en Baupflege-forening, der som forbilledet i Tønder lagde vægt på uafhængighed af landsforeningen for Heimatschutz. I 1911 fulgte lokalgruppen i Neumünster; nærmere betegnet Verein Heimatschutz, Ortsgruppe für Neumünster und Kreis Bordesholm. I industribyen Neumünster kunne foreningen snart henvise til forbilledlige nye byg-

Neumünster. Villa »Marggraf«, bygget 1913 af Hans Ross. Fra: »Moderne Bauformen« 1920.

ningsværker, f.eks. af den privatpraktiserende arkitekt Hans Ross eller af stadsbygmester Paul Reese. Stadsarkitekten i Bordesholm Amt, Johann Garleff, der som Prinz bl.a. var uddannet i Karlsruhe, kom også som næsten ene mand til at præge egnen med en lokal forankret arkitektur og fik ansvaret for bygningspolitikken i hele amtet. På lignende måde som i Tønder blev det nye kredshus i Bordesholm fra 1912-13 et eksemplarisk og betydningsfuldt forbillede. Garleff tegnede denne solide og festlige bygning som en næsten Heimatschutz-ideel mellemting mellem en repræsentativ offentlig bygning og et privat landsted, følsomt tilpasset de tre hovedudsigter – mod søen, mod markerne og mod vejen – uden at svække helhedskarakteren.

Den nye generation af arkitekter og deres forbilleder

Årene 1907 og 1908 blev altså vendepunktet for bygningskulturen i Slesvig-Holsten, som i over to årtier og tildels også endnu længere kom til at stå i Heimatschutz's tegn. Dette betød dog ikke, at den slesvig-holstenske arkitektur kun blev »provinsiell«, tværtimod: Net-

Bordesholm. Det tidligere kredshus, bygget 1912-13 af Johann Garleff, med den kar-napprydede gavlf, inspireret af gammel Tønder-byggeskik (ældre foto).

op den nye »hjemlige« arkitektur bidrog i høj grad til, at den preussiske provins Slesvig-Holsten i det mindste kulturelt blev et selvstændigt »land«. Netop 1907-08, samtidig med f.eks. Ernst Prinz, Heinrich Stav eller Johann Garleff, fik også den yngre generation af slesvig-holstenske arkitekter (født i 1870'erne) fodfæste, hvor f.eks. Johann Theede, Ernst Stoffers, Hans Schnittger eller den fra Sylt stammende Heinrich Bomhoff nu startede deres karriere. 1908 bosatte Lauritz Thaysen sig i Tønder og blev fra starten den førende arkitekt på egnen, helt i overensstemmelse med Baupflege Kreis Tondern's ånd. I billedet hører også, at den tekniske skole i Eckernförde netop i 1908 besluttede at virke for den nye hjemlige bygningskultur med basis i »det overleverede by- og landskabsbillede«.

Arkitekterne i den nye bygningskultur-bevægelse var påfaldende hyppigt dimittender fra sydtyske arkitektskoler som Karlsruhe, Darmstadt, Stuttgart, München eller Dresden. Disse skoler ansås dengang for at være mere progressive end skolerne i Berlin eller Hannover, der alt for længe vedblev med at være dogmatiske højborge for 1880'ernes nygotiske murstensarkitektur. Arkitekteleverne fra Slesvig-Holsten, eller de reformivrige yngre arkitekter fra Sydtykland, der som Carl Mannhardt eller Paul Ziegler (mangeårig stads-

Villa for Dr. Sievert i Tønder, opført 1910 af Professor Anton Huber, Kunstgewerbeschule Flensburg (ældre foto).

bygmester i Flensburg) havnede i området nord for Elben, blev netop gennem det traditionsbundne sydtyske puds- og kvaderstensbyggeri og gennem mødet med den sydtyske barokstil ansporet til at overføre formprincipperne herfra til både det nye monumentalbyggeri og det hjemlige murstensbyggeri. Hovedprincipperne var fasthed og klarhed: koncentration om det væsentlige, så vidt muligt blokagtigt sluttede bygningsdele under tilsvarende store og udelte tagflader, med vidtgående afkald på de maleriske tilføjelser, som havde været så yndede omkring 1900. Til den nye stil hørte også en renæssance for den traditionelle bygningskolorit, frem for alt harmonien mellem grundfarverne rød, hvid og grøn, som i dag opfattes som den karakteristiske farvetrio i det slesvig-holstenske Heimatschutz-byggeri. Karakteristisk for den nye stil blev de røde mure og de røde tegltage, men også de sortglaserede teglstenstage, som kendes fra 16-1700-tallets ar-

Løgumkloster. Nyopført forretningsejendom for M. Bock, tegnet af arkitekt Carl Voss, Kiel. Fremhævet i Kunstkalender som et positivt »eksempel« over for »modeksemplet« t.v. herfor fra 1890'erne (ældre foto).

arkitektur i Danmark og hertugdømmerne. Dertil kommer det hvide i vinduesrammerne og på taggesimserne, stakitter, espalierer og endvidere det grønne på døre, porte, stolper, skodder og yderkarme. Og endelig det kobbergrønne på hus- og karnaptagene eller det naturgrønne på stråtagene og i klatreplanterne.

På den måde kom den nye generation af slesvig-holstenske arkitekter til at udvikle en selvstændig og for landet karakteristisk ny arki-

tektur, baseret på traditionen. En vigtig inspirationskilde var også det senbarokke murstensbyggeri i Slesvig-Holsten, skabt af arkitekter som Sonnin, Dallin, Greggenhofer, Rosenberg eller Richter. Det var denne arkitektur fra tiden omkring 1800, der blev betragtet som den sidste epoke, hvor landsdelen havde en fælles og karakteristisk stil, som kunne fungere som forbillede for de mange nye byggeopgaver. Schulze-Naumburg talte med øje for denne forbilledlige-epoke atter og atter om eksemplerne på de »gode gamle bygningsformer ...«, som han med sin hurtigt berømte metode konfronterede med de samtidige »modeksempler«. Interessen for tiden skærpedes af den i 1908 af arkitekt Paul Mebes udkomne bog med den programmatisk titel *Um 1800*.⁵ Samme år offentliggjorde arkitekten Carl Zetzsche sit store samleværk *Zopf und Empire von der Wasserkante* (»parykstil«, dvs. rokokko, og empire ved nordkysten), hvor han fremhævede den »kunstneriske betydning ved de helt igennem enkle, men med deres strenge saglighed og fornemme opdeling dobbelt virkningsfulde teglbygninger«. Mens »man dengang i hele det øvrige Tyskland nærmest skammede sig over murstenene«, var de ifølge Zetzsche både i Slesvig-Holsten og Danmark blevet anvendt »mesterligt i overensstemmelse med den herskende stil, således at murstensbygningerne dér i stor udstrækning overgår de samtidige pudsede bygninger i indre værdi som i totalvirkning.«⁶

Den nye arkitektgeneration, som inden længe havde etableret sig, skabte bemærkelsesværdigt hurtigt et nyt bygningsprog, som – undertiden tilføjet lidt landlig dialekt – faktisk blev både et arkitektonisk højsprog og samtidig på en måde »plattysk« daglig tale. Det nye sprog bidrog væsentligt til, at de tidligere hertugdømmer fandt deres egen kulturelle identitet eller snarere genfandt sig selv. Dertil bidrog nu også mere og mere de preussiske eller kejserlige byggemyndigheder, hvis yngre tjenestemænd sluttede op om den nye murstensarkitektur, som uanset byggeopgave tilpassede sig den lokale tradition. Den såkaldte »Verunstaltungsgesetz« (lov imod vansirende byggeri, reklamer og skure i by og på land) fra 1907, som trods sit navn gav et godt retsligt grundlag for en ny landskabelig byggepolitik, fremmede helt sikkert sagen. En stor succes blev også det kejserlige kanalkontors sociale byggeri af arbejder- og funktionærboliger »tværs gennem landet« ved Kaiser-Wilhelm-kanalen (Kielerkanalen). Her forenedes byggeskikarbejde og landskabsbevaring på en næsten ideel måde. Opgaven var her at indføre det drastiske indgreb i det histori-

Flensborg. Auguste-Viktoria-skolen (tidl. pige-gymnasiet), bygget 1910-12 af Paul Ziegler som en del af den nye »bykrone« på højdedraget vest for den indre by.

ske kulturlandskab med respekten for den lokale byggetradition. Manden bag byggeriet var statsarkitekt Charton, som allerede i 1911 i 1. årgang af *Schleswig-Holsteinische Kunstkalender* bekendte sig til Heimatschutz-bevægelsens idealer. Hans efterfølger Ewald Klatt, som senere blev bygningsrådgiver for staten, fortsatte på eksemplarisk vis med dette arbejde under 1. verdenskrig og ind i 1920'erne.

Allerede omkring 1910-12 stod den nyere slesvig-holstenske arkitektur på et godt og bredt murstensfundament, på hvilket der blev bygget videre i endnu to årtier i næsten uafbrudt kontinuitet. Den nye arkitektur fik i 1912 god reklame med den store byggeudstilling på Flensborg Museum, som museets leder Ernst Sauermann (senere landsantikvar og direktør for Thaulow-Museet i Kiel) organiserede på vegne af Landesverein für Heimatschutz.⁷ Det blev en sand kraftpræstation af den nordelbiske Heimatschutz-arkitektur, hvori bl.a. deltog Baupflege-foreningerne i Tønder og Haderslev. Særlig udførlig præ-

Én-klasset folkeskole med lærerlejlighed i Bissee, Kreis Bordesholm (i dag Kreis Rendsburg-Eckernförde), bygget 1910 af Johann Garleff; i sin tid også offentliggjort som udkast i »Ländliche Bauten in Schleswig-Holstein«, 1914, illustrerende det endelige brud med de preussiske skolebygnings-normer fra 1895.

senteret var Tønderegnen med eksempler på nybyggeri af Bomhoff, Sild, Dinklage, Paulus & Lilloe, Berlin, professor Anton Huber, Flensborg, Carl Voss, Kiel og Lauritz Thaysen, Tønder.

Udstillingen – hvor der også blev vist eksempler på lignende byggeri i Danmark – viste, at den nye nordtyske arkitektur med stor selvbevidsthed henviste til traditionen, samtidig med at den forblev åben over for samtidens reformtanker. For den nye arkitektgeneration betød begrebet tradition ikke kreativ begrænsning, men snarere en nyorientering i byggeskikken. Ernst Prinz beskrev tradition meget konkret som »mange generationers udkrystalliserede erfaring«, som giver byggeriet de i indledningen nævnte dyder selvfølgelighed og naturlighed og dermed skaber en tidløs god byggeskik.

Særlig karakteristisk og i bred forstand pædagogisk viste den tyske Heimatschutz-arkitektur sig i tidens skolebygninger, som blev opført i en universel reformpædagogisk ånd og som i stedet for forældet moralpædagogik skulle give eleverne et indbydende sted at lære. Det kunne ske i festlige »skoleslotte« i nybarok stil – som f.eks. Auguste-Viktoria-skolen og Goethe-skolen i Flensborg eller i en mere enkel form i landsbyskolerne, hvor især kredsbygmester Garleff fra Bordes-

holm fandt tiltalende løsninger i f.eks. Bissee, Padenstedt, Molfsee, Bordesholm, Kronshagen eller Schönberg. Mellemkolen i by og på land havde også en høj pædagogisk status og blev ikke mindre tilgodeset med hensyn til offentlig støtte. Her skabte bl.a. Thaysen, Bomhoff og Theede fremragende eksempler.

Ny bygningsbevaring i traditionens fodspor

Hvad der her på den måde blev synligt for hele Slesvig-Holsten, blev særligt bemærkelsesværdigt på Tønderegnet, hvor Baupflege Kreis Tondern fik sat sit stempel på alt nybyggeri.⁸ På den måde fik Tønder en helt særlig tradition for bygningsbevaring og nybyggeri på den gamle bygningskulturs grund – til glæde for de besøgende og turisterne, som her kan beundre en næsten »fuldkommen købstadidyl« i den gamle bydel. I 1972, før det store bygningsbevaringsår 1975, gav Tønders mangeårige museumsdirektør Sigurd Schoubye i tidsskriftet *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* en udførlig beretning om den eksemplariske bygningsbevaring i en nordslesvigsk provinsby: »Erfaringer fra Tønder 1963-1970«. Borgere i Tønder havde allerede i 1962 som en »ren græsrodsbevægelse« ifølge Schoubye dannet en fond for bevaring af gamle bygninger – den endnu aktive Fonden til Bevarelse af gamle Huse. Den satte sig for hvert år at restaurere et hus i den gamle bydel i Tønder. For selv den stemningsfulde gamle bydel i Tønder var i de fremskridtseuforiske 1950'ere og -60'ere med hensyn til plejen af bygningskultur og bybillede ikke mere de lyksaliges uberrørte ø. Også her var mangt et fredningsværdigt hus i den gamle bydel ved at forfalde, ved at blive offer for nedrivning eller miste karakteren gennem en alt for tidstypisk modernisering. Selv de for byens bygningskultur så karakteristiske karnapper blev ikke skånet. Allerede i 1950'erne klagede Schoubye over, at karnapper blev fjernet, indgreb tilladt uden modsigelser. Alligevel var indgrebene i den indtil da forholdsvis harmoniske struktur i den gamle by, hvis bevaringsværdige bygningsmasse for det meste stammede fra århundredet efter 1725, på det tidspunkt ikke så drastiske, som det ofte var tilfældet i de gamle byer i Sydslesvig eller Holsten. For i Tønder var bevidstheden om, og dermed også den historisk-æstetiske følsomhed over for hvad der var den passende behandling af et historisk mindesmærke, endnu forholdsvis veludviklet. Her var man påvirket og præget af eftervirkningerne fra den gamle Baupflege Kreis Tondern, som før

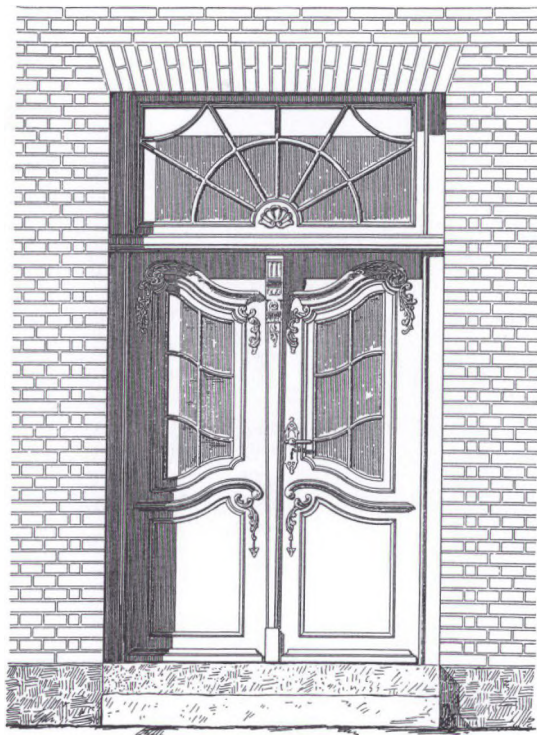
Bordesholm. Foto af den nye folkeskole, bygget 1914 af Johann Garleff. Til højre gymnastiksalen.

1920 havde nydt så stor anseelse langt udenfor egnen – ja, som havde været det tyske mønstereksempel for Heimatschutz.

Også det nye Interessengemeinschaft Baupflege Nordfriesland (IGB) ser sig som arvtagere til og erklærede tilhængere af Baupflege Kreis Tondern. Foreningen blev dannet 1980 og fik i årene derefter syd for grænsen pustet nyt liv i den gamle idé om bygningskultur. Så Baupflege Kreis Tondern kan på den måde så at sige ses som »mor« til to børn nord og syd for grænsen, 50-60 år senere. Baupflege Kreis Tondern's historiske arkiver bliver i fælles forståelse opbevaret på begge sider af statsgrænsen – for den sydlige dels vedkommende i Husumer Kreisarchiv, for den danske del på lokalarkivet i Tønder.

Dannelsen af IGB Nordfriesland skete da også næsten samtidigt med genopfriskningen af Baupflege-bevægelsens historie i Tønder. I efteråret 1978 på 70-årsdagen for foreningens stiftelse fejrede man på slottet i Husum åbningen af en udstilling, som mindes dette initiativ til bygnings- og kulturvedligeholdelse. Udstillingen blev arrangeret af Kreisarchiv Nordfriesland på initiativ af Dr. Rolf Kuschert, som også sørgede for, at denne dokumentation ikke blot blev vist i Hu-

Carl Voss: Tegning af en husdør fra det 18. århundrede i Slesvig, fra: »Baudenkmäler des alten Bauhandwerks in Schleswig-Holstein«, 1929 (samlemappe).

Hausdør in Schleswig
18. Jahrhundert

sum, men også kunne sendes på turné til mange andre kredse i form af en smuk og informativ vandreudstilling. I 1977 havde Rolf Kuschert givet en slags forsmag på 70-årsdagen for stiftelsen af Baupflege Kreis Tondern. Amtsarkivet udgav i denne anledning nemlig dels et genoptryk af Baupfleges *Vorlegeblätter* – det vil sige opmålinger af gamle huse og detaljer til inspiration og efterfølgelse, dels de »gamle notater« fra Baupflege-foreningen, som den rådgivende arkitekt for Baupflege Kreis Tondern, Carl Voss fra Kiel, dengang havde sat i værk, og som siden blev forbillede for det storstilede samleværk *Baudenkmäler des alten Bauhandwerks in Schleswig-Holstein*, som Carl Voss i 1929 udgav for den slesvig-holstenske Heimatschutz-bevægelse.

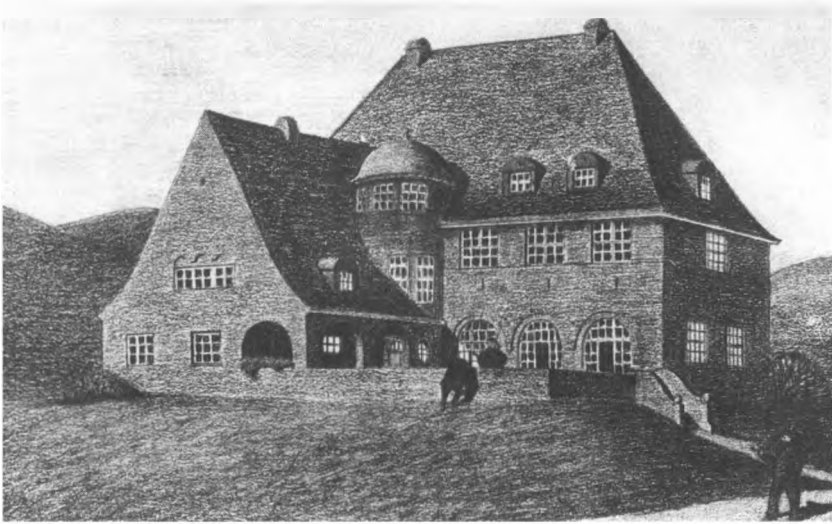

Det i 1907-08 opførte varmbadehus i Westerland på Sild, af Heinrich Bomhoff (ældre foto, nedrevet 1981).

Ligeledes i 1977 gav Rudolf Stehr i *Deutsche Volkskalender Nordschleswig* en beretning, som han beskedent kaldte den, om »Baupflege i det gamle Tønder amt« og mindede i undertitlen »Begyndelsen med det nye kredshus 1907« om, at man egentlig allerede var begyndt med Baupflege-arbejdet godt et år før foreningens officielle stiftelse. 1980 skrev Rolf Kuschert i *Heimatkalender Nordfriesland* endnu en artikel med et tilbageblik på Baupflege for syv årtier siden, og fremhævede her ligesom Rudolf Stehr den opsigtsvækkende »brandøvelse«, som blev afholdt 4. november 1910 i Tønder efter forbillede fra en tilsvarende brandøvelse i Worpsswede – udført af kunstneren Hans von der Ende 1909. Over for byggefolk, bygherrer og brandforsikring skulle »brandøvelsen« demonstrere, at særligt imprægnerede stråtage mindskede brandrisikoen.⁹

I forbindelse med udstillingen i Husum 1979 udkom et rigt illustreret skrift med den bredtfavnende titel *Baupflege und Heimatschutz in Nordfriesland*. Deri forsøgte forfatteren at skabe sammenhæng mellem praksis og resultater i den gamle Baupflege-bevægelse i Tønder og den nye Heimatschutz-bevægelse.¹⁰ Trods bygningsbevaringstankens renæssance var den endnu udbredte uvidenhed om den gamle Baupflege- og Heimatschutz-arkitekturs kvaliteter imidlertid året efter skyld i nedrivningen af en af Baupflege Kreis Tondern's pionerbyg-

Udkast af Heinrich Bomhoff til hotel i Hörnum på Sild, 1911.

ninger, nemlig varmbadehuset i Westerland på Sild, opført af Heinrich Bomhoff 1907-08, som et mønstereksempel på en ny frisisk arkitektur, bemærkelsesværdig fri for al »påtaget frisisk jovialitet« og med fine biklange fra den samtidige danske teglarkitektur.

Bygningsmonumenter fra Baupflege-tiden

Det nye ved det nedrevne varmbadehus i Westerland var, ud over den klare farvekolorit, den modige udformning med store uopdelte tagflader, og ikke mindst at disse tage var trukket så langt ned, at den på grund af formålet store bygning ikke virkede så høj, netop mere som et hus. Den høje og brede gavl genopfriskede erindringen om det typisk frisiske gavlhuis, blot forbedret og mere aktuel. Tilligemed genindførte arkitekten også det gamle frisiske bygningshåndværks karakteristiske kurvehanksstik over vinduerne, endnu før Baupflege Kreis Tondern havde offentliggjort sine opmålinger og notater med dette tema. Kredsraad Rogge var begejstret for dette bygningsværk, og han hævdede med overbevisning, at denne bygning stod som et »særligt markant vartegn for en bedre udvikling«. Arkitekten havde skabt et mesterværk. I fortsættelse af varmbadehuset kom Bomhoff med et smukt udkast til et frisisk hotel, som desværre ikke blev virkeliggjort,

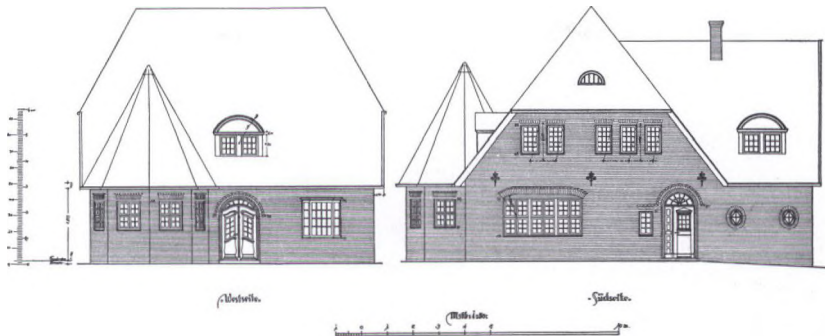
Westerland. Det tidligere kurhus, i dag rådhuset, bygget 1896-98 af J. Vollmer & H. Jassoy, Berlin. Fra: »Berliner Architekturwelt« 1901.

hvilket heller ikke blev tilfældet med hans suveræne udkast i 1911 til et hotel i Hörnum på Sylt. Med disse bygninger som idealtyper var arkitektur ikke længere blot facade, men på vej til at udvikle »stil«-løse og derfor nærmest tidløse kvaliteter som: volumen, bygningsmasse, opdeling, materialefarver og harmoni med landskabet.¹¹

Det forekommer absurd, at man i 1980 skilte sig af med et af den her omtalte arkitekturbevægelses mest fremragende vidnesbyrd, netop som denne arkitektur gennem udstillingen i Husum og den dermed forbundne formidling fik en renæssance som forbilledlige bygningsværker. I dag er der almen forståelse for, at Heimatschutz- og Baupflege-arkitekturen er bevarings- ja, fredningsværdig – ikke mindst efter udstillingen *Bauen in Backstein. Schleswig-Holsteinische Heimatschutzarkitektur zwischen Tradition und Reform*, som 1989 blev arrangeret på slottet i Kiel, og som efterfølgende blev vist flere steder. I udstillingskataloget med samme titel fremhævedes endnu en gang Baupflege Kreis Tondern's væsentlige bidrag til skabelsen af det, vi i dag kalder Heimatschutz-arkitekturen mellem 1907 og 1930-32.¹²

Hvor meget netop varmbadehuset i Westerland dengang betød som eksempel for Baupflege-bevægelsen i Nordfrisland og det gamle Tønder amt, ser man, hvis man sammenligner med det tidligere kurhus i Westerland, i dag rådhuset. Et stort bygningsværk, som arkitekterne Peter Jürgensen og Jürgen Bachmann opførte 1896-98 i en nær-

Baupflege Kreis Tondern (Neuausführungen).
 Weinstube Max Th. Nissen, Westerland a. Sylt.
 Architekt: Heinr. Bomhoff, Hamburg.

Westerland på Sild. Max Nissens vinstue, vest- og sydsiden. Udkast af Heinrich Bomhoff, fra: Baupflege Kreis Tondern's Neuausführungen blad 8.

mest stedløs stil, som på en noget usikker måde afspejlede forskellige indflydelser, men som dog dengang betød et fremskridt i forhold til det sene 1800-tals badestedsarkitektur. I det tidligere kurbad genkender man bestræbelserne på at frigøre sig fra forpligtelsen over for den historiske »stil«-arkitektur, hvor Jürgensen og Bachmann næsten ikke har vovet at opdele vægfladerne eller at give tårnhattene fysisk volumen. Og endelig de enorme tagflader, næsten et ladetag, som i høj grad brød med badestedsbyggeriets sædvanlige pult- og tjærepaptage. Men det var først varmbadehuset, som ved at anslå en forståelig »frisisk hjemstavnsstone« prøvede at sætte forpligtende normer for fornyelsen af arkitekturen i de bygningsmæssigt forvildede badesteder. Endnu et eksempel til efterfølgelse for en bedre badestedsarkitektur blev Max Nissens vinstue i Westerland, hvis hjemstavnsstil stod i eklatant kontrast til den ældre nærmest kulisseeagtige byggeskik. Baupflege Kreis Tondern brugte denne bygning som eksemplarisk nybygning og offentliggjorde vinstuen i sin serie om nye bygningsværker *Neuausführungen*.

De unge arkitekter i Heimatschutz- og Baupflege-bevægelsen stræbte efter en arkitektur, som uden omstændelige historiske stilciter udviste både stil og karakter, det vil sige tidløs »hjemlig« karakter. Arkitektur, som både på en hensigtsmæssig måde kunne opfylde alle tidssvarende krav og dog alligevel være poetiske. På den måde skulle byggeriet både på landet og i købstæderne og ikke mindst på bade-

Tønder. Nutidigt foto af den tidligere »Nordschleswiger Bank« Storegade 21, bygget 1904 af Jürgensen og Bachmann, Berlin (stueetagen ændret).

stederne atter genvinde den tidligere omtalte karakterfulde selvfølgelighed og poesien ved det enkle, som havde udmærket den gamle bygningskultur i Slesvig-Holsten frem til omkring 1860. Med god grund havde Carl Zetzche i sit nævnte samleværk *Zopf und Empire von der Wasserkante* fremhævet bygningskulturens harmoniske udtrykte billede af kulturel samhørighed i den tidligere tysk-danske helstats fredelige tider. Han gjorde det klart for sine læsere, at man i området nord for Elben atter burde rette blikket mod den omkring 1900 allerede højtudviklede teglarkitektur i det beslægtede Norden, hvis landsdelen i det mindste bygningsmæssigt set skulle blive sig selv igen.

For Tøndereggen lå en sådan nyorientering ikke fjern. Noget, der minder om dansk arkitektur, næsten sprælsk i bygningsfarverne, ser vi i Tønder allerede 1904 i form af den endnu malerisk disponerede

bygning for den forhenværende Nordschleswiger Bank, som de førnævnte unge arkitekter, Jürgensen og Bachmann, opførte i Storegade. Peter Jürgensen og Jürgen Bachmann var indfødte slesvig-holstenere, den ene fra Dellstedt i Ditmarsken, den anden teglværksejersøn fra Nybøl på Sundeved. De fandt i 1903 sammen som et succesrigt arkitektpar. I Tønder anslog de en ny byggetone, som frigjorde sig fra den rene historiske stilarkitektur. En afdæmpet og på en måde domesticeret jugendstil blev i den omtalte bankbygning frit forenet med mindelser om nordisk arkitektur. Bygningen var på den måde en tydelig kontrast til det teglbyggede nabogavlhus fra 1893, som med sin detaljerede nygotiske formstensarkitektur synes at stamme direkte fra den hannoveranske skoles prøvebog, tilsat sirlige elementer fra tidens dekorative tegl- og terrakotta-renæssance. Denne stil havde til udgangen af 1800-talet præget den nordtyske arkitektur, hvor Jürgensen og Bachmanns bankbygning indvarslede det 20. århundrede, samtidig med at den med sine lette karnapvinduer genopfriskede en gammel Tønder-tradition. Jürgensen og Bachmann, som på den tekniske skole i Eckernförde og derefter ved den tekniske højskole i Berlin-Charlottenburg havde gået i en god historisk arkitekturlære, fandt uden besvær vejen fra historisk stilbundethed til fornyende reformarkitektur. Med deres nybyggeri i Slesvig-Holsten ramte de på eksemplarisk vis den nye tone i byggeriet i landsdelens Heimatschutz-arkitektur. Dette kan f.eks. ses i den markant beliggende Petri-Kirche i det nordlige Flensborg (1908-09), som med sin fysiske massevirkning kan ses som et moderne og »hjemligt« svar på den højbenede, men dog af reform- og jugendstil prægede St. Jürgen-kerke ved Flensborgs østbred (1904-04, af bygningsinspektør Hossfeld, Berlin og arkitekt A. W. Prale, Flensborg). Virkelig voluminøs og helt igennem afklaret i massevirkningen blev de to arkitekters nybarokke teglbyggede kirkegårdskapel på Friedenshügel i Flensborg, som de efter en stor konkurrence 1908 kunne virkeliggøre 1910-11, en markant bygning med sit store klokkeformede svejfede pyramidetag. Ligeledes blev deres store nybyggerier for statsskolen i Sønderborg (1908/09-11) og den kgl. bygmesterskole i Rendsborg (1909-10) opført i fin hjemlig nybarok teglstensarkitektur. I 1913 byggede de efter en konkurrence det statelige kurhus i Wyk på Føhr, hvor Heinrich Bomhoff allerede 1908 havde opført det henrivende stråttækte Friesenmuseum (Carl-Häberlin-Museum) som en hyggelig prøve på en ny frisisk byggeskik.

Ud over de regionale og frisiske inspirationer var der også familie-

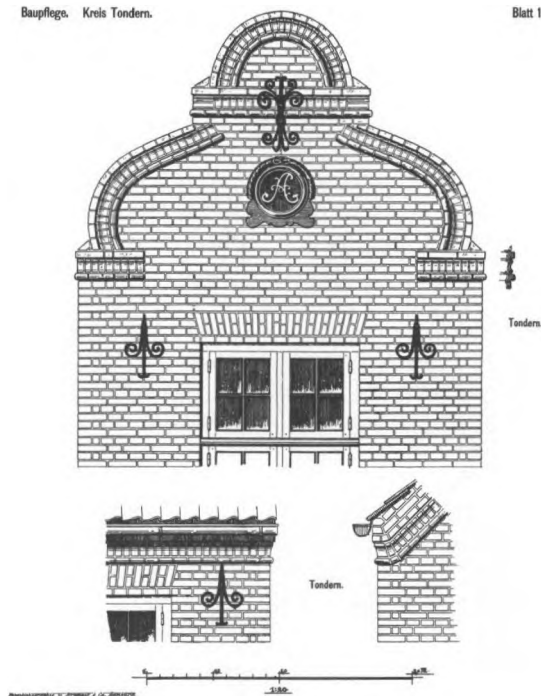

Gammelt kunstner-postkort (farvelitografi) af »Digegrevens Hus«, Vestergade 9 i Tønder, opført 1777.

Blad 1 af Baupflege Kreis Tondern's forskrifter: Tegning af en barok murstensgavl fra Tønder by, udført af arkitekt Carl Voss, Kiel.

Baupflege. Kreis Tondern.

Blatt 1.

skab mellem kredshuset i Tønder og samtidens hjemligt-poetiske danske murstensarkitektur. Kredssalens store vinduer i den flade murstensvæg genkendes f.eks. i det nationalromantiske posthus i Aalborg, som den kendte danske arkitekt, Hack Kampmann, opførte samtidigt med kredshuset i Tønder – selv om denne bygning især var inspireret af dansk herregårdsarkitektur fra det 16. århundrede, hvilket ikke ville have givet nogen historisk mening i Tønder. Til gengæld udstyrede de erfarne teglstensarkitekter, August Dinklage og Ernst Paulus fra Berlin samt den norskfødte Olaf Lilloe kredshuset i Tønder med elementer fra den engelske landstedsarkitektur, som den tyske kulturattaché og arkitekt Hermann Muthesius havde gjort populær i Tyskland. Fra Tønders karakteristiske karnaptradition hentedes til samme bygning med stor naturlighed den tagdækkede vindueskvist, som er beslægtet med det engelske »bay window«. Det berømte senbarokke Digegrevens Hus var her et nærliggende forbillede. I kredshuset genkender man også visse dekorative træk fra det nærliggende gamle Tønder Slot, men et nyt element i arkitekturen var de

*Vestergade, Tønder.
Nybarokt hus med svejfede
gavle i Baupflege Kreis
Tøndern's ånd.*

store uopdelte murstensvægge, i hvilke de hvidmalede småsprossede vinduer efter lokal skik lå i plan. Dertil kommer de ligeledes genoptagne traditionelle bygningsfarvers klare rød-hvid-grønne klang. På alle måder betød Tønder kredshus en resolut afstandtagen fra al egnsfremmed »embedsgotik«. Også i forhold til det af bygningsinspektør Fr. Wilh. Jablonowski i 1901 byggede kredshus i Aabenraa var det arkitektoniske paradigmeskift og bekendelsen til fornyet tradition tydelig. Trods alt bar amtshuset i Aabenraa atter tegtag, men syntes ellers umiskendelig »preussisk-bygningsinspektøragtig« på den formelle måde.

Således var den hjemlige og nyskabende »byggetone« slået an ved Vestkysten – den regionale »dialekt«, som kom til at gælde for alle offentlige bygninger: skoler, præsteboliger, mindre hoteller, forretningsbygninger, gårde og beboelsesejendomme på land og i by. En

tidlig prøve på den nye stil var også den indbydende villa Hilde med sine små originale karnaptårne, som kredshus-arkitekterne Dinklage, Paulus & Lilloe i 1907 byggede i Westerland for kredsraad Rogges søster. Den førnævnte unge arkitekt Heinrich Bomhoff fra Hamburg, som stammede fra Westerland og som blev en meget brugt arkitekt i Baupflege-bevægelsen, formede efterfølgende ud fra dette forbillede en slags idealudkast til nye frisiske bygningsværker – glædelige beviser på, at den enkle, værdige og hjemlige byggeskik kun behøvede en alvorlig stimulans til at skabe overraskende resultater. I klar modsætning til de hidtidige resultater udvikledes nu, som det hed i Baupflege Kreis Tondern's forskrift nr. 15, en »fast besluttet arkitekturretning [...] en retning, som på en utvungen, elskværdig måde knytter sig til egnens hjemlige former: Husene og deres enkeltheder er små mesterværker, som er en pryde for de venlige og hyggelige gader i den lille by og som på gunstig vis tilpasser sig omgivelserne«.

Meget som i den tyske tid og senere blev opført i Tønder i den nye arkitektur og byggeskik, skyldes arkitekt Lauritz Thaysen. Men også andre bygmestre fik en chance under de gode byggekonjunkturer i den wilhelminske æras sidste fredstid, f.eks. byg- og murermestrene Evers, Hansen og Nissen.

Gammel og ny byggeskik i Tønder i smuk forening

Det er især to grundtyper af bygninger, som kom til at præge det nye byggeri i Tønders gamle bydel: For det første det høje og brede tværhuis med kraftige gesimser under et mere eller mindre voluminøst mansardtag. For det andet gavlhusene, nogle gange med svejfede helgavle, andre gange høje toetagers gavlhuse med en enkel afvalmet gavlfront. Den sidste var en hustype, der ikke kun egnede sig til de tætbyggede husrækker i den gamle by, men også i de nyere boligstrøg med mere åben bebyggelse. I Tønders mange bygninger fra disse år ser man Digegrevens Hus brugt som ideal og forbillede med tydelig variationsglæde, især i de høje brede bygninger i vellykket nybarok. Meget nybyggeri af kvalitet blev en slags yngre udgaver af Digegrevens Hus. Især blev karnapperne som byggemotiv næsten obligatoriske, både i forretningsejendomme og i rene beboelseshuse, hvad enten de var rektangulære eller med smigfag som på digegrevens hus. På den måde blev det prægtige hus, som den velhavende købmand Carsten Richtsen lod opføre i 1777 i moden, men vital stil, indbegrebet

*Østergade 2 A, Tønder.
Beboelses- og forretnings-
bygning for bager Petersen,
opført 1910 af L. Thaysen.
Foto 1911.*

af komfortabel, repræsentativ boligkultur, et bygningsmæssigt udtryk for en selvbevidst borgerkultur.

Karakteristisk for Digegrevens Hus er også fraværet af pålagte murdetaljer, som f.eks. pilastre og liséner. Til gengæld er pragtportalen og karnapperne festligt dekorerede. Charmen ved karnapperne er, at stuerne får nær kontakt med gaden, så beboerne får mulighed for at følge med i, hvad der foregår ude på gaden. Samtidig modellerer de på charmerende vis gadearealet og tilføjer det rytme. Facaden udgør endvidere en ubrudt vægflade, hvori vinduerne på lokal vis ligger i plan som en dekoration med gittersprossernes tidløse skønne hvide farve på den varmrøde murstensbaggrund. Og den krones af den svungne gavlkvist og det optisk tunge mansardtag med de sortglaserede tagsten, som svarer til den barokke tradition både i det danske kongerige og i hertugdømmerne. Især i tagformen ser man, hvor meget den barokke arkitektur er skabt gennem kategorierne masse og legeme – og dertil kommer bygningsfarvernes klare og friske kolo-

Tønder. Ældre foto af Good-Templar-Logehuset på Viddingherredsgade, tegnet af Lauritz Thaysen. Foto ca. 1911.

rit. Det er en arkitektur, som også viser karakter fra bag- eller havsiden, således som det fremgår af et blik på huset set fra haven. Alle disse grundformer blev mere eller mindre overbevisende brugt i den lokale Baupflege-arkitektur. I slutningen af den wilhelmske æra finder vi endda »borgerlige« karnapper, direkte kopieret fra digegrevens hus, i et stateligt offentligt bygningsværk som den nye kredsretsbygning, som bygningsinspektør Gysling opførte 1914-16 i bedste nybarokke teglarkitektur. I Eckernförde byggede Gysling 1918-22 en meget lignende retsbygning, blot uden tribut til karnaptraditionen fra Tønder.

Tønder og omegn er altså fuld af spændende arkitekturværker, der på den ene side er inspireret af byen og egnens gamle bygninger, men som alligevel tydeligvis er børn af det tidlige 20. århundrede. Det er bygværker, som i lige så høj grad som de gamle udgør en bevarings- eller fredningsværdig bygningskultur. Samtidig ophæver byggeriet fra tiden mellem ca. 1910 og 1940 på velgørende vis det ellers så ofte sete brud og stilskeft mellem den gamle bydel og den nyere forstadsbebyggelse. Kerne og rand føjes i Tønder på den måde bygningsmæssigt sammen. Den vej, som Baupflege Kreis Tondern i tysk tid havde angivet, blev nemlig videreført af den dansk-sønderjyske arkitektur og byggeskik fra 1920'erne og -30'erne – som jo også gennem Bedre

Tønder. Retsbygningen i Nørregade, bygget 1914-16 af bygningsinspektør Gyssling, Slesvig med tydelig reverens til »Digegrevens Hus«. Foto ca. 1985.

Byggeskik-bevægelsen i høj grad var inspireret af den gamle vest-slesvigske byggeskik.

Det nationalstatslige skel fra 1920, som delte det gamle Tønder Amt, fik på den måde ikke de store konsekvenser på byggeriets område – selv om den nye tyske murstens-ekspressionisme i midten af 1920'erne i nogle tilfælde fik nedslag på den tyske side af grænsen. Ikke uden grund havde Ernst Sauermann som repræsentant for den slesvig-holstenske Heimatschutz-bevægelse på ingen måde nationale skyklapper på, da han i sin *Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender* både før og efter 1920 fremhævede bygningsværker, opført af dansk-sindede arkitekter som Andreas Dall eller Peder Gram som værdifulde bidrag til den nye hjemlige arkitektur i Slesvig-Holsten.¹⁴ Sauermann ville uden tvivl have skattet den dansk-sindede arkitekt Jep Finks bygninger ligeså højt – f.eks. den bankdirektørvilla i Tønder med fine hvide blændinger, som Fink i 1912 opførte i »dansk stil« på Ribevej 8 og som helt aldeles passede ind i de lokale omgivelser. Det

Skærbæk. Gammelt postkort af Hansens Købmandsgård, bygget af arkitekt Kai Gottlob 1909 og offentliggjort samme år i *Heimatschutz' Baukatechismus* som et »eksempel« på godt byggeri på landet.

er også muligt, at Sauermann ville have gengivet det af Martin Nyrop i 1913 byggede danske forsamlingshus Sønderborghus som et godt eksempel. Sønderborghus gjorde i Sønderborg en god figur ved siden af statsskolen, den nye retsbygning fra 1912 og Eugen Fink's officershaveby. Og endelig havde den slesvig-holstenske Heimatschutz-bevægelses føromtalt *Baukatechismus* allerede i 1909 offentliggjort Hansens villaagtige købmandsgård i Skærbæk, bygget af den danske arkitekt Kai Gottlob, som et godt eksempel på byggeri på landet. Der blev her peget på denne stationsbyforretnings store karnapagtigt udformede butiksvinduer, som på en tiltalende måde gav bybilledet et enkelt, fredeligt præg.¹⁵

Med delingen af Tønder Amt 1920 afsluttedes den gamle Baupflege-bevægelses virke, men den fandt uden videre en efterfølger syd for Vidåen i foreningen Baupflege Kreis Südtondern, hvor amtsbygmester Karstens fik det arkitektoniske ansvar. Men som sagt videreførtes Baupflege-traditionen i byggeriet også på dansk side, således at man skal se ret nøje efter for at afgøre, hvad der er slesvig-holstensk Heimatschutz-byggeri eller dansk byggeri i Bedre Byggeskiks tegn.¹⁶ Det smukkeste eksempel på denne byggeskiks kontinuitet møder vi

Sønderbyvej i Møgeltønder: Ældre 1700-tals huse og godsinspektør H.C. Davidsens huse fra hhv. 1910 og 1923. Et eksempel på bygningskulturel kontinuitet fra det 18. århundrede til Baupflege-tiden og »Bedre Byggeskik« efter genforeningen.

nok i Møgeltønder. Ved Sønderbyvej, som støder op til den berømte Slotsgade, ser vi for foden af det mægtige kirketårn et utroligt fortællende bygnings-ensemble, bestående af to gamle Møgeltønderhuse med »friserkviste« og karnapper: Godsinspektør H.C. Davidsens første bygning, Sønderbyvej 3 i typisk Baupflege-stil fra 1910 og hans to Bedre Byggeskik-prægede småhuse med kviste og karnapper, Sønderbyvej 9-11 fra 1923. Karnapper og gavlvviste er fælles ledemotiv, kun målene ændrer sig, og det udtrykkeligt danske dukker op i de kraftige hvidtede gesimser. Ved siden af disse fire huse står som noget fremmedartet et typisk nordtysk trempelhus fra århundredskiftet.

Baupflege Kreis Tondern udgav som propaganda for sagen både gode eksempler på nybyggeri og de førnævnte forskrifter, tegninger og opmålinger af ældre bygninger på egnen til inspiration og efterfølgelse. Det afgørende forarbejde til disse tekniske tillægsblade udførtes af en række lokale fotografer gennem optagelser af egnens traditionelle bygnings-, bolig- og folkekultur. Uden disse ville Baupflege-arbejdet næsten ikke have været muligt. I Tønder var det frem for alt real-skolelærer Theodor Möller fra Kiel, som på få år stillede et arkiv på

over 1000 pladeoptagelser til disposition for Baupflege Kreis Tondern. Takket være dette materiale kunne arkitekt Carl Voss udarbejde dels de smukke tegninger af gamle frisiske bygningsformer, de nævnte forskrifter, dels en række opmålinger, hvis værdi er blevet mere kendt efter genoptrykket fra Husum 1978.¹³

Lauritz Thaysen, Tønders førende arkitekt i disse år, og som havde et godt forhold til kredsraad Rogge, har helt sikkert også gjort brug af disse eksempelblade. Thaysen var født i Tønder, årgang 1880, uddannet på den tekniske skole i Eckernförde og akademisk videreuddannet på den tekniske højskole i Darmstadt under arkitekturlærer Professor Pützer. I 1908 slog han sig ned i Tønder som privat arkitekt og var siden da bygmesteren i Tønder, hvor han for denne by blev, hvad f.eks. Bomhoff var for Sild og Før. I konkurrencen om Tønder Realskole i 1908 vandt Thaysen knebent foran Bomhoff, som også var blevet nr. 2 i konkurrencen om kredshuset. Og ligeledes i 1908 fik Bomhoff en andenplads efter Jürgensen og Bachmann i konkurrencen om statsskolen i Sønderborg. I begyndelsen, før grundlæggelsen af Baupflege Kreis Tondern, havde Thaysen »som så mangen en byggende person i de mindre byer [...] arbejdet med enhver mulig og umulig byggestil alt efter ønske og humør«, som det vel bevidst overdrevet blev skrevet i *Neuauisführungen*, hvor hans senere forbilledlige nybygninger blev præsenteret. Udviklingen fra den stilefterlignende officielle arkitektur til den efterfølgende hjemlige byggeskik er særligt anskuelig i det daværende preussiske lærerseminariums, det senere Tønder Statsseminariums, kompleks. I tydelig kontrast til den gamle bygning fra 1904-05, som endnu er præget af den senpreussiske stil, blev det første anneks tilføjet i 1915 efter udkast af Thaysen i den modne Heimatschutz-arkitekturs afklarede form og i bygningsmæssig harmoni med de omkringliggende gamle historiske bygninger. Under dansk ledelse blev der i 1932 yderligere tilføjet en tilbygning, som harmonerede fint sammen med Heimatschutz-tilbygningen fra 1915.

I Tønder udarbejdede Lauritz Thaysen også i 1920 – endnu som medlem af BDA – et udkast til en fremsynet om- og tilbygningsplan for den i 1913 af Hans Ross opførte realskole i Bredsted, som ville betyde en kraftig udvidelse af den solide og festlige skolebygning, men med bibeholdelse af dens karakter. Ombygningen blev ikke til noget, men i stedet kom Thaysen i 1922-23 til at tegne folkehøjskolen samme sted – som et eksempel på rækken af »hyggelige« landlige

skolebygninger, som Dinklage, Paulus & Lilloe havde indledt med folkehøjskolen i Tinglev 1908.

Afslutning

Den danske arkitektstand kendte allerede Heimatschutz-arkitekturen og Baupflege-bevægelsen i Slesvig-Holsten længe før grundlæggelsen af Landsforeningen for Bedre Byggeskik 1915. Først og fremmest havde den unge generation af arkitekter stiftet bekendtskab med Tønder-egnen og uden tvivl også med Baupflege Kreis Tondern's arbejde gennem opmålingsrejser i 1907 og 1909. Desuden blev det tyske arbejde gentagne gange omtalt i det indflydelsesrige danske tidsskrift *Architekten*. Heri offentliggjorde arkitekt- og senere bygningsrådgiver ved magistraten Werner Jakstein fra Altona i 1912 en artikel med den kortfattede titel »Byggehjælp«, illustreret med eksempler på nye bygningsværker og udkast – en artikel, som man må formode blev læst med stor interesse.¹⁷ Især blev det derved for alvor kendt, at man på den tyske side i årevis havde udført et arbejde, der svarede til den danske arkitektforenings i 1908 oprettede Tegnehjælp (hvor bygme- stre kunne få rettet deres tegninger til gode danske huse).¹⁸

Artiklen er bearbejdet af Peter Dragsbo, Museet på Sønderborg Slot.

NOTER

1. Ernst Prinz, om Heimatschutz (foredrag for amtsrådet i Bordesholm) i: *Die Heimat* 21:1911; genoptrykt i: Hans-Günther Andresen: *Bauen in Backstein. Schleswig-Holsteinische Heimatschutzarkitektur zwischen Tradition und Reform*, Schriften aus dem Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek 8, Heide 1989, s. 222ff. samt Karl Meyer: *Ländliche Bauten in Schleswig-Holstein. 100 Musterelemente, Schleswig-Holsteinische Landesverein für Heimatschutz, Lübeck 1914*, s. 5. Dertil fra dansk side: Peter Dragsbo: *Mellem regionalisme og nationalisme. Ballum Slusekro og den slesvigske »hjemstavnstil«*, i: *Kultur-ens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*, udgivet af Bjarne Stoklund, København 1999, s. 173-189 samt Peter Dragsbo: *Ud med Italien, leve Møgelønder*, i: *Sønderjysk Månedsskrift* 10:2003, s. 244-253. Samme: *Eksempler på hjemstavnstilen i Sønderjylland*, sst. s. 254-260. Inger Lauridsen: *Lauritz Thaysen, arkitekt i Tønder 1904-1930*, sst. s. 261-272. Jørgen Toft Jessen: *Peter Gram og andre arkitekter i Haderslev 1909-1937*, sst. s. 273-287. Ingolf Haase: *Godsinspektør Davidsen som arkitekt*, sst. s. 288.
2. Paul Schultze-Naumburg: *Kulturarbeiten*, Bd.1-9, Kunstwart-Verlag München 1902 ff.
3. Carl Meyer: *Das Bauen af dem plat-*

- ten Lande und in den kleinen Städten. Baukatechismus mit Bildern, Schleswig-Holsteinische Landesverein für Heimatschutz, Lübeck 1909 (3. Oplag 1923); K(C)arl Meyer: Ländliche Bauten in Schleswig-Holstein, som note 1.
4. Schencke, Prof. Dipl.-Ing: Den kongelige Tekniske Skole i Eckernförde, i: Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender 1918-19, s. 83.
  5. Paul Mebes: Um 1800. Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung, München 1908 (2. og 3. oplag 1918 og 1920).
  6. Carl Zetzsche: Zopf und Empire von der Wasserkante, Stuttgart 1908; samme: Die dänische Ausstellung im Berliner Kunstgewerbemuseum, i: Architektonische Rundschau 4:1911.
  7. Jvf. Hans-Günther Andresen, Bauen in Backstein ..., som anm. 1, særlig s. 86-94; Ulrich Schulte-Wülwer: Ernst Sauer mann og die Anfänge der Heimatschutzbewegung in Flensburg, i: K. O. Kahrmann og U. Schulte-Wülwer: Flensburg um die Jahrhundertwende, Heide 1984, s. 15ff.
  8. Jvf. Friedrich Rogge, Drei Jahre Baupflege im Kreis Tondern, i: Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender 1912, s. 17-26; Carl Voss og Friedrich Rogge: Baupflege Kreis Tondern, særtryk af Kreiskalender for den Kreis Tondern 1909; Rolf Kuschert, Baupflege Kreis Tondern. Landschaftsgebundenes Bauen im Kreis Tondern am Anfang unseres Jahrhunderts, i: Die Heimat 84:1977, s. 254-262. Samme: Baupflege vor sieben Jahrzehnten, i: Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland 1980, s. 79-90; Hans-Günther Andresen: Baupflege und Heimatschutz in Nordfriesland. Landschaftsgerechtes Bauen zwischen Reform und Tradition, Schriften des Kreisarchivs Nordfriesland 3, Husum 1979, samme: Bauen in Backstein ..., som anm. 1, især s. 79-94.
  9. Rolf Kuschert, som note 8, Rudolf Stehr: Baupflege im alten Kreis Tondern, i: Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1977, s. 48-61.
  10. Hans-Günther Andresen: Baupflege und Heimatschutz in Nordfriesland, som note 8. Samme: Heimatschutzarchitektur in Nordfriesland, i: Das grosse Nordfriesland-Buch, udgivet af Thomas Steensen, Hamburg 2000, s. 314-321.
  11. Jvf. Hans-Günther Andresen: Das Warmbadehaus in Westerland – Ein bedeutendes Denkmal neuer friesischer Architektur des frühen 20. Jh. soll fallen. Ein Rückblick auf einige Stationen auf dem Wege zu neuer Baugesinnung in Nordfriesland, i: Die Heimat 11/12, 1980, s. 392-417.
  12. Jvf. Hans-Günther Andresen: Bauen in Backstein, som note 1. Samme: Von schleswig-holsteinischer Heimatschutz-Architektur, i: Stein auf Stein. Ländliches Bauen zwischen 1870 und 1930, udgivet af G. Dahms, G. Wiese og R. Wiese (Arbeit und Leben auf dem Lande 6), Freilichtmuseum am Kiekeberg, Hamburg 1999, s. 207-236.
  13. Baupflege Kreis Tondern, genoptryk af Vorlegeblätter og Altaufnahmen, med forord af Rolf Kuschert, Schriften des Kreisarchivs Nordfriesland 2, Husum 1978. Jvf. Reinhard Bordel: Alter Baukultur auf Föhr, Schriften aus dem Dr. Carl Haeblerlin – Friesenmuseum, Wyk auf Föhr, Hft. 4/ny udg., Husum 1988; Carl Voss: Meisterwerke aus dem nordfriesischen Baukunst (genudg. a. Nordfriesisches Institut Bredstedt) Bredstedt 1975; Carl Voss: Denkmäler des alten Bauhandwerks in Schleswig-Holstein, 88 tavler signeret af arkitekt C. Voss, udgivet af Schleswig-Holsteinische Landesverein für Heimatschutz, Kiel 1929 (genoptryk Bernd Schramm-Verlag, Kiel).
  14. Jvf. Ernst Sauer mann: Zur heimischen Architektur, i: Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender 1912. Heri udkast af P. Gram til alderdomshjem i Aabenraa (ikke opført) og Haderslev Bank i Toftlund. Se også: Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1927: afbildning af Duborgskolen i Flensburg af Andreas Dall.
  15. Baukatechismus, som note 3, s. 45; jvf. Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik – Nationale strømninger i

- sønderjysk arkitektur 1850-1940, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1988, s. 92. Jfr. Peter Dragsbo: Eksempler på hjemstavnsarkitektur i Sønderjylland, se note 1.
16. Jfr. Christian Kaatmann, som note 15; Hans Peter Svendler Nielsen: Bedre Byggeskik, i: Erhvervshistorisk Årbog 1979, Meddelelser fra Erhvervsarkivet 29, Århus, S. 89-126; Povl Leckband Kontrast oder Gleichklang? Konzepte und Schaffen dänischer Architekturkollegen Ziegler, i: Paul Ziegler – Magistratsbaurat in Flensburg 1905-1939, udgivet af Broder Schwensen og Bernd Köster, Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Kl. Folge 29), Flensburg 1998, s. 88-97; se også: Peter Dragsbo og Kirsten Frederiksen: Harald Peters 1891-1951. Bedre Byggeskik og bungalow'er, Esbjerg 1991.
  17. Werner Jakstein: Byggehjælp, i: Architekten. Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening 15, 6: 1912, s. 57-65.
  18. Peter Dragsbo: Ud med Italien, leve Møgeltønder, se note 1.

Nekrolog

Ole Perch Nielsen, Aabenraa, 1931-2004

Med forhenværende stiftamtmand Ole Perch Niensens død den 15. juli 2004 har det historiske arbejde i Sønderjylland mistet en god ven. I den brede offentlighed var Ole Perch Nielsen først og fremmest den højtstående statsemedsmand. Gennem arbejdet for Historisk Samfund for Sønderjylland fik andre sider af hans interesser og personlighed lov at komme til syne – til glæde for mange.

Ole Perch Nielsen var af købmandsslægt, født i Sandved, Haarslev sogn ved Sorø. Efter studentereksamen fra Sorø Akademis Skole fulgte den juridiske embedseksamen og ansættelse i statens tjeneste. Det blev til hele 44 års tro statsjeneste, først i Justitsministeriet, derefter i Kulturministeriet, hvor Ole Perch Nielsen blev departementschef i 1974. I 1981 blev han udnævnt til statsamtmand i Sønderjyllands Statsamt og stiftamtmand over Haderslev stift.

Stiftamtmand Ole Perch Nielsen. Foto: Jydske Vestkysten.

Embedsboligen blev det ærværdige Brundlund Slot ved Aabenraa. Gennem de næste 20 år frem til pensioneringen i 2001 blev Ole Perch Nielsen gennem sin embedsgerning dybt fortrolig med Sønderjyllands nutid.

Men der blev også tid til andet. I 1985 sagde han ja, da Historisk Samfund for Sønderjyllands daværende formand, Poul Andersen, spurgte, om han var villig til at stille op til en plads i foreningens styrelse. Ole Perch Nielsen blev valgt, og det blev et medlemskab af gavn. Blandt de utallige tillidshverv, som han påtog sig gennem årene, fik arbejdet i landsdelens gamle historiske forening en særlig vægt. Frem til 2003 var Ole Perch Nielsen arbejdende medlem af foreningens styrelse. I bestyrelsen for Institut for Sønderjysk Lokalhistorie sad han lige til sin død. I begge sammenhænge kom hans omfattende historiske viden og fremragende evner som historisk formidler rigtig til sin ret.

Sammen med kolleger i Historisk Samfunds »udflugtsudvalg« stod Ole Perch Nielsen bag foreningens succesrige udflugtsvirksomhed. De traditionelle endages »egnsvandringer« blev suppleret med mere ambitiøse flerdagesrejser til fjernere mål. År efter år var han med til at arrangere rejser til Rügen, til Lübeck, til Berlin, og til de danske kongers gamle besiddelser i Nordtyskland og øst for Øresund i Skåne, Blekinge og Halland.

Hver gang blev rejserne tilløbsstykker. Ole Perch Nielsen holdt oplysende foredrag undervejs og var en kyndig vejleder i kirker, på slotte og i museer. En bred kreds af sønderjyder lærte her Ole Perch Nielsen at kende, ikke som den højtstående og myndige embedsmand, men som et vidende kulturmand med en usædvanlig evne til at forme det danske sprog til fængslende historiske foredrag. Deltagerne mødte en veloplagt rejsefælle og et charmerende selskabsmenneske.

Interessen for kunst- og kulturhistorie viste sig på mange måder, således i et engageret arbejde for at redde Brundlund slot fra forfald og i den fine restaurering af amtshuset i Aabenraa. En særlig indsats ydede han for at sikre Hertug Hans Hospitalet i Haderslev for eftertiden. Gennem sit arbejde i flere fondsbestyrelser var han med til at bringe kunstværker til landsdelen og til at gode bøger kunne udgives om historie, kunst og kultur. Hos Ole Perch Nielsen mødte Historisk Samfund for Sønderjylland og foreningens voksne børn, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, altid en åben dør, når der var brug for et godt råd.

Lars N. Henningsen

Forfatterliste

Morten Andersen, ph.d.-stipendiat, cand. mag., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
e-mail: laamoa@laa.sa.dk

Hans-Günther Andresen, lektor, Hansastrasse 66, D-24118 Kiel
Jørn Buch, seminarielektor, Marielystvej 10, 6100 Haderslev,
e-mail: foredrag@jorn-buch.dk

Claus Bjørn, lektor, mag. art., Københavns Universitet, Njalsgade 80,
2300 København S., e-mail: clausbj@hum.ku.dk

Jan Hyldal Christensen, cand.mag. Skomagergade 9B, 4000 Roskilde,
e-mail: slesvig@tiscali.dk

Peter Dragsbo, museumsleder, mag.art., Museet på Sønderborg Slot,
6400 Sønderborg, e-mail: pd@sonderborgslot

Ole Drostrup, lektor, Amtsgymnasiet i Sønderborg, Grundtvigs Allé
86, 6400 Sønderborg, od@ags.dk

Juliane Engelhardt, ph.d.-stipendiat, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9,
1218 København K, e-mail: je@ra.sa.dk

Kim Hansen, lektor, Haslev Seminarium, Søndergade 12, 4690 Haslev,
e-mail: kim.hansen@haslevseminarium.dk

Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Studieafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: lh@dcbib.dk

Peter Hopp, M. A., Nietzschestraße 13, 24116 Kiel

Lone Anker Jakobsen, lektor, Duborg-Skolen, Ritterstraße 37, D-24939
Flensburg, e-mail: lone-jakobsen@foni.net

Axel Johnsen, stipendiat, cand.mag., Studieafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg,
e-mail: adj@dcbib.dk

Søren Krarup, sognepræst, MF, Spillebjergvej 15, Seem, 6760 Ribe

Henrik Skov Kristensen, museumsleder, ph.d., Frøslevlejrens Mu-
seum, Lejrvej 83, 6330 Padborg,
e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Martin Klatt, adjunkt, ph.d., Institut for grænseregionsforskning, Per-
sillegade 6, 6200 Aabenraa, e-mail: mk@ifg.dk

Jørgen Kühl, direktør, ph.d., Institut for grænseregionsforskning, Per-
sillegade 6, 6200 Aabenraa, e-mail: jk@ifg.dk

Frank Lubowitz, arkiv- og forskningsleder, M.A., Archiv/Historische

- Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark, Vester-gade 30, 6200 Aabenraa, e-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk
- Jesper Bolund Nielsen, bibliotekar, cand.mag., Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, e-mail: jbn@dcbib.dk
- Finn Stendal Pedersen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M, e-mail: fs.pedersen@hist.sdu.dk
- Henning Poulsen, professor emeritus, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, bygning 410, 8000 Århus C, e-mail: hishp@hum.au.dk
- Carsten Porskrog Rasmussen, lektor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, bygning 410, 8000 Århus C, e-mail: hiscpr@hum.au.dk
- René Rasmussen, arkivar, cand.mag., Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, e-mail: rr@dcbib.dk
- Gerret Liebing Schlaber, stipendiat, ph.d., Landsarkivet for Sønderjyl-land, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, e-mail: gls@laa.sa.dk
- Kristian Jepsen Steg, adjunkt, Midtfyns Gymnasium, Holmehøjvej 4, 5750 Ringe, e-mail: ks@midtfyns-gym.dk
- H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.
- Peter Thaler, lektor, dr.jur., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9-10, 6700 Esbjerg, e-mail: thaler@hist.sdu.dk

Anmeldelser

Adriansen, Inge: Første verdenskrig i mikroperspektiv. Maria Gørrigsens åbenbaringer

Historisk Samfund for Als og Sundeved, Museet på Sønderborg Slot, i samarbejde med Foreningen Danmarks Folkeminder, København 2003, 144 sider.

Landbokvinden Maria Gørrigsen (1884-1923) fra Broagerland havde mellem 1917 og 1923 en række syner eller »åbenbaringer«, som hun selv kaldte det. Maria Gørrigsen nedskrev og tegnede sine »åbenbaringer«, for at eftertiden kunne få indblik i dem. Disse skrifter og tegninger har ligget en rum tid både hos præsten Skjoldborg på Broagerland og på Sønderborg Slot (fra 1962), siden de blev afleveret til Skjoldborg af Marias søster Dorthea i 1923. I 1994 blev de gamle papirer fundet på Sønderborg Slot, og her omkring 10 år efter er der udkommet en illustrativ og tankevækkende bog ud af Maria Gørrigsens optegnelser. Bogen: *Første verdenskrig i mikroperspektiv – Maria Gørrigsens åbenbaringer* er en kildeudgivelse med en fyldig introduktion af Inge Adriansen, som også har redigeret kilderne. Kildeudgivelser om første verdenskrig har ofte haft udgangspunkt i oplevelser af selve krigen, og sjældent hvad der skete på hjemmefronten. Denne udgivelse er anderledes ved at sætte fokus på en ung kvindes (Maria Gørrigsen) bearbejdning af hendes sorg på grund af broderens død i krigen. Maria Gørrigsens sorg og sorgbearbejdelse kom til udtryk som syner eller »åbenbaringer«, som hun var overbevist om, kom fra Gud. Kristendommen fremtræder i næsten alle tekster og tegninger, som det trosmæssige og meningsskabende for Maria Gørrigsen. Tegningerne i bogen er tegnet i naivistisk stil, og tegningerne og teksterne dertil udgør hver cirka en tredjedel af bogen. Resten af bogen er Inge Adriansens udmærkede introduktion. Bogen kommer tæt på første verdenskrig og de mennesker, der led af tabet af cirka fem tusinde sønderjyder dræbt i tysk krigstjeneste. Maria Gørrigsen mistede sin bror Lorenz, og oplevede de efterfølgende år en række »åbenbaringer«, der hjalp med at fastholde den dræbte bror i erindringen. En sådan fastholdelse af erindringer og minder, og håb om at se den døde bror igen, har den moderne psykologi gennem de senere år vurderet som havende en lindrende psykisk virkning. Maria Gørrigsen var således i gang med en psykisk heling efter broderens død, da hun selv døde i 1923. Bogen er et mentalhistorisk indblik i den »lille historie«. Det er en historie om et menneskes lidelse, men også om håbet om at få den faldne hjem igen. Som overskriften i bogens titel anfører, er det Første Verdenskrig set i et mikroperspektiv, men mikroperspektivet rummer også et større perspektiv: Kristendommen og den danske nationalisme gav håb og mening i en tid med stor sorg. Målgruppen for bogen er alle med interesse for Første Verdenskrig og Sønderjyllands historie under Første Verdenskrig. Bogen kan have særlig interesse for historiestuderende og lokalhistorikere, der mangler indsigt i det mentalitetshistoriske aspekt af historien. Bogen kan også læses for at få indsigt i sorgbearbejdelse og hjælpen igennem troen på noget, der er større end én selv såsom

kristendommen eller danskheden. Bogen er en vellykket kildesamling med en fin introduktion, og den kan læses som supplement til bredere fremstillinger om Sønderjylland under 1. verdenskrig. Alt i alt en fin lille kildesamling, hvor introduktion og tegninger står stærkest i bogen. Teksterne til tegningerne kunne måske have været undværet, men er nok medtaget for fuldstændighedens skyld.

Kim Hansen

Adriansen, Inge: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000
Museum Tusulanums Forlag, København 2003, 2 bind, 1200 sider.

I to tykke bind på i alt 1200 sider beskriver og analyserer Inge Adriansen nationale symbolers opståelses- og udbredelsehistorie i Det Danske Rige i perioden 1830-2000, hvor tidligere tiders enevældige helstat udviklede sig til at blive en nationalstat og undersætter til nationens borger. Det foreliggende værk er virkelig omfattende og finder næppe sin lige selv i større nationer, men svarer til den danske nationalbevidsthed. Danmark har jo – ikke mindst på grund af de nationale modsætninger i den sydlige del af helstaten – i årenes løb udviklet nye eller omfortolket ældre symboler, som nationen kan samles om. Den selvfølgelig, som det er sket med i Danmark, kræver en både distanceret og videnskabelig synsvinkel, hvilket Inge Adriansen i høj grad besidder.

På det teoretiske grundlag af den engelske nationalitetsforsker Anthony D. Smith, og de af ham formulerede grundlæggende komponenter i national identitet beskriver Inge Adriansen Danmarks nationale symboler på to planer. I bind 1 beskrives de officielle symboler, der i starten var forbeholdt staten, men som efterhånden blev overtaget af folket. Dannebrog er det bedste eksempel herpå. I bind 1 beskrives også Islands, Færøernes, Grønlands og Slesvigs nationale symboler. I bind 2 beskrives de uofficielle, hvilket vil sige de ikke-statslige, symboler, der strækker sig fra Holger Danske til fodboldlandsholdet.

Som officielle nationale symboler bliver rigsvåben, statsoverhoveder, forfatning, flag og nationalsange analyseret. Danmark har med »Kong Kristian stod ved højen mast« og »Det er et yndigt land« to meget forskellige nationalsange, hvoraf den ene er krigerisk og den anden nationalromantisk. Endvidere beskrives, hvordan nationaldag og statslige symboler så som pas, pengesedler, mønter samt frimærker er opstået, og hvordan de har udviklet sig frem deres nutidige form og anvendelse som nationale symboler.

Blandt de ældste symboler hører det danske rigsvåben, hvis historie går tilbage til 1100-tallet, og som i 1972 blev tilpasset den kvindelige arvefølge. Det har altså symboliseret stat og regent i over otte århundreder. Rigsvåbenet har gennemlevet udviklingen fra at være den enevældige monarks symbol til at symbolisere national og statslig kontinuitet, og dermed blive en del af folkets nationale identitet.

Kun en smule yngre end rigsvåbenet, der opstod i forbindelse med konsolideringen af riget under Valdemar I (den Store), er Dannebrog, som ifølge legenden faldt ned fra himlen i 1219 i Estland. Dets farver, som stammer fra det tyske kejserrige, blev imidlertid først bragt til Danmark af Valdemar IV

(Atterdag) omkring 1370. Dannebrog var oprindelig forbeholdt kongen og militæret, men i slutningen af 1700-tallet fik det folkelig udbredelse. I 1848 antog det i forbindelse med krigen i hertugdømmerne Slesvig og Holsten som modpol til slesvig-holstenernes blå-hvid-røde trikolore en nærmest hellig karakter. Den nuværende anvendelse af Dannebrog bliver oftest af ikke-danskere tolket som udtryk for en lille, fredelig nations charmannte selvbevidsthed. Den kan imidlertid også tolkes som en nationalstatsidentitet i bevidst modsætning til den europæiske fællesskabstanke.

Ved de førnævnte to nationalsange spillede de krigeriske modsætninger i 1800-tallet i lighed med flaget en stor rolle: Kong Christians kamp mod slesvigerne blev omfortolket, således at den rettedes sig mod tyskerne. Også Adam Oehlenschlägers nationalromantiske hyldest: »Der er et yndigt land« havde en politisk dimension: Påberåbelsen af »gamle Danmark« medførte, at den blev forbudt i Slesvig under det preussiske styre.

Hvordan symbolik i forbindelse med politiske og samfundsmæssige forandringer kan blive et problem, anskueliggør Inge Adriansen blandt flere eksempler med konflikten om Jellingestenen på den første side af det rødbede-farvede danske pas fra 1997. Kan dette mindesmærke for rigssamlingen med den ældste Kristusfremstilling i Nordeuropa, et mindesmærke, som fremhæver kristendommens indførelse i Danmark og er symbol for den danske statskirke, også symbolisere muslimske, jødiske eller fritænkeriske danskere?

Selvom symboler er udtryk for en nations vi-følelse, gælder det om at undersøge de nationale myters indhold og tolke dem ind i skiftende tidsrammer. Eksemplet med det kristelige symbol på passet og mange andre eksempler i bogen viser, hvor vigtigt det er, at forfatteren følger med i den aktuelle læserbredsdebat og hele tiden er på højde med den nyeste udvikling inden for den nationale symbolik.

Inge Adriansen beskriver ikke kun kongeriget Danmarks symboler, men også de dele af helstaten, som siden 1830 er blevet adskilt, selvstændige eller i større eller mindre grad har fået selvstyre: Slesvig, Island, Færøerne og Grønland.

I Slesvig stod de patriotiske tilhørsforhold med den danske helstat siden 1830'erne over for en slesvig-holstensk bevægelse, som i sprog og kultur følte sig knyttet til den tyske nationalbevægelse, og som skabte egne nationale symboler i våbenskjolde, flag, nationalsang og »dobbeltege«.

Udover de officielle og åbenlyse nationale symboler, som behandles i bind 1, undersøger Inge Adriansen i bind 2 de folkelige symbolers betydning for den danske fællesskabsfølelses opståen og udvikling. Det drejer sig om sprog, sange, helte, historie og fælles oplevelser, men også landskabet, »nationale« planter (bøgetræer og margueritter), og »nationale« dyr (lærker og svaner).

En vigtig identitetsskabende rolle spiller uden tvivl sproget, og med grundlæggelsen af »Kongeligt Danske Selskab til Fædrelandets Histories og Sprogs Forbedring« i 1745 begyndte dansk sin opstigning i forhold til det indtil da dominerende tyske sprog. I striden om Slesvig blev sproget i Stænderforsamlingen (i 1842) omfunktioneret fra at være et nationalt argument til at blive et politisk kampmiddel.

Imidlertid er det sproglige aspekt ikke det eneste udslagsgivende i det sles-

vigske grænseland. Inge Adriansen fastslår, at i 1850'erne, hvor de danske sprogreskripter gjaldt i dele af Slesvig, var den slesvigske befolkning tosproget, og en del brugte yderligere den danske dialekt, sønderjysk, på en national neutral måde. I dag står dagligdagens anvendelse af dansk eller sønderjysk i Nordslesvig og tysk, plattysk eller frisisk i Sydslesvig ikke i vejen for de tre mindretals hævvelse af kulturel identitet, idet de alle tre efter en moderne målestok er sindelagsmindretal.

Den særegne danske historiebevidsthed, som begynder med de nordiske guder (Odin og Thor), forsætter med sagnheltene (Uffe, Skjold og Holger Danske), bevarelsen af forhistoriske mindesmærker og middelalderlige monumenter, samt omtale af personer fra den nyere og nyeste fortid, bygger på en bemærkelsesværdig formidlingstradition, kendetegnet ved videnskabelig præcision og sproglig anskuelighed. Kontinuiteten i dette formidlingsarbejde kommer til syne i de to historiceentre i Jelling og på Dybbøl Banke, som udgør hjørnestene i den nationale identitet.

Den afsluttende konklusion på Inge Adriansens store værk om nationale symboler er, at et fællesskabs beståen på langt sigt skal baseres på en mangfoldighed af identitetsskabende nationale symboler. Forfatningstroskab og menneskerettigheder udgør på sigt, selv om mange ønsker det, ikke et tilstrækkeligt stærkt fundament for en statsdannelse. Der er også brug for en etnisk kerne, velfærd, sikkerhed mod ydre fjender og frem for alt en alment anerkendt samling af nationalhistoriske symboler og identitetsskabende myter, som kan danne grundlaget for en nations fællesskabsfølelse.

På grundlag af en grundigt teoretisk fremstilling af begreberne national identitet, nationsbygning samt nationale symboler, lykkes det Inge Adriansen at få en klar inddeling af hendes store stofmængde og fremlægge en både velafbalanceret og veldokumenteret bog.

Et meget udførligt register hjælper læseren til ubesværet at finde rundt i det stofrige værk.

Frank Lubowitz (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Alnor, Peter Christian: In Schleswig zu Hause. Der rote Mantel von Bülderup

Wachholtz Verlag, Neumünster 2003, 326 sider.

Bogen skulle blot have heddet »Der rote Mantel«, men – som forfatteren selv skriver – hvem »forbinder noget konkret med denne titel«. Og det er desværre meget karakteristisk for hele bogens struktur og indhold: At den vil give sig ud for noget, den ikke er. Den vil levere et historisk bidrag til forståelsen af tysksheds historie, hvad den ikke gør. Men forfatteren forsøger at behandle meget komplicerede historiske forhold på et ofte spinkelt og ensidigt grundlag – fyldt med gamle fordomme og uden at levere noget som helst nyt. Alnor skriver selv, at han »ikke er historiker men læge, dvs. kirurg og universitetslærer (i medicin)«. Men hvad mon han ville sige til at skulle opereres af en historiker?

På den anden side er det klart, at Alnor er et engageret og vidende menneske. Og han er en knaldgod fortæller, som elsker at give sin mening til kende om alt. Der er ingen tvivl om, at han er en spændende personlighed, men på

flere måder også en helt igennem utiltalende person. På den ene side slutter han bogen med at glæde sig over de gode forhold i grænselandet i dag, men med hans holdninger til Danmark og danskerne havde det ikke været tilfældet, hvis han repræsenterede hjemmetyskerne i dag. Det var derfor godt han i 1946 besluttede at vende Danmark ryggen – han »bekam durch die Umstände einen Zorn auf Dänemark« (side 253). Ja, han afholder sig ikke engang for at »feststellen, dass manche von den Methoden des Dritten Reiches gelernt hatten«. Og han selv har i hvert fald ikke gjort noget galt!

Bogen er tværtimod ét langt skrift til forsvar for sine egne og ofte forældede holdninger, som han selv fremhæver som »Tatsachen« (side 247) – også selv om han på samme side objektivt fejlagtigt skriver om »die dänische Exilregierung« i London under krigen. Det gentages senere, men derfor bliver det ikke mere sandt, at Det danske Råd omtales som eksilregering, når der var en lovligt valgt dansk regering, som ganske vist var under et tysk pres – hvad Alnor overhovedet ikke har blik for: »Der Begriff, die Regierung hätte 'unter Druck' gehandelt, kann nicht aufrechterhalten werden«. Og hvad er hans »bevis«? At regeringen altid kunne gå af, og at den faktisk gik af den 29. august 1943!

Kapitel 1 hedder: »Zwischen den Kriegen 1920-1939« og tager naturligt udgangspunkt i Alnors fødsel i Tinglev den 20. september 1920. Vi får et kort indtryk af Tinglev og af Alnors skolegang – og af det sønderjysktalende miljø i byen og i familien. Alnor får her givet en meget fin skildring af det komplicerede og spændende grænseland, hvor sproget ikke altid er så let en identifikationsfaktor. Han får også på en god og illustrativ måde præsenteret sine nærmeste familiære relationer, som han har virkelig godt check på, og som i realiteten også befandt sig i spændingsfeltet mellem dansk og tysk. Alnor er altså en rigtig grænselandsskæbne, hvor den nationale identifikation blev afgørende for hans senere livsbane – og man må respektere ham for hans konsekvente valg!

Men med udgangspunkt i de gamle familiære relationer laver Alnor så pludselig en diskurs i den sønderjyske historie. Selv om kapitlet altså handler om mellemkrigstiden, skal vi gennem 55 sider om middelalderen og tiden frem til begyndelsen af 1800-årene. »Der rote Mantel« kalder han del-afsnittet, da en af hans forfædre havde været herredsfoged med en rød frakke (side 45). Det bliver til en besynderlig og alt for lang gennemgang af Sønderjyllands historie ud fra forfædrenes besiddelser af diverse gårde. Det er ganske uinteressant og bringer intet nyt.

Men så vender vi endelig tilbage til Tinglev, hvor Alnor meget pudsigt fortæller, at han engang med sin bedstemor i Kiel skulle gå bagom et mindesmærke med Bismarck »for at vi ikke skal se den skrækelige karl forfra« (side 82). Den slags erindringer er der desværre få af, ja, der er i det hele taget for få erindringer og for mange kommentarer.

Alnor lægger i mellemkrigstidens del-afsnit om »Tingleff« ikke skjul på, at »den overvejende del af det tyske mindretal blev nazister ...« Man glædede sig over den orden, der nu herskede i Tyskland«, skriver han (side 84). Hvordan oplevede han selv den »orden« efterhånden, som han blev større? Da han var 17½ år blev Østrig sluttet til Tyskland, og da han var 18½ blev Tjekkoslava-

kiet annekteret »selv om det ikke passede så godt ind i billedet af alle tyskere i ét rige«. Det skriver han i dag – men hvordan reagerede han dengang? Det får vi ikke at vide, kun at »man indtil Sudeterområdets indlemmelse kunne fejre Tysklands triumfer som patriot«! Følte den 18-årige gymnasieelev på Tønder Statsskole, at han var en god patriot, når det var Hitler, som på Tysklands vegne foretog alle disse brud på Versaillesfreden? Var der virkelig ikke ét eneste kritisk spørgsmål til »den orden, der nu prægede riget«?

Til gengæld skal vi pludselig (i kapitlet om mellemkrigstiden) have et langt indlæg af Herdis Møllehave, som miskrediterer den nydanske bevægelse i Sydslesvig efter krigen – og Alnor får præciseret flere gange, at Oberschulrat Peters, »einem grossen Nazi« og andre »1945 in Schleswig zur dänischen Minderheit konvertierte«. Det er altså ikke blot erindringer, vi får serveret, men Alnors animositet overfor den danske bevægelse i Sydslesvig, som kollektivt stemples som overløbere og mange som nazister. Selv er Alnor blot blevet »forført og forrådt«, som overskriften hedder til det næste kapitel om hans tid under krigen. Han er skam ikke selv skyldig i noget som helst!

Men inden han kommer til afsnittet om sin deltagelse i 2. verdenskrig som tysk soldat, skal vi igen have et langt og problematisk historisk afsnit på over 30 sider (side 95-126), hvor han igen plukker af historien, så den passer ind i hans kram – ganske uvidenskabeligt, selv om han senere gør meget ud af, at han har en videnskabelig tilgang til medicinen. Jeg skal ikke her komme ind på de mange uhyrligheder, som Alnor diskurser op med, men blot fremhæve to:

Den ene »... det var ikke Tysklands krav om verdensherredømmet, som var skyld i krigen (1. verdenskrig), men den engelske politik« (side 113). Ja, tænk, det skriver han – det var englænderne som var skyld i 1. verdenskrig, og kilden er en engelsk historiker. Ingen vurdering af kilden og af hvad der kunne være af krigsårsager, men kun én kilde som passer ind i Alnors verdensbillede! Og at Alnor generelt har et dårligt forhold til englænderne ses også i hans breve hjem fra østfronten, hvor han blandt andet side 176 skriver om »Englands verrat an Europa«, men igen uden at forklare hvori englændernes forræderi består – nej, Alnor forstår ikke, at englænderne forsvarede demokratiet og friheden mod tyske bomber!

De fleste historikere er i dag enige om, at Versaillesfredens fordømmelse af Tyskland som eneansvarlig for 1. verdenskrig var absurd. Men det gør ikke Alnors modsatte påstand, som fuldstændig fritager Tyskland for skyld, mindre absurd.

Den anden absurde påstand handler om afstemningen om Genforeningen i Sønderjylland i 1920. Selv om han har svært ved at kritisere afstemningsmetoden i Nordslesvig den 10. februar 1920, bliver det alligevel resultatet af den afstemning, som får ham til at melde sig som tysk soldat kort tid efter, at Danmark var blevet besat den 9. april 1940 (side 137). Han var da begyndt at studere medicin i Aarhus, men er allerede i juni 1940 i Aabenraa og bliver med tyske militærvogne hemmeligt bragt over den dansk-tyske grænse til Tyskland. Så hurtigt var han til at melde sig for at få Nordslesvig »heim ins Reich« i protest mod Versaillesfredens bestemmelser om afstemning i Sønderjylland/Slesvig. Kampen for at få Nordslesvig »heim ins Reich« var hans motiv!

Men han glemmer at fortælle, at allerede inden Versailles-forhandlingerne gik i gang, havde den tyske kejserlige regering den 24. oktober 1918 lovet danskerne en afstemning. Afstemningen var således IKKE et resultat af Versaillesfreden, selv om afstemningsreglerne blev en del af Versailles-traktaten – med principperne som foreslået af Den nordslesvigske Vælgerforening i Aabenraa den 17. november 1918.

Her glemmer Alnor at nævne, at det nyoprettede »Deutscher Ausschuss für das Herzogtum Schleswig« i første omgang overhovedet ikke ville have en afstemning. Han skriver tværtimod, at udvalget ville have spørgsmålet reguleret ved den kommende fredsafslutning – som han altså ikke vil anerkende! Men da Deutscher Ausschuss blev tvunget til at acceptere en afstemning af den tyske regering, ville de kun gå med til, at de kommuner, der havde 2/3 dansk flertal af de stemmeberettigede, skulle afstås til Danmark – det samme mente i øvrigt også de fungerende socialistiske arbejder- og soldaterråd. Alnor henviser fejlagtigt til den danske historiker K. C. Lammers (som han også staver forkert og kalder for C. O. Lammers). Det viser sig, at Alnors kilde er et læserbrev i tidsskriftet *Damals*, hvad han ikke selv oplyser (side 124)! Men læserbrevet i *Damals* tager som nævnt fejl – og det gør Alnor derfor også!.

Og når Alnor derfor kan blive forarget over, at Tønder (den ene af de 7 kommuner med tysk flertal) kom til Danmark, så forstår man ikke hans accept af Tiedjelinien (fejlagtigt kaldet for Tietje med »t«) som »eine Korrektur«, når den ville indlemme mange flere kommuner med dansk flertal? Alnor ikke alene staver forkert, han citerer forkert og konkluderer derfor forkert!

Men han meldte sig som nævnt til tysk krigstjeneste umiddelbart efter den 9. april for at få Nordslesvig tilbage til Tyskland. Alnor forsøger ganske vist at legitimere sin beslutning med Scavenius' berygtede »8. juli-erklæring«, men den kom jo først over en måned efter, at han var draget til Tyskland (side 127). Han bruger senere 8. juli-erklæringen til at anklage den danske regering for retsopgørets urimelighed (side 245).

En meget stor del af bogen er uddrag af dagbøger fra Alnors krigsdeltagelse – de står under kapitlet »Verführt und Verraten«, selv om han aldrig gør rede for, hvordan han er blevet forført og forrådt. Tværtimod bliver han ved med til sidste øjeblik at være en fanatisk bekæmper af »die Roten«, og i det tilbageskuende kapitel »Rückblick« skriver han stadigvæk: »Wir waren, vor allem als wir die Verhältnisse dort kennengelernt hatten, davon überzeugt, das Böse schlechthin zu bekämpfen und das Abendland vor dem Kommunismus zu beschützen« (side 298). Jo, Alnors antikommunistiske holdninger får ham derfor også til i afsnittet »Vae Victis« til at blive forarget over, at kommunisterne »die unerlaubt i Rotspanien kämpften«, at disse kommunister ikke blev straffet, når de danske østfrontfrivillige blev straffet (side 246).

Alnor blev allerede den 8. maj 1945 interneret og sendt til Fårhuslejren. Men selv om han må indrømme, at »die Verhältnisse im Lager (waren) durchaus erträglich«, så er afsnittet »Vae Victis« én lang anklage mod de danske myndigheder. Gerningsmændene er blevet til ofre! Og selvfølgelig kan han blive forarget over lovene med tilbagevirkende kraft (side 243). Det er de fleste i dag, men derfor savner man alligevel et mere nuanceret syn fra en professor næsten 60 år efter!

Vi danske kan i dag smile af, at den danske overreaktion lige efter krigen medførte, at Alnor blev smidt ud af Tønder Statsskoles elevforening. Men det var et symptom på den danske befolknings undertrykte had til den tyske besættelse, som Alnor aldrig på noget tidspunkt sætter et spørgsmålstejn ved.

Bogen er udgivet af Wachholtz Verlag i Neumünster. Og man må også sige, at forlaget heller ikke har været deres opgave voksen. Det er svært at se, hvornår der citeres fra breve, og hvornår der kommenteres. Der er masser af småfejl, som f.eks. »Flensburg Avis« med »u«, avisen »Sønderjüden« staves med »ü«, som om den var skrevet for jøder; der skrives om serbiske Titopartisaner (som netop ikke kun var serbere, men bestod af folk fra hele Jugoslavien) og andet.

Det mest ærgerlige er, at bogen er udgivet »mit freundlichen Unterstützung« af BdN, det tyske mindretal. Jeg vægrer mig ved at tro, at nogen har kendt til indholdet, da man gav sit tilsagn om støtte?

Peter Christian Alnor repræsenterer for mig en af de sidste af »die ewigen Gestrigen«. Det er ærgerligt, når man som han er så god en fortæller, har oplevet så meget, har sat sig ind i så mange ting og er vokset op i en familie med så mange rødder i det dansk-tyske grænseland.

Jørn Buch

Blønd, Birte: Grænsegænger

Hovedland, Højbjerg 2001, 235 sider.

Blønd, Birte: Skillelinier

Hovedland, Højbjerg 2004, 269 sider.

Med mellemrum dukker diskussioner om, hvad eleverne lærer i historieundervisningen, op. Og lad det være sagt med det samme: Det er ikke kongerækker.

Til det pensem, der skal gennemgås og bliver gennemgået i skolerne, hører traditionelt politisk, økonomisk og socialhistorie. Men så er der de senere år også dukket et nyt begreb op, bevidsthedshistorie.

I det begreb ligger kort sagt, at det er vigtigt at prøve at få eleverne, både de helt unge i 3.-6. klasse og de ældre i gymnasiet til at forstå, hvordan man tænkte i tidligere tider, og hvilke værdiforestillinger der lå til grund for de handlinger og de historiske begivenheder, eleverne lærer om.

For faghistorikerne har det ikke været nemt at takle begrebet, og nemmere er det ikke blevet af, at journalister i de seneste år har kastet sig over en historieskrivning, som i høj grad bruger nutidige kriterier til at dømme over specielt besættelsestidens historie på en måde, der viser, at de i alt fald ikke helt magter bevidsthedshistorien.

Men hvis man rigtig skal forstå, hvordan man tænkte i fortiden, så skal man heller ikke læse i historiebøgerne. Nej, så skal man langt hellere gå til skønlitteraturen. En god forfatter kan nemlig fortælle, så man virkelig synes, man forstår fortidens mennesker. Som et eksempel kunne jeg nævne Cecil Bødker: *Ægget der voksede*, 1988, hvor hun fortæller om landboreformerne.

Men også når vi nærmer os vores egen tid, kan man finde gode skønlitteræ-

re eksempler på, at en roman bedre end en historiebog kan bidrage til, at man opnår større bevidsthed om, hvordan man tænkte for 60-70 år siden, og et sådant eksempel er Birte Blønds to romaner: *Grænsegænger* og *Skillelinier*.

Grænsegænger er fortalt i jeg-form, og fortælleren er pigen Maria, som vokser op i et meget dansk hjem i Gråsten. Hendes far er flyttet til Sønderjylland fra Århus-kanten efter 1920, og hendes morfar skildres som en af de førende danske i byen. Hovedhandlingen i bogen starter i sommeren 1939, hvor Maria med sin familie skal på en kort ferie hos moderens familie i Oldenburg ved Kiel. Moderens farbror og hans familie har efter 1920 valgt at blive i Tyskland.

Set fra børnehøjde skildrer Maria de konflikter, som mere eller mindre åbent kommer frem mellem Marias far og moderens fætter, Peter Carstensen, som er blevet nazist. Maria støtter nok sin far, men kan ikke skjule sin begejstring over onkel Peters Mercedes, lige så lidt som sin nysgerrighed over for nogle Hitler-Jugend-drenge, som familien møder på skibet mellem Flensborg og Kiel. Hun kan heller ikke skjule sin beundring for de to 13-16-årige halv-fætre, Dieter og Kristof, selv om de begge giver udtryk for deres begejstring for nazismen. Opholdet stopper brat efter et alvorligt sammenstød mellem Marias far og Peter Carstensen, og familien når netop at komme hjem, inden det tyske angreb på Polen 1. september 1939.

Maria fortsætter sin skildring af sin egen udvikling og familiens liv i byen ved grænsen under krigen, hvor faderen og hendes brødre er del af modstandsbevægelsen, mens moderen forsøger at holde en form for kontakt til sin tyske familie. Marias egen udvikling sker i det spændingsfelt, der opstår mellem begivenheder uden for familien og mellem hende og hendes far. Konflikten kulminerer, da Maria som 16-årig fly(g)tter til Stokholm for at arbejde som au-pair-pige og dyrke sit klaverspil. Opholdet bliver ikke helt det, Maria har ventet, og da hun kommer hjem fra Stokholm, får hun mulighed for at komme ned til sin familie i Oldenburg, hvor meget har forandret sig. Dieter er faldet i krigen, og Kristof er psykisk stærkt præget af, at han som helt ung har været indkaldt i krigens sidste tid. Maria og Kristof forelsker sig i hinanden, og selv om Kristof lægger store planer for dem, vælger Maria at tage hjem, hvor hun går i gymnasiet og tager studentereksamen.

Nemt er det ikke for Maria, for hun kommer i klemme mellem sin far, der ikke vil acceptere en tysk kæreste, og en kæreste, der ikke vil forlade sit ødelagte fædreland. Men Maria er grænsegænger i mere end en forstand, og selv om det koster dyrt, klarer hun den megen krydsen grænser, og når man »forlader« hende ved bogens slutning, føler man, at hun virkelig er i stand til at klare sig.

I 2004 kom så fortsættelsen af Marias fortælling.

Vi følger hende, fra hun i sommeren 1952 ligger på sygehus i Slesvig efter en alvorlig ulykke, som viser sig at have kostet hendes kæreste, Kristof, forligheden, og til hun efter en omtumlet ungdom, hvor hun blandt andet kommer til Færøerne, ligger på sygehuset i Århus efter en graviditet uden for livmoderen.

Romanen hedder *Skillelinier*, og det er nok karakteristisk, at hvor Maria i den første roman følte, at grænser kunne overskrides, så er hendes tilværelse i begyndelsen af 1950'erne langt mere præget af de ting, der fysisk og psykisk

skiller og ikke kan lade sig gøre. Der er en vis pessimisme over romanens slutning, hvor Maria spørger overlægen: »Hvordan skal jeg takke dig« og han svarer: »Ved at vælge dit liv rigtigt. For et eller andet halter«.

Det, der gør de to romaner gode at læse, er Birte Blønds evne til i ganske korte glimt eller i en kort bemærkning at inddrage den »store« historie i almindelige menneskers liv. Som eksempel kunne jeg nævne omtalen af Marias forældres fine badeværelse, som forklares med, at i 1920'erne fik man meget for pengene, når man købte ind i Flensborg. Det er inflationen, der forklares på den måde.

Langt mere omfattende inddrages den »store« historie i forholdet mellem Maria og Kristof, som et langt stykke ad vejen er en »almindelig« fortælling om forelskelse, men som alligevel bringer storpolitikken helt ind under huden og ind i hjertet på almindelige mennesker.

I sin anmeldelse af *Grænsegænger* skriver May Schack blandt andet: »Roman debutanten Birte Blønd placerer Sønderjylland på det litterære danmarkskort med en roman om at vokse op under krigen i en dansk familie med tyske slægtninge.«

Det gør Birte Blønd i høj grad og på en god måde, og jeg vil tilføje, at hun med *Skillelinier* også placerer Sønderjylland litterært i 50'erne, hvor Maria oplever, at sin hjemstavn kan man ikke forlade, selv om man flytter fra den.

Det gode ved Birte Blønds måde at inddrage historien på er, at det aldrig bliver det primære mål med bøgerne at fortælle den politiske end sige nationale historie, men hun viser gang på gang, hvor tæt de mennesker, hun skriver om, på godt og ondt er forbundet med den tid, de lever i, og det sted, de vokser op, og man kunne få en fornemmelse af, at der ligger en del selvbiografisk stof i romanerne.

På den måde bliver de to bøger både gode eksempler på korrektiver til journalisters »fordømmende« historiefremstilling og på, hvordan skønlitteratur kan bidrage til bevidsthedshistorie.

Lone Anker Jakobsen

Cöppicus-Wex, Bärbel: Die Dänisch-Deutsche Presse 1789-1848. Presseland-schaft zwischen Ancien Régime und Revolution

Studien zur Regionalgeschichte, bind 16. Bielefeld 2001, 336 sider.

Den foreliggende bog er en trykt dissertation, der behandler pressens rolle under den tiltagende politiserings- og nationaliseringsproces i Slesvig og Holsten i perioden mellem den franske revolution i 1789 og martsrevolutionen i 1848. Forfatterens perspektiv er først og fremmest, hvorledes den politiske presse udviklede sig i vekselvirkning med den enevældige stats kontrol og reglementering. Undersøgelsen er dermed ikke en systematisk gennemgang af uge- og tidsskrifternes antal, udbredelse og oplag i hertugdømmerne, men en karakteristik af pressens udvikling fra at være regeringstro meddelelsesorganer for enevælden, til at etablere sig som en meningsdannende, selvbevidst opposition. Ligeledes analyserer Cöppicus-Wex de forskellige opfattelser af stat og ytringsfrihed, der kom til udtryk i pressen, og karakteriserer på den baggrund de samtidige, forskellige opioner i hertugdømmerne.

I midten af 1700-tallet fungerede pressen primært som øvrighedens informationsorgan. Regeringen havde et styremiddel i form af udgiverprivilegierne, og intelligensbladene var yderligere økonomisk bundet til statsmagten gennem den statslige licensiering af annoncer. Tidsskrifterne fik imidlertid i slutningen af 1700-tallet en anden indholdsprofil og en anden funktion, der dels svækkede pressens økonomiske binding til staten, dels sigtede på at tilgodese handelsborgerskabets behov og interesser fremfor at betjene enevælden. Tidsskrifterne bragte derfor stadig mere erhvervsstof i form af meddelelser om handel, priser og godstransport. Forfatteren peger i den forbindelse på, at de utallige patriotiske selskaber, læseklubber og læseselskaber, der stiftedes i perioden, blev en øvelsesmark for det fremvoksende borgerskabs meningsudvekslinger og diskussioner. Sammen konstituerede pressen og de borgerlige selskaber det, der med Habermas' formulering, betegnes som en litterær borgerlig offentlighed (side 31-32). I denne offentligheds selvopfattelse skulle den virke som motor og garant for oplysningens stadig større udbredelse.

I takt hermed trådte kravet om pressefrihed i forgrunden i debatten. Cöppicus-Wex afviger ikke fra den hidtidige historieforsknings opfattelse, idet hun hævder, at de oplyste publicister og enevælden havde en forholdsvis harmonisk sameksistens i den sene oplysningstid. Opinionen satte ikke spørgsmålstegn ved enevældens berettigelse som statsform og kunne selvsagt vanskeligt gøre det. Omvendt var regeringens presse- og censurpolitik ikke et monolitisk system, den regerede under hensyn til den offentlige mening og anerkendte stiltiende borgerskabets behov for at diskutere inden- og udenrigspolitiske forhold. Enevældens pressepolitik var en »Duldungsstrategie«.

I begyndelsen af 1800-tallet opfattede forfatterne i stigende grad presse- og ytringsfriheden som en naturlig ret for ethvert individ, som skulle garanteres af forfatningen og eksistere uafhængigt af det politiske klima. Man sporer her en begyndende skelnen mellem stat og enevælde, forstået således, at staten skulle sikre indbyggernes retssikkerhed overfor den politiske magt. Skribenterne skulle derfor også beskyttes mod enevældens vilkårlige indgriben. Opinionens målsætning var ikke fuldstændig ytringsfrihed, men derimod en lovregulering. Retsudøvelsen skulle være forudsigelig, man ville undgå, at en udgiver eller skribent var afhængig af en lokal politimyndigheds temperamenter eller luner.

Især i perioden 1830-1848 blev den egentlige presselov fulgt af utallige til-lægslove og forskrifter med en upræcis terminologi. En presselovgivning, der ikke var gennemskuelig, og hvor det ikke klart fremgik, hvad der var tilladt, og hvad der ikke var tilladt, åbnede op for vilkårlig retsudøvelse. Det blev af opinionen opfattet som en trussel mod retssikkerheden, en opfattelse som forfatteren dokumenterer, at man delte i dele af regeringen og centraladministrationen.

Det er en af bogens forcer, at forfatteren ikke blot redegør for presselovgivningen. Hun undersøger også censurpraksis, det vil sige, hvorledes loven blev håndhævet. Regeringen undlod at udstede et konsekvent forbud mod kritiske periodica og greb sjældent til straffeforanstaltninger eller bødepålæg.

Strategien var uformel intervention, hvor udgiveren under hånden fik besked på at trække et skrift tilbage.

Det var først, når udenlandske diplomater eller regeringer lagde pres på den danske regering, at man nedlagde egentlige forbud mod periodica. Når en diplomatisk krise truede, var regeringen parat til at gennemtrumfe en hårdere linie uden hensyn til den offentlige mening. Forfatteren argumenterer dog for, at man i regeringens censurpolitik ikke kan spore frygt for oppositionen eller en »indre fjende«. Der var endnu ikke tale om en egentlig konsolideret opposition, og den opinion, der var tilstede, kan gennemgående betegnes som kompromissøgende. Censurpraksis var i højere grad bestemt af regeringens frygt for udenlandske repressalier (side 96).

I bogens anden halvdel behandles pressens rolle under den tiltagende nationale polarisering i hertugdømmerne. Hvor presselandskabet tidligere var karakteriseret ved blade med forskellige indholdsprofiler, udvikledes især efter 1830 et egentligt modsætningsforhold bladene imellem. *Kieler Correspondenzblatt* var fra grundlæggelsen i 1830 talerør for den tyskliberale intelligensia i hertugdømmerne, og på dansk side fungerede *Dannevirke* fra 1838 som nationalliberal spydspids. Mere nedtonet var det i 1817 etablerede *Itzehoer Wochenblatt*, der sjældent tog eksplicit stilling i politiske spørgsmål. Ugebladet var præget af revolutionsfrygt og propagerede derfor reformer fra oven. I den nationale konflikt forsøgte redaktionen at være nuanceret ved at bringe indlæg fra begge parter, men efter 1843/44 havde det politiske klima ændret sig så meget, at det var umuligt at indtage en neutral holdning, i hvert fald hvis man havde ambitioner om at udgive et blad med større udsyn end lokale nyheder. *Flensburger Wochenblatt* holdt sig ude af konflikten, men dets insisteren på at være et lokalblad bragte det efterhånden ud af trit med sine læsere (side 176).

Publikum blev mere krævende, og både udgivere og skribenter udtrykte i stigende grad utilfredshed med presselovens rammer. Det førte til talrige petitioner til kongen og til de slesvigske stænderforsamlinger, hvor hensynet til »almenvellet« og »den almene velfærd« var centrale begreber. Centralt for opinionen var dens opfattelse af, at den talte på hele befolkningens vegne; begrebet almenvellet var forbundet med forestillingen om en grundlæggende konsensus, at hele folket var samlet omkring en række fælles interesser. Forfatteren diskuterer imidlertid ikke forholdet mellem det dannede borgerskab, som tog patent på den offentlige mening, og andre befolkningsgrupper, som vi ved fra andre kildeudsagn nok i højere grad har følt et modsætningsforhold mellem dem selv og borgerskabet, og et fællesskab med kongen.

I 1840'erne gav borgerskabets utilfredshed med presselovgivningen sig udslag i civil ulydighed. Artikler, som ikke var blevet godkendt af censor, blev undertiden trykt i flere aviser. I andre tilfælde blev artikler trykt med censors overstregninger af linier og passager. Udgivernes demonstrationer af censors indgreb var åbenlyse provokationer, og myndighedernes svar var at true med at fratage udgiverprivilegierne. Det blev ved trusler, hvilket i sig selv demonstrerede, hvor lidt regeringen kunne og var villig til at stille op over for brud på presseloven. Cöppicus-Wex karakteriserer udviklingen som en tiltagende differentiering mellem stat og samfund, oppositionel presse og repressiv stat

(side 308). Forfatteren hævder dog, at den kritiske presses opkomst aldrig udviklede sig til en frontal kritik af staten. Grundlæggende var der konsensus mellem stat og presse, hvilket tilskrives, at en stor del af skribenterne selv var ansat i statsforvaltningen.

Bogens primære force ligger i de retshistoriske kapitler og kapitlerne om, hvorledes loven blev håndhævet i praksis. De idéhistoriske gennemgange er udmærkede. Forfatteren skildrer opinionens krav om retssikkerhed for skribenter, og dens opfattelse af, at en levende samfundsdebat ikke blot kom borgerne til gode, men også var til gavn for enevælden. Bogen udfylder et hul i forskningen i den forstand, at flere af lokalbladene tidligere har været undersøgt enkeltvis, men her har perspektivet været partielt og indgangen ofte detaljerede rekonstruktioner. Nærværende bog giver en overordnet, komparativ karakteristik af presselandskabet og især af presselovgivning og censurpraksis i hertugdømmerne.

Litteraturoversigten rummer kun enkelte danske værker, nemlig Harald Jørgensens *Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848* fra 1944 og Jette Søllinge og Niels Thomsens første bind af *De Danske Aviser 1634-1989* fra 1989. Bogen er en nærstudie af presseforholdene i de to hertugdømmer, men sammenligning med forholdene i kongeriget, eller en overordnet perspektivering af, hvorvidt regeringens pressepolitik i hertugdømmerne adskilte sig fra rigets øvrige dele, optræder ikke.

Det ændrer dog ikke på det samlede indtryk af en velskrevet, veldokumenteret bog med et klart og præcist sprog. Forfatteren har arbejdet indgående med både trykt og ikke-trykt kildemateriale, uden at læseren besværes med endeløs empiri. Forholdet mellem eksempler på baggrund af kildestudier og mere overordnede betragtninger er afbalanceret.

Juliane Engelhardt

Da Sydslesvig gik af lave. Erindringer fra sindelagsskiftets år

Udgivet af Lars N. Henningsen. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2003, 266 sider.

Hvad er de særlige kendetræk ved mindretals- og identitetssituationen i Slesvig? I årenes løb er der givet mange bud som svar på dette spørgsmål. Nogle peger på de fredelige forhold, og andre nævner sindelagsprincippet. Der er tilmed udviklet en forestilling om en særlig slesvigsk model, der kan danne forbillede for andre mindretalsordninger.

Det har alt sammen sin berettigelse. Især spiller sindelagsprincippet en central rolle for forståelsen af identitetsdannelsen langs grænsen mellem Tyskland og Danmark. Men det mest interessante ved dette kulturområde er den specielle udformning af dette princip. At der er så stor forskel på subjektive og objektive udtryksformer for identitet, og at national identitet kan skifte så omfattende i tidens løb, udgør de mest iøjnefaldende aspekter ved identitetsdannelsen i det dansk-tyske grænseland.

På intet tidspunkt viste denne foranderlighed sig tydeligere end i efterkrigstidens Sydslesvig. På kort tid voksede tilslutningen til det danske mindretal fra nogle få tusinde til omkring 100.000. En betydelig del af den sydsles-

vigske befolkning skiftede sindelag. Denne bog prøver at finde ud af, hvorfor og hvordan dette skete.

Et erindringsværksted var udgangspunkt for undersøgelsen. På 11 møder fortalte 27 deltagere fra årgangene 1925 til 1950, hvordan de husker deres eget eller deres forældres forhold til danskheden i efterkrigsårene. Hovedsageligt drejer det sig om skiftet fra tysk til dansk, men det lille mellemkrigstidsmindretal og en flygtning fra Østpreussen, som skildrer sin reaktion på forholdene i Sydslesvig, er også repræsenteret. Selvom deltagerne kommer fra alle sociale lag, er der dog en overvægt af personer, som har været aktive i det danske foreningsliv.

Beretningerne varierer både i længde og fokus. Mens nogle begrænser sig til selve sindelagsskiftet i efterkrigstiden, indeholder andre omfattende levnedsskildringer. Næsten alle er enige om beskrivelsen af den grundlæggende situation i 1945. Tyskland lå i ruiner. Nationalsocialismen havde spillet fallit. Der var mangel på alt, og det som fandtes, måtte deles med de mange østtyskere, som var blevet fordrevet fra deres hjemstavn.

De personlige grunde, som angives for sindelagsskiftet, varierer ligeledes. Nogle angiver tidligere sympatier med danske værdier. Mange anfører ideologiske grunde, som stiller et autoritært og nationalsocialistisk Tyskland op over for et liberalt og demokratisk Danmark. Andre indrømmer, at man simpelthen håbede på en bedre fremtid i Danmark. Og de fleste blev dybt præget af de efterfølgende møder med Danmark, hvor især oplevelser som sydslesvigsk feriebarndom står stærkt i erindringen.

Stort set alle hævder, at de har bibeholdt deres danske orientering, men hos mange er den alligevel rykket lidt i baggrunden. Det gælder især for dem, som senere i livet er flyttet til andre dele af Tyskland.

Det danske mindretal i Sydslesvig er fascinerende for samfunds- og identitetsforskningen, hvilket også kommer til udtryk i denne bog. Der er bidragydere med sønderjysk modersmål, som alligevel i udgangspunktet var forankret det tyske kernesamfund. Den eneste gammeldanser var selv resultatet af et bevidst valg, idet familien – med en mor fra Dessau midt i Tyskland – havde sluttet sig til mindretallet i mellemkrigstiden. Og så er der de mange, som uden synlig dansk familietradition valgte den danske side efter 2. verdenskrigs afslutning. For nogle blev dette et omfattende skift, som har præget deres liv lige siden. For andre blev det danske nærmest en hobby, som bevarede kære ungdomsminder fra ferieophold på danske bondegårde.

Hvad kan vi bruge disse beskrivelser til, og hvordan bør vi forholde os til dem? Som udgangspunkt er de historiske kilder, ikke analyser. Udgiveren bidrager med en fyldig indføring, men den er et samlende overblik; ikke en kildekritisk vurdering. Det er derfor op til læseren selv at destillere informationerne ud af de selvbiografiske oplysninger.

Til dette formål må man somme tider læse mellem linierne. Mange af bidragyderne kommer ind på de påståede materielle fordele ved at knytte sig til mindretallet i efterkrigsårene. Alle på nær én insisterer på, at det i modsætning til andre ikke var disse fordele, der tiltrak dem. Er det et udtryk for, at det drejer sig om mere overbeviste danskere, som er forblevet inden for

mindretallet? Eller er det udtryk for den menneskelige tilbøjelighed til at se sig selv og sine nærmeste i et positivt lys?

Noget tilsvarende gør sig gældende med hensyn til politiske holdninger. Næsten alle bidragydere beretter om en eller anden form for antinazistiske holdninger under krigen – selv om de eller deres familie var med i nationalsocialistiske organisationer. Nu var en sådan selvforståelse et meget udbredt fænomen i efterkrigstidens Tyskland. Bør vi se anderledes på det blandt medlemmer af det danske mindretal? I denne sammenhæng er det interessant at læse, hvordan det eneste medlem af det organiserede danske mindretal i mellemkrigstiden beskriver forbavelsen og modviljen blandt de gamle danske, da så mange tidligere fjendtlige indstillede tyskere efter 2. verdenskrig strømmede ind og overtog mindretalsforeningerne.

Både ved det, som bliver sagt, og ved det som forbliver usagt, giver denne ny bog os indblik i et af de mest dramatiske kapitler i den sydslesvigske identitetshistorie. Vi bør ikke lede efter ultimative svar i bogen. Vi får erindringsglimt, vi får minder. Og fremfor alt får vi inspiration til at fortsætte analysen på et teoretisk plan.

Peter Thaler

Flensburg in Bild und Wort. Von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert
Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Flensburg 2003, 460 sider og en cd-rom.

I de forgangne år har Flensborgs byhistoriske samfund udgivet en lang række såkaldte »billedark«, som behandler hver ét bestemt emne af fjordbyens lange og rige historie. Disse meget velillustrerede blade er nu blevet udgivet i ét værk, efter at de fleste af dem allerede var udkommet enkeltvis. Værket i A4-format dækker stort set hele historien fra byens oprindelse til tildelingen af den nye rolle som grænseby i 1920. Som bogens titel fortæller, og som den ansvarlige redaktør og forhenværende byarkivar Hans Friedrich Schütt konstaterer, skal illustrationerne være det primære i værket, mens teksterne kommer i anden række. Med betoningen af det visuelle håber man at åbne byens historie for personer, som i første omgang bliver frastødt af længere tekster.

De første billedark blev allerede publiceret i 1988, mens de sidste udkom i 2001. I alt 17 forfattere har bidraget til dette storartede værk. Bogens indhold svarer stort set til den aktuelle forskning, idet tyngdepunktet på den byhistoriske forskning i de forgangne år entydigt har ligget på tiden efter 1920.

Som det forventes af en moderne byhistorie, tager bogen også hensyn til social-, erhvervs-, kultur-, rets- og kunsthistoriske spørgsmål. De fleste billedark har otte eller tolv sider, nogle kun fire, enkelte imidlertid langt flere. De første ti kapitler, der med en enkelt undtagelse er skrevet af Schütt, behandler forskellige aspekter af byens udvikling i middelalderen og byens position under de datidige politiske forhold. I de følgende 18 afsnit behandles både den administrative, kirkelige, økonomiske, politiske og sociale udvikling i Flensburg fra reformationen til begyndelsen af 1800-tallet. En særlig rolle tilkommer søfarten, der længe spillede en afgørende rolle for Flensborgs fremvækst og velstand. Også Kobbermøllen ved Kruså som den første store indu-

strivelsesvirksomhed i Flensborgs omegn bliver behandlet i et særskilt kapitel. De sidste 11 kapitler behandler byens udvikling fra de nationale konflikters opståen over kejserriget til folkeafstemningen i 1920. Billedark nr. 31 om »det loyale Flensborg under den nationalliberale konflikt« omfatter ikke færre end 48 sider. De sidste otte kapitler giver et meget broget billede: Tre af dem er kunsthistoriske ekskursioner om den wilhelmske historisme, jugendstil og »Heimatschutz« (dette som afsluttende billedark 39), og industrialiseringen, søfarten, det i Flensborg stationerede militær, samt livsstil og hverdag i kejsertiden bliver behandlet i hver ét kapitel. Det næstsidste kapitel er byarkivar Broder Schwensens essay: *Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling* fra 1995.

Nogle »huller« i fremstillingen kan forklares med, at der stadigvæk er mange temaer i Flensborgs historie, som trænger til at blive udforsket i fremtiden, såsom medicinal- og hygiejnehistorie før 1864, forvaltningshistorie i 1800-tallet, handelsforbindelser før 1700 og andet. Virkelig forbløffende er det imidlertid, at bogen mangler en fremstilling af den politiske udvikling fra helstatens fald i 1864 til slutningen af Første Verdenskrig i 1918. Ganske vist skinner udviklingen igennem i de erhvervs-, kunst- og kulturhistoriske artikler, men det forekommer langtfra tilstrækkeligt. De ellers så veludforskede nationale konflikter, hvor Flensborg i en lang periode (og især under prøjsisk styre) stod i centrum, reduceres til tiden indtil 1864 og efter første verdenskrig.

Bogens illustrering er usædvanlig vellykket. Både fotografiske gengivelser af historiske genstande, skriftlige dokumenter, tegninger og malerier og nyoptagelser af historiske steder samt enkelte rekonstruktionsforsøg og grafiske tavler supplerer teksterne på en gennemtænkt måde uden at gå i selvsving eller virke fejlplaceret. Historiske kort over bymarkens opdeling er i kapitel 25 endog gengivet som foldeblade.

Bogens største ulempe er imidlertid den lidet overskuelige opbygning. Udgiverne har holdt sig strengt til de enkelte »billedarks« formater, og det ikke kun med hensyn til bogens kapitelinddeling, men også til sidetallene: Bogens sider er ikke nummereret løbende fra starten, men kun indenfor de enkelte kapitler, som varierer fra fire til 48 sider. En »normal« sidetælling ville have gjort orienteringen betydeligt lettere.

Desuden kunne man have ønsket sig en bedre struktureret indholdsfortegnelse. De i alt 39 kapitler oplistes blot, i øvrigt uden henvisninger til deres omfang. Som ovenfor nævnt er bogens indhold meget mangfoldigt. Mange kapitler om specielle emner rækker langt ud over det tidsrum, som de er indordnet under i den i grunden kronologiske opbygning af værket. Langt de fleste læsere vil nok arbejde sig igennem bogen kapitelvis fremfor at læse den i et stræk fra forordet til side »39.12« (egentlig 460). Derfor ville en mere gennemtænkt gruppering af de enkelte kapitler med opsummerende mellemoverskrifter i indholdsfortegnelsen have udgjort en betydelig orienteringshjælp. Desuden savner man i indholdsfortegnelsen henvisninger (det vil sige afsnit-overskrifter) til de enkelte temaer indenfor de enkelte kapitler. Forkortelserne, litteraturhenvisningerne og billedkilderne findes på den vedlagte CD, ligeledes et personregister, et register over alle steder, der bliver nævnt i

teksten, et register over alle bygninger og steder i Flensborg og til sidst et langt stikordsregister. Registerne fylder ikke færre end 320 sider.

Resultatet af mange års arbejde er trods enkelte mangler uden tvivl et meget imponerende værk, som dækker de vigtigste aspekter i Flensborgs lange og rige byhistorie indtil 1920. Selv om bogen ifølge redaktørens forord ikke skal være en efterfølger til det i 1966 udkomne standardværk »Flensburg – Geschichte einer Grenzstadt«, kan der ikke være tvivl om, at »Flensburg in Bild und Wort« opfylder langt de fleste forventninger til en moderne byhistorie. Den ønskes en stor udbredelse.

Gerret Liebing Schlaber

Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart

Udgivet af Ulrich Lange. 2. udgave. Neumünster. Wachholtz 2003, 814 sider.

I 1996 udgav professor i historie ved Christian Albrecht Universitet i Kiel, Ulrich Lange, en historie over Slesvig-Holsten fra old- til nutiden. 1. udgaven har længe været udsolgt, således at Wachholtz-forlaget udgav et ny udgave i 2003. Forlaget skriver om en væsentligt bearbejdet og udvidet ny-udgave, hvilket anmelderen kun delvis kan bekræfte. Der er kommet et nyt kapitel om dagligdagen i 1800-tallet til, og 1. udgavens særdeles ringe kapitel om tiden efter 1945, forfattet af afdøde professor Kurt Jürgensen, er blevet nyskrevet af udgiveren Ulrich Lange. Bearbejdelsen af de øvrige kapitler indskrænker sig imidlertid hovedsagelig til en opdatering af de enkelte litteraturlister, selvom man også her savner ajourførelsen af især danske forskningsresultater.

Geschichte Schleswig-Holsteins er et digert værk om den tyske delstat Slesvig-Holstens historie fra fortiden helt indtil nutiden, dvs. 2002. Værket er skrevet med akademisk grundighed, dog uden fodnoter, og er forsynet med talrige illustrationer i udmærket kvalitet. Efter hvert kapitel følger et kort afsnit med videreførende litteratur. 18 tyske og en dansk forsker har bidraget til værket med artikler af forskellig størrelse. En detaljeret indholdsfortegnelse gør det nemt at bruge værket som opslagsværk, men det kan allerede her siges, at det også er fornøjeligt at læse det hele fra første til sidste sætning.

Som titlen antyder, starter bogen i begyndelsen, det vil sige ved de første spor for menneskelig tilstedeværelse i det territorium, der i dag udgør den tyske delstat Slesvig-Holsten. Forfatteren af det første kapitel, Christian Hirte, formår på en spændende måde at fortælle om de første efterladenskaber af nomader fra efter istiden omkring 10.000 f.kr., hvor naturen udviklede sig fra tundra til de første birke- og fyrre-skove. Her skildres udviklingen fra stenalder-kulturen med første fæste bosættelser over bronzealderen, jernalderen til vikingetiden. Selvom overleveringerne til dels er sparsomme, formår Hirte at give en levende fremstilling af mennesket gennem tiderne i det område, der i dag udgør Slesvig-Holsten. Skildringen af vikingetiden koncentrerer dog på det saksiske område i Sydholsten, der er overraskende tavshed om Dannevirke, ligesom Hedeby behandles ganske kortfattet. Litteraturlisten er antagelig heller ikke blevet opdateret siden værkets 1. udgave, siden der ikke indgår nogen publikation udgivet efter 1994.

Det første større afsnit, forfattet af Rolf Hammel-Kiesow og Ortwin Pelc,

behandler tiden fra 1100- til 1500-tallet. Her fravælger forfatterne en landshistorisk periodisering for en europæisk ved at titulere afsnittet som »landsudbygning (Landesausbau), territorial-herskab, produktion og handel i høj- og senmiddelalderen«. Afsnittet fremhæver befolkningens ekspansion i 1100-1300-tallet, hvor talrige forbedringer i landbrug øgede landets bæredygtighed og førte til en forøget befolkning samt købstadsdannelse, i takt med en generel udvikling i Centraleuropa og Norden. Den politiske udvikling fra welferen Heinrich Løvens afsættelse til Kolding-aftalen fra 1440, hvor schauenburgeren Adolf VIII fik store dele af Slesvig i arveligt len, skildres kun ganske kort på 10 sider. Skildringen er i princippet ganske udmærket, men ligesom i forrige afsnit er den afsluttende litteraturliste antagelig heller ikke blevet opdateret.

Udgiveren Ulrich Lange er så ansvarlig for det over 100 sider lange afsnit dækkende perioden fra Ribe-aftalen i 1460 til hertugdømmernes inkorporation i Helstaten i 1721. Med Adolf VIII's død i 1459 uddøde mandslinjen i hans slægt. Det slesvig-holstenske ridderskab, der udøvede det faktiske herskab i landsdelene, valgte så Adolfs nevø Christian I til hertug af Slesvig og greve af Holsten, mens Adolfs to andre nevøer fik finansiel erstatning for deres arvekrav. Som modydelse fik de lovfæstet en række privilegier i den såkaldte Ribe-traktat af 1460, blandt andet landsdelenes udelelighed, der fik stor betydning for slesvig-holstenernes krav i 1800-tallet. Lange giver en ret nøgtern skildring om privilegiernes samtidige kontekst, der sætter spørgsmålstegn ved 1800-tallets historiske fortolkning og politiske instrumentalisering. Samtidigt markerer 1460 dog alligevel et vendepunkt, da der her grundlægges et sammenhold mellem Slesvigs og Holstens adel, der dannede grundlag for et fælles herskab over de to landsdele, selvom de begge stadigvæk hørte til forskellige rige, med forskellig lovgivning, og Ejder-Levensau derfor stadigvæk markerede en mærkbar grænse.

Vi får herefter en god og udførlig skildring af Gottorps udvikling i 1500- og 1600-tallet. Både de politiske forviklinger samt den tiltagende statsdannelse i form af etableringen af en central forvaltning og en stand af embedsmænd. Hele landsdelens mangfoldige styre bliver belyst helt ned til landsbyniveaet og deres lokale selvforvaltning samt byer og adelige godser. Livet på land og i byerne skildres, der skrives om de nye byer Altona, Frederikstad og Glückstadt, om den tiltagende samhandel, uddannelse og det nye universitet i Kiel. Igen må det dog kritiseres, at litteraturlisterne på siderne 190, 205f., 219 og 224 ikke er blevet aktualiseret, f.eks. ved at fremføre Martin Rheinheimers tyske doktordisputats om landsby-reglementer [Dorfordnungen] eller Carsten Porskrogs danske doktordisputats om de slesviske godser. Afsnittet efterfølges af et udmærket »ekskurs« om det Gottorpske hof i dets glanstid forfattet af Jan Drees.

Franklin Kopitzsch er ansvarlig for det næste afsnit, der behandler Slesvig-Holsten inden for Helstaten indtil omkring 1830. I perioden 1721-1773 blev hertugdømmerne fuldt ud integreret i den danske helstat. Perioden karakteriseres som overordentlig positiv for hertugdømmernes udvikling. Integrationen forløb »durch kluges, auf Ausgleich im Innern und nach außen bedachtes politisches Handeln« (side 281). Helstaten var en mønsterstat for oplyst enevælde i Europa. At Slesvig-Holsten især i slutningen af 1700-tallet gjaldt som en af de mest oplyste provinser i Europa er et gennemtrængende træk i afsnit-

tet, der underbygges med udførlige skildringer af hertugdømmernes kultur- og åndsliv. Ved skildringen af landboreformerne i hertugdømmerne forekommer nogle pudsige formuleringer, når der henvises til Glücksborg-provsten Philipp Ernst Lüders' »Königlich *dänische* Ackerakademie« fra 1762 som *Tysklands* første økonomiske selskab (side 290), og der skildres det frugtbare samspil mellem dansk oplyst enevælde og hamburgsk-holstenske rigmands moderniseringer i landbrug i det hamburgske opland, hvis efterladenskaber kan ses den dag i dag i den smukke Jenisch-Park i Hamburgs bydel Klein Flottbek samt træplantage-kulturen omkring Pinneberg (side 290-91). Anden halvdel af 1700-tallet var utvivlsomt en højkonjunkturperiode for hertugdømmerne. Selvom Napoleonskrigene medførte en stor økonomisk krise, lykkedes det dog at fortsætte moderniseringen i årene efter 1815, dog med store geografiske forskelle. Tekniske forbedringer som regelmæssig dampfærge-sejlads mellem København og Kiel, Flensborg, Hamborg og Glückstadt kom parallelt med bedre organisationsformer i landbrug og erhvervslivet, industrialisering og et generelt højere uddannelsesniveau i befolkningen, der samtidigt skabte grobund for en tiltagende national-kulturel bevidsthed ledende til de nationale spændinger, der så blev kendetegnende for især Slesvigs specielle forhold fra 1840'erne til delingen i 1920.

Adrian von Buttler supplerer med et kort kapitel om herregårde og deres haver i Slesvig-Holsten, hvorefter der følger et afsnit om Slesvig-Holsten på vejen til det moderne (1830-1918), forfattet af Ulrich Lange, Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Hans Schultz Hansen. Ligesom ved de forrige afsnit har udgiveren her valgt at adskille socialhistorien fra den politiske ved først at få beskrevet den økonomiske og tekniske udvikling og bagefter behandle den politiske historie inklusive det nationale spørgsmål. Det interessante ved denne fremgangsmåde er jo, at udgiveren dermed ikke lægger større vægt på magtskiftet fra dansk til tysk i 1864 ved at vælge en periodisering fra 1830-1918. Den nationale splittelse vægtes således mindre end den overordnede udvikling fra 1830'erne, der helt klart fortolkes som en moderniseringsproces. Afsnittet lægger heller ikke for stor vægt på det forhold, at den skildrede modernisering og industrialisering ikke er karakteristisk for hele Slesvigs og Holstens udvikling, men koncentrerede sig om hovedsagelig holstenske udviklingscentre som Altona, Kiel og Neumünster; mens udviklingen i Slesvig haltede bagud, måske med Flensborg som undtagelse.

Hans Schultz Hansen giver derimod en udmærket, afbalanceret skildring af de to nationale bevægelser i Slesvig og konflikten mellem liberalismen og nationalismen, hvor nationalismen i sidste ende sejrede, og i hvert fald for den tyske side vanskeliggjorde den sociale udformning af en demokratisk-frisindet borgerlig elite i Slesvig-Holsten. De faktiske begivenheder i martsdage i 1848, der ledte til slesvig-holstenernes kupagtige oprør, skildres kun ganske kort og vil derfor nok blive mødt med nogen kritik nord for grænsen, men Hans Schultz Hansen lægger større vægt på at skildre hovedlinierne i nationalitetsstriden, der næsten nødvendigvis måtte føre til konflikt. Den preussiske nationalitetspolitik og den almene politiske udvikling efter hertugdømmernes indlemmelse i 1867 skildres nøgternt, men uden at gå alt for meget i detaljerne.

Efter en ekskurs om kunsten i 1800-tallet følger et afsnit om moderniseringen af dagliglivet i det sene 1800- og tidlige 1900-tallet, der ikke har været med i værkets første udgave. Her fremvises den omvæltning i mange menneskers måde at leve på, der kom til at præge den borgerlige kernefamilies boligideal langt op i 1900-tallet. Samtidig fortælles om de nye tider med industriarbejde, borgerskabsmiljøet, turisme som ny form for adspredelse, den tiltagende variation i den daglige kost, forbedret hygiejne etc. Spændende læsning om samtidens socialhistorie, rigt illustreret med fotografier etc.

Peter Wulf står så for afsnittet om tiden mellem de to verdenskrige. For Slesvig-Holstens vedkommende var tiden præget af nederlaget i Første Verdenskrig, revolutionen, der tog sit udgangspunkt i Kiel, folkeafstemingerne i Slesvig og den følgende grænsedragning, der reducerede provinsens territorium ganske betydeligt, og i samtiden var årsag til stærke krav på en grænserevision fremsat af det nye tyske mindretal i Nordslesvig og vide kredse i Slesvig-Holstens politiske liv. Wulf skildrer udviklingen ganske nøgternt og afbalanceret, men med en meget regional orientering. Kun sjældent sættes provinsen ind i en større sammenhæng. Provensens specielle rolle som én af de tidlige nazistiske højborge problematiseres kun overfladisk ved at pege på landbrugskrisen i 1920'erne. Her kunne man have forventet noget mere, især fordi nogle af de mest relevante studier om nazismens sejrtoget fokuserer på den slesvig-holstenske case.

Afsnittet om tiden efter 1945 er nyt tilrettelagt. Kurt Jürgensens afsnit om de første efterkrigsår, der skildrer besættelsesstyret og demokratiseringsprocessen samt oprettelsen af en delstat Slesvig-Holsten efterfølges af et nyskrevet kapitel om udviklingen indtil nutiden, forfattet af udgiveren Ulrich Lange. Jürgensen beskriver forholdene efter kapitulationen i maj 1945, karakteriseret af fattigdom og bolignød, ikke mindst på grund af de talrige flygtninge fra de tyske øst-provinser, der havde søgt ly i provinsen. Ikke desto mindre sættes der hurtigt gang i nyopbygning af politiske institutioner og partier. I sommeren 1946 bliver provinsen til en delstat, »Land«, med egen regering og landdag. Der er en noget kortfattet skildring af grænsestriden efter 1945; overraskende nok diskuteres der imidlertid ikke motiverne for de talrige sydslesvigere ønske om at komme til Danmark, mens der kun henvises til det oprindelige mindretals ønske om, at der måske kunne etableres et dansksindet flertal syd for grænsen. Kurt Jürgensen har tidligere skrevet om grænsestriden og kender til materien og den omfattende litteratur. Her ligesom ved skildringen af processen, der førte til København-Bonn-erklæringerne, kunne man have ønsket sig noget mere. Man kunne også have ønsket sig en mere intensiv problematisering af den såkaldte »renazificering« i 1950'erne, hvor det lykkedes store dele af forvaltningseliten fra før 1945 igen at indtage ledende positioner i delstatens forvaltning og politik.

Ulrich Lange påtager sig så opgaven at skildre *udviklingen* af Slesvig-Holsten som vesttysk fattiggård (Armenhaus) i 1950'erne til en moderne, ligeværdig delstat i år 2000; en moderniseringsproces, som han beskriver som »arealets urbanisering« – Urbanisierung der Fläche. Hermed menes oprettelsen af lige livsvilkår i byerne og på landet. Lange skildrer så alle væsentlige aspekter i delstatens politiske, sociale og økonomiske liv. Det bliver imidlertid vanske-

ligt at finde en rød tråd i opremsningen, og skildringen slutter ret abrupt med en gennemgang af miljø- og energipolitikens omvæltninger siden 1980'erne, uden at der gives en analyserende, vurderende konklusion. Lange formår dog at skildre alle væsentlige aspekter af Slesvig-Holstens nyeste historie og giver dermed et godt overblik over denne hidtil ikke behandlede historiske epoke.

Alt i alt er *Geschichte Schleswig-Holsteins* en udmærket, videnskabelig funderet fremstilling af landsdelens historie. Den står i den tyske tradition for *Landesgeschichte* og pointerer derfor det samlede i stedet for det delende. Ikke desto mindre går den ikke udenom de vanskelige problemer, er skrevet i en spændende, læsevenlig stil og rigt illustreret med billeder, kort, figurer og samtidige illustrationer.

Martin Klatt

Grænselandshistorie gennem 40 år

Red.: Lars N. Henningsen. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 2003, 408 sider.

I 2003 fyldte Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 40 år. Jubilæet blev markeret med et festfyrværkeri af publikationer, foredrag og andre arrangementer, herunder en jubilæumsreception den 31. oktober. Her blev blandt andet også »festskriftet« til Studieafdelingen præsenteret. Det har fået titlen *Grænselandshistorie gennem 40 år*. Studieafdelingen og Arkivets leder Lars N. Henningsen har stået for redaktionen af værket og har selv bidraget med en stofmættet redegørelse for baggrunden for Studieafdelingens tilblivelse og dens udvikling frem til i dag, herunder med skildringer af de personer, der har haft betydning for arbejdet (side 7-101).

Det er et særdeles læseværdigt bidrag, der giver en god skildring af de skiftende ledes forskellige tyngdepunkter, men også af de to hovedinteresser, der skulle tilgodeses: Den forskningsmæssigt-akademiske tradition på den ene og den lokal- og mindretalshistoriske på den anden. Konkret har dette resulteret i forskellige publikationstyper: erindringsværker og biografiske fremstillinger på den ene og grundforskningsbaserede videnskabelige værker, der i mange tilfælde har indbragt forfatterne akademiske grader, på den anden side. Studieafdelingen har i årenes løb udgivet 48 publikationer, dvs. mere end én bog om året. I Arkivserien er der siden 1992 blevet udgivet yderligere 11 bind. Dvs. en samlet forlagsvirksomhed på 59 publikationer, hovedsageligt monografier, over en 40-årig periode. Det er en meget høj produktivitet, der vidner om en seriøs og koncentreret indsats. Kapitlet afsluttes med fortegnelser over tilsynsrådsmedlemmer, stipendiater og ledere fra etableringen i 1963 og frem til 2003. Studieafdelingen har i årenes løb haft 19 stipendiater, deraf 2 kvinder.

Ud over dette grundige bidrag omfatter jubilæumsbogen syv afhandlinger med forskellige emner og omfang. De er alle forfattet af tidligere stipendiater ved Studieafdelingen. Der er tale om bidrag af forskellig karakter, der også kan læses som en række relevante eksempler på, hvilke emner og genrer Studieafdelingen i tidens løb har taget op. Gudmund Tybjerg giver en interessant, nyttig og på mange måder tankevækkende karakteristik af, hvorledes Sønder-

jylland er indgået og blevet belyst i folkeskolens historieundervisning (side 102-142). Martin Klatt undersøger i en diskuterende og underbygget fremstilling, om der vitterligt var tale om en nazistinvasjon i det danske mindretal efter 1945 (side 143-164). Hans konklusion er, at det danske mindretal »oplevede ikke i særlig grad en nazistinvasjon efter 1945 ...« (side 160). Hans Schultz Hansen giver i sit spændende, fokuserede og suverænt skrevne bidrag »For kejser og rige, den nye hjemmetyskhed 1871-1914« ny indsigt fra forskerens arbejdsbord (side 165-232). Hele tre bidrag tager udgangspunkt i kildeudgivelser. Samtidig er de forskellige bud på, hvorledes kilder kan bruges i en fremstilling. René Rasmussen dokumenterer en brevveksling mellem Marie Fibiger og Jens Jessen i årene 1884-1887, der ender lykkeligt med, at de bliver forlovet og siden gift (side 233-289). Nils Vollertsen udgiver og kommenterer hovedsageligt i noter, men også i knappe sammenknyttede tekster sin farfars erindringer under overskriften »Fra socialist til danskorienteret socialdemokrat. Arbejderen Johannes Vollertsen fra Slesvig fortæller« (side 290-334). Det er til tider vanskeligt for læseren klart at se, hvad der er ordret erindring, og hvad forfatteren kommenterer. Dette kunne være løst ved citationstegn eller kursivering af kildeudsagnene. Axel Johnsens tager også udgangspunkt i personalhistoriske kilder, når han dygtigt og kompetent skildrer »Friseren Martin Lorenzen mellem dansk og tysk 1922-1947« (side 335-374). Det er en god, reflekteret og selvstændig fremstilling, der tegner et præcist og nuanceret billede af en grænselandsskæbne mellem frisisk, dansk og tysk – og i perioder også nazistisk identifikation. Til sidst gør Johann Runge detaljeret rede for Uwe Jens Lornsens virke i Kiel i tiden 19. oktober til 6. november 1830 (side 375-403).

Jubilæumsbogen er med sine alsidige bidrag og mange velvalgte illustrationer en fornem markering af 40 års forskning og formidling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Det er en succeshistorie, der viser, at også små faglige miljøer fjernt fra universitetsbyerne med koncentreret og kompetent indsats er i stand til at yde væsentlige bidrag til historieforskningen.

Jørgen Kühl

Hagelstein, Karl-Otto: *Die Erbensprüche auf die Herzogthümer Schleswig und Holstein 1863/64*

Peter Lang, Frankfurt Am Main 2003, 490 sider.

Den unge tyske historiker Karl-Otto Hagelstein har i en note i indledningen til sin nyudkomne bog om *Die Erbensprüche auf die Herzogthümer Schleswig und Holstein 1863/64* lidt overraskende problemer med at oversætte titlen på Kristian Erslevs *Augustenborgernes Arvekrav* fra 1915. Han veksler lidt mellem »Anspruch« og »Recht«, men ender lidt forsigtigt med at forslå »Erbrecht«. Et opslag i den gængse dansk-tyske ordbog er ikke i tvivl – her hedder det »Erbanspruch«, altså ganske som Hagelsteins egen titel. Men det er meget sigende for emnet, Karl-Otto Hagelstein beskæftiger sig med. Det handler ofte om meget snævre definitioner og distinktioner, og det handler meget om, hvad man til forskellige tider forstod med de benyttede formuleringer.

Det gælder det unægtelig indviklede spørgsmål om, hvem der var beret-

tigede til at arve fyrsteværdigheden i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Og her må man lige skelne mellem arveret og arveret. Enhver er arveberettiget til ens barnløse farbror Peter, men det er andre nevøer og niecer som bekendt også. Så hvad farbror må have efterladt sig, vil blive fordelt mellem de arveberettigede efter bestemte regler, med mindre vor farbror har truffet særlige bestemmelser i sit testamente. Når det gælder arveretten til et rige, så vil man i nyere og nyeste tid gå ud fra, at den er udelelig. Det vil altså kun være en af de arveberettigede, der kan arve. Men sådan var det ikke tidligere, og det er for hertugdømmernes vedkommende som bekendt grunden til hele miséren. Delingerne mellem Christian III's sønner indleder opsplittningen af hertugdømmerne i flere linier, og denne udvikling blev så fra og med afslutningen af den store nordiske krig afløst af den danske konges stræben efter at få samlet herredømmet over Slesvig og Holsten under sig i sin egenskab af hertug til begge fyrstendømmer. Gottorperne sættes ud af spillet, andre linier uddør, og sidst i 1700-tallet har den danske konge den uindskrænkede suverænitét over Slesvig og Holsten.

Ind i 1800-tallet begynder det imidlertid at knibe for den oldenborgske mandslinie, der har siddet på den danske trone siden Christiern I. Det tynder ud blandt de direkte mandlige arvinger, og med Frederik VII's død 15. november 1863 præsenterer prins Frederik til Augustenborg, søn af hertug Christian August, sig som retmæssig arving til Slesvig og Holsten og lod sig hylde som hertug Frederik VIII. Som bekendt blev den augustenburgske prætendent fejlet til side af Bismarck, der ikke ønskede etableringen af endnu en tysk småstat, men det er Karl-Otto Hagelsteins opgave med sin undersøgelse at få klarlagt, om den augustenburgske prins faktisk havde arvekrav på hertugdømmerne. Det sker i form af en meget omfattende og meget tung – men det beror på emnets art – undersøgelse af hele arvespørgsmålet fra middelalderen og frem efter. Han konkluderer i lighed med Kristian Erslev, at den augustenburgske fyrste var arveberettiget til hertugdømmerne, selv om faderen, hertug Christian August, ved sin affindelse med den danske stat havde forpligtet sig til, på sin families vegne, ikke at foretage sig noget, der kunne forstyrre roen i det danske monarki og til ikke at modsætte sig den arvefølge, kongen – Frederik VII – måtte indføre. Der var ikke tale om et arveafkald. Da man fra dansk side ikke anerkendte hertug Christian Augusts arveret, så kunne man naturligvis ikke kræve, at han opgav den. Fra augustenburgsk side mente man ikke, at familiens arverettigheder var opgivne, og den på det tidspunkt 23-årige prins Frederik blev overhovedet ikke inddraget. Så da kong Frederik VII dør, præsenterer prins Frederik sit arvekrav på de to hertugdømmer – og efter både Erslevs og Hagelsteins opfattelse med rette.

Arvekrav og arveret – Karl-Otto Hagelsteins undersøgelse er meget detaljeret og fremlægger afvejet og nuanceret sine resultater. Meget vellykket forekommer hans analyse af Holstens indkorporation i det danske rige i 1806 at være. En stramning af teksten havde dog været ønskelig, og forfatteren er vel karrig med at sammenfatte sine resultater og endnu mere med at sætte dem ind i det bredere historiske perspektiv, som Erslev i højere grad formår i sin bog fra 1915.

Hamer, Kurt: Landespolitiker und Grenzlandbeauftragter

Udgivet af Uwe Danker, Eva Nowotny. Gesellschaft für Politik und Bildung Schleswig-Holstein e.V., Sonderveröffentlichung Nr. 21, Malente 2003, 303 sider.

Schleswig-Holsteinisches Institut für Zeit- und Regionalgeschichte (IZRG) ved Flensburg Universitet udgav i 2003 en mindebog om socialdemokraten Kurt Hamer (1926-1991), der blev regionalt kendt som grænselandskommittet i ministerpræsident Björn Engholms socialdemokratiske regering i delstaten Slesvig-Holsten, og som i 1990 forfattede et memorandum, der blev grundlag for oprettelsen af European Centre for Minority Issues (ECMI) i Flensburg i 1996. Bogen er en samling af fire faghistoriske kapitler om Hamer:

1. en biografi forfattet af Eva Nowotny, studentermedhjælper på IZRG,
2. »Kurt Hamer og kommunalreformen i Slesvig-Holsten i 1970'erne«, forfattet af professor i historie ved Flensburg Universitet/IZRG, Michael Ruck,
3. »Mindretalspolitikeren«, forfattet af professor i historie ved Flensburg universitet/IZRG, Uwe Danker,
4. »Historiepolitikeren«, forfattet af det socialdemokratiske medlem i den slesvig-holstenske landdag, historikeren Jürgen Weber.

Dertil kommer enkelte afsnit om Hamer først og fremmest forfattet af slesvig-holstenske politikere (nuværende SPD-ministerpræsident Heide Simonis, forhenværende professor Fritz Menzer, forhenværende CDU-minister Rudolf Titzck, forhenværende SPD-minister Gerd Walter, forhenværende SSW-landdagsmedlem Karl Otto Meyer, redaktør for *Der Nordschleswiger* Siegfried Matlok, professor Thomas Steensen, nuværende mindretalskommitterende Renate Schnack, generalkonsul Henrik Becker-Christensen, forhenværende SPD-gruppeformand Gert Börnsen, forhenværende radioredaktør Brigitte Schubert-Riese, landdagspræsident Heinz-Werner Arens). Teksten er suppleret med gengivelse af en række relevante dokumenter, interviews, taler og lignende. Layoutet er flot med talrige illustrationer i stil med årbogen *Demokratische Geschichte*, og de faghistoriske kapitler er skrevet på videnskabeligt grundlag og i et læseligt sprog.

Indholdet dækker personen Kurt Hamers politiske virke i slesvig-holstensk politik fra hans indtræden i landdagen i 1967 til hans død i 1991, men fokus ligger dog på mindretalspolitikken. På dette speciale blev Hamer SPD's politiske ordfører i oppositionstiden, mens han som allerede pensioneret landdagsmedlem blev reaktiveret i maj 1988 som landsregeringens grænselandskommitterede, da socialdemokraterne overtog regeringsmagten i Slesvig-Holsten efter Barschel-affæren. Det er både mennesket Kurt Hamer og mindretalspolitikeren, der står i centrum, ikke mindst i de små bidrag fra de politiske rejsefæller. Her skildres Hamer som en udlignende politiker, dog med klare holdninger, der erhvervede sig anseelse både i hans eget parti og i oppositionspartiet CDU samt i mindretalspartiet SSW. I 1970'ernes mindretalspolitiske debat argumenterede Hamer for mindretalenes krav på en beskyttet privilegering i stedet for kun ligestilling; her dog især i sammenhæng med det tyske mindretals problem med opnå politisk repræsentation i Folketinget.

Udmærket er Michael Rucks afsnit om kommunalreformen omkring 1970,

der spændende formidler ny viden om dette centrale reformprojekt og dets halvhjertede gennemførelse i Slesvig-Holsten, hvor det dog også bliver tydeligt, hvor lidt indflydelse Kurt Hamer og hans parti havde i det den gang CDU-dominerede Slesvig-Holsten. Udmærket er også biografen Eva Nowottnys skildring af Hamers politiske virke i landdagen, som snarere er en politisk historie af Slesvig-Holsten i tiden 1967-1991, Uwe Dankers evaluering af Hamer som mindretalspolitiker samt de forskellige andre korte bidrag, der alle sammen ærer en usædvanlig politiker.

Alligevel efterlades læseren med en mærkelig bismag i munden. Ikke kun sønderjyske historie-interesserede læser, der næppe er stødt over Kurt Hamers navn før, kan undre sig over, at en samtidig lokalpolitiker, der heller ikke i slesvig-holstensk sammenhæng opnåede en høj politisk profilering og aldrig blev medlem af en delstatsregering, samt at den periode, Hamer kendes for i mindretalssammenhæng, kun varede fra 1988 til hans tidlige død i 1991, bliver æret med en mindebog på 303 sider.

Bogen forholder sig ukritisk til personen Kurt Hamer, hvilket dog kan undskyldes med dens særlige karakter af et mindeskrift. Dertil kommer imidlertid nogle faktiske indvendinger. For det første ophører biografen Eva Nowottny Kurt Hamer til den »første« grænselandskommitterede, hvilket han altså ikke var: Allerede den første demokratisk valgte slesvig-holstenske delstatsregering havde en grænselandskommitterede (Richard Schenk som leder for den såkaldte Landesstelle für Heimatdienst i 1947), og embedet blev en ganganger i alle følgende delstatsregeringer, omend under forskellige betegnelser og med forskellige opgaver. Hamers forgænger, Thies-Uwe von Leesen (CDU), var højt placeret embedsmand i det slesvig-holstenske statskancelli med direkte adgang til ministerpræsidenterne Stoltenberg og Barschel og havde betydelig indflydelse på den slesvig-holstenske politik overfor mindretallene og Danmark i hvert fald i Stoltenbergs regeringstid. Det er vist også lidt vovet at tillægge Hamer ansvaret for de forbedringer i den slesvig-holstenske mindretalspolitik, der blev opnået i Uwe Barschels regeringstid. Hamer var dengang oppositionspolitiker, mens Barschel havde en overordnet politisk interesse i at forbedre forholdet til Danmark og til mindretalspartiet SSW. I 1979 var det jo blevet helt tydeligt, hvor nær CDU havde mistet magten også på grund af det dårlige forhold til SSW.

Jeg er heller ikke enig med Uwe Dankers konklusion, at Kurt Hamers mindretalspolitiske princip af »beskyttet privilegering« er blevet opnået for det danske mindretal og den frisiske folkegruppe i den slesvig-holstenske forfatning fra 1990. Forfatningens artikel 5 taler jo kun om krav på »Schutz und Förderung«, altså beskyttelse og støtte. Albert von Mutius' (professor i jura ved Kiels universitet og medlem af det daværende forfatningsudvalg) kommentar til forfatningen argumenterer da også kun for, at artiklen kan fortolkes som krav på ligestilling, ikke privilegering. Det ville ligeledes have været på sin plads at indordne udviklingen af Kurt Hamers mindretalspolitiske holdninger i en international kontekst: Ellers virker det lidt, som om Hamer selv havde opfundet det mindretalspolitiske begreb »beskyttet privilegering«, der jo har rødder i de amerikanske »affirmative action«-programmer til fremme af race-mindretal i USA. På trods af disse indvendinger foreligger

der dog et værdigt værk om Slesvig-Holstens førende socialdemokratiske mindretalspolitikere.

Martin Klatt

Hansen, Gynther: Endnu et brette nyk. Erindringer fra efterkrigstiden
Hovedland, Højbjerg 2003, 182 sider.

I 2002 udkom Gynther Hansens barndomserindringer fra 1930'ernes Varnæs, og nu fortsætter han med ungdomserindringer fra 1940'erne og 1950'erne.

I barndomserindringerne skildres forholdet mellem Gynther Hansen og hans tavse far, der havde deltaget i Første Verdenskrig, varmt og inderligt. Ungdomserindringerne begynder med, at faren dør, og stemningen ved begravelsen beskrives. Familiens økonomi havde aldrig været god, så moren måtte fremover arbejde som koge- og rengøringskone. Gynther Hansens bror sad stadig i Fårhuslejren og deltog i begravelsen ledsaget af en kriminalbetjent. Denne var dog flink og lod Gynther Hansen og mama køre med i politibilen, da rustvognen overførte kisten fra Aabenraa Sygehus, hvor faren døde, til kirken i Varnæs.

Skolegangen på Aabenraa Statsskole var ikke nogen lykkelig tid. Farens sidste ønske havde været, at Gynther skulle tage en studentereksamen. Men studierne vanskeliggjordes ved, at Gynther både måtte arbejde i tørvemoser og overtage farens rolle ved henvendelser til myndighederne. I løbet af 2.g pjækkede Gynther så meget, at han ikke kunne rykke op i 3.g. En forstående ung lærer, Herman Kleener, sørgede for, at Gynther fik job ombord på et A.P. Møller-skib, og livet til søs med landlov blandt andet i New York rettede så meget op på Gynther, at han året efter tog studentereksamen.

Efter studentereksamen blev Gynther Hansen bibliotekarelev på Sønderborg Bibliotek i 3 år, hvorefter han blev optaget på Biblioteksskolen i København og bestod eksamen året efter.

I barndomserindringerne beskrives far-søn forholdet meget varmt på en indirekte måde. I ungdomserindringerne indtager Gynthers livsledsager Ingeborg den helt centrale rolle, og hun beskrives på samme indirekte måde. De mødtes på Hotel Elisenlund, mens han gik på Aabenraa Statsskole, og allerede dagen efter var de enige om, at deres forhold var fast. Heldigvis, synes han, »for hvordan skulle jeg have klaret mig igennem livet uden hende? Hun har altid båret mig« (side 40).

Efter eksamen på Biblioteksskolen blev Gynther indkaldt. Først var han rekrut i Odense, og dernæst kom han til Den danske Brigade i Itzehoe. Han var ikke nogen elitesoldat, der på Rambovis skræmte fjenden bort. Beskrivelsen af tiden i Itzehoe minder mere om soldaterkammerater-filmene, og Gynther Hansen undgår mange af militærlivets besværligheder ved at blive kontorordonnans samt at få en loppetjans som soldater-bibliotekar.

Efter hjemsendelsen fra militæret fik Gynther Hansen job som bibliotekar i Randers. Egentlig havde han ingen planer om at vende tilbage til grænselandet, idet han var blevet træt af den hurra-patriotisme, som var så udbredt i årene efter 2. verdenskrig. Men på afstand i Randers begyndte han at se på grænselandet på en ny måde. Ja, han begyndte endog at længes tilbage, så

han søgte og fik job ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Samtidigt begyndte han at realisere drømmen om at blive forfatter. Han sendte nogle noveller til et forlag, som ganske vist ikke ville udgive dem, men opfordrede Gynther Hansen til at fortsætte, idet han havde skrivetalent. Imidlertid var det ikke i længden muligt at kombinere forfattervirksomheden med bibliotekarjobbet i Flensborg. Dengang forventedes det nemlig, at funktionærer ved mindretallets institutioner overværede alle teaterforestillinger, alle foredrag og så videre, hvilket udelukkede skriveriet. Gynther Hansen skiftede derfor til Det sønderjydske Landsbibliotek i Aabenraa, og erindringsværket slutter med, at Forlaget Arena antog hans manuskript til udgivelse.

I *Det var så det – barndomserindringer fra grænselandet* spillede forholdet mellem dansk og tysk en central rolle. Selvom Gynther Hansen gik i dansk skole, regnedes familien for at være hjemmetyskere, men i sommeren 1945 erklærede Gynther sig for at være dansker. Denne omvendelsehistorie kunne ikke have foregået i Esbjerg eller på Lolland. Kun i Sønderjylland var det muligt at vælge mellem en dansk og en tysk identitet. I *Endnu et bette nyk – erindringer fra efterkrigstiden* spiller forholdet mellem dansk og tysk kun en ubetydelig rolle. Selv i tiden som dansk bibliotekar i Flensborg beskrives forholdet til den tyske nabo ikke. Det ville ikke have gjort nogen stor forskel om Gynther Hansen i efterkrigstiden havde levet i Esbjerg eller på Lolland i stedet for Varnæs.

Hermed bliver Gynther Hansens to erindringsbøger et fornemt eksempel på Sønderjyllands generelle udvikling. I årene efter Genforeningen i 1920 var landsdelen markant anderledes end resten af Danmark, men i løbet af 50 år lykkedes genforeningen så godt, at der ikke længere er sønderlig forskel på Sønderjyllands Amt og andre amter i Danmark.

Jesper Bolund Nielsen

Herreborg Thomsen, Birgitte: Danske sydslesvigiske soldater i Danmark 1940-45

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 2003, 236 sider.

Besættelsestiden er ubetinget den periode i danmarkshistorien, der er skrevet mest om – og som der stadigvæk skrives om. Der er såmænd også skrevet meget om, hvorfor lige netop besættelsesårene er blevet så interessante og ikke mindst for den generation af historikere og forfattere, for hvem krigen kun kendes gennem kilderne: Besættelsens/krigens fascination, anormaliteten i det danske samfund og det manglende politiske opgør efter krigen er blot tre af forklaringerne.

På samme måde har der gennem årene været skrevet og fortalt meget om det hjørne af 2. verdenskrig, som hedder Sydslesvig – om dansksindede sydslesvigeres deltagelse i krigen i tysk uniform. Jeg skal blot minde om den navnkundige Bøgh Andersens krigsdagbog fra 1981 og om Franz Wingenders to bøger: Hans egne erindringer *Krigens lænker; dansk sydslesvigers dagbog 1939-44* fra 1984 og hans bog om generalsekretær Frederik Petersen fra 1990. Birgitte Herreborg Thomsens (BHT) bog om en række dansksindede sydslesvigeres tjeneste i Danmark skal ses i forlængelse heraf.

Hun bringer eksempelvis Bøgh Andersens skildring af perioden i Danmark, som han i sin tid selv undlod i sin dagbog (men ikke i sine foredrag), og BHT har både tekst og billeder fælles med bogen om Frederik Petersen.

BHT's bog er – sit begrænsede sigte til trods (side 217f) ikke særlig overskuelig, og bortset fra en kort introduktion er det beretningerne og brevene selv, der fortæller. Publiceringen af disse breve som en kildesamling – deres udvælgelse og beskæring ufortalt – er således bogens berettigelse. Nogle flere kommentarer og sammenfatninger ville have hjulpet læseren betydeligt, herunder eksempelvis – med den spændende bog om Frederik Petersen in mente – hvorfor i alverden såvel hans »friserede« artikler til Flensborg Avis som hans private breve til familien og vennerne bringes i forlængelse af hinanden.

BHT skriver, at der kendes ca. 35 sydslesvigske soldater med tjeneste i Danmark, men hvad hendes udvalg af ca. tyve bygger på, får også lov til at stå hen.

Hvordan adskiller disse tyve dansksindede tyske soldaters skæbne sig så fra alle andre (tyske) soldaters? Det er bogens store spændende spørgsmål.

For brevskriverne gjaldt det som soldater om at overleve krigen, men for de dansksindede sydslesvigere gjaldt det videre om at overleve som kulturelt mindretal, uanset hvem der vandt krigen.

At leve i nuet og leve fra dag til dag samt at skrive breve og artikler herom til de derhjemme var eksempelvis en måde at overleve krigens gru på, og med hensyn til hvem der ville vinde krigen, var det klart Hitler, som frem til ultimo 1942 havde de bedste odds. Det skal også erindres, at der kulturelt set på begge sider af grænsen var tale om en anden tid – om et bondesamfund, hvor vitale spørgsmål om såning, høst og eksempelvis gårdens videreførelse lå latente i baghovedet på mange brevskrivere – nazistisk fremtid eller ej. Dette personlige ansvar var således heller ikke specifikt sydslesvigske.

I den daglige sure tjeneste reagerede de dansksindede soldater næppe heller anderledes end alle andre soldater, men det var på det psykologiske plan – i forholdet til den danske befolkning – at problemerne måtte melde sig. Tjenestens strenge krav, pligten som tysk statsborger, loyaliteten overfor familien, kammeraterne og mindretalsgruppen og samhørigheden med Danmark skabte klart et dilemma for den enkelte, men selv om der kommer en række gode bud på løsningen af dette i de bragte beretninger, sidder man som historiker alligevel tilbage med flere spørgsmål end svar. To sådanne kunne være: Hvorfor flygtede eller deserterede eksempelvis ikke flere af de sydslesvigske soldater til Sverige end tilfældet var (side 11) – der stod i krigens sidste år formaliseret illegal rutetrafik til disposition for tyske soldater i Nordjylland? Hvordan i alverden kan man vælge østfronten frem for flødefronten på grund af loyalitet (side 9)?

For at forstå de sydslesvigske soldaters overvejelser er det efter min mening nødvendigt at sætte sig nøje ind i den kaotiske kulturelle og politiske situation i grænselandet op til krigen. En af de bøger, der bruges i gymnasieundervisningen om dette forhold, er Richard Andersens bog om *Danmark i 30'erne* (1968), der ligesom BHT bringer blandet tekst og kilder.

Heri hører vi om veteranerne fra 1. verdenskrig, skyttegravenes traumer, fangelejrene, den tyske fornedrelse, hungersnød, politisk kaos, tyske flygtninge og de nazistiske frelse teorier.

Frygten blandt dansksindede på begge sider af grænsen for en nazistisk kulturel, ideologisk og politisk ekspansion op i Danmark var latent og velbegrundet. Traumatet blev ydermere sat i relief af forhold som den officielle danske behandling af tyske flygtninge i Danmark op til 9. april samt striden mellem DNSAP og NSDAP(N) i Sønderjylland.

Under besættelsen kom så herboende tyske statsborgere og det tyske mindretals lejlighedsvis soldatertjeneste i Danmark som et yderligere farligt element. Disse første er interessant nok også at finde blandt BHT's brevskrivere. Nogle af dem var stærkt integrerede i det danske samfund og følte sig dybt ydmygede over at skulle opbevare og lejlighedsvis bære tysk uniform. Det er min påstand, at for disse mennesker var det en psykologisk langt værre oplevelse at være en del af besættelsesmagten end for bondesønnerne fra Sydslesvig. Må jeg videre erindre om, at med hensyn til den anden gruppe – det tyske mindretals – uniformerede optræden ved et par lejligheder – gik den tyske øverstkommanderende, general von Hanneken efter 29. august 1943 direkte ind og forbød yderligere medvirken – under henvisning til, at han opfattede det som landsforræderi.

Lad det således være svaret på mit spørgsmål til bogen om forskellen mellem at være dansksindet eller tysksindet medlem af besættelsesmagten: Ingen ansvarlige myndighedspersoner eller historiskrivning ville nogensinde drømme om at kalde soldaterne fra mindretallet syd for grænsen for landsforrædere. Herom vidner da også de mange kontakter over grænsen, som eksempelvis knyttedes mellem sydslesvigerne og »fjenden« – den jyske modstandsbevægelse – i efterkrigsårene.

Ole Drostrup

Kragh-Nielsen, Niels H.: Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850

Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2002, 309 sider.

Galgehøj og rettersted er en bog, der holder mere, end den lover. Titel og omslag får læseren til at forvente en bog om de steder, hvor folk blev henrettet. Det får vi også, men vi skal ind på titelbladet og se undertitlen for at blive klar over, at det faktisk er mere end det. Det er også et væsentligt bidrag til mere generelt at fortælle dødsstraffens historie i Sønderjylland siden 1550.

Kragh-Nielsen indleder dramatisk med skildringer af nogle af de sidste henrettelser i Slesvig. Ellers består bogen af fire hoveddele i en rækkefølge, der ikke forekommer anmelderen helt logisk. Bogens andet kapitel handler om retterstederne i almindelighed. Her redegør Kragh-Nielsen for, hvad der skal forstås ved rettersteder, hvor og hvordan de normalt var indrettet, og hvordan han har fundet spor af dem i kildematerialet. Dette kapitel kunne dog med fordel være anbragt efter det følgende.

Bogens tredje kapitel – og på mange måder dens hoveddel – er en 80 sider lang redegørelse for dødsstraffens historie i Slesvig. Kragh-Nielsen fokuserer på de knap 800 henrettelser, han har kunnet finde frem til. I instruktive tabeller redegør han for henrettelsernes fordeling i tid og rum. Han har fundet langt fleste henrettelser før 1650 – omkring 5 om året – mens tallet derpå

gradvis faldt. Henrettelserne fordeles videre på by og land, på køn og efter forbrydelse. Tre forbrydelser dominerede: drab og vold, tyveri og trolddom. Der er en meget klar kønsforskel. Det var helt overvejende kvinder, der blev dømt for trolddom, mens der var en stor overvægt af mænd blandt de henrettede tyve og mordere. Videre berettes kyndigt om lov og ret, og Kragh-Nielsen fortæller om selve processen fra domfældelse til dødsstraffens fuldbyrdelse. Vi præsenteres indgående for de forskellige former for dødsstraf. Jeg tror, at de fleste bliver berørt af at læse nærmere om, hvordan radbrækning foregik i al sin rædsel. I det hele taget er denne del af bogen særdeles læseværdig.

Derpå følger bogens anden hoveddel. Den er geografisk opbygget efter hver enkelt retskreds (bortset fra nogle af de mindste). Kragh-Nielsen redegør for retskredsens historie og geografiske udbredelse og præsenterer så det eller de kendte rettersteder grundigt. Næsten overalt er det ledsaget af velvalgte kortudsnit. Derpå opregnes samtlige kendte henrettelser i retskredsen med kilde- og litteraturhenvisninger. Denne del af bogen har i høj grad karakter af en registrant. Næppe mange vil læse den fra ende til anden, men den rummer en guldgrube af oplysninger. Den repræsenterer samtidig en imponerende indsats for at samle oplysninger mange steder fra.

I bogens sidste hoveddel er indgangen endelig de enkelte forbrydelser. For hver form for forbrydelse bringes en indledning med forskningsoversigt, og derpå opregnes samtlige kendte henrettelser for den omtalte form for forbrydelse. Denne del trækker også på den geografisk orienterede registrant, men opstiller så stoffet på den anden måde.

Jeg har kun én væsentlig indvending mod denne på mange måder gode bog. Kragh-Nielsen har redegjort for kildegrundlag og metode i sin eftersporing af de enkelte rettersteder, men ikke tilsvarende for de enkelte sager og dermed heller ikke for grundlaget for de meget væsentlige tabeller om dødsstraffens fordeling på tid, rum, køn, forbrydelser og henrettelsesformer, der må betragtes som ét af bogens hovedresultater. Reelt skal man finde kildegrundlaget ved omtalen af de enkelte sager under retterstederne. Kragh-Nielsen har selv gennemgået en kilde fra Flensborg fra perioden 1560-1608. Videre har han kunnet støtte sig til en stor afhandling om trolddomsprocesser i Slesvig, der har søgt at registrere alle kendte trolddomssager. Et par steder er Kragh-Nielsen selv inde på, at trolddomssager utvivlsomt er medtaget med større fuldstændighed end andre typer af sager. Det samme må vel gælde sager fra Flensborg fra den tidlige periode. Men man savner, at Kragh-Nielsen giver læserne et samlet vurdering af, hvor fuldstændigt materialet er, og hvor hullerne især findes. Det har klar indflydelse på, med hvor store forbehold man skal læse tabellerne, og det er lidt ærgerligt, da de er meget interessante.

Ud over dette har jeg hæftet mig ved et par småfejl. På side 50 er to tal havnet i en forkert spalte i tabellen. Og når det side 178 under Munkbrarup Herred hævdes, at hertugdømmet Glücksborg havde omfattet Ulkebøl Sogn, er det forkert. Det skal være Ullerup – og i øvrigt kan man ikke sige, at hertugdømmet »omfattede« fire sogne i Sundeved. Det havde patronatsretten til de fire kirker og omfattede i øvrigt en vekslende andel af gårdene i de fire sogne.

De sidstnævnte fejl er af den type, der ikke kan undgås i en bog med så

mange oplysninger. Lad ingen være i tvivl om, at det er en interessant og læseværdig bog.

Carsten Porskrog Rasmussen

Kühl, Jørgen: Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa. Nationale mindretal og minoritetsordninger i det dansk-tyske grænseland belyst i en europæisk sammenhæng

Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 2003, 497 sider.

Jørgen Kühls omfattende bog er den første samlede videnskabelige præsentation af den i offentligheden så ofte omtalte »dansk-tyske mindretalsmodel«, som mange foreslår til løsning af nationale mindretalsproblemer i den øvrige del af Europa. Men lad det straks være klart, at Kühl er ganske klar over, at »den dansk-tyske mindretalsmodel ikke kan bruges i sin helhed« (side 354). Det, han lægger op til, er en diskussion af, hvilke elementer af modellen, der kan bruges i de enkelte tilfælde i den konkrete situation.

De første knap 100 sider af bogen bliver brugt til generelt at præsentere mindretalssituationen i Europa efter murens fald i 1989, hvor han blandt andet diskuterer, hvilke kriterier vi overhovedet kan bruge, når vi taler om nationale mindretal. Han konstaterer, at mindretal er »dynamiske størrelser«, og at »mindretal er heterogene størrelser«, som gør det »vanskeligt præcist at fastslå, hvad et mindretal er« (side 26).

I starten får vi også at vide, hvordan de mange nationale mindretal er blevet inddraget i det internationale system. Med murens fald blev det klart for alle, at nationale mindretalsproblemer i høj grad kan være konfliktskabende faktorer i det internationale system. Kühl havde her gerne set, at det var lykkedes Europarådet at få vedtaget deres snart herostratisk berømte tillægsprotokol nr. 1201, hvor man forsøgte at nå frem til nogle definitioner af objektiv og subjektiv karakter. Det lykkedes som bekendt ikke.

Det er ganske karakteristisk, at FN først i 1992 vedtog en deklaration om nationale mindretalsrettigheder – da den kolde krig var overstået, og da det var klart, at man ikke alene kunne fortsætte med at diskutere individuelle menneskerettigheder, men også havde et behov for kollektive mindretalsrettigheder (side 66).

Men det blev for alvor OSCE, som kom til at sætte fokus på nationale mindretalsproblemer i Europa. Det skete med oprettelsen af »Konferencen for Sikkerhed og Samarbejde i Europa« (CSCE – forgængeren for det permanente OSCE), som i 1990 vedtog det såkaldte Københavnsdokument omkring den menneskelige dimension. Det var den første internationale standard, som sikrede, at det var et frit valg at tilhøre et nationalt mindretal (side 70).

Det store gennembrud for beskyttelsen af de nationale mindretal kom med Europarådets vedtagelse af »Rammekonventionen til beskyttelse af nationale mindretal« i 1994 og med vedtagelsen af »Det europæiske Charter til beskyttelse af regionale og mindre talte sprog« i 1992 (side 80). Danmark har undertegnet og ratificeret dem begge ligesom Tyskland omkring årtusindskiftet. Dermed er de blevet et gældende retsgrundlag, som mindretallene kan gøre brug af. I Danmark har regering og Folketing vedtaget, at der alene findes ét

nationalt mindretal i Danmark, nemlig det tyske mindretal i Sønderjyllands Amt. Kühl diskuterer ikke, om denne snævre definition i fremtiden kan holde, når Danmark får flere og flere indvandrere, som organiserer sig som tyrkere, palæstinenser, pakistanere og andre. Skal de også beskyttes som nationale mindretal? Her ligger et fremtidigt konfliktpotentiale – for hele Europa!

I bogens 2. halvdel går Kühl over til at se på de tre anerkendte mindretal i det dansk-tyske grænseland: det tyske mindretal i Danmark, det danske mindretal i Tyskland samt den frisiske folkegruppe. Kühl diskuterer i første omgang blandt andet mindretallenes størrelse og på hvilket grundlag, man er nået frem til disse tal. Her havde det været interessant om forskeren/videnskabsmanden var gået meget tættere på de skøn for mindretallenes størrelser, som han ender med at acceptere (side 114)?

Kühl giver dernæst en kort historisk oversigt med hovedvægten på tiden efter 1945. Det er et fornuftigt valg ud fra den betragtning, at det først var efter den tid, der blev udviklet det, man kalder den »dansk-tyske mindretalsmodel«. Det medfører til gengæld, at man ofte glemmer, at det altså tog ca. 65 år efter Genforeningen, inden man kan sige, at forholdene blev gode. Det var først i 1985, at den daværende slesvig-holstenske ministerpræsident Uwe Barschel gik med til at ligestille tilskuddene til det danske mindretals skoleelever med gennemsnitsudgiften for tyske elever – et forhold som Kühl i øvrigt overhovedet ikke nævner.

Bogens absolut to vigtigste kapitler er kapitel VIII »Den dansk-tyske mindretalsmodel« og kapitel IX »En europæisk model«. Afsnittet om den dansk-tyske mindretalsmodel fylder 100 sider, og Kühl kommer dermed grundigt ind på de 20 elementer, som tilsammen udgør modellen.

Selvom mange af faktorerne overlapper hinanden, er det alligevel fint, at Kühl konkretiserer og præciserer sine model-elementer. Jeg vil nøjes med at se på nogle få af dem.

Det første og berømteste element handler om vores afstemning i 1920 (side 169f og side 274f). I kapitel VIII bliver folkeafstemningen kort omtalt som et model-element, som derefter i kapitel IX bliver diskuteret. Kühl nøjes i første omgang med at konstatere, at det var med folkeafstemningerne, at grænsen blev trukket, og dermed blev »udgangspunktet for den slesvigske mindretals erfaring« (side 170). Men hvilken erfaring? Kühl problematiserer det selv ved at påpege, at det kan »diskuteres, hvorvidt der overhovedet fandtes en sammenhæng mellem stemmeafgivelse og national identifikation«, når han ser på, hvordan folkeafstemninger blev brugt andre steder i Europa efter 1920 (side 274). Han opfatter derfor selv folkeafstemninger snarere som en »begrænset undtagelse«. Det vil heller ikke kunne laves ganske entydigt, hvis der f.eks. skulle afholdes en folkeafstemning i Kosovo i Serbien. Hvor skulle grænsen gå? Hvad skulle der stemmes om? Kühl nævner selv, at det forudsætter »en vilje til at acceptere instrumentet og at rette sig efter udfaldet« (side 278).

I 1918 var det den tyske regering, som tilbød danskerne en afstemning (den skyldtes ikke Versaillesfreden, som Kühl skriver side 360), men efter afstemningen var det hjemmetyskerne, som ikke ville rette sig efter udfaldet – og danske grupper, som håbede på støtte fra de allierede for i hvert fald at få Flensborg med.

Dermed er det også logisk, at modellens andet element kommer til at handle om, at alle accepterer, at grænsen ligger fast. Det var der mange, som ikke gjorde i 1920 – især på tysk side, men også fra dansk side, og det sidste blev forstærket efter 1945. Kühl omtaler, hvorledes der fra dansk side kom et pres på grænsen efter besættelsen, indtil den britiske note i september 1946 fik sat en stopper for diskussionen, da den danske regering med oktobernoten svarede, at grænsen ligger fast (side 171). Men dermed opstår jo det problem, at flertalsbefolkningen ofte vil opleve mindretallet som en »femte kolonne«, som Kühl skriver side 279. Det har i hvert fald vist sig i dag at være tilfældet med serberne i Bosnien-Hercegovina – og med albanerne i Makedonien. Og det viste sig også at være tilfældet hos mange i det tyske mindretal under besættelsen. Derfor udtrykte det nye tyske mindretal i november 1945, at grænsen lå fast, og at man ville være loyale danske statsborgere.

Og det er vel denne forudsætning – at grænsen også virkelig ligger fast – som har medført, at Kühl først og fremmest beskæftiger sig med den dansk-tyske grænselandsmodel efter 1946?

Udover at »grænsen ligger fast« fremhæves princippet om »Minderheit ist wer will«, altså at et tilhørsforhold til mindretallet er bestemt af borgeren selv, og må ikke betvivles af myndighederne, som det kom til at stå i København-Bonn-erklæringerne i 1955 (side 183f). Kühl får her ganske fint fremhævet, at det princip nu er blevet en del af de internationale aftaler, f.eks. CSCE's Københavnsdokument i 1990, men at det IKKE gælder for staternes egne befolkninger. Tyskland lægger i sin definition af, hvem der tilhører det tyske mindretal, vægt på »afstamning, sprog, opdragelse og kultur« (side 184). I den danske lov om indfødsret står der dog blot om en »danksindet sydslesviger«, at han/hun skal være »født i Sydslesvig [...] har gået i dansk skole og [...] har vist tilknytning til danske forhold.« Mindretallene sætter også selv grænser for, hvem de vil have som medlemmer.

Alligevel identificerer Kühl sig med, at princippet om »Minderheit ist wer will«, at det er »kernen i den slesvigske model« (side 186). Kühl gør selv meget ud af at fremhæve, at den dansk-tyske mindretalsmodel er kostbar (side 225/326). Mindretallene får tilsammen over 700 millioner kr. hvert år, hvilket betyder, at mindretallene modtager årligt over 10.000 kr. i tilskud pr medlem. Man kunne måske vende det om og sige, at forholdene i det dansk-tyske grænseland aldrig ville have været så gode, hvis det ikke netop var, fordi de to stater, Danmark og Tyskland, begge har oplevet en så lang og så usædvanlig voldsom økonomisk vækst efter 1945. Den økonomiske vækst skabte forudsætningerne for, at der var noget at dele ud af til mindretallene!

Der kunne diskuteres mange flere forhold i denne fremragende bog, som netop kvalificerer sig ved ikke at give udtryk for at være en facitliste, for den findes ikke, men Kühl får gang på gang demonstreret, at han er i stand til at diskutere og problematisere mange elementer, som tilsammen har betydning for den dansk-tyske mindretalsmodel og for mindretal andre steder i Europa.

Det er blot ærgerligt, at så stor og indholdsrig en bog med så mange gode tabeller og figurer ikke har nogle flere og bedre kort, som Kühl blandt andet kunne have fundet i min lille bog om *Mindretal i Europa – en Pandora's æske*. Men mest af alt savner jeg et ordentligt index til sidst i bogen, når han

så detaljeret og omhyggeligt nævner så mange begreber, navne, steder og organisationer.

Det er bogens absolutte styrke, at Jørgen Kühl så frit kan kombinere det dansk-tyske grænselands særlige melodi med den store europæiske koncert. Den internationale vinkel er med til at sætte det dansk-tyske grænseland i perspektiv – også ved at vise, at vi ikke altid er de bedste!

Jørn Buch

Lauridsen, John T.: Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP
Det Kongelige Bibliotek, Museum Tusulanums Forlag, København 2003, 842 sider.

Det er imponerende, hvad den sagkyndige forskningschef på Det Kongelige Bibliotek, dr.phil. John T. Lauridsen har bidraget til udforskningen af dansk nazisme og besættelsestiden: Først udarbejdede han en omfattende bibliografi om Danmark under den tyske besættelse 1940-45: *Samarbejde og modstand*, København 2002, 683 sider, derefter fulgte: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, København 2002, 677 sider, en samling af kendte og nye artikler, som Lauridsen har skrevet om dansk nazisme og et meget nyttigt »DNSAP-leksikon« med andre gode oversigter og litteraturhenvisninger – og nu foreligger hans kæmpeudgave af den danske nazist-fører Frits Clausens (1893-1947) selvbiografi og partihistorie samt andre tekster af og om Frits Clausen. Som vi skal se, er Frits Clausens »erindringer« angående selve besættelsestiden ret tynde eller helt »glemt«. Lauridsen har derfor også skrevet en længere artikel om »problemet« Frits Clausen og Werner Bests eliminering af DNSAP 1943-44: »En storm i et meget lille glas vand« (Historie 2003, side 337-409). Denne skarpsindige artikel supplerer ikke bare Henning Poulsens grundlæggende værk: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, København 1970, men belyser også kritisk Erich Thomsens *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945*, Düsseldorf 1971, idet Lauridsen bestemt ikke kan godkende Thomsens opfattelse af en rigsbefuldsmægtigede Werner Best som »neutral og saglig formidler« i dette politiske magtspil. Desværre er der nogle beklagelige sproglige fejl i de tyske citater i denne artikel.

Når man læser Frits Clausens »erindringer«, burde man desuden have Niels Alkils tobindsværk: *Besættelsestidens fakta*, København 1945-46, og den omfattende »beretning« af den af Folketinget nedsatte »Parlamentariske Kommission« om *Danmarks besættelse*, København 1945-1958, liggende på bordet. Andre vigtige litteraturhenvisninger får læseren i Lauridsens tekstanotter, som er ligeså nødvendige for en fornøden historisk indordning som hans vellykkede introduktioner til de tilføjede tekster og tillæg i del fire: »Breve og artikler 1915-47« (ialt 58 tekster, hvoraf næsten halvdelen tilhører tiden efter 9. april 1940). Fjerde del omfatter så også 23 tekster, som blandt andet giver et godt billede af Frits Clausens modstanderes negative syn på denne, og som derudover leverer anklageskriftet mod Frits Clausen (5. december 1947). På grund af Clausens død blev det ikke til nogen proces mod ham. Et nyttigt register afslutter denne kildeudgivelse. Hele del fire – og det gælder også for de mange oplysende fotografier, som illustrerer Frits Clausens levnedsløb – er i grunden kommentarer til hans »erindringer«. I første del skildrer han sin

barndom i Aabenraa (ca. 1900-1914), anden del omfatter tiden fra 1914 til sommeren 1940. Desuden fremlægges nogle brudstykker af hans liv fra sommeren 1940 til 1945. Her behandles f.eks. »spørgsmålet om hvervningen« og hans »frivillige tjeneste som overstabslæge i SS i vinteren 1943« (1. november 1943-1. maj 1944). Det vil sige tiden, hvor han reelt allerede havde mistet sin rolle som DNSAP' s fører. Del tre beskriver så »træk om oprettelsen og udviklingen af DNSAP« (1920-1940), men denne del er også en slags selvbiografi, fordi – set med Frits Clausens øjne – partihistorien og Frits Clausen er en og samme ting. Hans »erindringer« er i det hele taget en torso. I sin meget læseværdige indledning (side 17-54) gør Lauridsen nøje rede for tilrettelæggelsen af Frits Clausens mange selvbiografiske manuskripter. I 1947 modtog Frits Clausen tre »opfordringer til at skrive historie.« Hans danske forsvarer Axel H. Pedersen ville have en kort selvbiografi, den norske politimand C. Hartmann »ønskede DNSAP' s historie« – Clausen havde jo mødt Vidkun Quisling nogle gange – og overlægen Max Schmidt »ville have uddybet kundskabet til hans studietid i København og hans politiske udvikling til 1931.« Undertiden arbejdede Clausen på én gang med alle tre opgaver, hvorfor gentagelser og delvis manglende systematisering næsten var uundgåelige.

Lauridsen fremhæver i sin indledning, at Frits Clausen skrev »for sin eftertid«, han kunne dengang ikke regne med at overbevise folk om, at han ikke var den helt afskyelige nazist, som langt de fleste anså ham for at være. Hans modstandere i partiet (først og fremmest Wilfred Petersen og Kay Gothenborg) og i modstandsbevægelsens kredse (f.eks. journalisten Børge Outze) havde sørget for – og det bestemt senere også med Werner Bests »hjælp« – at give Frits Clausen et ry som en i højeste grad uduelig politiker og et helt igennem usympatisk og uhyre ubegavet menneske (psykopat, dranker, viljesvag, upålidelig osv.) Lauridsen spørger så: Hvorfor skal der ofres så megen papir på disse »erindringer«? Han svarer, at det ikke er godt at behandle dette meget problematiske kapitel i dansk historie med tavshed, som fremmer mytedannelser; det skal fremstilles med grundig og redelig åbenhed for at nuancere det ofte meget skæve billede, man har af Frits Clausen og dansk nazisme. At publicere Clausens »erindringer« er ikke ensbetydende med at rehabiliterer denne mands politiske adfærd som landsforræder, men det skal hjælpe med til at forstå, at det gik, som det gik.

Frits Clausens selvbiografi og partihistorie er en »taberhistorie.« Alene ved at læse disse »erindringer« forstår man, at han ikke var den helt uduelige og ubegavede person, man ville gøre ham til. Især skildringen af hans barndom i Aabenraa er velskrevet og afslører kærligheden til hjemstavnen. Nej, helt uden evner har lægen og »føreren« Frits Clausen ikke været. Lauridsen understreger, at han i mellemkrigstiden var den eneste højreekstremistiske politiker i Danmark med »en vis folkelig opbakning.« Det går som en rød tråd igennem hele skildringen: Jeg er en god dansk mand. Som russisk fange i 1. verdenskrig forsøgte han at samle de dansksindede sønderjyske krigsfanger, i afstemningstiden 1918-20 gik han – forgæves – ind for en Dannevirke-grænse og brød dermed med sit forbillede H. P. Hanssen.

Efter Genforeningen bragte han en del personlige ofre for at afslutte sine lægestudier i København og ikke i Tyskland, og han understøttede de danske

sydslesvigere – først som konservativ partimedlem, men brød så med dette parti 1930/31, da han mødte ritmester Cay Lembcke, som han 1933 kuppede ud af hans parti DNSAP. Frits Clausen blev dets nye fører og hengav sig til den nazistiske ideologi som grundlag for en »national heroisk genrejsning«, der skulle skabe et dansk folkefællesskab, som ville være langt mere »naturligt« end den »uværdige« parlamentarisme, hvis demokratiske principper han – som mange andre sønderjyder – ikke havde lært at kende i den præjisiske tid. Nazismen skulle ikke bare overvinde socialdemokratiets internationalisme, men også føre hjemmetyskerne tilbage til deres oprindelige danskhed. Det ville være hans måde på at »opsuge« de tysksindede sønderjyder. Han gør meget ud af sine forsøg på at finde indpas i det tyske mindretal (f.eks. Wilhelm Deichgräber eller Lorenz Christensen), som fra 1933 efter mange indre stridigheder – som jo også kendetegnede DNSAP's historie, uden at Frits Clausen fortæller meget derom – grundigt blev nazificeret. Men disse forsøg mislykkedes på grund af hjemmetyskernes krav om grænserevision. Derfor anså han dem for at være »imperialistiske nazister«. Lægger man det tyske mindretals og Frits Clausens DNSAP's stemmer sammen, kunne der op til 1939 være ca. 20% nazistiske stemmer ved folketingsvalgene i Sønderjylland. Det tyske mindretals »gamle« fører pastor Johannes Schmidt-Vodder omtaler han med respekt uden at kunne godkende hans grænserevisionskrav. Det er selvsagt, at Frits Clausen nøje observerede de forskellige protestbevægelser i Sønderjylland i 20'erne, især var han meget optaget af Cornelius Petersens selvstyrebevægelse og senere af Landbrugernes Sammenslutning (LS). Tvangsauktioner, som ramte sønderjyske landmænd, kunne forarge ham dybt, fordi de efter hans opfattelse var udtryk for en forfejlet dansk økonomisk politik i Sønderjylland.

Frits Clausen var »virkelig dansk«, men »til trods for det« gik han »den helt gale politiske vej« (Kronika, Jacob: Lys i Vinduet, København 1957, side 61). Eller sagt med Lauridsens ord: »Frits Clausen kunne over flere hundrede sider dokumentere sin livslange danskhed, men et dansk sindelag var og er ingen garanti mod landsforræderi« (side 46). Men hvornår og hvordan trådte så den dansksindede sønderjyde Frits Clausen »så mange gange over stregen i spørgsmålet dansk-tysk« (side 29)? Ideologisk set forsøgte han at finde en »egen« dansk vej til nationalsocialismen, idet han – med sit egen syn på historien – byggede på den danske historie – eller »den danske myte«, men han forblev i Hitlers spor. Der savnes en saglig kritik af Hitler-Tysklands tyranni og forbrydelser i nazismens navn. Alene hans naive omtale af Hitlers magtovertagelse i 1933 som »værdig« og »ublodig« og hans positive vurdering af Hitlers overfald på Tjekkosllovakiet i 1939 – med en indirekte advarsel derfor den danske regering mod ikke at krænke Tysklands »nødvendige livsinteresser« – viste allerede inden den tyske besættelse af Danmark, at han ikke bare »idealistisk« troede på den nationalsocialistiske bevægelse, men også, at han efter 9. april havde konkrete politiske ambitioner om en magtovertagelse ved hjælp af den tyske besættelsesmagt. Han følte sig nu som den udkårne fører og var smigret ved nu at have gode kort i det politiske spil. Men han var en taber. Hans tyske forbindelser (SD-manden Eberhard von Löw eller presseattachéen Gustav Meissner) var ikke gode nok. »Alliancen« med LS (hof-

jægermester Jørgen Sehested) og Bondepartiet (Knud Bach) kiksede i forsøget på at vælte samlingsregeringen med tyskernes godkendelse.

Hvervningen for tysk krigstjeneste (især for Frikorps Danmark) bevirkede ikke, at han kom til magten, så glæden over den tyske finansielle understøttelse, som gav DNSAP og ikke mindst ham selv gode materielle vilkår, og tilfredsheden med de talrige nazistiske demonstrationer og optøjer i 1940 var uden lang varighed. I den tyske besættelsesmagts politiske spil vedblev DNSAP og Frits Clausen kun at være en marionet, som kunne bruges som trussel mod den fungerende danske samlingsregering. Med Werner Bests ankomst til Danmark i november 1942 svandt så håbet om en nazistisk magtovertagelse i Danmark næsten helt – især efter folketingsvalget i marts 1943, som blev en demonstration mod besættelsesmagten og en fiasko for DNSAP. Nu ville partiet også af med Frits Clausen, der nu frabed sig tysk økonomisk understøttelse og ikke ville være med til, at SS ved Schalburgkorpset skulle »opsuge« DNSAP. Denne nye »danske kurs« af Frits Clausen og hans trofaste del af DNSAP behagede slet ikke Werner Best, der ville »eliminere« DNSAP til fordel for Schalburgkorpset.

Om Frits Clausen virkelig efterstræbte en indlemmelse af Danmark i Hitlers Tyskland, hvis han havde fået magten i Danmark, må stå hen som åbent spørgsmål, selvom han sikkert ville have været klar til et meget snævert samarbejde med det »racebeslægtede« Tyskland, hvis antisemitisme han delte – uden at han snakker meget derom i sine »erindringer«. I sine »erindringer« udelader, fordrejer, forvansker og bagatelliserer Frits Clausen ikke sjældent, men han er loyal overfor sine venner og for det meste moderat overfor sine modstandere, thi som fører overtager han ærekært alt ansvar. Men han er dog ikke modig nok til at komme med den »rene sandhed« især for tiden 1940 – 1943, sikkert forståeligt på grund af hans daværende situation som næsten dødsdømt landsforræder, som ulovligt ville have taget magten ved hjælp af det tyske forbryderiske nazistyre. Plaget af samvittighedsnag, desperation eller selvkritik er han i sine »erindringer« bestemt ikke.

John T. Lauridsen har leveret en fortrinlig kildeudgave, som giver enhver interesseret læser en grundig indsigt i Frits Clausens nationalistiske og nazistiske ideer og i hans politiske adfærd og i det hele taget i dansk – og ikke mindst sønderjysk – nazisme.

Peter Hopp

Meyer, Karl Otto: Frihed, lighed og grænseland. Erindringer II
Skrevet i samarbejde med Jørgen Mågård. Hernovs forlag 2003, 318 sider.

I mit barndomshjem holdt vi *Flensborg Avis*, og jeg husker derfor fra min skoletid navnet Karl Otto Meyer. Det var jo den unge, kompromisløse lærer i Sydslesvig, som ikke ville være de tyske myndigheder tilpas, og som derfor blev forfulgt af disse myndigheder i nogle år, hvor han ikke fik lov til at passe sit arbejde som dansk lærer ved en af det danske mindretals skoler. Jeg fulgte striden med sympati for Karl Otto Meyer. Han gav sig ikke. Han var tydeligvis en fighter, der ikke lagde sig ned i ringen, selv om han var hårdt ramt, og kampen havde adskillige omkostninger for ham og hans familie.

Samme stridige sind lærer man at kende, når man læser hans erindringer, der nu er kommet i to bind. Sidste bind, »Frihed, lighed og grænseland II«, tager sin begyndelse i 1963, hvor Karl Otto Meyer forlader sin lærerstilling for at blive chefredaktør på *Flensborg Avis*. En temmelig stor overgang – selv om Karl Otto Meyer fra barnsben har haft kendskab til den avis, hvor hans far var ansat i den tekniske afdeling. Men der er forskel på at være skolelærer og chefredaktør. Springet er stort og må afføde en vis nervøsitet hos ham, der springer – selv om Gustav Johannsen og Jens Jessen gjorde samme spring hundrede år tidligere og uægtelig med succes. Hvad drev Jens Jessen ikke *Flensborg Avis* til at blive? Men avisdrift er noget mere kompliceret og mere vanskelig i 1960'erne end i 1880'erne, og ikke alle fødes med en Jens Jessens stilistiske evner, dem, der sammen med Viggo Hørup gjorde ham til periodens betydeligste danske journalist og skribent.

Stilistisk er Karl Otto Meyer ingen Jens Jessen. Han skriver en klar og god prosa, men den har ikke vingesuset eller det store format. Til gengæld tegner den et godt billede af sin forfatter: en grundig, redelig, retfærdighedssøgende mand, som ikke går på kompromis med løgneren, men søger sandheden trods alle omkostninger. En tro fortsættelse af den unge lærer i 1950'ernes begyndelse. Karl Otto Meyer fortæller indgående om sin tid som chefredaktør på *Flensborg Avis*, hvor han efterfulgte Jacob Kronika og havde svare vanskeligheder med at få driften og økonomien til at løbe rundt. Utrætteligt energisk. Og tilsvarende samvittighedsfuld i dette betroede embede.

Men Karl Otto Meyer var også ledende i Den sydslesvigske Vælgerforening, SSV, og det endte som bekendt med, at han efter Berthold Bahnsens pludselige død i 1971 blev dansk landdagsmand i Kiel og således skulle forene både redaktøren og politikerens rolle. Det har virkelig krævet arbejde. Man bliver ganske stakåndet af at læse om det faste dagsprogram, Karl Otto Meyer havde. Han har slidt for mindretallet, og naturligvis har det været denne viden om være i danskhedens tjeneste, der fik ham til at holde ud i den umenneskelige arbejdsdag.

Det er spændende at følge ham i hans karriere. Det er tydeligt, at han blev respekteret i Kiel, selv om han er blevet modtaget med den skepsis, der kom af hans strid med myndighederne i 1950'erne. Han var også i landdagen klar og kompromisløs. »Jeg mente, og det gør jeg stadig, at det var nødvendigt at sige tingene rent ud«, skriver han, og det er denne personlige vederhæftighed, der præger ham også i det politiske og skaber respekt omkring ham. Som eneste repræsentant for SSV havde han ikke nemme vilkår i landdagen, men efterhånden som de tyske politikere lærte ham at kende og opdagede hans gehalt, opnåede han en position. Affæren med Barschel og Björn Engholm, hvor nærmest kriminelle forhold herskede og bagvaskelse, stikkeri og slutelig selvmord (eller var det mord?) hørte til dagens uorden, var Karl Otto Meyer en opmærksom tilskuer til og fortæller indgående om, og læseren aner, at hans respekterede position har givet ham en særlig platform, der igen gør hans redegørelse særligt indsigtsfuld.

Men hvad enten det var CDU eller SPD, om det var Gerhard Stoltenberg eller Helmut Schmidt – så var Karl Otto Meyer sig selv og sagde »tingene rent ud«, og på denne måde har han været en god mand for danskheden i

Sydslesvig. Han skabte respekt og opnåede således resultater. Han var rodfæstet i noget, der ikke var til debat, og fordi han derved var *upolitisk*, blev han en politiker af format.

Danskhedens grand old man.

Vi var nogle i Danmark, der somme tider betragtede hans holdning og færden med en vis mistænksomhed. Det forekom os undertiden, at han var mere »politisk« end dansk. At han hellere ville indtage ideologiske positioner end nationale. At Karl Otto Meyer for så vidt lagde op til den rent ideologiske holdning, som hans efterfølger i SSV har indtaget, og hvorved hun har bidraget til at splitte danskernes holdning til mindretallet syd for grænsen.

Det står mig klart, at denne anklage er ubegrundet. Karl Otto Meyer siger ganske vist, at han var både »rød og grøn«, men udtalelsen har karakter af et vist koketteri, og først og fremmest: det er hele tiden *det danske*, der sætter indholdet. Han er derfor ikke ideolog. Karakteristisk er det, at han vælger at arbejde for Dansk Samling, hvor hans efterfølgere følger Det radikale Venstres rent ideologiske linie og derfor er dybt forarget over, hvor Karl Otto Meyer siger ja til at tale. Sådan forholder politiske kommissærer sig. Sådan tænker små sjæle, der har delt tilværelsen ind i sort og hvidt og er inderligt optaget af at forarges over de sorte.

Men sådan tænker Karl Otto Meyer netop ikke, og han har derfor et ganske anderledes ægte og inderligt forhold til danskheden i Sydslesvig end dem, der fulgte efter ham. Karakteristisk er hans strid med Bent A. Koch fra Grænseforeningen, der forarges over, at genforeningshåbet stadig holdes levende. Karl Otto Meyer havde skrevet, at så sandt som selvbestemmelsesretten skal respekteres, kan ingen fortænke nogen i at ønske Sydslesvig hjem til Danmark. Den politiske korrekthed i Bent A. Kochs skikkelse korsede sig naturligvis. Eet er, hvad man deklamerer fra en talerstol. Noget ganske andet er, hvad man tør stå ved i den daglige virkelighed. Også Heinrich Schultz var forarget. Karl Otto Meyer skriver: »Jeg fremhævede som så mange gange før, at vi anerkender til enhver tid en grænse, der er i overensstemmelse med folkenes selvbestemmelsesret, og at vi ikke er så tåbelige, at vi ønsker en grænserevision uden at have et flertal af befolkningen bag os.«

Sande og fribårne ord. Sådan taler en mand, der respekterer både virkeligheden og sit folk. Ikke uden grund slutter Karl Otto Meyer denne gode bog således: »Jeg arbejder stadig for danskheden i Sydslesvig, og jeg har tillid til fremtiden. Danskheden i Sydslesvig vil bestå, så længe Danmark og det danske folk består. Så enkelt er det!«

Ja.

Vi er nogle stykker, der føler trang til at takke for arbejdet.

Søren Krarup

Middelalderlige altertavler i Haderslev Stift. Temaer og katalog

Red.: Sissel F. Plathe og Jens Bruun. Poul Kristensen. Herning 2003, 216 sider.

Bogen om altertavlerne i Haderslev Stift er ikke kun et katalog over de middelalderlige altertavler og resterne heraf. Bogen er tillige forsynet med tematiske artikler af nogle af de fremmeste forskere på området. Dermed bliver

altertavlerne sat ind i en historisk og liturgisk sammenhæng, ligesom vi også kommer godt omkring den motivkreds, altertavlerne repræsenterer. Der leveres gedigen kunsthistorisk forskning og præsenteres en række forlæg – blandt andet Albrecht Dürer og Lucas Cranach – for altertavlernes billeder.

Den største perle i rækken af altertavler i Haderslev Stift er tavlen i Løjt Kirke, og sognepræst Jens Bruun fra Løjt har med sin egenhændige fotografering og registrering af samtlige tavler i stiftet gjort en kæmpeindsats for, at altertavlerne – på lige fod med f.eks. kalkmalerierne – skulle have sin egen oversigt. Ambitionen har tydeligvis været at skabe et fuldstændigt katalog over tavlerne, og der er lagt en fantastisk grundighed for dagen i dette arbejde. Svagheden i bogen ligger imidlertid i de tematiske afsnit, for selvom der er anvendt stor faglig ekspertise i denne ambitiøse udgivelse, så formår landets fremmeste eksperter ikke at løfte teksterne nævneværdigt over det registrerende og beskrivende niveau. Det er skuffende, at forfatterne ikke går længere end til den stilistiske og ikonografiske analyse. Sognepræst Jens Bruun er lige ved at vove sig lidt længere frem, da han i et alt for kort afsnit fortæller om, hvorfor det er så vanskeligt for os i dag at genopdage, forstå og tilegne os motiverne i altertavlerne (side 96). Ikke så meget på grund af de 2000 år tilbage til de historiske begivenheder, men mere de 500 år tilbage til den tid, tavlerne blev til i. Deres kulturelle og religiøse kontekst hører vi ikke meget om. Det bliver dog nævnt af flere forfattere, at der var tale om en meget personlig samtid. Men når det kommer til betydningen for læsningen og forståelsen af tavlerne i vore dage, lades læseren i stikken. Hvad er det for nogle lag, vi skal trænge igennem for at forstå billederne? Hvad er det for et rum og en samtid, scenerne/motiverne udspilles i? Hvorfor kommer der f.eks. så stor fokus på Kristi lidelseshistorie i motivvalget? Jens Bruun er inde på, at den fromme skal kunne genkende sig selv og leve med i billedets indhold (side 99), men det er vel kun den halve historie. For hvorfor er det nu lige, at det aspekt bliver vigtigt – specielt i senmiddelalderen. Så et spadestik dybere, tak – og det er helt givet spørgsmål, som forfatterne med meget stor lethed kunne have givet svarerne på. Det er muligvis meget for langt, at bogen både skal være et komplet katalog og samtidig en forståelsesguide for den moderne læser. Men omvendt er det vel en ganske betydelig del af berettigelsen af at beskæftige sig med emnet. Og når der fra forlagets side ikke er sparet på udgivelsen, så er det synd, at redaktørerne ikke får mere ud af den perlerække af eksperter, der skriver om de forskellige tematiske træk i altertavlerne.

Lars Bisgård står for en gennemgang af altertavlernes historiske baggrund, mens Elisabeth Kofoed-Hansen beskriver de mange forskellige typer altertavler. Og her kommer vi langt omkring – også mere end altertavlerne i Haderslev Stift berettiger til, men dette er blot et eksempel på, at princippet om »fuldstændighedens skyld« har været afgørende for redaktionen. Søren Kaspersen bringer læseren ind i liturgiernes verden i en lidt svag artikel, hvor han slår til lyd for, at der må gribes »fat i andre lag for at forstå det meningsfulde i billedprogrammerne« (side 41). Men Kaspersen bevæger sig – ligesom de øvrige forfattere – heller ikke længere end til det »ikonografiske lag«. Sissel F. Plathe påviser mange interessante kunsthistoriske forlæg for en række altertavler. Og både Jens Bruun og Sissel F. Plathe gennemgår de gængse altertav-

lemotiver. Endelig beskriver Hans Jørgen Frederiksen helgener og apostle, der udfolder sig i altertavlernes motiver.

Bogen vil for den almindelige læser nærmere være et opslagsværk end en bog, man vil læse fra ende til anden. Derfor kan man leve med de gentagelser, der er i artiklerne. Der er gode henvisninger artiklerne imellem og til illustrationerne. Bogen er rigt illustreret, men illustrationerne lader undertiden noget tilbage at ønske. For eksempel er det på side 100 næsten umuligt at se detaljerne på Kristusfiguren, fordi illustrationerne har fået for lidt plads på siden. Og på side 90 står der en buket blomster midt foran altertavlens fod. Teksten bagved buketten er ikke interessant i denne sammenhæng, men alligevel! Generelt er der problemer med lyssætning til fotografering af altertavlerne, uanset at den erklærede målsætning har været at gengive altertavlerne så autentiske som muligt – altså som altertavlen opleves derude i kirkerne med det forhåndenværende lys fra vinduer og tændte kerter. Det princip er gået ud over billedkvaliteten, og det er en stor skam. Der mangler skarphed i fotografierne, som fremstår grovkornede (Se eksempler side 36 og 65).

Bogen er forsynet med dejlige oversigter – såsom en oversigt over de mest almindelige forekommende attributter for apostle (side 124), eller en oversigt over datering, placering og tilstand på altertavler med Golgatas scenen som motiv (side 80). Der er desuden et fyldigt indeks, litteraturfortegnelse, kortmateriale og ikke mindst en dejlig ordliste, som forklarer de mange fagudtryk, der forekommer i teksten. Og så er der som nævnt masser af henvisninger i artiklerne, og alt dette gør bogen til et godt opslagsværk og et *must* for alle, der har interesse i emnet. Der er derfor ikke tvivl om, at bogen er et grundforskningsmæssigt gedigent værk, og man kan kun ønske sig, at de øvrige stifter må blive betænkt med et ligeså flot katalog over de resterende altertavler i landet. Men det vil formentlig forudsætte lokale ildsjæle som Jens Bruun.

Tina Sahl Lydiksen

Møller, Henrik J: Tønder Kaserne 1920-2002. Samspelet mellem en by og en kaserne

Tønder Museum 2004, 320 sider.

Forud for lukningen af Tønder Kaserne ved årsskiftet 2002-03 fik Tønder Museum bevilget en medarbejder til at undersøge dens historie og foretage en dokumentation af livet på kaserne og det specielle forhold, der var mellem byen og garnisonen. Cand.mag. Henrik J. Møller stod for denne opgave og udarbejdede en rapport, som derefter er omarbejdet til den foreliggende bog.

Den er inddelt i tre hovedafsnit: kasernens historie, herunder bygningerne og de skiftende militære enheder, som har haft hjemme her, dagliglivet i forlægnen og endelig relationerne mellem kaserne og byen.

Fra 1880'erne var der gentagne bestræbelser på at få en militær enhed til Tønder, hvilket både ville give byen prestige og styrke tyksheden, samtidig med at det ville være en stor fordel for næringslivet. Men først under Første Verdenskrig blev det til noget, da én af det tyske riges zeppelinstationer i 1914 blev placeret her. Efter nogle hektiske år endte det med, at basen blev bombet af englænderne i 1918, og få måneder senere sluttede krigen. Med

Genforeningen i 1920 kom der dansk militær til byen, hvor soldaterne blev indkvarteret i en baraklejr. Forholdene her var langt fra ideelle, men først i 1936 opførtes en egentlig kaserne i Tønder, blandt andet som følge af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland, der krævede en permanent militær tilstedeværelse ved grænsen. Ved besættelsen i 1940 blev bygningerne overtaget af tyskerne, mens de danske soldater blev indkvarteret i Eksercergården og senere overført til Fyn. I 1945 vendte det danske militær tilbage til Tønder. I 1970'erne var der forslag om at lukke kasernen, men den blev reddet ved en energisk lokal indsats. Dette søgte man at gentage, da lukningen igen truede i slutningen af 1990'erne, men denne gang var det alvor. Der bestod i alle årene en nær forbindelse mellem byen og kasernen, og det gav sig ikke mindst udtryk i det arbejde, der blev udført for at bevare militæret i Tønder.

Mens kasernens historie er baseret på kildestudier, har Møller anvendt interviewformen ved indsamling af materiale om dagliglivet og forholdet til byen. Disse interviews gengives meget udførligt, hvilket bevirker dels et stort antal gentagelser, dels irrelevante oplysninger, i nogle tilfælde af privat art. Interviews kan måske gengives in extenso i en rapport, men i en bog som den foreliggende burde oplysningerne have indgået i sammenfattende og konkluderende afsnit.

Beskrivelsen er desværre ikke uden meningsforstyrrende fejl. Således er beskrivelsen af arbejderurolighederne i maj-juni 1920 helt misvisende (side 193). Møller skriver, at »tyske spartakister kom sydfra, piskede stemningen yderligere op og fik arbejderne til at gå i strejke og true med at besætte offentlige bygninger.« Det drejede sig ikke om udefrakommende elementer, men om den hjemmehørende murersvend Heinrich Wienecke, der allerede i forbindelse med den tyske revolution i november 1918 havde været en ledende skikkelse i byens arbejder- og soldaterråd.

Det kan endvidere nævnes, at Knud Kristensen (side 76) ikke var statsminister 1947-50, men 1945-47, ligesom der næppe kan være tale om, at den i 1997 afdøde socialdemokratiske politiker Frode Jakobsen protesterede mod kasernelukningen i 2001 (side 141). Mon ikke der er tale om en forveksling med Frode Sørensen? Og hvad har Hans L. Hansen dog gjort, siden han ikke bliver nævnt blandt de borgmestre, der gik aktivt ind for bevarelse af kasernen (side 267)? Det var ikke »den nordslesvigske befolkning«, der ved freden i Prag fik løfte om en folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold (side 5), men befolkningen »i de nordligste egne«. Nordslesvig var allerede den gang et veldefineret område (lidt større end Sønderjyllands Amt), mens »de nordligste egne« kunne betyde alt fra hele Nordslesvig til et par sogne syd for Kongeåen. Og endelig var det nok begrænset, hvor mange veteraner fra 1848-50, der kunne deltage i marchen gennem byen i 1920 (side 209). De har da været over 90.

Sproget er ikke altid lige vellykket. Et par eksempler blandt mange: Vedtægelserne »skete (altid) med enstemmigt flertal« (side 268). Soldaterhjemmet må have været et velassorteret spisested, når man (side 241) solgte »ca. 40-50 retter hver dag« (måltider?). For slet ikke at tale om den rene panegyrik: »Militærmusikkens lokkende klang tiltrak og samlede folk, og musikkens fa-

ste takt nærmest elektrificerede deltagernes fødder, så hele optøget blev til en samlet fremadskridende organisme« (side 212).

Desværre har Møller ikke formået at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. Alt skal med, og alt er vægтет lige tungt. En betydelig stramning af teksten ville have været til stor gavn for læseligheden. Det samme gælder den helt utrolige grad af overlapninger, hvor de samme oplysninger gentages, i nogle tilfælde fem-seks gange – ofte endog med anvendelse af de samme ord og vendinger. Ganske vist siger man, at gentagelse er al pædagogiks moder. Men det kan nu også blive for pædagogisk.

Bogen har i ekstrem grad savnet en kritisk redaktør, der kunne rette de trivielle fejl og luge ud i såvel de idelige gentagelser som de sproglige ubehjælpsomheder.

For i virkeligheden har Henrik J. Møller udført et fortjenstfuldt stykke arbejde, der fuldt berettiget er blevet støttet af en lang række fonde med videre. Skade blot, at udgiverne, der vel må have godkendt manuskriptet, før det gik i trykken, har ladet ham i stikken. Ved en kritisk gennemgang, stramning og en smule afpudsning kunne der være kommet et rigtigt godt resultat ud af det.

H. E. Sørensen

Nørr, Erik: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amstsskolekon-sulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963

Historisk Samfund for Sønderjylland 2003, 543 sider.

I 2003 udkom bogen *Harmonisering eller særordning* om Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter 1920. Her tog seks forskere fra den danske arkiververden fat i hver deres hjørne af historien om, hvordan den genvundne landsdel i administrativ og forvaltningsmæssig henseende blev tilsluttet Danmark. Et af de emner, der ikke blev plads til i bogen, var spørgsmålet om indførelsen af den danske folkeskole i Sønderjylland. Med det nu foreliggende værk *Genforeningens bedste gave* er der rådet bod på dette hængeparti.

Den sønderjyske skoleordning blev ikke trukket ned over hovedet på den nordslesvigske befolkning. Den var resultat af sønderjydernes egne ønsker. Disse blev formuleret allerede i slutningen af 1918 og frem til genforeningen afstemt med København, hvor man arbejdede på den lovgivningsmæssige side af sagen. Fra begyndelsen var det klart, at det nordslesvigske skolevæsen måtte organiseres efter en særlig lovgivning. I Danmark havde en reform af skolevæsenet længe været under opsejling, og det ville derfor have været idiotisk at indføre en ordning, der på forhånd var forældet.

En af de knaster, der havde vist sig særligt svære at rydde af vejen i Danmark, var spørgsmålet om, hvem der skulle føre tilsynet med skolerne. I Danmark havde gejstligheden endnu stor indflydelse på dette arbejde – en ordning, som gik helt tilbage til 1814. Endnu var det på trods af ihærdige forsøg ikke lykkedes at frigøre den danske folkeskole helt fra kirken.

De danske nordslesvigere ville ikke have kirken blandet ind i skoleforholdene. For det første var kirkens folk i løbet af den preussiske tid blevet trængt i baggrunden i skolernes styrelse, og for det andet kunne gejstlighedens ind-

tog i det sønderjyske skolevæsen få uoverskuelige følger for det nationale styrkeforhold. Hvis man indførte dansk lovgivning i Sønderjylland, risikerede man, at tysksindede præster, der valgte at blive i landsdelen efter genforeningen, påvirkede skolearbejdet i tysk retning. For de dansksindede nordslesvigere gjaldt det altså om at holde skolevæsenet fri af gejstligheden. Et andet væsentligt sønderjysk ønske til skoleordningen vedrørte skolens forankring i befolkningen. Det daglige tilsyn med undervisningen skulle ligge hos meget små lokale skolekommissioner (nærmest én pr. skole).

Disse ønsker kom med i den skoleordning, der blev indført i landsdelen i 1920. De små skolekommissioner fra tysk tid blev opretholdt, og de blev underordnet en skoledirektion, der opererede på amtsniveau. Den sønderjyske skoleordning var altså præget af et rigt mål af nærdemokrati, men dog alligevel ikke mere, end at skolerne ifølge ordningen skulle tilses af et korps af professionelle skolemænd, de såkaldte amtsskolekonsulenter. Disse skulle jævnligt besøge de enkelte skoler og kontrollere og vejlede undervisningen. Den mest kendte af disse amtsskolekonsulenter er givetvis Nicolai Svendsen, der frem til sin pensionering i 1946 havde Tønder Amt som arbejdsområde. Nicolai Svendsens job viste sig at være særligt krævende, netop fordi der på Vesteregnet skulle tages hensyn til det store tyske befolkningselement.

I tiden efter genforeningen fortsatte debatten om en reform af folkeskolen i Danmark. Her blev der naturligvis skelet til de erfaringer, der var blevet høstet på den sønderjyske forsøgsmark. Meningerne var delte, og stærke kræfter gik ind for, at Sønderjyllands særstilling blev ophævet, således at kongerigsk praksis blev indført i hele riget. Et første helhjetet forsøg på at reformere den danske folkeskole kom i 1925. Her stillede udervisningsminister Nina Bang forslag til en ny skolelov, som indeholdt flere »sønderjyske« elementer, herunder blandt andet afskaffelsen af præsternes fødte formandskab i skolekommissionerne. Forslaget nåede imidlertid aldrig frem til beslutning – dels på grund af modvilje mod den sønderjyske model, dels på grund af regeringsskiftet i 1926.

Omtrent samtidig begyndte det tyske mindretal med tiltagende styrke at fremsætte krav om oprettelse af nye mindretalsskoler. Det komplicerede bestræbelserne hen imod en harmonisering af forholdene nord og syd for Kongeåen. I Kongeriget kunne der ikke vindes flertal for den sønderjyske model, men omvendt var det ikke muligt at indføre den danske model i Sønderjylland, fordi man derved ville miste den kontrol over skolearbejdet – herunder ikke mindst de hjemmetyske skoler –, som den sønderjyske skoleordning gav mulighed for. Resultatet var, at den sønderjyske særordning fortsatte – som det skulle vise sig – i mange år frem.

I Danmark fortsatte debatten om tilsynet med de danske folkeskoler helt frem til foråret 1933, hvor det endelig lykkedes at føre et reformforslag frem til vedtagelse. Her blev centrale dele af den sønderjyske model indført i Kongeriget, herunder ordningen med amtsskolekonsulenterne, som imidlertid fik en mere rådgivende og mindre kontrollerende funktion.

Men heller ikke denne gang lykkedes harmoniseringen. Sønderjyderne modsatte sig at blive omfattet af den nye danske skolelov, for det første fordi de ville beholde de små skolekommissioner, for det andet – og det var måske

i virkeligheden den vigtigste årsag – fordi den nye kongerigske ordning opererede med en valggeometri, der med stor sandsynlighed ville have forrykket den nationale magtbalance til tyskernes fordel.

Derfor kom den danske skolelov fra 1933 ikke til at gælde syd for Kongeåen. Sønderjylland beholdt sin egen »midlertidige« lov 1930'erne og 1940'erne igennem, og først i 1950 kunne der indføres en ny tilsynslov med gyldighed for hele landet. Skolekommissionerne kom nu til at arbejde på kommunalt plan – en ordning, som der fra sønderjysk side blev strittet imod, fordi man fortsat ønskede at beholde ordningen med de meget små skolekommissioner. Som en indrømmelse til sønderjyderne blev der i den nye tilsynslov givet mulighed for at oprette skolenævnet rundt omkring på skolerne. Nu blev også amtsskolekonsulenternes arbejdsopgaver nord og syd for Kongeåen harmoniseret, hvilket i realiteten betød en neddrosling af de sønderjyske amtsskolekonsulenters beføjelser.

Det er en imponerende indsats, forfatteren har lagt for dagen for at tegne dette billede af den danske folkeskoles indtog i Sønderjylland og af udviklingen frem til harmoniseringen med Kongeriget. Billedet har mange nuancer og er fuldt af detaljer. Nogle vil glæde sig over de mange omhyggelige detailstudier af skolerne, deres personale og undervisningen. Andre vil muligvis mene, at forfatteren har taget for mange detaljer med. Den sidstnævnte gruppe vil til gengæld glæde sig over bogens klare disposition, der faktisk gør det muligt at springe detailstudierne over og gå videre til de generelle afsnit – vel at mærke uden at tabe tråden. På den måde henvender bogen sig faktisk til et bredt publikum. I den forbindelse bør det også fremhæves, at forfatteren har gjort sig store anstrengelser for at fremskaffe et righoldigt og alsidigt billedmateriale. Normalt er administrativ og politisk historie meget vanskelig at illustrere, hvis ikke man vil nøjes med en perlerække af i forvejen kendte portrætfotos. I det foreliggende tilfælde er der gjort en prisværdig indsats for ikke at falde i den grøft.

Bogens titel er taget ud af et citat af historikeren Troels Fink fra 1955. Dette citat, som bringes i bogens begyndelse, benytter forfatteren som ramme om sin afhandling. I slutningen vender han tilbage til det – nu med spørgsmålet om, hvorvidt den sønderjyske skoleordning vitterligt også var genforeningens bedste gave? Spørgsmålet besvarer forfatteren med et ja – ikke uventet, må man jo nok sige, bogens titel taget i betragtning.

Der er noget galt med denne titel. For det første virker det lidt flot, at forfatteren dekorerer sit forskningsobjekt med et superlativ, allerede inden fremstillingen begynder. For det andet er det ganske oplagt, at den menige dansksindede nordsløviger oplevede indførelsen af dansk skole som en gave. Kunne han have inddraget et andet standpunkt efter et halvt århundrede i den preussiske statsskole? Vel næppe. Titlen ville have passet bedre på et værk fra 1950'erne, hvor tilstedeværelsen af en kollektiv erindring om genforeningen gjorde det naturligt at omtale begivenheden med en vis patos. Og for det tredje: Titlen signalerer, at den særlige sønderjyske skoleordning var en fint indpakket morgengave, der blev overrakt sønderjyderne dagen efter den lovformelige vielse. Dette signal svarer ikke til bogens konklusion. Forfatteren dokumenterer netop, at den særlige sønderjyske skoleordning blev til som

følge af lange og intense forhandlinger mellem sønderjyderne og centraladministrationen, og at sønderjyderne i høj grad selv var med til at sætte dagsordenen. Ydermere dokumenterer forfatteren, at den sønderjyske skoleordning blev udformet ud fra ret nøgterne nationalpolitiske overvejelser om, hvordan man fra dansk side kunne begrænse det tyske mindretals indflydelse på skolearbejdet og dermed fremme den påtænkte »opsugning« af mindretallet i danskheden så meget som muligt. Alene dette forhold gør jo brugen af ordet »gave« lidt problematisk. Var der ikke nærmere tale om et dygtigt udført stykke politisk håndværk? Det er i hvert fald den vurdering, anmelderen sidder tilbage med efter at have læst dette solide værk.

Axel Johnsen

Porskrog Rasmussen, Carsten: Rentegods og hovedgårdsdrift; godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770

Del 1: Fremstilling. 685 sider. Del 2: Godsoversigter. 484 sider. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa 2003.

Den foreliggende fremstilling er resultatet af en imponerende arbejdsindsats med såvel kilder som eksisterende publiceret forskning, og den giver ikke alene et konsekvent styret overblik over godsstrukturen i alle de mange forskellige delområder i hele det daværende hertugdømme Slesvig i perioden 1524-1770, men også gennem en analyse af de forskellige godssers økonomi og dennes udvikling igennem de 250 år et bud på en forklaringsmodel på den forskelligeartede strukturudvikling.

Når hertil kommer, at analysen og forklaringsmodellen også bringes ind i en europæisk sammenhæng, herunder ikke mindst Danmark, og anvendes til at perspektivere diskussionen om den forskellige udvikling i henholdsvis østelbiske og vestelbiske områder, er det ikke overraskende, at dette i såvel bogstavelig som overført forstand vægtige værk har udmøntet sig i tildelingen af den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet.

I det efterfølgende skal nogle af hovedresultaterne i dette værk fremdrages og diskuteres nærmere med hensyn til kildeudnyttelse og fortolkning af kilde-data.

Kapitel 3 beskæftiger sig med ejendomsfordelingen i Slesvig fra 1524 til 1700-tallet.

Udgangspunktet er her en geografisk tredeling ud fra naturforholdene, specielt jordbundsforholdene, i henholdsvis marsk, gest og det østlige bakkeland. De to sidste områder deles derpå ud fra besiddelsesforholdene omkring midten af 1500-tallet i en nordlig og sydlig region, således at der i fremstillingen opereres med en grundlæggende opdeling i fem områder.

Opgørelsen af ejendomme sker i helgårde lig *plove*. Ud fra de meget forskelligeartede opgivelser i kilderne af brugsenheder og antal brugere i de enkelte områder foretages en omregning til de nævnte helgårde i udgangspositionen, der er sat til 1524. Kilderne er i hovedsagen plovskattelister og jordebogsregnskaber fra 1530'erne og 1540'erne, og det samlede resultat af opgørelsen bliver 14-15.000 gårde i hele hertugdømmet, og heraf ca. 11.000 helgårde beliggende i Østlesvig og på gesten, mens 3-4.000 gårde lå i marsken.

Ud fra opgørelsen er der lavet en væsentlig beregning, der viser gårdtætheden pr. kvadratkilometer for de enkelte sogne, og resultatet fremgår af kort nr. 3.2 (side 84). Porskrog Rasmussen konkluderer her ud fra, at i marsken var det samlede resourceområde pr. gård i form af ager og eng, hede, overdrev og skov typisk 10-25 hektar, ved marsk-gestranden og de frugtbareste dele af østlandet 25-50 hektar og i resten af østlandet og på gesten 50-100 hektar. Her ville det nok have været formålstjenligt, at beregningen af gårdtætheden var sket enten i de tre naturligt givne områder eller i de fem områder, som fremstillingen principielt anvender. Alligevel giver opgørelsen, som det også anføres, et stærkt fingerpeg om, at bebyggelsestætheden hang snævert sammen med boniteten, således som dette fremgår af et preussisk bonitetskort fra omkring 1870, men hvor meget af de samlede gennemsnitlige resourceområder, der indgik i selve agerdyrkingen i de enkelte landsdele, får ligesom spørgsmålet om dyrkningssystemerne på bøndergårdene lov til at stå hen. Her tier kildematerialet.

Af de 14.528½ gårde, som Porskrog Rasmussens opgørelse når frem til, hørte de 9.511 gårde under landsherren (i 1524 Frederik I), 2.263½ under kirken og 2.754 under adelen. Den geografiske fordeling og arronderingsgrad er udregnet og fremgår på sogneniveau på kortene, 3.3 til 3.8.

Når Porskrog Rasmussen på trods af kildematerialets proveniens rent tidsmæssigt vælger at lave en opgørelse pr. 1524 før deling af den landsherrelige magt mellem Christian III og hans brødre og senere mellem Frederik II og hans broder Hans den Yngre samt før reformationens adspaltelse af det kirkelige gods, må det anses at være sket af pædagogiske grunde, i hvert fald udgør denne opgørelse sammen med overvejelser om den deraf afledte økonomiske driftsstruktur et væsentligt udgangspunkt for de følgende konjunkturteoretiske forklaringer på den forskelligartede udvikling i de enkelte egne af Slesvig. Efter opgørelsen af ejendomsfordelingen i 1524 følger en kort beskrivelse af reformationens betydning for denne fordeling. Kirken og de kirkelige institutioner mistede to tredjedele af deres gårde, i alt omkring 1500 gårde, hvoraf adelen erhvervede de 160, mens resten gik til landsherrerne, der efter 1544 skal skrives i flertal. Med køb fra kronen havde adelen erhvervet i alt 240 gårde udover de i 1524 ejede gårde, og ejede dermed 30% af alt bøndergods i gesten og Østslesvig, mens landsherrerne tilsammen lå inde med de 70%. I perioden 1550 til 1625 erhvervede de egentlige landsherrer samt den afdelte hertug Hans den Yngre i alt 46 hovedgårde og ca. 1.150 fæstegårde fra adelen, mens kun 1 hovedgård og omkring 140 bøndergårde gik den anden vej.

På denne baggrund og på grundlag af et landregister over de adelige godser foretages en samlet opgørelse over Slesvigs besiddelsesgeografi i 1626. Det viser sig her, at det samlede antal helgårde er 21% lavere end opgørelsen for 1524 svarende til et deficit på 3.100 helgårde. Porskrog Rasmussen mener dog (side 110), at plovttallet fra 1626 alligevel ikke er noget dårligt mål for fordelingen i 1626, selvom det afviger markant fra 1524-opgørelsen. Interessant er det imidlertid, at han ikke gør sig overvejelser vedrørende troværdigheden af opgørelsen for 1524!

Opgørelsen for 1626 bliver, at det adelige gods totalt set da var mindre end

100 år før, men det var mere koncentreret. Haderslev Østeramt samt Als og Ærø var i mellemtiden helt rensede for adelsgods, og det var også gået stærkt tilbage i den sydlige del af gesten, mens besiddelserne i Dänischwohld, Svans, Østangel og Lundtoft herreder var udbygget. I Vestangel var billedet stort set uændret, mens adelsgodset i Vestslesvig var samlet om få godser. Her nævnes Gram og Nybøl, Spandetgård, Arlewatt, Trøjborg, Fresenhagen, Lütjenhorn, Lindewitt og Langstedt.

I perioden frem til 1760, som er årstallet for den sidste opgørelse, sker der ikke de store forskydninger i det samlede billede af ejendomsfordelingen mellem landsherrer og afdelte fyrster på den ene side og adelen på den anden side, der købes og sælges lidt frem og tilbage, mest markant var oprettelsen af grevskabet Schackenborg. Netto steg adelsgodset fra 1626-1760 med omkring 200 helgårde svarende til grevskabets bøndergods (side 111). Situationen for adelsgodsets besiddelser i 1760 opgøres på kortene 3.11 og 3.12 og opsummeres til sidst i kapitlet. Her anføres det, at der var nogle grundkarakteristika, der kun ændrede sig ganske lidt over de 250 år fra 1524 til 1760.

Det første grundtræk er, at den naturgivne inddeling af Slesvig også afspejles igennem hele perioden i ejendomsforholdene. Marsken, hvor der næsten kun fandtes selvejerbønder under et løst overherredømme fra landsherrernes side. Sydøstslesvig, hvor der kun var fæstebønder og i reglen en herre over hver landsby. Det øvrige hertugdømme, hvor der var blandede ejer- og herskabsforhold, og hvor ændringer igennem perioden oftest var i landsherrernes favør.

Det andet grundtræk var landsherrernes store andel i den samlede godsmasse. Den steg ifølge Porskrog Rasmussens beregninger fra en andel på 54% i 1524 til en andel på 65% omkring 1550 og 70% i 1626 inklusive de afdelte fyrsters ejendom.

Det tredje grundtræk var, at de 30% adelsgods igennem perioden blev stærkt koncentreret i Sydøstslesvig samt i Gram Sogn. Hertil kom at fyrstelige opkøb foretaget af Frederik II og Hans den Yngre forvandlede Haderslev Amt, Als og Ærø til velarrangerede storgodser (side 114).

Udgangspunktet for at skildre den godsøkonomiske udvikling igennem disse 250 år er altså en meget stabil ejendomsfordeling, hvor forholdsvis små udsving må forklares ud fra nogle meget enkle parametre, som opstilles på grundlag af skatteregnskaber, domæneregnskaber og spredte godsregnskaber med videre og tolkes ud fra nogle bestemte konjunkturteoretiske antagelser.

Det er en imponerende tour de force, der her præsteres fra den fine problemafgrænsning og diskussion i kapitel 2, til kildematerialet vedrørende fæstegods og hovedgårdsudvikling, der er dokumenteret i del II af værket, og bevaret regnskabsmateriale samt til den konjunkturteoretiske forudsætning om økonomisk rationelle beslutningstagere (godsejere) i den enkelte virksomhed (gods). Grundlaget er derfor et eksisterende godssystem, bestående af hovedgård, defineret som en landbrugsbedrift, som godsejeren selv har den fulde rådighed over og enten drev for egen regning eller ved forpagtere for en fastsat afgift, og underliggende bøndergods (fæstegods), der betalte afgifter i form af landgildeydelse i form af naturalier eller penge samt herlighedsydelse i form af arbejdsydelse (herunder hoveri). Selvejere betalte en

række faste skatter samt herlighedsydelse, der svarede til fæsternes herlighedsforpligtelser.

Undersøgelsen når frem til, at det er umuligt at sige noget om antallet af hovedgårde i Slesvig i 1500-tallet (side 335), men når dog alligevel frem til et sandsynligt tal på 109 adelige hovedgårde i 1565 (side 337), som tilsammen ejede 3.000 fæstegårde. De enkelte godsers tilliggende af bøndergods kunne variere stærkt i antal og arronderingsgrad. Her opererer Porskrog Rasmussen med en inddeling af godsets fæstegods i 5 koncentriske ringe i afstande i luftlinje fra hovedgården. Den inderste ring tre kilometer fra hovedgården. Her var afstanden ingen hindring for hoveri. Næste ring 5 kilometer fra hovedgården. Her var dagligt hoveri muligt, men ikke ideelt. Tredje ring omfattede gods, der lå i en afstand mellem 5 og 15 kilometer fra hovedgården. Her var der tale om fæstegårde, der »formentlig har kunnet yde noget hoveri, men dog lå så langt borte, at afstanden satte klare grænser«. Den næste ring tegnes 30 km fra hovedgården (side 346).

Det er måske værd at bemærke, at kriterierne for opretholdelse af en hovedgård med skatteprivilegier i Danmark efter 1682 var, at man havde et arronderet gods med bøndergods på mindst 300 tønder hartkorn liggende inden for en afstand af to mil fra hovedgården (ca. 15 km). Gods inden for en afstand af 15 km blev altså anset som et rimeligt velarronderet gods i Danmark på dette tidspunkt.

Dette punkt har sin betydning, når man skal vurdere Porskrog Rasmussens indledende betragtning: »Der er næppe tvivl om, at godsejerne alle dage satte pris på at have deres fæstegods samlet. Det var nu en gang lettere at administrere gods, der ikke lå for spredt og for langt væk. Var godsejeren interesseret i hovedgårdsdrift, var en god arrondering imidlertid ikke blot ønskelig, men nødvendig« (side 346).

Ud fra den økonomiske balance mellem de tre søjler af indtægter hovedgårde, fæstegods og andet (side 43) foretages en økonomisk kategorisering af det enkelte gods i henholdsvis Gutswirtschaft, hvis hovedgårdsindtægterne er dominerende, eller Grundherrschaft, hvis indtægterne af bøndergodset er dominerende. Hertil føjer Porskrog Rasmussen en tredje kategori, det tostrengede godssystem, der er karakteriseret ved, at begge indtægtskilder fylder meget i det samlede billede af godsets indtægter.

I kapitel 4 om bøndernes afgifter bekræftes den gamle antagelse om, at landgildeydelse i det store og hele var faste igennem hele perioden fra 1524 til 1770, og det konkluderes, at »ved midten af 1500-tallet var flertallet af de sønderjyske bønder underkastet afgiftsforpligtelser, der var af reel økonomisk betydning og understregede deres tilhørsforhold til en form for gods«. Det gjaldt dog ikke for selvejerne i marsken eller i områderne på randen til marsken, i alt ca. 4-5.000 bønder, som slap med en afgift af »ringe højde«. Penge var den dominerende afgiftsform for det meste af gesten og i det sydøstlige hjørne, i andre områder var der en blanding af penge- og naturallandgilder og kun i få områder som Als, Ærø og Sundeved dominerede naturalafgifter (side 139).

Ud fra disse overvejelser følger så det store teknisk indviklede og imponerende arbejde med at omregne de forskellige naturalieafgifter angivet i for-

skellige mål og vægtenheder til sammenlignelige enheder samt finde en acceptabel prisfastsættelse for at nå frem til en pengeværdi, samt det ligeledes store og møjsommelige arbejde med gods for gods at beregne det enkelte gods' arronderingsgrad.

Konklusionen på dette omfattende arbejde bliver for de adelige godsers drift og økonomi 1550 til 1635 følgende: »Vor viden om adelsgodsernes økonomi og drift på reformationstiden er meget fragmentarisk. I intet tilfælde har vi blot et nødtørfigt overblik over et gods' samlede økonomi ... Gennemsnitsstørrelsen af et adeligt gods var som vist kun 25-30 fæstegårde mod amternes flere hundrede gårde ... Derfor kan hovedgårdene ikke undgå at have vejet tungere i adelens økonomi end i landsherrernes, selvom der kun er få tegn på en bevidst satsning på stordrift på adelsgodset« (side 401). Lidt senere hedder det: »Realiteten er, at vi ikke kan fastslå de adelige godsers økonomiske struktur ved midten af 1500-tallet. Vi må henholde os til, at hovedgårdsdriften betød relativt mindre end omkring 1600, dels fordi bøndernes pengeafgifter mistede værdi i løbet af 1500-tallet, dels fordi vi har konstateret, at hovedgårdene generelt blev udvidet efter 1550 og i de fleste tilfælde med ret stor sikkerhed (sic) har været af moderat størrelse omkring 1550« (side 401f.). Det følges af en angivelse af kildematerialet, der er regnskaber fra godset Solvig ved Tønder fra 1602 og frem; fra Bollingstedt på den sydslesvigske gest fra 1610/11 til 1622 samt for 1631/32 og 1644/45; fra Lindewitt på den sydslesvigske gest og Høgsbro fra marsk-gerstranden nær Ribe fra 1630'erne og 1640'erne. Hertil kommer overslag over godsindtægter vedrørende godset Gram fra omkring 1585; fra Tyrstrupgård i Nordøstlesvig i 1617; Satrupholm i Angel med Dollrott i Angel og Langstedt på gesten i 1630 samt Knoop i Dänischwohld i 1630 (side 402f). Disse regnskaber og kilder giver »et større eller mindre indtryk af godsdriften på i alt 7 godser med 10 hoved- og avlsgårde« (side 403). Resultatet af disse forskellige kilders udsagn bringes i tabellerne 14-1-3. For udsædens vedkommende angives resultatet i tabel 14.1. »Udsæd på adelige hovedgårde 1585-1643,« og det giver anledning til følgende konklusion: »Det synes således ret klart, at der var en mere massiv kornavl østpå end på gesten ... Udsæden var fordelt efter fire-fem forskellige, geografisk bestemte mønstre. På gesten var rug generelt vigtigste afgrøde, fulgt af byg på de lidt bedre gårde [sic! fejl for jorde?] og boghvede på de magreste« (side 405).

Uanset det møjsommelige empiriske arbejde må det vel indrømmes, at vi her træffer på en overmåde klar konklusion, set i lyset af at der for perioden kun haves en fragmentarisk viden.

Udover den satsning på korndyrkning ved hjælp af hoveri, som Porskrog Rasmussen mener at kunne eftervise på de adelige hovedgårde i Østlesvig i perioden 1550-1635, påpeger han ligeledes, at mejeribruget træffes på de fleste af de hovedgårde, han har oplysninger om (side 407).

I kapitel 16 analyseres hovedgårdsdriften 1630-1770, og konklusionen er her, at en række vestslesvigske godser afviklede hovedgårdsdrift og hoveri i 1600-tallet, mens godserne i Sydøstlesvig og til dels også Nordøstlesvig var præget af »fortsat anlæggelse og udvidelse af hovedgårde efter ca 1630«. Alene det viser, at man her *fortsat* satsede på hovedgårdsdrift »samt at mejeri-

bruget i form af hollænderier gik sin sejrsgang i årene mellem 1630 og 1730 på de slesvigske godser« (side 447).

I forlængelse af denne vurdering følger en spændende og åben diskussion om tidspunktet for koppelbrugets indførelse på de østlige hovedgårde i Slesvig. Skete det allerede i 1500-tallet eller i kølvandet på mejeribrugets fremvækst? Porskrog Rasmussen synes at hælde mest til den sidste teori, men nøjes i første omgang med at anføre, at koppelbruget er almindeligt i 1700-tallet (side 456), for derpå at fastslå, at godsdriften fulgte et fælles mønster i 1600-tallet, hvor den generelt blev omstillet til hollænderi og koppelbrug (side 465).

Godserne i området mellem Aabenraa og Flensborg fjorde samt Gram og Nybøl gennemløb sammen med de sønderborske hertugdømmer en udvikling, hvor de vigtigste godser var præget af hovedgårdsoprettelser og udvidelser, men hvor man »formentlig« i hovedsagen havde en tostrengt godsøkonomi. Det vil sige, at trods ønsker om mere hoveri til udvidelse af hovedgårdsdriften, var landgildeindtægterne af bøndergodset så væsentlige, at der var grænser for godsejernes krav til fæstebønderne, da de også havde en interesse i veldrevne og indtægtsgivende bøndergårde. Herved bliver der med Porskrog Rasmussens egne ord skabt en godsbetegnelse, som hverken er Gutwirtschaft eller Grundherrschaft. Disse godser er kendetegnet ved, at landsbyerne er opdelt mellem flere godsejere, at de har egne grandelag, og at de ikke er omfattet af en godsejerlig patrimonialret. Det er selvfølgelig en meget pragmatisk løsning på problematikken, men problemet bliver her, så vidt jeg kan skønne, at det ud fra de oven for nævnte konjunkturmæssige forklaringsmodeller ikke er en tilfredsstillende løsning blot at konstatere deres tostrengede tilstand. Ifølge den opstillede logik må de være på vej mod et rent Gutwirtschaft, for det er, hvad en rationel godsejer måtte tilstræbe.

Som jeg læser fortolkningen af udviklingen, sættes der af historiske grunde nogle grænser for denne udvikling, dels på grund af landsherrernes store andel af det samlede bøndergods i Slesvig, og dels på grund af deres politik, der gik i mod salg og mageskifter af fæstegods, der kunne medføre bedre arrondering af adelsgodserne. Endvidere medvirkede bøndernes modstand mod øgede afgifter og øget hoveri til at hindre en udvikling mod rent eller overvejende Gutwirtschaft.

Det, synes jeg, er meget rimelige antagelser at gøre gældende, men alligevel synes jeg, at det er to forhold, der i denne forbindelse kan diskuteres. For det første om det var godsejerne, landsherrerne eller bønderne, der var de væsentligste aktører i forbindelse med godsøkonomiske strukturændringer. For det andet om det var de naturgivne vilkår og de historisk forskellige ejendomsforhold, der fastsatte grænserne for en mulig udvikling mod Gutwirtschaft.

Endelig er der spørgsmålet omkring de tostrengede godser. Her forudsættes det, at det er den økonomiske godstruktur, der er afgørende for den mentalitetsmæssige overbygning. Selvom problemstillingen, indrømmet, begrænser sig til en analyse den økonomiske godstruktur set fra godsejerens side (side 37f), så forudsætter den valgte tilgangsvinkel, at de økonomiske forhold tildeles den afgørende betydning for udviklingen. Det manglende kendskab

til bøndernes driftsmæssige og mentalitetsmæssige realiteter i perioden gør for mig at se, at den valgte synsvinkel ud fra kildesituationen, er den eneste empirisk farbare, men også én, som stiller spørgsmålstegn ved, hvor langt en sådan traditionel metode kan bære.

I fremstillingen gives en yderst nyttig og informativ gennemgang af vornedskabets udbredelse i Slesvig, og der gives i udblikket en spændende gennemgang af livegenskabet, vornedskabets og stavnsbåndets udvikling i det mellem- og nordeuropæiske rum. Jeg kunne dog godt som bosiddende fynbo have ønsket mig, at grænsen mellem vornedskab og frie bønder i Danmark gik ved Storebælt, så Fyn og den fynske øgruppe sammen med Jylland hørte til den del af kongeriget, hvor vornedskabet ikke blev indført. Det har dog sin betydning med denne præcisering, når Ærø, Als og Femern behandles i fremstillingen.

Det afsluttende udblik til udviklingen i det øvrige Europa er anbefalelsesværdigt. Det repræsenterer en yderligere stor arbejdsindsats med at indsamle den eksisterende forsknings resultater inden for agrarforskningen i tidlig moderne tid på tværs af landegrænser. Desværre hæmmes oversigten af en meget uensartet fokusering inden for de enkelte nationers forskning på dette felt, men selv om Porskrog Rasmussen kan fastslå, at den traditionelle grænselinje vest og øst for Elben principielt set kan fastholdes, så er der store regionale variationer inden for de enkelte stater på begge sider af Elben, således af delingslinjen langt fra kan betragtes som to monolitter over for hinanden.

Udblikket bør give anledning til en tværvideenskabelig og tværstatslig indsats, der har til formål at skabe et samlet overblik over den agrarhistoriske udvikling for hele det nord- og mellemeuropæiske sletteområde fra Ural i øst til England i vest.

Nærværende anmelder er enig i den grundlæggende strukturalistiske holdning, som gennemsyrrer værket, og i at »godset var en grundenhed i det tidligt moderne Europa«, som må inddrages centralt i ethvert forsøg på at skildre udviklingen i Europa i dette tidsspand. Jeg kan også tilslutte mig anskuelsen om, at naturforholdene har spillet væsentligt ind på de samfundorganisatoriske muligheder for en hensigtsmæssig indretning af rammerne for landbrugsproduktionen. Mere tvivlende er jeg imidlertid over for den reduktion, der sker i forklaringsmodellen for udviklingen, til i hovedsagen at anvende konjunkturteoretiske, profitorienterede argumenter under inspiration fra marxismen (side 570). Her giver Porskrog Rasmussen selv undervejs i værket mange argumenter og belæg for, at sammenhængen mellem basis og overbygning ikke nødvendigvis er så entydig, som han i dette værk antager.

Over for et så frugtbart arbejde kan det synes småligt at anføre, at værket er skæmmet af rigtig mange små, ikke meningsforstyrende, men generende stavefejl. Ofte to til tre på hver side, som en omhyggelig korrekturlæsning kunne have forhindret, ligesom kortgengivelserne over godserne i bilagsdelen kunne være mere læservenlige.

Værkets fortjeneste er, at det samler et yderst spredt og tilfældigt overleveret kildemateriale til et samlet billede af, hvad der ad empirisk vej kan vides om godsstrukturen og godsøkonomi i hele det tidligere hertugdømme Slesvig igennem 250 år; at det inden for den forskningsmæssige diskursramme omkring

Grundherrschaft og Gutsherrschaft giver et nuanceret og grundlæggende bidrag til denne debat og en konsekvent, sammenhængende og for tilhængere af konjunkturteori overbevisende forklaring på den slesvigske udvikling. Hertil kommer så, at dette værk giver et godt grundlag for tvivlere til at debattere hensigtsmæssigheden af begreberne Gutswirtschaft/herrschaft og Grundherrschaft samt af dialektikken mellem naturforhold, godsstruktur, godsøkonomi og patrimonialret, livegenskab, stavnsbånd og politiske forhold. Det sidste er jo absolut ikke det ringeste, og Carsten Porskrog Rasmussen har fuldt ud fortjent dokortitlen for dette værk, der faktisk giver tre disputater for én.

Finn Stendal Pedersen

Pust, Dieter: Flensburg. Eine Stadt und ihre Geschichte

I. P. Verlagsgesellschaft, München 2002, 192 sider.

Byhistorie er en svær genre. Det alt dominerende fokus må være på byen. Men ingen by er en isoleret ø, og det er først i samspillet med det omgivende land, at byens historie kan sættes ind i den rette ramme. For en grænseby som Flensburg er det dobbelt svært, fordi byens historie både er dansk og tysk, og fordi byen i lang tid vaklede på kanten mellem det overvejende danske Nordslesvig og det overvejende tyske Mellemslesvig.

Dieter Pust anlægger i sit bud på en flensborgsk byhistorie en overvejende tysk synsvinkel. Det er naturligvis fuldt legitimt. Det betyder ikke, at han undlader at behandle byens tilknytning til det danske monarki, men *Flensburg. Eine Stadt und ihre Geschichte* har som underliggende præmis, at Flensborgs indbyggere for flertallets vedkommende i grunden altid har været tyske, men at de på trods af det overvejende tyske sindelag var loyale og kongetro borgere i den danske helstat.

Der er ikke tale om nogen anti-dansk fremstilling, slet ikke, men alligevel er det som om, det danske fremstilles som et lidt eksotisk fremmedelement i byens historie, en følge af dels mellemkrigsårene 1850-1864, dels nationalsocialismens nederlag i 1945. Symptomatisk er Pusts opgivelser af de danske stemmetal ved rigsdagsvalgene efter 1864: De »sank fra 48,4% i 1871 til 3,9% i 1912«. Tallene er rigtige nok. Men det ville vel ikke have været unaturligt at begynde med det første valg til den grundlovgivende forsamling i Det nordtyske Forbund i 1867, hvor danskerne kunne mønstre 52% af stemmerne? Det ville jo ikke rokke stort ved Pusts pointe: At byen i de følgende år blev overvejende tysk. Derved ville det heller ikke have været nødvendigt at nøjes med at anføre som grunde til den »eksplosionsagtige tilvækst« til det danske mindretal efter 1945: »Man så Danmark som en fredelig idyl, og der fandtes sikkert også mange andre grunde«. Jada! For eksempel den, at byen blot 80 år tidligere havde haft et – ganske vist lille – dansk flertal!

Det er klart, at der på trods af de næsten 200 sider ikke kan blive plads til de finere nuancer og de længere redegørelser i et værk som dette, der først og fremmest er en billedbog. Den er velillustreret med mange flotte farvebilleder, og det er det, der gør den værd at bladre i. Den ledsagende tekst er overordentligt kortfattet. Den har et springende, til dels anekdotisk præg, der efterlader det indtryk, at teksten ikke er fuldt gennemarbejdet. Litteraturli-

sten, der for langt over halvdelen af titlernes vedkommende består af forfatterens egne tekster, antyder da også, at bogen i hovedsagen er stykket sammen af allerede foreliggende kortere og længere afhandlinger fra forfatterens hånd. Det skal efterlade et lidt sammenstykket indtryk. Ind i mellem undrer også forfatterens prioriteringer. Der bruges megen plads på at opregne de »prominente« personer, der har gæstet Flensborg, i forhold til redegørelsen for byens egen historie. Og Heinrich Himmlers og Rudolf Höss' korte ophold i byen får uforholdsmæssigt meget plads.

Som en kort introduktion til byens historie kan bogen udmærket bruges. Men den giver ikke mere end et indtryk af »Flensborg og dens historie«.

René Rasmussen

Schleswig-Holstein Topographie. Städte und Dörfer des Landes, edition sh:z

Flensborg 2001 (Bd. 1: Aasbüttel-Bordesholm), 2002 (bd. 2: Boren-Ellerau), 2003 (bd. 3: Ellerbek-Groß Rönnau), 400 sider pr. bd.

For et par år siden har Slesvig-Holstens største avisforlag »sh:z« sammen med foreningen Schleswig-Holsteinischer Heimatbund og andre samarbejdspartnere iværksat et meget ambitiøst projekt: Samtlige 1132 slesvig-holstenske kommuner skal præsenteres i et tibindsværk. For hver eneste kommune står mindst tre sider til rådighed. Det er flere gange omtalt som et »århundredeprojekt«. Udgiverne lover, at »Schleswig-Holstein Topographie gør krav på at give omfattende og pålidelige informationer om de slesvig-holstenske kommuner og på at præsentere stederne i deres fortid, nutid og fremtid. Schleswig-Holstein Topographie byder både på brede og dybtgående informationer i stort tal«. De enkelte bidrag udkommer i alfabetisk rækkefølge i sh:z's aviser, og man er i gang med at opbygge en internet-portal. Bogrækken må imidlertid anses for at være hovedværket i dette kæmpeprojekt.

Indtil nu har forlaget udgivet tre bind. Det fjerde udkommer efter planen endnu i 2004. Mens bind 1 udelukkende indeholder alfabetisk ordnede artikler om enkelte kommuner, bliver de efterfølgende bind indledt med interessante og velskrevne temaartikler af forskellige fagfolk. I bind 2 findes et bidrag om topografiernes historie i Slesvig-Holsten og artikler om landets naturgeografiske og klimatiske forhold. Temaartiklerne i bind 3 omhandler bebyggelses- og befolkningshistorien. Efter et kort sammenkog af Wolfgang Laurs omfattende stednavneforskning følger tre bidrag om bebyggelsen fra oldtiden til 1900. Et afsluttende bidrag om 1900-tallets befolkningsforskydninger findes derimod ikke her. Endnu kan man ikke genkende et overordnet koncept i denne »Landeskunde«. Men der kommer jo endnu syv bind, og man kan være spændt på, hvilke emner de vil byde på.

Hoveddelen er imidlertid den store kommune-ABC. Det første indtryk er, at man virkelig har gjort sig megen umage for at præsentere hver eneste kommune. Blandt disse findes både storbyer, mindre købstæder, kommune-forbund bestående af en lang række landsbyer, landkommuner på sogneplan og forbløffende mange små ejerlavskommuner med tildels under 70 indbyg-

gere, som derfor styres af en kommunalforsamling bestående af samtlige beboere i stedet for et valgt byråd.

Desværre viger begejstringen allerede under den første gennembladning for skuffelse. Det starter med hovedlinjerne til de enkelte artikler: »Achtrup ist ein Dorf, das noch vieles hat«, »Ein besonders schöner Flecken« (Embühren, som aldrig har haft status som flække), »Enge-Sande bietet so manches«, »Hier ist die Welt in Ordnung« (Dreggers), »Ideal zum Wohnen« (Bunsoh) og lignende platheder er desværre ingen undtagelser, men reglen. Selve teksterne fortæller små historier om de enkelte landsbyer for primært at tilfredsstille den pågældende kommunes beboere, men er ikke særlig informative. Det forekommer, at de på forhånd sparsomme oplysninger i teksten strider direkte imod informationerne i de øvrige rubrikker, som åbenbart er blevet produceret uafhængigt fra hinanden. Man savner et gennemskueligt koncept og en bedre redaktionel koordinering.

I et topografisk opslagsværk forventer man først og fremmest systematisk fremstillede og pålidelige informationer og fakta, som det jo også bliver lovet i forordet. Ved siden af den dominerende læsetekst finder man i hver artikel en ret kort rubrik, som indeholder oplysninger om de nuværende administrative tilhørsforhold, den nøje geografiske beliggenhed, arealet og det præcise indbyggertal, de øvrige bydele, eventuelle venskabsbyer, antallet af landbrugsdrift og landbrugsarealet, den aktuelle borgmester og den aktuelle stemmefordeling i byrådet, pædagogiske, kulturelle, kirkelige, sociale og andre offentlige institutioner, idrætsanlæg, seværdigheder og udflugtsmål.

Oplysningernes pålidelighed varierer meget. Ikke alle rubrikker er udfyldt for alle kommuner, om end læseren gerne ville vide, hvor beboerne kan henvende sig til, når de ingen skole, kirke, idrætsanlæg mm. har. Med ikke mange undtagelser består informationerne kun af stikord uden nærmere oplysninger, især i rubrikkerne om forskellige institutioner og seværdigheder samt udflugtsmål. I rubrikken om bydelene nævnes hist og her samtlige bebyggelser, som bærer et eget navn. I mange andre tilfælde nævnes kun de største eller slet ingen, som f.eks. ved Embsbøl-Horsbøl og delstatens tredjestørste by Flensborg (!) og mange andre.

Det er fint nok, at man får oplyst antallet af landbrugsbedrifter og størrelsen af landbrugsarealet. Men hvorfor giver værket ingen informationer om de andre erhverv, når man lige ser bort fra spredte omtaler af enkelte særligt betydningsfulde firmaer i teksten? Vil man på denne måde betone slesvigholstenernes forbundethed med deres landlige hjemstavn, som det ustandseligt fremhæves i teksterne? Og hvad kan oplysningerne om de aktuelle politiske forhold bruges til, når de allerede kan forandre sig ved næste valg? Angivelsen af de politiske forhold i det mindste siden 1945 ville have været af større nytte.

I hele værket findes bortset fra det ovenfor nævnte slet ingen statistiske oplysninger, hvad man egentlig skulle forvente af en topografi. I det mindste burde man have bragt summariske taloplysninger om de forskellige erhverv på stedet, udviklingen i indbyggertallet, kommunale valgresultater mindst siden 1945, antallet af huse, oplysninger om infrastrukturen (vej- og jernbaneforbindelser, afstand til det næste centrum) o.a., endvidere beskrivelser af de

naturgeografiske forhold og fredede områder på stedet. Værket behøver ikke lige at opnå det samme niveau som den legendariske Trap-Danmark. Men i et værk, som kaldes »topografi« og »århundredeværk«, forventer man under alle omstændigheder langt flere strukturdata og pålidelige oplysninger, end det er tilfældet her.

Bogrækken er rigt illustreret. Som forventet overvejer idylliske scenarier, og ofte viser pressefotograferne deres kunstneriske begavelse. Men ikke få billeder kunne være taget hvor som helst, tag f.eks. en lystfisker (bd. 3, side 43), en mand der maler sit gærde (bd. 2, side 7), inline-skating (bd. 2, side 128), en mand og hans hund (»Hofgemeinschaft«, bd.1, side 21) m.fl. Det er iøjnefaldende, i hvor høj grad man forsøger at afbilde personer, ikke sjældent på opstillede gruppefotografier. En positiv overraskelse er de tiltalende luftfotografier af hver kommunes vigtigste bebyggelse. En god idé er desuden gengivelsen af byvåbnene.

Derimod er de korte billedtekster ofte intetsigende, især i bd. 1. På side 147 bringes f.eks. et smukt billede fra Besteflodens udmunding i Trave i Bad Oldesloes bykerne, i baggrunden ser man det i teksten omtalte »Blå Hus«, til højre baghaverne og smukke gamle byhuse fra det ligeledes omtalte Helligåndskvarter. Disse informationer får læseren imidlertid ikke. Ifølge billedteksten viser billedet »Ländliche Idylle, aber richtige Stadt«. Der findes talrige lignende eksempler.

Gengivelsen af målebordsbladene kan kun bruges, såfremt den pågældende kommune er lille nok. I andre tilfælde har formindskelsen ført til, at man hverken med falkeblik eller et kæmpestort forstørrelsesglas kan genkende særlig meget på kortet. Endnu flere kort viser kun kommunens største by og ignorerer samtlige øvrige bydele. Hvis det var meningen at give orienteringshjælp med disse kortudsnit, må man desværre erkende, at dette foretagende er fuldstændigt strandet.

De enkelte artikler afsluttes med en rubrik »Historisches«. Det er iøjnefaldende, at man har været ret grundig med hensyn til personer og til oldtiden. Resten er i de fleste tilfælde en lidet sammenhængende liste af historiske begivenheder. Ved de større købstæder findes desuden en rubrik om byens udvikling. Ved mange mindre steder findes til gengæld slet ingen historiske oplysninger ud over de arkæologiske, og det virker særlig mærkeligt, når artiklens overskrift forkynder, at byen netop har en lang historie (f.eks. Büsumer Deichhausen, Eddelak).

For en kommunes identitet er det vigtigt at vide, hvordan den er blevet til. Men i bogen leder læseren forgæves efter (i det mindste summariske) oplysninger om historisk topografi og administrative forhold før 1970, bortset fra tilfældig omtale hist og her i læseteksten. Denne mangel er en af de største forsømmelser i det foreliggende værk.

Gennemgående savner læseren litteraturhenvisninger og kildeangivelser. Ved de få strukturelle data som f.eks. indbyggertallet bliver man ikke engang oplyst om tællingstidspunktet. Det er irriterende at læse om f.eks. »dänisches Sprachdiktat« (Bøl) uden at få oplysninger om, hvad det egentlig drejer sig om. Også andre redaktionelle efterladerheder falder i øjet, f.eks. betegnelsen »Schleswig-Holsteinische Schweiz« (Ascheberg) for det smukke landskab,

hvor landsdelen Slesvig ingen andel har, eller angivelsen af Bokel ved Pinnebergs partnerkommuner i artiklen om Bokel ved Rendsborg. Enkelte billed-, tal- og stavfejl kan tilgives i et så stort værk, om end nogle stavfejl er iøjnefaldende.

Det er beklageligt, at værket kun i meget begrænset omfang kan holde til de forventninger, som udgiverne har vakt. Bogrækken sparer for meget på grundlæggende informationer og solide fakta og satser i for høj grad på skamrosende tekster og kulørte billeder. En mere systematisk opbygning af de enkelte bidrag og en bedre koordinering mellem de enkelte dele kunne lige som en mere systematisk indsamling af de enkelte data fra kommunerne have bragt værket til et meget bedre resultat.

Selvfølgelig må man rose de mange medarbejdere (for det meste journalister) for overhovedet at have påtaget sig den store opgave. Men med hensyn til ambitionerne bag projektet og udgiverens løfter er resultatet ikke overbevisende. Det selv pålagte krav om at byde på pålidelig information i både bred og dyb forståelse opfyldes næppe. Man har lov til at forvente mere af et værk, der kaldes »topografi« og lovprises som »århundredeværk«.

Gerret Liebing Schlaber

Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945

Red.: Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen. Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2003, 204 sider.

Bogen rummer i alt otte artikler, skrevet på grundlag af manuskripterne til en velbesøgt foredragsrække, som blev holdt i vinteren 2003. Fælles for dem alle er, at de giver et solidt overblik over de emner, de behandler, så bogen i sin helhed tegner et samlet billede af forholdene i Sønderjylland under den tyske besættelse.

I en række henseender delte denne landsdel skæbne med det øvrige land, og i flere artikler beskrives de generelle vilkår, som også gjaldt i Sønderjylland. Det gælder blandt andet Birgitte Vestergaard Futtrups artikel om levevilkårene, som begrundes med, at de er ukendte for den yngre generation, så meget mere som de kun har fundet en karrigt tilmålt plads i forskningen. Men også Danmarks særlige besættelsesvilkår er trukket frem i flere artikler, den formelle suverænitæt, som også i grænselandet tillod danske myndigheder at fortsætte deres virksomhed.

Specielt for Sønderjylland var i første række usikkerheden om grænsen og tilstedeværelsen af et tysk mindretal. Henrik Skov Kristensen påviser, at det første problem ikke nød tysk bevågenhed uden for grænselandet, og at rigstyske myndigheder fandt et virksomt argument mod grænseflytterne i en henvisning til det tyske memorandum af 9. april 1940, som – tilsyneladende – garanterede Danmarks territoriale integritet. End ikke Frankrigs nederlag i juni 1940 og forventningen om en snarlig tysk sejr, ændrede deres opfattelse, og derfor løb det røre om grænsen, der opstod i det tyske mindretal efter denne begivenhed også ud i sandet.

Frank Lubowitz behandler hjemmetyskernes forhold til besættelsesmagten og går navnlig i dybden med den støtte, de ydede deres nationale hjemland

i form af rekruttering til Waffen-SS og værnemagten og gennem de særlige korps, de oprettede og i flere tilfælde brugte i tysk interesse. Ikke mindst interessant er det, at antallet af tjenstgørende i værnemagten såvel som de samlede tabstal ligger væsentligt over opgivelserne fra »Der Fürsorgeoffizier Dänemark«, hvis rapporter Rigsarkivet har kopier af, og hvis pålidelighed styrkes af, at de blev brugt ved udbetaling af pensioner etc. De bygger på Bests angivelser, som næppe er blandt de mest pålidelige. Men hele spørgsmålet trænger såvel for mindretallets som for de øvrige danske frivilliges vedkommende til en grundigere undersøgelse.

Endelig er mindretallet behandlet i artiklen om krigens sidste måneder, hvor Henrik Skov Kristensen gør opmærksom på, at de nazistiske ledere nu i flere tilfælde søgte at hindre eller mildne tyske indgreb, som udsprang af den voksende spænding.

De danske sønderjyders holdning beskriver Hans Schultz Hansen som en markant støtte til samarbejdspolitikken. Dels fordi den var et værn for grænsen, dels fordi den stemte godt overens med den holdning, de danske sønderjyder havde indtaget i den tyske tid, en parallel, der også blev trukket i det øvrige land. I forlængelse heraf gør Niels Wiium Olesen opmærksom på, at initiativet til modstandsbevægelsen i hovedsagen blev taget af kredse nord for Kongeåen, om end han også behandler specifikt sønderjyske grupper.

I en art tredje position stod de danske nazister, som René Rasmussen har behandlet, og som havde en særlig stor tilslutning her, om end der, som det fremgår af valgtallene i de enkelte kommuner, var tale om pletvise positioner først og fremmest i og omkring Bovrup, Frits Clausens hjemby. Det har været vanskeligt at give denne artikel en specifik sønderjysk vinkel, idet dog det såkaldte spadeslag i Haderslev 8. december 1940 blev den mest dramatiske af de demonstrationer, partiet i 1940 brugte til at bringe sig i tysk erindring.

Helt særegne forhold rådede i det endnu beskedne danske mindretal i Syd-slesvig, og skønt de danske syd for grænsen var underkastet de skrappe tyske begrænsninger i tale og handlefrihed, konstaterer Axel Johnsen, at man ikke kan tale om et egentligt felttog mod mindretallet, men kun mod bestemte ledende personligheder. Danskerne delte ikke skæbne med polakkerne, og *Flensborg Avis* vedblev at være den relativt frieste i Det Tredje Rige.

Et særligt kapitel er krigens sidste måneder, den stærke eskalering af stemningen, der da fandt sted i Sønderjylland som i hele Danmark, den tyske kapitulation 5. maj 1945, glædesfesternes arrogance, de omfattende interneringer og det påfølgende retsopgør. Henrik Skov Kristensen trækker måske i lovlig høj grad den lokale baggrund for udviklingen op, men beskæftiger sig indgående med det tyske mindretals kranke skæbne og gør opmærksom på, at man dog ved strafudmålingen i nogen grad tog hensyn til, at der her var tale om en folkegruppe, hvis nationale pil pegede modsat af den øvrige befolknings.

Så meget om hovedtrækkene i denne særdeles læseværdige bog. Det vil føre for vidt at komme ind på den mangfoldighed af lokale begivenheder, den også rummer. Som det fremgår af den udførlige, emneopdelte litteraturliste, hviler artiklerne ikke kun på den generelle litteratur, men også på en række specialartikler og for visse deles vedkommende på arkivstudier. Bogen

er forsynet med spændende, nyt billedmateriale og en række tabeller og fremtræder alt i alt som redaktionelt gennemarbejdet. Efter dens fremkomst ved vi adskilligt mere om Sønderjylland under besættelsen end om nogen anden del af landet.

Henning Poulsen

Venborg Pedersen, Mikkel: Ejdersted. Skitser fra et landskab 1650-1850
Nationalmuseet, København 2004, 208 sider.

Museumsinspektøren ved Frilandsmuseet, etnolog Mikkel Venborg Pedersen, har et godt øje til Sønderjylland. Hans ph.d.-afhandling om augustenborgernes fyrstelige livsform er nu under udgivelse, og i foråret 2004 udgav han den her aktuelle bog, der som led i Frilandsmuseets ønske om at give baggrundsviden til museets bygninger, prøver at give et billede af det liv, der udspandt sig på og omkring museets haubarg »Rothelau«, som til stor forbitrelse hos den slesvig-holstenske antikvariske verden i 1956 blev erhvervet og flyttet til Sorgenfri. Det er glædeligt, at der uden for Sønderjylland fortsat er yngre forskere, der tager sønderjyske temaer op ud fra nye faglige vinkler – også selv om det kræver kendskab til tysk i tale og arkivalier.

Mikkel Venborg Pedersen har med *Ejdersted. Skitser fra et landskab* valgt at koncentrere sig om den førindustrielle periode. Det er et valg – men det afskærer læseren både fra historien om, hvordan landskabet i det sene 1800-tal blev en slags »jordbank« for byborgere med rødder på egnen og fra historien om historien, kulturlandskabet og bygningskulturens rolle som identitetsfaktorer for Ejdersted i nyere tid og i dag. Til gengæld giver bogen et flot og gennemført billede af landskabet i den klassiske periode: Om Ejdersteds særlige frie forfatning, som et selvstyrende landskab med storbønderne som »interessenter«, om digebyggeriet og dets organisation, om landbrugets markedsbestemte skift fra mejeridrift i 1600-tallet over kornavlens i 1700-tallet frem til studefedningsperioden i 1800-tallet, om bygningskultur og haver mm. I senere kapitler gennemgås også landbrugets organisation, hushold og arbejdsliv med de store klasseforskelle mellem haubargernes bonde-»kapitalister« og de pengelønnede arbejdsfolk i småhusene langs digerne.

Bogens absolutte fokus er den etnologiske analyse af storbønderne som elite, i forlængelse af forfatterens generelle interesse for elitekulturer. Hvor den klassiske folkelivsforskning interesserede sig for landbefolkningen som traditionsbærere, er der i de senere år opstået en erkendelse af, at vi også inden for det danske riges grænser har haft bønder, der i kraft af ressourcer og handelsforbindelser har været tidligt urbaniserede – ud over marskbønderne f.eks. landbrugerne i »de store gårdes land« på Haderslev-egnen. Mikkel Venborg Pedersen prøver gennem analyse af samtidige beskrivelser, erindringer og tolkning af den materielle kultur ud fra inventarier at placere Ejdersteds store haubarg-bønder ud fra »deres verden af diger, kvæg, handel, af gode manerer og til tider plumphed, af ætstolthed og snobberi«. »Elite er et relativt begreb«, som forfatteren ganske rigtigt konstaterer; på hovedgaden i Amsterdam var de studebønder fra de fjerne nord – men hjemme var de med topografen Mügges ord fra 1843 »godsbesiddere, som er bekendt med såvel

verdens anliggender som med østers og champagne« (side 166). Ud fra dette spændingsfelt skal den materielle kultur med de tydelige karakter af »statuskonsumtion« forstås – både som led i en selvforståelse: vi færdes blandt det hollandske og nordtyske borgerskab, og led i funktionen som elite i lokalsamfundet.

Ejdersted. Skitser fra et landskab 1650-1850 præsenterer på den måde et af den danske helstats mest spændende og (i forhold til normal-Danmark) mest eksotiske landskaber for et dansk publikum. Målgruppen for bogen er dog lidt diffus, thi på den ene side er det en meget indbydende og overkommelig lille bog, på den anden side er den i nogle af de teoretiske overvejelser og ikke mindst i noteapparatet henvendt til et mere snævert fagligt publikum. Men hvad der først og fremmest kan undre en kollega i landskabs- og bondegårdsforskningen med gammel kærlighed til Nordfrisland, er landskabets totale fravær i en bog om et landskab. Ud over teksten er Ejdersted nemlig kun til stede i form af gengivelse af nogle kortudsnit; alle fotografier og tegninger i bogen er fra Frilandsmuseet i København. Det må undre, at en inspektør på et sted med så stolte traditioner for dokumentation i marken overhovedet kan afholde sig fra at fotografere – men hvis dette indtil videre ligger forfatteren fjernt, kunne han jo have øst dels af sine forgængeres righoldige materiale fra Ejdersted og Nordfrisland i Nationalmuseets bondegårds- og etnologiske undersøgelser, dels f.eks. fra Foreningen af 3. Decembers« opmålingsrejser 1907 og 1909 eller fra Gottorps kulturhistoriske arkiver (jfr. det fremragende billedmateriale i landbrugsudstillingen på »Roter Haubarg«).

En anden – lidt mindre – indvending går på forfatterens letsindige omgang med begrebet »frisisk gård«. Det er et gammelt og endnu uafklaret spørgsmål, hvor den slesvigske byggeskik (med den karakteristiske stuehus-stald-hovedlænge) slutter, og den særligt nordfrisiske tager over; indtil videre har forskningen især påpeget en række hollandsk-frisiske kulturelementer. At bruge tegninger af Frilandsmuseets gårde fra Rømø og Sejerslev som eksempler på andre »frisiske gårde« er derfor noget af en tilsnigelse. Det ville være mere nærliggende at relatere til byggeskik-variationerne på Ejdersted – men dem ser man ligesom med landskabet ikke noget til. Men i hvert fald ville forfatteren med en bedre rede på den slesvigske bygningskultur have sluppet for den forkerte parallellisering af den ældre haubarg-types boligdel til »østdanske« eller »frisiske« stuehusplaner (den er hollandsk) og til gengæld genkendt påvirkningen fra det nordtyske Hallenhaus' diele-plan i den »yngre« type.

Sammenfattet kan man sige, at bogen på den ene side er velskrevet og læseværdig, med gode kombinationer af nye etnologiske synsvinkler med konkret materiale, men på den anden side lidt af en skuffelse, fordi et historisk *kulturmiljø* hverken metodisk eller formidlingsmæssigt kan beskrives med tekst alene. Og så en sidste lille rettelse: En dam ved et dige, opstået ved et tidligere digegennembrud, hedder en »Wehl« – en »Priel« er et strømløb i vade eller uinddiget marsk.

Peter Dragsbo

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2003

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

2003 var ikke et let år for Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe. I det forgangne år blev det optimistisk meddelt, at institutionen skulle arbejde tættere sammen med Deutsches Museum Nordschleswig. Dette samarbejde, der foregik uden, at der blev tilført mere personale, viste sig at være mere tidskrævende end forventet. Dertil kom visse vanskeligheder i det daglige samarbejde mellem institutionerne, som i begyndelsen af 2004 førte til, at den fælles ledelse for arkiv og museum igen blev opgivet.

Uafhængigt af disse problemer kunne der i løbet af året fremvises eksempler på frugtbart samvirke mellem arkiv og museum: For eksempel kunne genstande eller arkivalier, afleveret det ene sted, blive vurderet og registreret på det andet. Som eksempel på synergieffekt mellem Deutsches Museum Nordschleswig og Historische Forschungsstelle kan nævnes afleveringen af en radering af den nordfrisiske kunstner Ingwer Paulsen til museet. Med udgangspunkt i dette billede, der var en del af billedeserien *Jugendspende Nordschleswig* (1928), blev der udarbejdet en artikel om både billede og støtteorganisation. Artiklen blev offentliggjort i *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 78 (2004). Herved blev et hidtil ukendt radering fra billedserien udforsket og dokumenteret.

Fra Stadtarchiv Flensburg modtog Archiv der deutschen Volksgruppe en samling arkivalier. Den bestod af arbejdspapirer, fotokopier og interviews fra 1960'erne. Materialet er i sin tid blevet samlet til et større videnskabeligt værk om den dansk-tyske kulturkamp i 1930'erne. Værket blev imidlertid aldrig udgivet. Da Archiv der deutschen Volksgruppe ikke eksisterede på det tidspunkt, hvor interviewene blev fortaget, udfylder de et hul i arkivets samlinger. Interviewene med øjenvidner er særdeles interessante, fordi de blev gennemført meget professionelt og senere godkendt af den interviewede, som tilmed i nogle tilfælde forsynede interviewene med supplerende kommentarer. Disse udsagn fra for eksempel Peter Callesen, Wilhelm Diechgräber, Peter Larsen og Lorenz Christensen går på grund af interviewerens dybdeborende spørgeteknik ofte dybere end de interviewedes egne optegnelser.

I 2003 blev der udarbejdet en artikel, som blev trykt i *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*. Artiklen bygger på et bidrag til en foredragsserie arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland i vinteren 2003. I det forgangne år blev der endvidere ydet assistance ved redigeringen af *Heimatkundliche Arbeitsgemeinnschaft für Nordschleswig*, ligesom Forschungsstelle var ansvarlig for anmelderdelen og udarbejdede 10 af de 13 anmeldelser. Derudover anmeldte Forschungsstelle bøger i andre historiske tidsskrifter.

I 2003 blev en langvarig opgave for *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft* påbegyndt. Årbogen 2005 skal være et jubilæumsskrift for 100-året

for Volkshochschule/Nachschule Tingleff, og Forschungsstelle har påtaget sig udarbejdelsen.

Sammen med Kulturgesellschaft har Archiv/Historische Forschungsstelle i mange år arrangeret *Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen*. Foretagsrækken behandler slesvigske emner fra fortid og nutid både i Nord-slesvig og syd for grænsen. Den har sit trofaste publikum, men er også åben for nye deltagere.

Frank Lubowitz (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Danevirkegården – Museet ved Danevirke

Sommer og sol havde i år afgørende betydning for publikumstrafikken ved Danevirke. Mange museer måtte sande, at det var svært at lokke publikum ind i de kulturhistoriske skyggefulde haller, når friluftslivet lokker med sol og strand. Vi glæder os derfor over et stabilt besøgstal i 2003. Godt 16.000 gæstede museet og honorerede SSF's indsats med at drive et aktivt formidlende museum om Danevirkevolden og sydslesvigske forhold – et museum, der samtidig er blevet »hjerdestykket« i »Den arkæologiske Park Danevirke«, der er ved at opstå så at sige i Danevirkegårdens baghave, og som museet arbejder med på.

Nyopstillingen af oldtid og middelalder er ved at være på plads. Men endnu mangler mindre justeringer og sublimeringer. Jerngenstandene, pilespidser, knive og bæltespænder fra Jagel, som vi har lånt af Archäologisches Landesmuseum, kommer tilbage fra konservering. Herefter agter vi at fortsætte med at føre tekster og billedmaterialet på den store lystavle à jour. Archäologisches Landesamt har lovet det nødvendige billedmateriale. Også vores leverandør af modeller, A. Herz, har lovet flere modeller, blandt andet med detaljer fra sænkekasserne ved Thyraborg. Når det er på plads, skal vi have fremstillet nye tekst- og billedplancher til den sidste del af udstillingen om Danevirke.

Danevirkegårdens vedtægter tilgodeser, at der kan arrangeres udstillinger omkring sydslesvigske forhold. Således agter museet at arrangere en mindretalsudstilling i Thyrasalen i samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening. Museet har fået hjælp af bestyrelsesmedlemmet Helge Krempin fra museumsforeningen. Helge Krempin og museumsinspektøren har besøgt flere relevante udstillinger for at gøre udstillingstekniske studier. I forbindelse med den påtænkte mindretalsudstilling har Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Duborg-Skolen og museet indgået et projektsamarbejde. En afgangsklasse fra skolen leverer genstande og tekster og fremstiller et katalog til en udstilling, der kommer til at belyse deres eget forhold til mindretallet.

Den arkæologiske park Danevirke

Samarbejdet mellem Kreis Schleswig-Flensburg, Ochsenweg e.V. og Danevirkegården har udviklet sig støt omkring »Den arkæologiske Park Danevirke«. Et synligt bevis på det gode samarbejde er først og fremmest forbedringerne ved den gamle vold. Men også det amtslige busselskab, Verkehrsbetriebe des

Kreises Schleswig-Flensburg, der kører reklame for parken, kunne lade sig se den 27. juni ved Danevirke. Den dag grundlagdes en dansk-tysk støtteforening med forhenværende amtsborgmester Kresten Philipsen som formand.

Som aftalt rykkede pioniererne fra 2. Ingeniørbataljon i Skive og fra Pionierbatalion 620 i Slesvig i felten igen i år. Ved en fælles indsats nåede soldaterne at rekonstruere bagsiden af skanse 14 og reetablere kanonrampen.

Også i år lykkedes det at få en ordning om gratis bustransport for skolerne inden for Kreis Schleswig-Flensburg til vores arkæologiske park. Mange skoler tog imod tilbudet, der gjalt sæsonen ud.

Årets vikingemarked med vikingerne fra den lokale vikingeforening Opinn Skjold blev afholdt den første weekend i august. Arrangementet blev en succes, også selvom hedeølgen sørgede for, at vi havde godt 1200 færre gæster end sidste år. Godt 2.000 gæster trodsede sommerheden og besøgte markedet. Både gæster, aktører og arrangører var derfor godt tilfredse med langbueskydning-turneringen den sidste weekend i september.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

I 2003 afløste Frank Lubowitz Günter Weitling som leder af museet. Dette generationsskifte skulle medføre en fornyelse og videreudvikling af den permanente udstilling. Opgaven lød på at udbygge det eksisterende ved at indbygge nyheder. Der var tale om en langsigtet opgave, som skulle løses af Archiv/Historische Forschungsstelle.

Museets besøgstal udviklede sig positivt, hvilket især skyldes flere gruppebesøg. En del af denne positive udvikling skyldes, at danske grupper i stigende grad besøger museet. Endvidere har en del danske skoleklasser besøgt museet. Når de på »byløb« udforskede byens historie, indgik det tyske mindretal i Nordslesvig som et naturligt punkt. Traditionen tro fik Deutsches Museum Nordschleswig også besøg fra Polen. Her drejede det sig om grupper med en blandet deltagerskare – både fra det tyske mindretal i Polen og det polske flertal i Oberschlesien.

I løbet af året blev der foretaget mindre ændringer i de permanente udstillinger. For eksempel blev modellen af Gråsten Slot flyttet fra emnet skole, kultur og foreninger til en placering sammen med augustenerne i 1800-tallets historie, i et større og mere velegnet lokale. Emnerne nationalsocialisme, krigsdeltagelse, hjemkomst fra fangenskab er gjort mere overskuelig, tematisk strammet lidt op og sat ind i en kronologisk sammenhæng. To nyhvervede faner er hængt op i dette område. Det drejer sig om *Jugendbund Gonsackers* (Gånsager) fane, der er holdt i de slesvig-holstenske farver og fanen for *Deutschen Mädchenschaft Gonsacker*. Både i valg af farver og i symbolik dokumenterer de overgangen fra en slesvig-holstensk og »bündisch« ideologi til en nationalsocialistisk organisationsform.

I juni til september vist udstillingen *Blinden Bilder* med værker af Sandkamm-Möller i lokalet for skiftende udstillinger og i balkontilbygningen. Udstillingen omfattede også ti billeder, som var udlånt af Museumsberg Flensburg. Til udstillingen blev der udarbejdet en brochure. Efter sommerudstil-

lingen blev der i lokalerne for skiftende udstillinger og malerier samt i balkontilbygningen vist en udstilling med landskabsmalerier af nordslesvigske malere. I en montre i balkontilbygningen vistes overvejende museets egne værker af Nico Wöhlk.

Blandt museets nyhvervelser skal især følgende fremhæves: de to førnævnte vimpler fra Gånsager og en fane fra SG West i Tønder samt en protokol for en kegleklub i 1930'erne. Grafik udført af den nordfriske kunstner Ingwer Paulsen, som viser kysten ved Skelde, blev indleveret og dannede udgangspunkt for en undersøgelse af *Jugendspende Nordschleswig*. Endelig har museet modtaget to store våbenskjolde af kobber fra Knivbjerg. De var op hængt i Bismarck-nichen på Knivbjergtårnet og kan ses i sammenhæng med tårnfragmentet i museets gård.

Ordningen med en fælles ledelse mellem arkivet og museet viste sig i løbet af året at være uhensigtsmæssig. I begyndelsen af 2004 blev lederen af Deutsches Schulmuseum Nordschleswig i Aabenraa, lektor Immo Doege, konstitueret som ny leder af Deutsches Museum Nordschleswig.

Frank Lubowitz (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Frøslevlejrens Museum

Museet har i afvigte år haft knap 30.000 besøgende, og museets foredragsholdere har afholdt 225 forudbestilte foredrag og omvisninger for forskellige grupper, fortrinsvis skoleklasser. Museet har i det forløbne år arbejdet på en revision af tavlen med 1600 deporterede Frøslevfanger, som er opsat i museets permanente udstilling. Tavlen omfatter biografiske oplysninger som fødselsdato, bopæl, deportationstidspunkt og evt. dødstidspunkt. Seneste »knast« har været at udrede navnene på de 288 (provins)politifolk, som blev interneret den 19. september 1944 og deporteret fra Frøslevlejren den 25. september. Revisionen af deportationstavlen baseres på oplysninger i tyske og danske arkiver.

Museumsinspektøren fortsatte sit arbejde i den såkaldte teknikergroupe, som har fået i opdrag at implementere Folketingets beslutning om at etablere en national mindepark i Frøslevlejren. Drøftelserne i 2003 drejede sig sort set om det eneste udestående i forhold til det grundlag, som parterne (Kulturministeriet, Miljøministeriet og DSI Frøslevlejren) blev enige om i 2001, nemlig det ønskelige i, at barak 46, som siden 1991 har huset FN-museet, bliver fjernet og aktiviteterne henlagt til en anden passende barak i Frøslevlejrens inderkreds. Barak 46 er opført efter krigen og bryder lejrens oprindelige geometri. Kabalen kan måske gå op på en for alle parter tilfredsstillende måde, når Foreningen af Danske Eksportvognmænd i sommeren 2004 fraflytter tre barakker i lejren.

I sommeren 2003 modtog museet en henvendelse fra en tidligere Frøslevfange, Jørgen Pedersen, nu bosat i USA. Han ville finansiere en genopførelse af Tårn 5 (ved hovedporten) og ønskede, at museet skulle fremme og i det hele taget tage sig af sagen overfor myndighederne. Museet har visse principielle betænkeligheder ved rekonstruktioner, men finder, at disse må vige for den store signalværdi, et genopført vagttårn ved hovedporten vil få. Museet konstaterede endvidere, at en rekonstruktion ikke var i strid med gældende

lokalplan for området, og indhentede efterfølgende de nødvendige byggetilladelser hos DSI Frøslevlejren og Bov Kommune. Det er tanken, at Tårn 5 skal indvies i august 2004.

Faglige relationer, forskning og formidling

Museumsinspektøren sammensatte og afholdt (som ekstern lektor) fra januar til juni en forelæsningsrække ved Aarhus Universitet med titlen *Særtilfældet Danmark. Danmark under krig og besættelse*. Undervisningen havde omfang af 14 sessioner à tre timer med afsluttende eksamen. Desuden virkede inspektøren som censor ved Københavns, Syddansk og Aarhus Universiteter. Inspektøren holdt også 22 foredrag og forelæsninger i forskellige sammenhænge, der i vid udstrækning afspejler de faglige relationer, museet indgår i lokalt, regionalt, nationalt såvel som internationalt:

I januar-februar afholdt Historisk Samfund for Sønderjylland en foredragsrække med titlen *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-45*. Inspektøren bidrog med to foredrag om henholdsvis »Den 9. april 1940 og grænseflytningens rygter« og »Besættelsens sidste år, befrielsen, interneringerne og retsopgøret«. Sammen med arkivar Hans Schultz Hansen redigerede og udgav inspektøren foredragsrækken som bog, der blev præsenteret den 24. november 2003 i Frøslevlejrens Museum.

Det lokale faglige samarbejde i Sønderjylland, som omfatter både museer arkiver og andre forskningsinstitutioner, udmøntede sig også i en fælles sønderjysk stand ved bogmessen i Forum i København. Museet bidrog med to publikationer. Et eksempel på museets deltagelse i det regionale og grænseoverskridende arbejde var inspektørens indtræden (på opfordring fra kultur- og undervisningsministeren i Landdagen i Kiel) i en videnskabelig følgegruppe for en nyoprettet stiftelse Bürgerstiftung Schleswigsche-Holsteinische Gedenkstätten, som har til opgave at styrke formidlingen af koncentrationslejr-systemet i Nordtyskland.

På nationalt plan deltager museet i et løst »Besættelsesnetværk«, som tæller deltagere fra både universitets-, arkiv- og museumsverdenen. Den 3. maj 2003 blev der i Den Sorte Diamant på Det Kongelige Bibliotek afholdt et offentligt og meget velbesøgt seminar under titlen *Sonderfall Dänemark*, hvor inspektøren bidrog med en forelæsning om »En politik med rækkevidde. Samarbejds politikken og de danske kz-fanger.«

Museet fik andre lejligheder til at synliggøre sin virksomhed: Fra Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger fik museet tilbudt samarbejde om rundsendelse af 2000 informationspakker om museet til skoler i Sydslesvig, tyske såvel som danske, og i forbindelse med fremstødet holdt museumsinspektøren to foredrag i Slesvig by om Frøslevlejren og de specielle danske forhold under Besættelsen.

I februar-marts medvirkede museet og museumsinspektøren dels i DR's radioprogram *Lindsø*, hvor temaet var formidlingen af krig, dels i DK4, som lavede en fjernsynsudsendelse *Gensyn med Frøslev*, hvor tidligere fange Elisabeth Bomhoff besøgte lejren og berettede om sin tid her.

I 2003 valgte Frihedsmuseet at lade sin årlige personaleudflugt gå til Frøslevlejren, og ved den lejlighed gav museumsinspektøren en kollegial intro-

duktion til lejrens kulturhistorie 1944-2002, herunder om museets virksomhed. Også personalet fra Neuengammelejrens Museum ved Hamburg besøgte Frøslevlejrens Museum i afvigte år. De tyske kolleger fik en lignende introduktion med vægten lagt på de specielle besættelsespolitiske forhold i Danmark og Frøslevlejrens funktion som nationalt mindesmærke.

Museet modtog desuden andre lidt »specielle« gæster i årets løb: Den 20. marts aflagde den israelske ambassadør i Danmark museet et officielt besøg. Den 26. august fik museet besøg af personalet fra De nordiske Statsadvokaturer for Økonomisk Kriminalitet. Tre dage senere, den 29. august, aflagde Folketings Kulturudvalg Frøslevlejrens Museum et besøg.

Publiceringer

Henrik Skov Kristensen: »Ny tysk selvbevidsthed« (om bombeoffensiven mod de tyske byer) i *Weekendavisen* 28. februar-6. marts 2003. Esben Kjeldbæk og Henrik Skov Kristensen: »Et museum for Horsørøddlejrens historie« i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 119-133. Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (udg.): *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-45*. Historisk Samfund for Sønderjylland 2003. 204 sider.

Henrik Skov Kristensen

Haderslev Byhistoriske Arkiv

Haderslev Byhistoriske Arkiv kunne i 2003 se frem til at få de sidste magasinforhold bragt i orden og samtidig efter flere års omflytning at få sat skub i registreringen af arkivalier og billeder. Dette blev også delvist nået gennem en færdiggørelse af kort- og tegningssamlingen og størstedelen af plakatsamlingen.

Byhistorisk Arkiv måtte dog som andre kommunale institutioner se sine aktiviteter beskåret i forbindelse med årets budgetlægning. Den udmeldte besparelse blev dog reduceret, således at der i stedet for 16% kun skulle spares 4% på det samlede driftsbudget. Midt i den kommunale besparelsesrunde kunne Byhistorisk Arkiv glæde sig over, at byrådet vedtog en ekstrabevilling til indretningen af en billedsamling. Der er i dag kun registreret under 15% af arkivets billedsamling. Derfor er der behov for at stoppe op og udarbejde nye strategier for især denne samling. En række erfaringer er gjort i 2003 i forbindelse med ordningen af militærbilleder fra Haderslev Kaserne og tilknyttede soldaterforeninger, hvor en række begivenheder er blevet dokumenteret grundigt gennem årene. Disse erfaringer vil danne grundlaget for en kommende registrering af billedsamlingen i serier.

Formidling og forskning

Byhistorisk Arkiv har siden 1997 haft sin egen hjemmeside. Den 6. maj 2003 kunne arkivet præsentere en ny hjemmeside, www.harkiv.dk, for offentligheden. Målgruppen er brugerne, der før et besøg på Achelissalen kan finde de centrale og relevante hjælpemidler til at finde informationer i samlingerne. Hjemmesiden bliver løbende opdateret med bl.a. nye databaser og vejledninger.

Byhistorisk Arkiv har i 2003 udsendt årsskriftet for 2002 og derudover medvirket som forfattere eller redaktører ved tre udgivelser: *Haderslev Kalenderen 2004* med temaet »Transport gennem tiderne«; Laurits Thorsens bog *Drengear fra landsbyen Floot* (Bent Vedsted Rønne red.), som samtidig var årets medlemsbog for Haderslev Arkiv- og Museumsforening; i forbindelse med H. C. Andersen Bagergården A/S's 100 års jubilæum var Byhistorisk Arkiv med til at skrive den historiske del om firmaet. Foruden dette arbejde har medarbejderne skrevet artikler, anmeldelser, oplæg og medvirket i redaktionsarbejde. Uffe B. Thyssen har samtidig bidraget med artiklen »Gymnastikkens brydningstid og Turnverein Gut Heil« til Institut for Sønderjysk Lokalhistories hjemmeside.

De lokalhistoriske arkiver under Sammenslutningen af Lokalarkiver i Danmark afholdt lørdag den 9. november Arkivernes Dag med temaet *Kroppen i lyst og nød*. I denne forbindelse viste Byhistorisk Arkiv en udstilling om Haderslevs forskellige idrætsforeninger gennem tiderne, og der var i Achelissalen fremlagt forskellige typer af materiale fra foreningerne, for eksempel medlemsblade, plakater, billeder, scrapbøger, adgangsbilletter og meget mere.

I 2003 har Byhistorisk Arkiv sammen med Middelfart Museum, Fredericia Lokalhistoriske Arkiv, Kolding Stadsarkiv, Assens Museum og Fredericia Museum arbejdet videre med et fælles projekt om Lillebæltsområdet i 1700-tallet. Projektet har af Statens Humanistiske Forskningsråd modtaget støtte til afholdelse af tre seminarer. To heldagsseminarer og et halvdagsseminar blev afholdt i 2003. Stadsarkivar Bent Vedsted Rønne har i 2003 fortsat sin forskning om arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-2002. Forskningen har måttet hvile i en periode på grund af arbejdet med indførelsen af ESDH (Elektronisk Sags- og Dokument Håndtering) i Haderslev Kommune, men det forventes at arbejdet publiceres ved udgangen af 2004.

Samlingerne

Byhistorisk Arkiv har i samarbejde med Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland i 2003 gennemført en indsamling af arkivalier fra sportsklubber og idrætsforeninger. Baggrunden for indsamlingen var, at der mangler viden om idrætslivets historie i Sønderjylland. Erfaringsmæssigt ligger der mange gamle forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger, scrapbøger, medlemslister, billeder o.s.v. rundt omkring hos mange nuværende og forhenværende ledere og sportsudøvere. Meget af dette materiale smides ud, når der mangler plads i klubhuset eller hos den enkelte leder. Dermed mister ikke alene klubben, men også hele lokalsamfundet en del af deres historie. Den ekstraordinære fællesindsamling for Sønderjylland bragte flere afleveringer til Byhistorisk Arkiv, således blev der modtaget materiale vedrørende seks sportsklubber.

Der er i 2003 blevet arbejdet intenst med at få kort- og tegningssamlingen færdigregistreret, hvilket for denne samlings almindelige del blev afsluttet i februar 2004. Plakatsamlingen er for 2/3 dels vedkommende blevet registreret, og arbejdet med denne samling vil blive færdiggjort i løbet af 2004. Derimod har emnesamlingen, der indeholder artikler og udklip fra de lokale dag- og ugeblade samt tidsskrifter, krævet en større indsats, efter at antallet af personer i jobtræning er blevet reduceret. Billedsamlingen er en af de mest

benyttede samlinger, ikke kun ved udgivelsen af bøger. Også privatpersoner, byggefirmaer m.m. søger billedmateriale i forbindelse med ombygninger af ejendomme eller i anden anledning. Samlingen er derfor i 2003 blevet forhåndsm registreret – billedsamlingen rummer godt 150.000 positivfotos.

Arkivsamlingen har foruden de ovennævnte idrætsforeninger også i 2003 modtaget en del feltpost fra Første Verdenskrig, og samtidig er der i forbindelse med forskningen i arbejderbevægelsens historie tilgået arkivalier og billeder fra forskellige partier, fagforeninger og enkeltpersoner. Der er endvidere indgået aftale med tre advokatfirmaer om modtagelsen af deres sager.

Der er modtaget 232 afleveringer, hvilket har medført en forøgelse af samlingerne på godt 50 hyldemeter, hvoraf de største afleveringer vedrørte Haderslev Kaserne og Hoptrup Højskole. Billedsamlingen har modtaget godt 16.000 positivbilleder, negativer og glasplader, hvoraf den største aflevering består af *Haderslev Ugeavis* og *Haderslev Postens* billedsamling.

Stadsarkivet

Arbejdet med de kommunale områder og enheder med tilhørende institutioner har i 2003 været præget af arbejdet med implementeringen af ESDH i årets første måneder. Arbejdet med ordningen og registreringen af de kommunale arkiver er blevet koncentreret omkring Teknik & Miljø arkivalier. Denne samling er nu færdigregistreret for perioden 1920-1986 og er tilgængelig på Arkibas. Efter halvandet års arbejde blev *Arkivhåndbog for Haderslev Kommune* færdig, og Haderslev Byråd kunne som det første vedtage en detaljeret bevarings- og kassationsbestemmelse for kommunens arkiver. Arkivhåndbogens færdiggørelse blev samtidig en hjælp til indførelsen af ESDH. Håndbogen er efterfølgende blev solgt til en række kommuner, og Byhistorisk Arkiv har fungeret som rådgivere for blandt andet Fredericia Kommune.

Statistik

Byhistorisk Arkivs læsesal blev benyttet af 2.142 personer i 2003. Dertil kommer kontakten gennem forespørgelser via brev, email eller telefon samt kontakten til Haderslev Kommunes administration og institutioner. Til læsesalen ekspederedes 1654 enheder og 176 sager til de kommunale forvaltningsområder. Der gøres meget for at fremfinde sagsmaterialer til de kommunale områder, der efterhånden har set fordelene i at få egne arkivalier afleveret og registreret af Byhistorisk Arkiv. Fra billedsamlingen udlåntes 637 billeder, blandt andet til flere bogudgivelser, tidsskrifter og udstillinger. Derudover har forskellige foreninger fået en præsentation og fremvisning af Byhistorisk Arkiv.

Bent Vedsted Rønne

Haderslev Museum, Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling, Konserveringsværkstedet i Gram og Museet i Hjemsted Oldtidspark

Museets regionale ansvarsområde er arkæologien i Sønderjyllands Amts 23 kommuner. Vi foretog 110 prøvegravninger, som i 2003 resulterede i 30 regu-

Olgerdiget er et fæstningsanlæg fra romersk jernalder. I 2003 foretog Haderslev Museum en udgravning af diget ved Ligård ved Tinglev. Her er to arkæologer i gang med arbejdet. I forgrunden ses velbevarede rester af anlæggets palisadevæg. Foto: Haderslev Museum.

lære udgravninger. Herudover har vi behandlet et meget stort antal sager. I omkring 500 tilfælde blev disse sager fulgt op af enten et brev eller en lignende henvendelse til byherrerne. Det er for omfattende at komme ind på alle udgravningerne her, men nogle skal omtales lidt nærmere. De øvrige vil efterhånden kunne findes på hjemmesiden www.haderslev-museum.dk

En af årets helt store overraskelser var dateringen af Hammelev-graven, som blev fundet og optaget i præparat i 2001. Siden da er fundet blevet udgravet og konserveret. C14-dateringerne viste, at graven stammer fra 8250 f.Kr. – det vil sige fra Maglemosetiden. Der er tale om en brandgrav med de brændte knogler af et menneske samt muligvis en hund og en vildkat. Graven er indtil videre Skandinaviens ældste. Af andre undersøgelser fra året kan nævnes de meget omfattende udgravninger ved Bakkegårdsparken i Rødning. Her undersøgte en gravhøj fra Enkeltgravskulturen med en fin stridsøkse. Rundt omkring højen havde en nærliggende bebyggelse fra yngre romertid/ældre germanertid, som også undersøgte, haft i hvert fald dele af deres gravplads. I alt otte forholdsvis fattige grave blev udgravet.

Et udgravningshold var næsten hele året rundt beskæftiget ved Danfoss Universe, den nye aktivitets- og oplevelsespark ved Havnbjerg på Als. Her undersøgte ca. 15.000 m² med omfattende bebyggelsesspor fra yngre bronzealder, ældre romersk jernalder og middelalder. Bevaringsforholdene på stedet var ideelle for knogler, så for en gangs skyld har vi her kunnet få et godt materiale til bestemmelse af dyreholdet i de forskellige faser af bebyggelsen.

I forbindelse med udgravningerne undersøgte et lille dødishul. Heri var der kulturlag strækkende sig fra ældre stenalder over yngre stenalder, bronzealder og jernalder, så næsten hele oldtidshistorien kunne følges via forskellige tiders affald.

Midt i Tinglev by tæt på kirken udgravedes ni velbevarede gårde fra ældre germansk jernalder. Den øvrige del af denne landsby ligger under den nuværende centrale bydel. Ved Over Jerstal undersøgte dele af et meget velbevaret landsbyområde fra ældre romersk jernalder.

Det velkendte sønderjyske oldtidsminde Olgerdiget blev berørt af anlægsarbejder ved Ligård i Uge Sogn og ved Gårdebymark i Tinglev sogn. Også her til måtte museet rykke ud. Ved Ligård viste forsvarsværket sig med en 3 m bred, 1,10 m dyb voldgrav liggende bag tre palisaderækker. En mindre udgravning i en nærliggende eng viste samme anlæg, og her var egetræet i palisaderne var så velbevaret, at der kunne tages prøver til årringsdatering.

Også fra middelalderen undersøgte flere spændende anlæg: Et af disse, vadestedet ved Møjbøl i Øster Lindet Sogn, er endda efter udgravningen blevet genopført på stedet. Vadestedet undersøgte i forbindelse med genopbygningen af Jels Å. De ældste dele af vadestedet blev årringsdateret til 1081 e.Kr. En regulær middelalderlig hustomt i form af et såkaldt udskudshus undersøgte ved Emmerske Efterskole. På samme plads udgravedes to velbevarede brønde lavet af udhulede træstammer. Brøndene var stadig vandførende.

Som tidligere år var Sønderjyllands Amatørarkæologer også yderst aktive i felten. Amatørarkæologerne fortsatte således de omfattende undersøgelser på den rige yngre stenalderplads ved Lønt og på den spændende Udal gravplads fra tidlig jernalder.

Nyere tid

Ved siden af vores regionale arkæologiske ansvar dækker museet nyere tid i Haderslev, Christiansfeld og Vojens kommuner, idet større videnskabelige undersøgelser dog foretages af de øvrige sønderjyske museer og af Byarkivet i Haderslev. Der er derfor tale om passiv indsamling. På museets hjemmeside kan en fuldstændig giverliste studeres, og her vil nogle af nyerehvervelserne også løbende blive omtalt, men enkelte skal dog fremhæves her: Fra Første Verdenskrig stammer et »folde-ud-juletræ« lavet af indfarvede fjer indviklet omkring metaltråd. Juletræet ligger i sin originale æske med adresselabel og syv stearinlys og en lille broche med billedet af en kvinde – sandsynligvis den der sendte juletræet til sin bror ved fronten.

Den kolde Krig, som har præget tiden efter Anden Verdenskrig er ved at være historie. Således ryddedes regionsledelsens kontorer og beskyttelsesrum under Haderslev Katedralskole. En del militære genstande med videre sendtes til Museet på Sønderborg Slot, men et møblement blev indlemmet i nyere tids samlingen. Møblerne stammer nemlig fra landråd von Löws kontor – den landråd, der var primus motor i oprettelsen af Haderslev Museum i 1887. Et andet mindre om Den kolde Krig stammer fra omkring 1980, nemlig et 130 cm højt 250 cm bredt hjemmelavet banner med påskriften: HADERSLEV SOM A-VÅBENFRI ZONE. Banneret er brugt i forbindelse med en fredsmarch i byen.

Forskning

Den 19. september fejrede vi, at flere års forskning og publikationsskrivning blev afsluttet med udgivelsen af *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder vikingetid og middelalder*. Værket, som er udgivet i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland, er ét af fire bind. Bogen om jernalderens og middelalderens landsbrugshistorie er på godt 800 sider og en stor del af arbejdet med bogen – blandt andet også layout, illustrationer og hele opsætningen er lavet på Haderslev Museum.

Et af vore store udgravningsprojekter, Østergård ved Bevtoft, har spøgt i flere af museets tidligere årsberetninger. Fra forskellige fonde blev der rejst midler til, at udgravningslederen Anne Birgitte Sørensen kan friholdes fra andet arbejde i i hvert fald et års tid og i første omgang få gjort den vigtige middelalderbebyggelse klar til publikation. Dette arbejde påbegyndtes i slutningen af 2003.

Siden 1999 har museumsinspektør Stine Wiell forsket i et stort og spændende projekt omkring arkæologiens historie. Fra juli 1999 til september 2002 finansieredes Stine Wiells løn af Statens Humanistiske Forskningsråd og et par andre mindre fonde. I resten af 2002 og i hele 2003 har Stine Wiell fortsat forskningen med fuld lønnet forskningsfrihed fra Haderslev Museum. Forhåbentlig ser vi snart resultatet af det omfattende forskningsprojekt.

Udstillinger og anden formidling

Traditionen tro viste vi en blanding af kunstudstillinger, som alle var arrangeret af Haderslev Kunstforening, og kulturhistoriske udstillinger i museets særudstillingslokale. Den 25 januar åbnede vi udstillingen *Brødrene Wassner. Tre kunstnere fra guldaldertiden i Nordslesvig*. Udstillingen var et grænseoverskridende projekt i et tæt samarbejde med Museumsberg Flensburg og omhandlede de tre Wassner-brødre, som midt i 1800-årene voksede op i Haderslev og alle blev billedkunstnere. Fra medio marts vistest samme udstilling i Flensburg og i forbindelse med udstillingen blev der udgivet en bog på dansk og tysk af kunsthistorikeren Irene Haberland.

Fra 3. maj til slutningen af august vistest udstillingen *Fattiggårde i Sønderjylland* – en udstilling, som tidligere havde været vist på Museet Holmen i Løgumkloster. Udstillingen byggede på et historiespeciale, skrevet af cand. mag.erne Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling. Begge tog del i udstillingsopbygningen, og sideløbende med udstillingen afholdt de to en række foredrag rundt om i landsdelen.

I anledning af, at Det kongelige Bibliotek erhvervede Danmarks ældste bibel, skrevet i Frankrig omkring 1250, lånte vi i august måned dette klenodie som led i en lille udstilling med titlen *Fra katolicisme til protestantisme*.

Sidst på året havde vi to mindre særudstillinger, dels en udstilling produceret af Moesgård Museum om de sjældne jadeit-økser fra yngre stenalderens begyndelse – et fund, der vidner om langdistancehandel allerede i tiden omkring 4.000 f.Kr. Økserne stammer nemlig fra alpeområdet og er ellers forholdsvis almindelige i blandt andet Bretagne og Centraleuropa. Ved siden af udstillingen af jadeit-økserne havde vi opbygget en særudstilling om Danmarks ældste grav. Ved en imponerende indsats fra vore konservatorer og

arkæologer er graven optaget i præparat, konserveret og undersøgt og herefter lagt ned igen, fuldstændig som den fandtes. Udstillingen gav en masse presseomtale, og mange kom forbi for at se Skandinaviens ældste grav. Traditionen tro sluttedes året af med nisseudstillingen – denne gang var nisserne ude at rejse i tog.

Hvert år afholdes i samarbejde med Haderslev Arkiv- og Museumsforening en række foredrag på museet, men museets medarbejdere holder endnu flere foredrag både i og uden for landsdelen. I statistikken er denne del af formidlingen meget lidt synlig. Derfor har vi de sidste par år holdt regnskab med denne formidling. I 2003 blev det til 89 arrangementer for næsten 3700 mennesker.

Bygninger

Siden stormen i 1999 har museet manglet sit vartegn, den gamle stubmølle fra Rangstrup. I 2003 kom møllen langt om længe op at stå igen. Vi benyttede lejligheden til at flytte møllen til en mere hensigtsmæssig plads bag bygningerne i frilandsafdelingen. Også Sorgenfris gamle lysthus i museets gårdhave kom under kærlig behandling i 2003. Taget og store dele af det udvendige træværk var efterhånden rådnet op, så da vognvennerne i Slesvigske Vognsamling startede op i det nyindrettede værksted, gik de i gang med at totalrestaurere lysthuset. En vinterdag rejste huset derfor ud i vognsamlingens værksted, og her påbegyndte et større restaureringsarbejde. Lysthuset forventes færdig i 2004 – og vil herefter blive genopstillet i gårdhaven.

Slesvigske Vognsamling

Slesvigske Vognsamlings Venner er rykket ind i det nyindrettede værksted, der er blevet opbygget i tilknytning til museet. Vognvennerne gik i gang med restaureringen af blandt andet en ølvogn fra Fuglsang Bryggeriet. Samlingens første særudstilling vistes hen over sommeren 2003 og omhandlede vognmodeller udført af Ejner Meldgård og Erik Dalsgård. Året har været præget af et forbilledligt samarbejde med Slesvigske Køreselskab – personificeret ved formanden Svend Åge Nissen og hustru Elsebeth Dehlholm. Hver tirsdag aften i juni og august stillede de to trofast op med heste og vogn og korte gæster rundt i byen.

Ehlers Lertøjssamling

I forbindelse med det fællesamtslige museumstema *Liv i Ler* vistes i efterårsferien en lille særudstilling om legetøj af ler. Som i de tidligere år gjorde andre museer flittigt brug af vore store samlinger. Således var en stor del af nipsenålesamlingen udlånt til en særudstilling på Kulturhistorisk Museum i Randers, og på Cathrinesminde Teglværksmuseum vistes flere stykker Broager-keramik. Den 26. marts havde Ehlerssamlingen 20 års jubilæum.

Konserveringsværkstedet

Haderslev Museum driver konserveringsværkstedet sammen med Midtsønderjyllands Museum. I alt 620 oldsager af bronze, jern, rav, glas, organisk

materiel og sølv blev konserveret sammen med en stor mængde keramik. Desuden har 342 genstande fra historisk tid været under behandling. En del af året blev endvidere brugt på at færdiggøre ovennævnte præparat med graven fra Hammelev, og endelig har konservatoren udtaget metalgenstande fra oldtids- og sølvudstillingen på Dalgade. Det har vist sig at disse genstande er under nedbrydning. Det skyldes, at museets klimaanlæg fra 1977 ikke fungerer optimalt.

Hjemsted Oldtidspark

Museet i Hjemsted Oldtidspark drives som en filial af Haderslev Museum. Resten af parken drives af en selvejende fond. Oldtidsparkens specielle opbygning som en kombination af oplevelsespark og museum og med høj formidlingskvalitet som varemærke gør dette sted til noget specielt. Her får vi fat i børnene og de unge. Har man først fået jernaldertøj på og et sværd i hånden, er der ingen, der keder sig.

Efter at Hjemsted Oldtidspark i 2002 fik nyt receptionshus, anvendes det gamle indgangshus til undervisning, foredrag og særudstillinger. Årets første særudstilling omhandlede de omfattende udgravninger, som Haderslev Museum havde foretaget i marsken i 2001 og 2002. Senere på året udstillede Gallerie Erz i Skærbæk en håndfuld landskabsmalerier i rummet.

I efterårsferien arbejdedes der som led i ovennævnte fællesamtslige temaer *Liv i ler* med jernalderlerkar, og i den anledning udstillede Jette Wehding moderne raku-brændt keramik. Temaerne fortsattes i efteråret med et nyt tema næsten hvert uge. Temaerne var blandt andet »lege«, »byg en jernaldergård« og »brød og korn«.

Oldtidsparkens onager, der kaldes Kastemaskine, har flere gange i 2003 gjort lykke på udebane. På Museumscenter Års udgjorde den, sammen med parkens kaptult, begge romertelte og hele den romerske militære udrustning, udstillingen *MVLI MARIANI – Marius' muldyr*. Udstillingen fortalte om den romerske soldat og hans vilkår i århundrederne omkring Kr. fødsel – vel at mærke på kimbærnes egen hjemmebane. Den 18. maj var demonstrationen af onageren hovedattraktionen ved Gortorfer Landmarkt i Schleswig.

Byggeriet af jernaldergården fra Archsum-Melenknop på Sild blev påbegyndt i 2003. Det hele begyndte med en arbejdsweekend i april, hvor gården blev markeret i terrænet og der blev gravet stolpehuller og meget mere. Højsæsonen igennem blev der som en del af aktiviteterne bygget på gården. Med september måneds to arbejdsweekender afsluttedes byggeriet for 2003. De tagbærende stolper står, og remmene er lagt op, så det meste af det tunge tømmerarbejde er nu overstået. I 2004 skal vægge og tagkonstruktion på plads.

Godt 47.000 mennesker besøgte Haderslev Museums forskellige afdelinger i 2003.

Orla Madsen

Institut for grænseregionsforskning

Den 10. april 2003 offentliggjorde regeringen sin reform på sektorforskningsområdet. Det resulterede i, at en række mindre forskningsinstitutter blev fu-

sioneret med universiteter. Med henblik på Institut for grænseregionsforskning blev det konkret besluttet at gennemføre en fusion med Syddansk Universitet. Udgangspunktet var en fælles hensigtserklæring indgået af Sønderjyllands Amt, Syddansk Universitet og Institut for grænseregionsforskning, der definerede rammerne for en sådan tilknytning af instituttet. Institut for grænseregionsforsknings fusion med Syddansk Universitet blev effektueret ved årsskiftet 2003/2004.

Institut for grænseregionsforskning varetager efter fusionen med Syddansk Universitet de samme opgaver og funktioner, som det har gjort det lige siden oprettelsen i 1976: At drive forskning og formidle viden om alle sider af den problematik, der naturligt findes i grænseområder – i den dansk-tyske grænseregion og i andre dele af Europa. Dette arbejde udføres inden for såvel de humanistiske som samfundsvidenskabelige videnskabsområder. Dertil kommer som nyt opgaveområde bidrag til universitetsuddannelser. I denne forbindelse sigtes der blandt andet på, at instituttets medarbejdere aktivt indgår i en planlagt ny universitetsuddannelse i europæiske studier.

Instituttet vil fortsat have sin egen klare profil, blandt andet med egen skriftrække og tidsskriftet *Pluk*. Fremover vil instituttet organisatorisk være forankret i det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet som selvstændigt universitetsinstitut. Det sker i henhold til den nye universitetslovs § 31, der svarer til den tidligere lovs § 12. Der udarbejdes en særlig vedtægt for instituttet, der fastlægger dets opgaver, organisation, forankring, økonomiske grundlag og arbejdsområder. Instituttet vil fortsat være fysisk placeret i Aabenraa. Sønderjyllands Amt vil også i den fremtidige konstruktion spille en væsentlig rolle for instituttets arbejde og vil fortsat være repræsenteret i instituttets bestyrelse.

Forskning og formidling

Selv om fokus i årets løb af nærliggende grunde har ligget på fusionen med Syddansk Universitet, har Institut for grænseregionsforskning med usvækket energi fortsat sine mangfoldige aktiviteter inden for forskning i og formidling. I 2003 har Institut for grænseregionsforsknings 8 forskere og 3 sekretærer konkret arbejdet med i alt 31 forskellige projekter. Projekterne er blevet finansieret ved instituttets basismidler, tilskud fra offentlige myndigheder, fonde, forskningsprogrammer samt EU-midler.

De fleste af instituttets projekter handler om den dansk-tyske grænseregion. Instituttet undersøger dog også tilsvarende problemstillinger i andre europæiske grænseregioner. I faglig henseende dækker instituttet problemstillinger inden for blandt andet regionaløkonomi, sociologi, politologi, ungdoms- og uddannelsesforskning, detail- og grænsehandel, samtidshistorie, minoritetsforskning, sprogforskning og teknisk planlægning.

Instituttet har i løbet af 2003 på eget forlag udgivet 9 bøger, 1 notat og 1 working paper. Det populærvideenskabelige tidsskrift *Pluk* er udkommet med fire numre og 12 artikler – og i alt 140 sider. Inden for det humanistiske område har instituttet udgivet følgende bøger: Carsten Porskrog Rasmussens disputats *Rentegods og hovedgårdsdrift*, Jørgen Kühls bøger *Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa* og *The National Minorities in the Danish-German Border Re-*

gion samt Carsten Yndigeegns ph.d.-afhandling *Unge og regional identitet. Forventninger og indstilling til livsbetingelser og livsmuligheder i den dansk-tyske grænseregion*. Desuden har forskerne på eksterne forlag udgivet 2 bøger, 6 bidrag til bøger, 19 artikler, 4 bog anmeldelser og 14 andre bidrag til aviser og tidskrifter. Den samlede produktivitet var således i 2003 7,5 publikationer pr. medarbejder. I 2002 lå produktiviteten på 7 publikationer pr. forsker, 6,5 i 2001, 4,7 i 2000 og 3 i 1999. De videnskabelige medarbejdere har i 2003 medvirket i 31 faglige konferencer og i 24 andre arrangementer. Grænseregionsforskerne har desuden holdt 64 foredrag og medvirket i et stort antal indslag i danske og udenlandske medier, herunder tv og radio.

Forskningssamarbejde

Instituttet har markeret sig i det dansk-tyske forskningssamarbejde, herunder i kraft af aktiv deltagelse i udformning og gennemførelse af konkrete projekter, deltagelse i og forberedelse af seminarer og konferencer. Bestående netværk er blevet plejet og udbygget, mens adskillige ny samarbejdsrelationer er blevet knyttet. Dette har blandt andet ført til fælles ansøgninger til danske og europæiske forskningsprogrammer. Universitetsstuderende fra Danmark og andre lande har i årets løb søgt og fået faglig vejledning hos instituttet. I de senere år har instituttet i forstærket grad gjort sig gældende i det internationale forskningssamarbejde. Det samarbejder således i dag i mange forskellige sammenhænge med universiteter og forskningsinstitutter i både Danmark og udlandet. Dets særlige kompetencer og ekspertise i grænseregionale problemstillinger efterspørges hyppigt såvel af fagfolk og kolleger som af brugere og medier. Dermed er instituttets og grænseregionsforskningens profil blevet skærpet.

Jørgen Kühl

Landsarkivet for Sønderjylland

2003 blev året, hvor Landsarkivet i forlængelse af de besparelser, der blev besluttet i 2002, indførte lukning af læsesalene på mandage. Med en vis spænding imødeså vi konsekvenser og reaktioner hos publikum. Det kan imidlertid konstateres, at besøgstallet kun har udvist en lille nedgang i forhold til året før, og endda er antallet af enheder, det vil sige pakker og protokoller, der hentes frem til gæsterne, steget en smule. Det betyder altså, at vore gæster kommer i lidt større antal på de dage, hvor vi har åbent, og at interessen for at benytte samlingerne er uændret. Mærkbart for gæster og personale er det dog, at tirsdag nu er den dag, hvor der kommer flest gæster.

Den gode dialog med arkivets gæster er fortsat i 2003 på det årlige brugermøde. Desuden afholdtes der i 2003 to møder med det brugerråd, der blev etableret i slutningen af 2002. Landsarkivet ser frem til, at denne nye institution også vil kunne bidrage til at fastholde og udvikle det gode samarbejde. En anden nyskabelse for gæster og brugere er Landsarkivets store arkivoversigt, der blev udarbejdet af seniorforsker Hans Schultz Hansen, forsker Gerret Liebing Schlaber og arkivfaglig overassistent Birgitte V. Futtrup. Oversigten blev præsenteret ved en reception i marts. Ved samme lejlighed kunne arkivet

præsentere fire nye brugerpjecer: *Velkommen til Landsarkivet for Sønderjylland* (Birgitte V. Futtrup), *Willkommen im Landsarkivet for Sønderjylland* (Gerret Liebing Schlaber), *De sønderjyske amsarkiver indtil 1867* (Henrik J. Møller), *Fra afstemningskamp til sameksistens – Sønderjyllands historie 1918-1970* (Hans Schultz Hansen).

Arkivoversigten blev gjort tilgængelig via internettet i løbet af 2003, og i øvrigt blev den udloddet som præmie i Landsarkivets julekonkurrence på læsesalen.

Udstillinger, foredrag og kurser

Håbet er, at disse publikationer kan bidrage til en endnu bedre udnyttelse af Landsarkivets righoldige og spændende – og for nogle deles vedkommende måske endda oversete – samlinger. Med større eller mindre vestibuleudstillinger med arkivalier fra samlingerne søges dette også understøttet. I 2003 var der således udstillinger om kilder til Sønderjylland under besættelsen og om idrætsarkiver. Sidstnævnte var i øvrigt led i Arkivernes Dag, der denne gang havde temaet *Kroppen i lyst og nød*. Desuden introduceredes en nyskabelse: månedens arkivalie.

Besættelsestidsudstillingen knyttede sig til en foredragsrække om Sønderjylland under besættelsestiden, som var arrangeret af Historisk Samfund med flere af Landsarkivets medarbejdere som foredragsholdere. Flere af foredragene blev afholdt i Landsarkivets foredragssal, som blev fyldt til bristepunktet. Dette vidner om den meget store historiske interesse, der findes i Sønderjylland.

Landsarkivet betjener ikke alene sine brugere på læsesalen i den ordinære åbningstid. Der har også været afholdt et antal velbesøgte kurser i årets løb. Der har været tale om generelle introduktionskurser, arrangeret af arkivfaglig overassistent Birgitte V. Futtrup, samt temakurser om ejendoms historie ved vagtmester Leo Vinther Petersen og om udvandring ved arkivar Leif Hansen Nielsen. Desuden har vagtmester Leo Vinther Petersen forestået en række velbesøgte aftenskolekurser i slægtsforskning, og arkivar Leif Hansen Nielsen har holdt foredrag i LASS – Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland.

Øvrig formidling

Landsarkivets virksomhed udmønter sig naturligvis også i andre aktiviteter end dem, der umiddelbart er synlige fra læsesalen. Der indlånes og udlånes arkivalier til andre arkivinstitutioner over hele landet, og Landsarkivet besvarer en række skriftlige forespørgler fra myndigheder og private, i visse tilfælde mod betaling. Desuden behandles et ret stort antal ansøgninger om tilladelse til at benytte arkivalier, der i henhold til lovgivningen ikke er alment tilgængelige. I den forbindelse lægger Landsarkivet vægt på at kunne svare dækkende og hurtigt, og på basis af vore opgørelser over såkaldte sagsbehandlingstider kan vi konstatere, at hovedparten af alle henvendelser og anmodninger er blevet besvaret eller ekspederet inden for få dage.

Tilgængeliggørelse af arkivalier

Som en del af Statens Arkiver bidrager Landsarkivet også til udvikling af en ny elektronisk database, hvori man kan finde oplysninger om alle arkivalier i Statens Arkivers samlinger. Fra årsskiftet 2004/2005 vil det være muligt over internettet at se og søge på de arkiver, der findes, herunder også i Landsarkivet for Sønderjylland. Systemet skal udvikles gradvist, således at man til sidst vil kunne finde detaljerede oplysninger om indholdet i de enkelte arkiver og arkivalier samt foretage bestilling ad elektronisk vej. På vej mod dette mål har Landsarkivet i 2003 taget fat på en indtastning af indholdet i de sønderjyske amtsarkiver efter 1920. Dertil kommer, at alle nyafleveringer også indtastes i denne base. I de kommende år vil arbejdet med at taste ind i denne database blive prioriteret højt og derfor optage en betydelig del af Landsarkivets ressourcer – ikke mindst fordi arkivalierne beskrives på en ny og bedre måde.

Indsamling

Samlingerne er i årets løb blevet forøget med arkivafleveringer fra syv offentlige myndigheder samt fra et antal private. Der er grund til at nævne afleveringerne fra Rømø Statshavn, ToldSkat Haderslev, Lindet Skovdistrikt og måske især Kort- og Matrikelstyrelsens Sønderjyske Kontor samt Strukturdirektoratets afdeling i Tønder. Det sidste med et stort materiale om landskabsplanlægning og -pleje i marsken. Dette og andre arkiver ordnes og registreres ved den fælles ordningsvirksomhed, der er etableret mellem landsarkiverne i Odense og Aabenraa og vil først kunne stilles til rådighed i 2004. Endelig bør det nævnes, at den store aflevering i 2002 af bankarkivalier fra Sydbank og dens forgængerinstitutioner er blevet færdigordnet og registreret i 2003.

Forskning

Den 1. januar 2003 tiltrådte Gerret Liebing Schlaber en toårig forskningsstilling, finansieret af Carlsbergfondet. Projektet skal udrede de komplicerede forvaltningsmæssige forhold i hertugdømmet Slesvig i perioden 1460-1864. Den 1. marts påbegyndte Morten Andersen sit ph.d. stipendium med et projekt om de regionaløkonomiske virkninger af grænsedragningen i 1920 i Nord- og Sydslesvig frem til 1939. Det er således et kraftigt styrket forskningsmiljø, der rummes af Landsarkivet.

I 2003 offentliggjorde eller bidrog Landsarkivets forskere til en række publikationer: Hans Schultz Hansen var med til at redigere *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*. Desuden kan nævnes Hans Schultz Hansen: »For Kejsers og Rige. Den nye hjemmetyskhed 1871-1914«, i: Lars N. Henningsen, red: *Grænselandshistorie gennem 40 år. Studiefællesskabet ved Dansk centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003*. Både Hans Schultz Hansen og Gerret Schlaber publicerede derudover en større antal artikler. Leif Hansen Nielsen fortsatte sine studier om sønderjysk industri 1864-1920.

Hans Schultz Hansen er desuden forskningsleder ved Statens Arkiver og tilrettelagde i denne egenskab Statens Arkivers næste fireårige forskningsplan.

Bygningerne

I slutningen af 2003 fik Landsarkivet endelig meddelelse om, at der var bevilget penge til indretning af såkaldte kompaktusreoler i magasinerne. Det betyder, at Landsarkivet kan forøge sin hyldekapacitet med ca. 2 km. Dermed vil det være muligt også at tage imod arkivalier fra myndighederne de næste 4-5 år uden at skulle opmagasinere dem i fjenmagasin i Odense. Kompaktusanlægget færdiggøres i sommeren 2004, hvor der i samme forbindelse også indrettes selvbetjeningsmagasin i tilknytning til læsesalen. Gæsterne vil herefter selv skulle kunne fremhente kirkebøger, materiale fra det sønderjyske personregister og det nationale register fra 1920.

Lidt statistik

	2002	2003
Antal gæster	5.540	5.291
Fremtagne enheder	11.195	11.825
Skriftlige forespørgsler	281	393
Tilgængelighedssager	133	120
Modtagne arkiver, hyldemeter	429	94

Steen Ousager

Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav

Den 26. oktober 2003 var den sidste dag, hvor man kunne besøge Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot. Gennem 27 år har museet haft sit virke i slottets smukke vestfløj, der har rummet Gram Lergravs spændende fossiler fra det hav, der dækkede store dele af det jyske område for 7-8 millioner år siden. Talrige særudstillinger er det blevet til i de statelige lokaler i stueetagen, der af og til har måttet lægge vægge til vilde ideer og udsmykninger. Mange tusinde børn og voksne har besøgt museet gennem dets 27-årige historie og har beundret såvel udstillingerne som bygningen. Musikelskere har nydt de mange koncerter, der har været afholdt på slottet, og videbegærlige mennesker har lært af de utallige foredrag, vestfløjen har måttet lægge øre til. Dagen blev behørigt fejret med taler og vin. Der blev set tilbage og mindet, men mest af alt blev der talt om fremtiden og om det nye museum, der skal bygges ved Gram Lergrav.

Det bliver en spændende og smuk bygning. Projektet har været udbudt i licitation blandt fire byggefirmaer, og den 12. juni besluttede amtets og kommunernes byggeudvalg, at firmaet Vinderup Træbyg ved Skive skulle stå for opførelsen af den nye bygning. Jane Willumsgaard fra arkitektfirmaet Søren Andersen Arkitekter har stået for idé og formgivning af museet. I sin udformning af bygningen har hun taget udgangspunkt i de former, der opstår, når ler danner tørkesprækker, og hun har tegnet et hus, der åbner sig ud mod den omgivende skov. Byggeriet vil stå færdigt i slutningen af 2004, og museet vil åbne officielt i påsken 2005. De forskellige pavilloner, der indgår i byggeriet, vil blive overdækket af et stort vingetag der nærmest svæver over dem og samler byggeriet. Dette tag vil også give os gode, overdækkede udendørs-

arealer. Det største udstillingsrum vil blive på godt 150 m², og det er i dette rum, lergravens fossiler vil blive vist. Ud over dette vil der blive bygget et mindre, hvor publikum selv kan arbejde med og mikroskopere deres fund fra leret.

I 2003 har museet afholdt færre særudstillinger og arrangementer end tidligere. Der kan nævnes to grunde: Museets naturvejleder gennem 6 år, har vi måttet sige farvel til på grund af besparelser. For det andet gik vi i 2003 i gang med at forberede de kommende permanente udstillinger i de nye lokaler. Det er derfor kun blevet til én særudstilling, der havde titlen: *Hvad er sten i grunden?* Udstillingen viste strandsten, mursten, gravsten, hinkesten, nyresten og galdesten, slibesten og mange, mange andre slags sten.

Af arrangementer har der været følgende: Per Ethelberg, Haderslev Museum har fortalt om de arkæologiske fund ved Gram Tæppefabrik. Lennart Madsen fra samme museum fortalte om udviklingen af de sønderjyske kulturlandskaber fra stenalder til udskiftningen, og vi har haft foredrag om en sejl-tur fra Fiji-øerne til New Zealand. Desuden har der været arrangeret en bustur til Sydslesvig i samarbejde med museumsforeningen, og den sædvanlige »morgenfugletur« blev afholdt med start ved Slotskroen klokken 3.15. I efterårsferien samarbejdede museerne i Sønderjylland om et arrangement, der havde titlen *Liv i ler*.

Der har været arbejdet intenst af deltagerne i museets forskningsprojekt om geologien, dyrene og planterne fra Gram Lergrav. Alle artikler til det første bind, der vil blive publiceret, foreligger nu og er under redaktion. Bogen vil udkomme i 2004.

Der findes rester af mange forskellige dyregrupper i Gram Lergrav. En gruppe har vi dog hidtil manglet, nemlig fuglene. Det er der nu rådet bod på, idet en kursist fra Rødding Højskole, Erik Holvad, fandt en knoglestump på 2,3 cm, der viser sig at være en del af overarmsknoglen fra en alkefugl. Museets adjungerede seniorforsker, Ella Hoch, har bestemt og beskrevet den i en publikation. I øvrigt har hun arbejdet videre med undersøgelser af hvalfunde-ne fra lergraven og af et temmelig komplet fuglefund fra Fur i Limfjorden.

Museet og lergraven blev i løbet af året besøgt af 8.200 besøgende.

Flemming Roth

Museet på Sønderborg Slot

2003 var året, hvor Museet på Sønderborg Slot gik ind i en ny hverdag, på én gang præget af konsolidering og udvikling. Konsolidering, fordi det var det første af mange år uden lederskift eller politisk turbulens. Udvikling, fordi museet nu har kunnet udnytte sine potentialer som både lokalt, regionalt og nationalt arbejdende museum. Lokalt med f.eks. starten på arbejdet med en ny byhistorie for Sønderborg, med landbyggeskik og havekultur, bevaringsarbejde ifølge museumslovens kapitel 8 med mere. Regionalt med arbejdet med sønderjysk identitet og kulturarv, med Sønderjylland under Første Verdenskrig, med væveskolen i Skærbæk som kunstnerisk og nationalt projekt, med gennemgang af industrimiljøer af national interesse i Sønderjylland – samt regionalt grænseoverskridende med nutidsundersøgelsen af 1920-grænsen,

arbejderboligspørgsmålet før 1920, den slesvig-holstenske »hjemstavnstil« og grænselandets gårdbyggeskik med mere. Og nationalt blandt andet med arbejdet med de nationale symboler i det danske rige, med nationale monumenter og mindesmærker i Danmark, med regionale kulturvariationer og identiteter – alt sammen led i et ønske om at placere Museet på Sønderborg Slot som et stærkt og netværksdannende forskningsmiljø i både dansk og sønderjysk sammenhæng.

På det museumspolitiske plan var det vigtigste, at Fonden Dybbøl Banke i september besluttede at overlade driften af Historiecenter Dybbøl Banke til Museet på Sønderborg Slot. Afgørelsen skete på baggrund af mange års ønsker om en samling af kræfterne om »Dybbølfortællingerne«. I beslutningen indgik, at museet fra 1. januar 2004 skulle overtage driften af centeret og dets personale – mens Fonden Dybbøl Banke fortsat skulle stå som ansvarlig for de ikke-museale og af Undervisningsministeriet støttede videnskabelige aktiviteter, samt som driftsherre for projekteringen og færdiggørelsen af en rekonstrueret dansk »ideal-skanse« ved centeret. I skrivende stund har bestyrelsen for den selvejende institution Dybbøl Mølle ligeledes besluttet at overlade driften til Museet på Sønderborg Slot – på grund af den usikre økonomi foreløbig for en prøveperiode på 2 år – fra 1. januar 2005. På den måde er der nu skabt grundlag for en ny helhed på Dybbøl.

Et andet arbejde, som så småt blev indledt i 2003, var arbejdet med at sikre og udvikle den sønderjyske museumshelhed. Anledningen var egentlig en lovændring, der gjorde nedsættelsen af museumsråd og kulturmiljøråd til en frivillig sag for amterne – hvor vi i de sønderjyske museer ønskede at bruge anledningen til at virkeliggøre en vision om en samlet varetagelse af den sønderjyske kulturarv. I begyndelsen af 2004 kom så regeringens udmeldinger om en strukturreform, som ændrede præmisserne for opgaven til at sikre den sønderjyske museumsmodel med dens mange fællesfunktioner, klare arbejds- og ansvarsfordeling og specialisering.

På personalesiden var de vigtigste nyheder, at cand.mag. John Rendboe, Odense, fra 1. maj blev ansat for 3 år som leder af Cathrinesminde Teglværksmuseum som vikar for Thomas Lyngby, der fik tildelt et ph.d.-stipendium ved Aarhus Universitet. I december fratrådte Bente Korff Rasmussen stillingen som publikumsvært, som efter nytår blev besat med Hanne Thrane, Sønderborg. Desuden har historikerne Martin Bo Nørregaard og Martin Franke været ansat til forskellige opgaver i forbindelse med publikationer og museets historiske arkiv og bibliotek.

Forskning og formidling

En milepæl i museets forskning var udgivelsen af Inge Adriansens: *Nationale symboler i det danske rige 1830-2000 I-II* den 15. maj. Med udgivelsen blev der sat foreløbigt punktum for mere end ti års arbejde med brugen af officielle og uofficielle nationale symboler – et arbejde, som med udgangspunkt i Sønderjyllands historie blev udvidet til hele det danske rige, inklusive Færøerne, Island og Grønland. Værket vil med sine 1200 sider stå i mange år som et uomgængeligt reference- og opslagsværk for udforskningen af den nationale

I museet findes en enestående samling af tegninger fra Første Verdenskrig. Tegningerne er udført af Maria Gørrigsen fra Broagerland og forestiller hendes syner og drømme om krigens rædsler. Samlingen blev offentliggjort i bogen Første Verdenskrig i Mikroperspektiv – Maria Gørrigsens Åbenbaringer. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

identitets kultur. Værket blev modtaget med stor interesse i mediernes, inklusive de landsdækkende tv- og radiokanaler.

Hvor Anden Verdenskrig stadig optager sindene over hele landet, står vi i Sønderjylland ret alene med erindringer om Første Verdenskrig, hvor mere end 5.000 sønderjyder af alle sindelag fandt døden i skyttegravshelvedet. I *Første Verdenskrig i mikroperspektiv. Maria Gørrigsens åbenbaringer*, udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved som årbog 2003, fremdrager Inge Adriansen krigens virkninger på hjemmefronten – set gennem Maria Gørrigsens enestående tegninger af sine »åbenbaringer«.

Derudover har museet fortsat arbejdet med regional identitet og kultur i historisk og nutidigt perspektiv. I 2003 var Inge Adriansen både medredaktør og skribent ved værket *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk*, udgivet som festskrift til professor Bjarne Stoklund. Heri bearbejdede Inge Adriansen materialet fra indsamlings- og udstillingskampagnen 2002 om *Sønderjyllandsbilleder*, mens Peter Dragsbo sammen med museumsinspektør Helle Ravn, Langelands Museum, analyserede regionale kulturvariationer ud fra undersøgelserne om gårdbyggeskik og havekultur i det 19. og 20. århundrede. Som udløber af arbejdet med de gamle alsiske gårde tog museet i 2003 også initiativ til et projekt, der søger at bevare den gamle Dominicussens gård

i Oksbøl ved Nordborg. I første omgang opnåedes støtte fra Indenrigsministeriets »landdistriktspulje«.

Det regionale perspektiv med belysning af kulturmøde og kulturpåvirkninger i grænselandet var også hovedtemaet for Peter Dragsbos artikler om henholdsvis *Myten om de svigefulde engelboer. Sprogskiftet på Angel 1800-1850 i dansk og tysk belysning i Sønderjysk Kalender 2003* og om *Myter og virkelighed i historien om de slesvigske gårde mellem dansk og tysk i Sønderjyske Museer 2003*. Det nationale og regionale perspektiv på den sønderjyske arkitektur blev også fremdraget i *Sønderjysk Månedsskrift 10, 2003*, hvor Peter Dragsbo skrev de to indledende artikler om *Ud med Italien, leve Møgeltonder og Eksempler på hjemstavnsstilen i Sønderjylland*.

Museet har også i 2003 fortsat arbejdet med 1920-grænsen. Som led i projektet *Den dansk-tyske grænse – barriere eller bro?* gennemførtes i 2003 en etnologisk undersøgelse af hverdagen ved grænsen før og efter åbningen af grænsen som følge af Schengen-aftalens ikrafttræden 2001. Undersøgelsen, som blev udført af mag.art. Mette Lund Andersen viste, at de konkrete virkninger af grænsens åbning – hvorom der havde været så stor politisk debat – var størst for de direkte berørte erhverv: politi og toldvæsen, mens færdsel og samkvem over grænsen kun langsomt udvikler sig, fordi »grænsen i hovedet« sammen med staternes forskellige lovgivning, sprog og kultur fortsat gør strengen på kortet til en reel skillelinje, selv om den forsvinder i landskabet. Et andet resultat af projektet er cykelruten langs grænsen, »Grenzroute«, som i 2003 blev taget op og startet af Turistmarketing Sønderjylland i Aabenraa, og som med en stor bevilling fra EU's Interreg-midler nu er iværksat.

I løbet af 2003 er arbejdet med projekt *Industriemuseum Slesvig* fortsat, således at den tosprogede og rigt illustrerede guide til 48 industrihistoriske kulturspor fra Ejderen til Kongeåen kunne udgives i begyndelsen af 2004. I tilknytning hertil gennemførtes undersøgelsen af det organiserede arbejderboligbyggeri i de sønderjyske byer mellem 1864 og 1920. Undersøgelsen, som udførtes af cand.mag. Anne Dorthe Holm, viste, hvordan arbejderboligspørgsmålet tidligt blev taget op i den bismarckske »Sozialstaat«, og at det offentlige engagement i byggeriet af arbejderboliger kom betydeligt tidligere end i Danmark. Undersøgelsen blev blandt andet publiceret i årsskriftet for Cathrinesminde Teglværksmuseum 2004.

Cathrinesmindes nye leder, John Rendboe, udarbejdede i 2003 en første oversigt til Kulturarvsstyrelsen over industrielle kulturminde i Sønderjylland. Endvidere arbejdede John Rendboe med en oversigt over børnearbejde, specielt i teglværkerne, publiceret i artiklen »De var der bare« i Cathrinesmindes årsskrift. Endelig har Inge Adriansen i anledning af 100-årsjubilæet 2004 for Socialdemokratiet i Sønderborg udført en undersøgelse af arbejderbevægelsen og partiets historie: *Socialdemokratiet i Sønderborg 1904-2004*.

Museets samlinger

I 2003 voksede museets samlinger med ca. 500 genstande – især genstande med relation til museets regionale ansvarsområder: faner, våben, sølvkeer, og genstande med nationale motiver, et sølvur med »de sønderjyske piger«, en mindsten for en østfrontfrivillig. Specielt skal nævnes en skitse i oliekridd

af Laurids Tuxen (1853-1927): *Genforeningen*, 1920, som af Kongehuset blev deponeret på museet. Overdragelsen fandt sted i forbindelse med et besøg, Hendes Majestæt Dronning Margrethe II aflagde på slottet den 1. august – som blev aftalt, da Peter Dragsbo kort tid forinden havde takket for den tildelte Dannebrogorden. Skitsen blev lavet til en konkurrence om et officielt genforeningsbillede, som blev udskrevet af Frederiksborgmuseet 1920. *Genforeningen* er formentlig blevet foræret til Kong Christian X af kunstneren, der var en nær ven af Kongehuset. Et andet nationalromantisk historiemaleri blev erhvervet med støtte fra Ny Carlsbergfondet, nemlig August Thomsen (1813-1886) *Den landflygtige Kong Christian den Anden søger Trøst i Luthers nye Lære*, 1859. Thomsens skildring var en værdifuld nyerhvervelse, som vil indgå i den nye Christian II-udstilling, som åbnes efteråret 2004. Desuden købte museet et portræt af Jørgen Hansen, den anden biskop over Als, malet af H. C. Jensen (1836-1903).

I sommeren 2003 købte museet også en enestående kiste fra en gammel gård i Havnbjerg. Den er et eksempel på, at der stadig kan gøres sensationelle fund på de alsiske bondelofter. Kisten er nemlig gotisk, fra omkring 1500 – en standkiste med fladt låg, prydet af et udskåret firkløvermønster, et såkaldt »firpas«. Kisten havde stået på gårdens loft i 500 år, brugt til korn, vasketøj med mere.

Endvidere er mønt- og medaljesamlingen udvidet med en lille sølvmedalje, kun 18 mm stor og med en vægt på 2,9 gram. På den ene side er et portræt af Peder Griffenfeld, på bagsiden inskriptionen på latin: »Far varligt med Lykken«. Griffenfeld fik den af venner nytårsdag 1676 – og advarslen var ikke upåkrævet; samme år dømtes han til at miste liv og ære, men slap med livsværdigt fængsel. Endelig har museet fra amtsvejvæsenet erhvervet et helt aktuelt eksempel på nyskabte traditioner: en hvid engel, som var blevet opstillet ved Sønderborg-Aabenraa-vejen som minde om en trafikdræbt pige.

Udstillinger og anden formidling

Årets store sommerudstilling handlede om kunstnerægteparret, malerinden *Harriet Mundt* (1889-1975) og arkitekten *Holger Mundt* (1887-1957), som boede i Sønderborg fra 1925. Han var en af tidens typiske nyklassicistiske arkitekter og skabte som sit hovedværk det nu fredede Sønderborg Rådhus (1932-33), mens hun blev kendt i lokalsamfundet med sine mange lyse og lette landskabsbilleder og personportrætter. Udstillingen var kun mulig ved udstrakt velvilje fra efterkommerne i København, der nærmest ryddede væggene i deres private hjem for at bidrage til den store og alsidige udstilling. En anden egenproduceret kunstudstilling var *Udkanternes Guldalder*, skabt af en række langlandske kunstnere og forfatteren Vagn Lundbye som et memento om dengang, da rigets nuværende »udkanter« fostrede store kunstnere og videnskabsmænd. På baggrund af et ønske om i højere grad selv at stå for kunstformidlingen på Sønderborg Slot, indgik museet da også aftale med Sønderjyllands Kunstmuseum om dette fra 1. januar 2004. Endvidere viste museet udstillingen *Røde Faner og socialistiske Skrifter*, der blev til i forbindelse med overdragelsen af et af Danmarks eneste bevarede arbejderbiblioteker.

Museet viste også en række vandredstillinger, blandt andet udstillingen

Stereoskopbilleder af arkitekt. Leif Hammelev, Kalundborg, *Norden Rundt. Lito-grafier af Sven Havsteen-Mikkelsen* (Museerne i Ærøskøbing Kommune) og *Tøj over Tøj* (Tekstilgruppen »Netmaskerne«, København). Endvidere havde museet fornøjelsen af at lægge rum til Håndarbejds Fremmes store og smukke 100-års jubilæumsudstilling – og endelig viste Sønderborg Kunstforening en spændende udstilling med *Dansk-Tysk Kunstnermøde*.

I 2003 kunne Cathrinesminde Teglværksmuseum byde på hele tre særudstillinger: Først *De tavse Bygninger*, arkitekturfotografen Ole Meyers smukke fotografier af gamle eller forladte industrimiljøer. Sommerens store satsning var *Lertøj og Fajance fra Broagerland* med en smuk præsentation af 200 års lertøjskunst fra teglværksejeren. Til udstillingen var lånt en lang række fine ting fra privat eje, og museumsassistent Inga Jørnil havde lagt et stort arbejde i den smukke udstilling og det dertil hørende katalog. Endelig kunne museet byde velkommen til den første særlige juleudstilling, hvor børn og voksne kunne se juletræer og juleting i tre forskellige boligmiljøer. Udstillingen blev skabt af cand.mag. Annemette Lycke, som i fire vintermåneder arbejdede med udvikling af arrangementer og skolepædagogik.

Men traditionen tro har der været en meget lang række arrangementer og formidlingsinitiativer på museet. Generelt bliver museet flittigt brugt af grupper, foreninger og ikke mindst af skoler og børnehaver. Ved en optælling af antallet omvisninger og arrangementer for grupper af børn viste et sig, at der havde været over 300 – det vil sige i perioder to om dagen, heraf 110 i forbindelse med jul for børn, hvor museumspædagog Arne Reggelsen og registrator Hanne Smedemark havde opbygget et slot med 24 låger, visende udvalgte genstande fra samlingerne, serveret med diverse overraskelser. Det er en stor fornøjelse at se så mange børn og unge på slottet året rundt; hermed tilbagevises enhver påstand om, at børn ikke skulle være velkomne på danske museer.

I sommerens løb var slotskirken som sædvanligt ramme om en snes orgelkoncerter, blandt andet som led i en slesvig-holstensk orgelfestival den 14. august. Slotskirken blev »genindviet« den 10. december ved en lille gudstjeneste, ledet af biskop Niels-Henrik Arendt, Haderslev. Det var så vidt vides den første kirkelige handling i kirken i 150 år. Ved samme lejlighed præsenteredes en ny montre med museets eksemplar af reformationskongen Christian III's første danske bibel, smukt nyrestaureret for generøse bevillinger fra H.M. Dronning Margrethe og Prins Henriks Fond samt Skibsreder A.P. Møller og Hustru Chastine Mærsk McKinney Møllers Fond til almene Formaal.

Endvidere holdtes der på »Kulturatten« den 15. august åbent til midnat, hvor over 100 besøgende deltog i omvisninger, foredrag, børneaktiviteter, orgelkoncert og magasinvandring på lofterne. I dagene fra 13.-14. september holdt museet i samarbejde med Sønderborg Kommunes tekniske forvaltning »Bygningskulturens dag«. Årets tema var »Huse ved vandet«, og dette formidledes gennem velbesøgte sejlture på Alsund. Desuden har Historisk Samfund for Als og Sundeved sammen med museet holdt foredragsaftener, blandt andet om hertugernes skove og arkæologi. I dagene fra 17.-19. oktober holdtes den årlige husflidsmesse i riddersalen, og derudover har slottet blandt andet været ramme om så forskellige ting som TV2's udsendelse *Klarsyn* og en middag for alle udenlandske ambassadører i Danmark.

På Cathrinesminde Teglværksmuseum kunne man bl.a. fejre 10-årsjubilæet som museum med et stort arrangement, hvor blandt andet kunstneren Poul Weiles *Mand i tegl* blev indviet. I efterårsferien var der både på Cathrinesminde og på slottet børneprojektet *Liv i ler*, en fælles satsning, som involverede alle amtets museer.

Alt i alt gav året et *besøgstal* på Sønderborg Slot på 42.643 – hvilket bl.a. på grund af det fine strandvejr i juli var noget mindre end 2002 – og på Cathrinesminde Teglværksmuseum 15.843 – en betydelig fremgang både på grund af vejret og de mange ekstra aktiviteter. Til besøgstallet skal lægges dels de mange forespørgsler og henvendelser til museet, dels de mange tilhørere til de foredrag, som museets medarbejdere afholder uden for huset – fra samlingshuse til universiteter. I alt er beregnet, at museets fagfolk – især Inge Adriansen og Peter Dragsbo – i 2002-2003 har holdt omkring 120 foredrag, forelæsninger, seminarindlæg og undervisningstimer. Det er også en af de aktiviteter, som både i lokalsamfundet i Sønderjylland og i ind- og udland markerer Museet på Sønderborg Slot som et museum, der har noget på hjerte i form af ny viden og gode fortællinger.

Peter Dragsbo

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Et virkeligt jubelår – sådan kan 2003 med fuld ret gå over i Studieafdelingens historie. Alle sejl blev sat for at fejre 40-års jubilæet. Fra snart sagt hele Sydslesvig og hele det rigsdanske bagland blev der vist interesse for, anerkendelse af og opbakning til Studieafdelingen. Værdifulde afleveringer strømmede ind til arkivet – bøger blev udgivet næsten i mængde – forskningsprojekter skred fremad – væsentlige dele af samlingerne blev nyregistreret.

Jubilæet i dagene 29.-31. oktober formede sig som en præsentation af arbejdsmarken i dens fulde bredde. Den 29. oktober var der fernisering på udstillingen *Sydslesvig i fred og krig*, opbygget af projektmedarbejder Birgitte Thomsen. Udstillingen blev åbnet af direktøren for Museumsberg Flensburg, Dr. Ulrich Schulte-Wülwer. Den viste et repræsentativt udvalg af afdelingens topografiske kort og prospekter, og den præsenterede for første gang nogensinde også eksempler fra samlingen af historiske blade fra de slesvigske krige 1848-1850 og 1864. Forud var gået en tilbundsgående nyregistrering af begge samlinger. De i alt 730 antikke kort, prospekter og historiske blade er nu bedre tilgængelige end før, takket være de to fortegnelser, som blev udarbejdet af Birgitte Thomsen og udgivet i forbindelse med udstillingen: *Kort og prospekter i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig* (Arkivserien nr. 10) og *De slesvigske krige 1848-1850 og 1864. Tegninger og kort i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig* (Arkivserien nr. 11).

Den 30. oktober blev bogen *Da Sydslesvig gik af lave* præsenteret i Slesvig. I bogen belyser 27 sydslesvigere den omvæltning, som gik over landsdelen efter 1945 ud fra spørgsmålene: Hvorfor blev vi danske dengang? Hvordan forløb sindelagsskiftet? Hvad har holdt os fast i det nye sindelag? Bogens redaktion blev varetaget af Lars N. Henningsen. Efterfølgende blev et sam-

Studieafdelingens 40-års jubilæum blev fejret med maner over en frokost for venner, kolleger og samarbejdspartnere fredag den 31. oktober 2003. Her tager Studieafdelingens leder, Lars N. Henningsen, imod direktøren for Institut for Grænseregionsforskning, Jørgen Kühl. Foto: Morten Ranners, Flensborg Avis.

mendrag af bogens budskab og resultater udgivet som temartikel i *Sydsvigsk Årbog* 2003.

Den 31. oktober kulminerede festlighederne med den egentlige jubilæumsreception. I bedste stemning samledes 120 deltagere i den store sal på Dansk Centralbibliotek, heriblandt formændene for 5-mandsudvalget, Grænsesforbundet og SSF, generalkonsulen, arkivkolleger, tidligere stipendiater og venner. Næstformanden for Studieafdelingens tilsynsråd, Knud A. Rasmussen, bød velkommen, Lars N. Henningsen gav et rids af afdelingens historie med blik ind i fremtiden og præsenterede jubilæumsbogen *Grænselandshistorie gennem 40 år*. Bogen giver dels et selvportræt af Studieafdelingen og Arkivet, set på baggrund af historiarbejdet i grænselandet i almindelighed, dels rummer den 7 artikler af den tidligere leder Johann Runge og af tidligere stipendiater. Endelig præsenterede Birgitte Thomsen sin bog *Danske sydslesvigiske soldater i Danmark 1940-1945*. Det er historien om, hvordan dansksindede sydslesvigere oplevede Danmark i tysk uniform under besættelsen. Bogen bygger på breve og beretninger i arkivet, for en væsentlig del indsamlet i forbindelse med forarbejdet til bogen.

I forlængelse af jubilæet blev gennemført tre foredragsaftener, hvor der blev

præsenteret gamle film- og lydoptagelser fra samlingerne, ledsaget af uddybende kommentarer. Jubilæet gav anledning til bred presseomtale, ikke blot i *Flensborg Avis*, men også i den regionale danske og tyske presse, i Radio Syd, i *JyllandsPosten* og Grænseforeningens blad *Grænser*. Den tyske forening Grenzfriedensbund gav i decemberheftet af tidsskriftet *Grenzfriedenshefte* plads for en længere portrætartikel om Studiefællesskabet.

Studiefællesskabet

Stipendiat Axel Johnsen gjorde gode fremskridt i sit projekt *Den danske grænsepolitiske opposition 1920-1940*, hvor råmanuskript til henved halvdelen af de 35 planlagte kapitler blev udarbejdet. Axel Johnsen varetog også hovedredaktionen af *Sønderjyske Årbøger 2003*. René Rasmussen fortsatte frem til maj måned sit arbejde med *Flensborg Avis'* historie 1933-1945. Birgitte Thomsen afsluttede som nævnt arbejdet med at kaste lys over de danske sydslesvigere som besættelsessoldater i Danmark 1940-1945.

Arkivet

Arkivet kunne glæde sig over ganske betydelige afleveringer. I alt blev modtaget 53 enkeltafleveringer, i omfang 23 hyldemeter. En del afleveringer blev fremkaldt af projekt *Sydslesvigske soldater i Danmark*, således brevsamlinger hidrørende fra smedesvend Axel Münchow, nu Vojens, gårdejer Chr. Marcusen, Brarup, lærer Aksel Lieb, Flensborg og lærer Andreas Petersen, Flensborg. Hertil kom betydelige afleveringer fra W.L. Christiansen og Karl Otto Meyer. Nævnes skal også omfattende samlinger til Tønning's historie, samlet af lærer Günter Clasen og hans fader snedker Albert Clasen. Fra familien Lassen, Strukstrup, kom et betydeligt supplement af papirer og billeder til det store familiearkiv, herunder originale akter om slægtsgården og familiens tillidshverv tilbage til begyndelsen af 1700-årene. Højdepunktet var et samlet familiearkiv fra gård- og krojerfamilien Lassen i Jarlund med breve, regnskaber, gård- og kropapirer fra sidst i 1800-årene og frem til i dag. Til samlingen af foreningsarkiver kom afleveringer fra SSF og SSW i Harreslev, Husby, Mysunde, Flensborg 12. distrikt, Lyksborg og Ekernfærde, fra flere Kvindeforeninger, fra Slesvig Ligaen og fra Flensborg danske Journalistforening.

Endelig blev der afleveret interessante samlinger om ferie børnsarbejdet. De var et resultat af indsamlinger i forbindelse med den store udstilling om ferie børnsarbejdet, som i 2002 blev gennemført i Grænseforeningens regi. Sluttelig var der gode afleveringer til menigheds- og præstearkiverne fra Jaruplund, Tønning, Rendsborg og Valsbøl.

edb-nyregistreringen af billedsamlingen gjorde gode fremskridt. Ved årets slutning var registreret over 7.000 fotos og 120 albums med mere.

Lars N. Henningsen

Tønder Museum/Drøhdes Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum

2003 betød en stor bygningsmæssig og museums mæssig landvinding for Tønder Museum, idet museets kniplings- og tekstilafdeling, Drøhdes Hus, efter at have været foreløbigt knyttet til Tønder Museum gennem syv år omsider blev

Et kig ind i Tønder Museums udstilling Tønder Borg og Slot, der vistest på museet fra den 14. juni til den 19. oktober 2003. Foto: Tønder Museum.

en permanent del af Tønder Museum. Det var Tønder Museums mangeårige velgører, Peder Årslevs Fond, der trådte til og købte det smukke hus fra 1672, og herefter stillede huset vederlagsfrit til rådighed for museet. Samtidig garanterede Sønderjyllands Amt, at huset på linje med amtets egne bygninger ville indgå i Tønder Museums budget med samme årlige vedligeholdelse pr. kvadratmeter som amtets øvrige fredede bygninger. Tønder Museums overtagelse af brugsretten til Drøhse Hus skete den 1. april 2003 og blev markeret ved en højtidelighed den 3. maj, hvortil der var inviteret en snæver kreds af de mennesker og institutioner, der havde gjort overdragelsen mulig.

Udstillinger

Tønder Museums sommerudstilling 2003 handlede om Tønder borgs og slots historie, idet de mange genstande, der var blevet fundet ved de grundige udgravninger på slotsbanken 1996-97 forud for opførelsen af Sønderjyllands Kunstmuseums nye udstillingsbygning i 1998-99, var blevet konserveret og gjort egnede til udstilling. Samtidig blev den bevarede kælder under slotsmærkeren nødtørftigt renoveret, blandt andet med reetableringen af en tidligere vinduesåbning, der sikrer, at man kan se rummet i dagslys uden lommelygte. Desværre nåede den planlagte publikation om udgravningerne på slotsbanken, der redigeres af Haderslev Museum, ikke at blive færdig til udstillingen. Udstillingen åbnede med en festlig sammenkomst på selve slotsbanken, hvilket mange udstillingsgæster fandt interessant, blandt andet fordi

dagen bød på deltagelse i renæssancedanse på pladsen. Udstillingen varede fra den 14. juni til slutningen af skolernes efterårsferie 2003.

Vinterudstillingen, der åbnede den første lørdag i december, var et udstillingsprojekt i samarbejde med Tønder Museums tvillingemuseum, Sønderjyllands Kunstmuseum, over temaet: døden. Udstillingen var udformet som en række tableauer, hvor en genstand fra Tønder Museums samlinger blev vist sammen med et kunstværk fra Kunstmuseets samlinger, således at der opstod en dialog, et »skænderi«, en kommentar eller en understregning mellem genstand og kunstværk. Udstillingen var velegnet til formidling til vordende konfirmander, hvorfor Museerne i Tønder henvendte sig specifikt til de præster i Tønder provsti, der varetager konfirmationsforberedelsen. Nogle præster fulgte opfordringen til at bruge udstillingen i deres konfirmationsforberedelse. Udstillingen havde titlen *Memento mori – husk at du skal dø*.

I Højer Mølle- og Marskmuseum var årets hovedudstilling en gennemgang af, hvorledes man tidligere har udvundet salt af saltholdige marsktrørv, en praksis, der især har været anvendt på de sydslesvigske vadehavsoer. Udstillingen kom i stand gennem et samarbejde mellem Højer Mølle- og Marskmuseum og lokale museer, blandt andet på øerne Pellworm, Langenes og Föhr. Som formidlingstiltag under udstillingen gav museets pædagog skoleklasser mulighed for at koge salt af havvand og derefter undersøge saltkornene under mikroskop.

I Drøshes Hus blev der etableret en ny udstilling om et håndværk i Vestslesvig, denne gang sadelmagerhåndværket, og foruden udstillinger med forskellige knipletemaer arrangerede Tønder Museum en udstilling, der omhandlede en erhvervsvæverske i Ballum i 1930'erne og 1940'erne.

Blandt årets øvrige formidlingstiltag bør nævnes fejringen af Tønder Vandtårns 100-års jubilæum den første lørdag i året. Dagen blev markeret med åbent hus med forskellige aktiviteter samt en udstilling, der skildrede vandtårnets historie. I slutningen af april 2003 afholdt Tønder Museum sin tredje antikvitetsmesse, mens årets stoledag blev afviklet den sidste lørdag i september. I efterårsferien deltog Tønder Museum i det fælles sønderjyske formidlingsprojekt, iscenesat af de sønderjyske museer, hvor temaet var ler. Tønder Museum arrangerede tre dages arbejdende værksted for børn og forældre med fremstilling af pottes og kar til efterfølgende brænding i mile. Endelig havde Tønder Museums julearrangement i 2003 temaet julesange og fortællinger fra barndommens jul. En del ældre borgere i Tønder fortalte børnehævebørn om, hvordan der blev fejret jul i deres barndom. Fortællingerne fandt sted omkring et pyntet juletræ i karnapstuen i Drøshes Hus.

Undersøgelse og dokumentation

I 2002 begyndte museets registrering og dokumentation af livet på Tønder Kaserne fra 1920 til kasernens lukning i slutningen af 2002. I 2003 blev undersøgelsen bearbejdet og gjort klar til offentliggørelse, som fandt sted i foråret 2004. Cand.mag. Henrik J. Møller var projektansat i en del af 2002 og begyndelsen af 2003 til varetagelse af dette projekt.

Et nyt EU-projekt tog sin begyndelse i 2003, idet en række lande langs Vesteuropas Atlanterhavskyst og Nordsøkyst gik sammen om at kortlægge

ældre vejforløb, der vil kunne danne baggrund for etablering af cykle- og vandreruter for interesserede turister til områderne. Projektet, der har fået navnet »Nortrail«, vil blive fortsat både i 2004 og i 2005, idet flere nye stater har ønsket at deltage, herunder flere baltiske lande.

Arbejdet i Tøndermarskgruppen, der gennem flere år har indsamlet og registreret synlige kulturhistoriske spor i Tøndermarsken, blev næsten gjort færdigt i 2003, således at det indsamlede materiale i løbet af 2004 vil blive endelig samlet og afleveret til Højer Lokalhistoriske Arkiv.

I forbindelse med forberedelserne til saltudstillingen i Højer Mølle- og Marskmuseum deltog museets pædagog, Hans Tonnesen, i et samarbejde med museer på de vestfrisiske øer. Samarbejdet resulterede i, at der til udstillingen blev udfærdiget en række instruktive plancher på både dansk og tysk om alle sider af saltudvindingen langs den vestslesvigske vadehavskyst fra middelalderen og til for omkring 100 år siden. Plancherne har fulgt udstillingen, der efter endt periode i Højer har turneret rundt til de deltagende tyske vadehavsmuseer på blandt andet Pellworm, og Föhr.

Bygninger og lokaler

2003 bragte Tønder Museum et skridt videre i arbejdet med at skabe nye rammer for en kommende permanent flisesal og fajancesal i Tønder Museum, idet museet i foråret 2003 modtog en stor donation fra Augustinus Fonden. Pengene blev i løbet af året anvendt til at færdigrestaurere de to sale, der senere skal huse museets permanente flise- og fajancesamling. Ved årets slutning resterer en færdiggørelse af nye montrér til rummene. Dette arbejde må dog afvente, at der tilflyder projektet nye fondsmidler.

For nogle år siden fik hovedbygningen af det fredede porthus med Museerne i Tønders indgangsparti nyt tegtag, og i 2003 blev der lagt nyt tegtag på de resterende mindre bygninger, der knytter sig til porthuset. Arbejdet foregik midt i sommerperioden, men heldigvis uden større gener for museets gæster. Der resterer endnu nyt tegtag på hovedbygningen af de museumsbygninger, der blev opført i 1923. Dette arbejde vil blive igangsat i to tempi i de kommende år. Tønder Museums mure trænger fortsat til renovering, men må vente til 2005.

Højer Mølle- og Marskmuseums krøjeværk har været ude af drift siden decemberorkanen i 1999, og forberedelserne til at få foretaget de nødvendige reparationer har været løbet ind i snart sagt alle de forhindringer, man kan forestille sig. I efteråret 2003 fremsendte Tønder Museum et grundigt udarbejdet forslag til, hvorledes reparationerne af krøjeværket kunne iværksættes, men museet havde ved årsskiftet endnu ikke fået svar fra Kulturarvsstyrelsen. Det er Tønder Museums håb, at 2004 vil bringe en afklaring på møllens meget påtrængende problem.

Gaver og ny erhvervelser

Der var mange gaver til Tønder Museum i 2003. Blandt de donationer, der bør fremhæves, er to testamentariske gaver, der hver består af mange enkeltgenstande. Den ene gave var fra en kvinde, der var født i Brede Sogn i 1906,

og som var den sidste i en gammel vestslesvigsk slægt. Fra hendes bo modtog musset en række smukke og gamle genstande, der alle er typiske for Tønder Museums samlinger. Den anden testamentariske gave var en større samling af dukker og pigelegetøj. Giveren var en kvinde, der var født omkring 1910 i Flensborg, og som havde besluttet, at hendes samling af dukker og legetøj skulle tilfalde et dansk museum, beliggende tæt ved 1920-grænsen. At valget faldt på Tønder Museum kan skyldes tilfældigheder.

Blandt Tønder Museums øvrige gaver i 2003 var to større donationer fra slægtsgårde i henholdsvis Emmerlev og på Rømø. Større samlede donationer er af stor betydning for Tønder Museum, fordi de bidrager med vigtig viden.

Inger Lauridsen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård

Med år 2003 ophørte Aabenraa Museums mangeårige status som fuldt integreret led i den sønderjyske museumsmodel med amtsligt og kommunalt fælleseje og drift af bygninger og samlinger i forholdet 3:1. Overgangen til kommunal institution følger i kølvandet på de amtslige besparelser, der blev bebudet i 2002. I nyordningen indgår dog en aftale om, at museet fortsat varetager de regionale specialer: søfart, landboforhold og bygningskultur i Østsønderjylland mod et reduceret amtsligt tilskud. Som overordnet målsætning for museets nyordning i kommunalt regi bibeholdes tanken om at fremme stedets søfartsfaglige profil.

For museet indebar besparelserne allerede i 2003 reduktioner i personaleressourcerne, dels fra 1. april beskæringen fra to til én faglig inspektør og senere på året bortfald af elevpladsen, dels timerreduktioner for museets to deltidsansatte medarbejdere.

Bygningsmæssigt fik Jacob Michelsens Gård et løft et med nylægningen af det store tegtag, et projekt til over 2 mio. kr. Et bræddeundertag forbedrede samtidig magasinforholdene i loftsrummet. Hermed afsluttedes den renovering af hele ejendommen, der blev påbegyndt i 1990 med genopførelsen af den store murede ovn i det gamle bagehus i haven. På H.P. Hanssens Gade afsluttedes vinduesforbedringen, og via fondsmidler blev det muligt at opføre et længe ønsket indvendigt vindfang ved hoveddøren.

Undersøgelser og udgivelser

I tilknytning til museets regionale landbrugsfaglige ansvarsområde afsluttedes undersøgelsen af kontinuitet og brud i de voldsomme omvæltninger inden for landbruget i perioden 1950-2000. Fokus var rettet mod udvalgte gårde i Øster Lindet Sogn. Etnolog Laura T. Clausen stod i samarbejde med museet og Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet for opgaven, der var finansieret via Kulturarvsstyrelsens Rådighedssum. Undersøgelsen perspektiveredes blandt andet ved inddragelse af livsformsteorien og førte til en påpegnig af, at den nuværende livsform på landet har karakter af en hybrid, hvor den traditionelle selvstændige livsform er blevet blandet op med træk fra såvel lønmodtagerens som den karriereorienterede livsform.

Endvidere har museet i løbet af året udtalt sig om dige- og byggesager og

Renoveringen af museets filial Jacob Michelsens Gård begyndte i 1990 og blev i 2003 afsluttet med nylægningen af taget på hovedbygningen. Her ses håndværkerne i fuld gang med at udskifte det store tag. Foto: Aabenraa Museum.

deltaget i Kulturmiljørådet for Sønderjyllands Amt. En af de væsentligste sager, der blev drøftet, var sikringen af den funktionstømte røde grænsestation på den danske side af grænsen ved Kruså. Bygningen er fra 1956 og er kulturhistorisk set et væsentligt symbol på anlægget i grænsens kulturmiljø. I Kulturmiljørådets regi medvirkede museet også ved en bevaringsmæssig prioritering af de tidligere tyske domænegårde i Sønderjylland.

I museernes årbog for 2002 bidrog et af medlemmerne af museets modelbyggerlaug, forhenværende skoleinspektør Claus D. Thomsen, med en oversigtsartikel om skibstyper og fartområder for Aabenraa-fragtfarten frem til år 1800. Hanne Christensen bidrog med lettere bearbejdede og udvidede af en artikel af Frands Gregersen om den aabenraaske skibstømmer Bugslags ekspeditionsdeltagelse i Congo og Togo, ligesom hun i forbindelse med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie skrev en artikel om gymnastikken på landet, eksemplificeret ved foreningsarbejdet i Øster Lindet. Birgitte Kraghs store undersøgelse af begravelseskikker i Danmark 1780-1990 gennemgik i årets løb endelig redaktion og lå ved årets udgang klar til trykning i skriftrækken fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt.

Formidling i særudstillinger og aktiviteter

Efter den traditionelle nytårskomsammen og udstilling af det foregående års gaver vendtes blikket mod søfarten i forårets særudstilling *Krig, krise og nye horisonter*, som omhandlede Aabenraa-søfarten 1800-1840. Perioden startede dramatisk under Napoleonskrigene, der udløste (sø)krigen mellem Danmark og England (1807-14), som også ramte den aabenraaske handelsflåde. Allerede omkring 1820 åbnedes dog nye horisonter med oversøisk sejlads på bl.a. Sydamerika, og samtidig indledtes 1800-tallets blomstringsperiode for den velrenommerede sejlskibsbyggeri i byen. I tilknytning til udstillingen arrangerede Auroras Kanonlaug to velbesøgte foredragsaftener, ligesom Aabenraa Byhistoriske Forening henlagde et arrangement hertil.

En mindre særudstilling åbnede i juli måned i hovedbygningen på kaptajn og reder Jørgen Bruhns skibsværft på Kalvø, hvorfra der i en kortvarig periode i 1850'erne søsattes sejlskibe i en for egnen hidtil uset skala – og med det skarpstævnedede clipperskib Cimber i eliteklassen på verdensplan. Det velbevarede skibsværftsmiljø har også været i fokus som industrimiljø – og genskabtes i målestok 1:200 af modelbyggerlauget på Aabenraa Museum. Jørgen Bruhn, byens største reder, var i mange år drivkraft bag udviklingen af skibsbyggeriet i Aabenraa og på Kalvø.

De oversøiske fragtmarkeder, som i 1800-tallet blev Aabenraa-søfartens særlige domæne, har affødt en etnografisk samling på museet. Sommeren over vistest vandredstillingen *Festen for de døde*, skabt af blandt andre etnografen Christian Heilskov Rasmussen. Udstillingen viste mexicanernes for os overvældende direkte og farverige måde at mindes deres afdøde på i dagene omkring Allehelgensdag den 1. november. I forbindelse med Bornholms Museums store særudstilling om danskere – fortrinsvis bornholmere – i Congo udlånte museet en række afrikanske genstande, sandsynligvis de ældste her i landet, indsamlet under ekspeditionsdeltagelse af den aabenraaske skibstømrer Bugslag.

I efteråret var lokalsamfundet atter i fokus, denne gang på udstillingen *Det gode håndværk – møbler, ure og sølvtøj fra Aabenraa*. Søfartens gode kår i flere perioder i 1700-tallet medførte både en mærkbar befolkningstilvækst og en højnelse af niveauet i den lille købstad, der satte sig spor i efterspørgslen efter godt håndværk i by og opland. »Mærkevarer« fra datidens Aabenraa, der den dag i dag påkalder sig interesse, er eksempelvis de karakteristiske Lorenz Nielsen-spejle og -møbler og Green-ure, fremstillet af den fra England indvandrede urmagerslægt. Samtidig præsenteredes et nyerhvervet ungdomspræget møblement fra 1910 af den unge Aabenraa-arkitekt Peter Callesen. Museet kunne glæde sig over indlån fra mange private, også af sølvtøj, ligesom udstillingen medførte indsamling af oplysninger og fotografier om yderligere fornemt Aabenraa-indbo i privateje.

I skolernes efterårsferie deltog Aabenraa Museum i de sønderjyske museers første fælles tema-udspil med titlen *Liv i ler*. Og ved juletid afvikledes Oldemors juletræ – med fortælling for de mange besøgende børnehaver og indskolingsklasser. I årets løb medvirkede museet også ved flere arrangementer i lokalsamfundet, ligesom inspektøren holdt foredrag om søfart og landbrug rundt om i landsdelen.

På Jacob Michelsens gård var forårets baging ledsaget af en udstilling med »kærestegaver«, kunstfærdigt udskårne håndredskaber i træ: vindepinde, alenstokke, manglebrætter og vævespjæld til båndvævning med mere. Efterårets baging blev aflyst på grund af tagomlægningen, men ved juletid blev der atter bagt i den store ovn, og af frivillige og faste medarbejdere i fællesskab skabt traditionel julestemning med blandt andet gnavspil.

Registrering

Takket være amtsmuseumsrådets afsatte midler fortsattes overførslen af genstandsregistreringer til det elektroniske datasystem på Museet på Sønderborg Slot, ligesom en medarbejder i jobtræningsordning på Aabenraa Museum det meste af året var beskæftiget hermed.

Gaver og erhvervelser

Det lykkedes museet at hjemtage to meget fine skibsportrætter af Aabenraaskibe fra omkring 1840 med støtte fra Kulturarvsstyrelsens Erhvervelsessum, Michael Jebsen Fonden, H. J. Jessen Fonden samt fra Aabenraa Museums Venneforening, dels en akvarel af Jacob Petersen af den på Stenbjergø ved Flensborg Fjord byggede brig Providentia, dels et særdeles velbevaret glasma-leri fra P. Weytz værksted i Antwerpen, forestillende Aabenraa-barken Preciosa. Begge skibsportrætter er med til på fornem vis at udbygge museets enestående samling på dette felt. Som gave modtog museet et skibsportræt af ejeren af det tidligere containerskib Bent Barsøe.

Samarbejde

Museet var i foråret vært ved møder i såvel søfarts- og landbrugspuljen, begge arrangementer inkluderede besøg i Sydslesvig. Desuden har Hanne Christensen som repræsentant for Amtsrådsforeningen deltaget i udviklingsarbejdet omkring en mærkningsordning for attraktioner, herunder museer, i Danmarks Turistråds regi. Museerne i Tønder og Aabenraa stillede sig i den forbindelse til rådighed som forsøgsvirksomheder.

Hanne Christensen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2003

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 24. april 2004 årsmøde på SI-Centret i Nr. Hostrup. Knap 40 medlemmer var mødt frem. Formanden for Aabenraa amtskreds, Erling Madsen, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav derpå ordet til formanden, Lars N. Henningsen, Aabenraa. Han udtalte først mindeord over foreningens afdøde æresmedlem Inger Bjørn-Svensson, der var hovedredaktør af Sønderjysk Månedsskrift i årene 1963-1986. Derpå aflagde han følgende beretning:

Marts måned er regnskabernes og årsberetningernes tid. Virksomhed efter virksomhed, bank efter bank, beretter om året der gik. Om muligt tages de store ord i brug i pressemeddelelserne. I år var der ingen ende på superlativerne i bankernes jubel over året 2003: »Det hidtil bedste resultat i bankens historie«, hed det fra landets største bank. »Det største årsresultat i bankens 77-årige historie« var budskabet fra en lokal bank i Aabenraa.

Så store ord er ikke almindelig sprogbrug i Historisk Samfund for Sønderjylland. Men måske kunne det være berettiget at tage nogle af dem i brug, når det gælder året 2003. Succes er næsten et for lille ord, når vi tænker tilbage på de foredrag, som blev arrangeret og de bogudgivelser, som blev gennemført. I 2002 havde foredragsrækken *Myter i Sønderjyllands historie* samlet fulde huse. Foredragene udkom i bogform i december 2002 – og allerede i september 2003 var de 1000 eksemplarer solgt.

I januar 2003 indledtes endnu en foredragsrække. Efter de gode erfaringer med myteforedragene var vi spændt på, hvordan emnet *Sønderjylland under besættelsen 1940-1945* ville blive modtaget. Det blev en positiv oplevelse. Hver onsdag aften fra 8. januar til 19. februar 2003 mødtes i gennemsnit 115 tilhørere på landsarkivet, den sidste aften på Dansk Centralbibliotek i Flensborg, for at høre, hvordan be-

sættelsesårene fik et helt særligt forløb i Sønderjylland. Ekspertter fra landsdelens egne forskningsinstitutioner – Henrik Skov Kristensen fra Frøslevlejrens Museum, Hans Schultz Hansen og Birgitte V. Futtrup fra landsarkivet, Frank Lubowitz fra det tyske mindretals Forschungsstelle, René Rasmussen, Axel Johnsen og Birgitte Thomsen fra Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek suppleret af Niels Wium Olesen fra Historisk Samling for Besættelsestiden i Esbjerg berettede om politik og sindelagskamp, mindretal og retsopgør, modstandsbevægelse, levevilkår og befrielse.

Den 20. november kunne Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen som redaktører præsentere foredragene i bogform under titlen *Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945*. Her er teksterne ledsaget af billeder og faktabokse, litteratur- og kildehenvisninger og registre. Bogen blev trykt i 1800 eksemplarer, og den fik begejstret modtagelse af anmelderne. I dag, kun fem måneder efter, er der knap 300 eksemplarer tilbage.

Superlativerne er også berettigede, når det gælder årets øvrige bogudgivelser. Den 19. september var der officiel præsentation af bind 2 af *Det Sønderjyske Landbrugs Historie* om jernalder, vikingetid og middelalder. Værket er det største, 844 sider i ét bind, og dyreste, som indtil dato er udkommet på Historisk Samfunds forlag. Værket er langt mere end en landbrugshistorie i snæver forstand. Det er simpelthen det sønderjyske samfunds erhvervs- og kulturhistorie i de to årtusinder fra 500 f.Kr. til 1500-tallet efter vor tidsregning. Forfatterne Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen giver ikke blot en sammenfatning af den nyeste viden. De præsenterer talrige nye forskningsresultater, som her fremkommer for første gang. Tilmed er værket illustreret så overdådigt, som tænkes kan. Kort sagt: En kraftpræstation, som vi primært kan takke Haderslev Museum for – og som kun har været mulig takket være rundhåndet støtte fra en lang række fonde. Et sandt hovedværk er det blevet til.

Bogen er led i den store samlede sønderjyske landbrugshistorie. Den blev indledt i 1994 med Hans Schultz Hansens bind om perioden 1830-1993. Dette bind har længe været udsolgt, og blev derfor genoptrykt samtidig med udgivelsen af bind 2. På den måde skulle det være sikret, at en sammenhængende landbrugshistorie kan være til rådighed, når også det resterende bind om tiden fra 1500-tallet og frem til 1830 foreligger om nogle år.

Et pionerværk var også årets sidste bog, nemlig Erik Nørr: *Genfor-*

eningens bedste gave. Bogen fortæller om den særlige sønderjyske skoleordning og amtsskolekonsulenterne i Sønderjylland og Danmark 1920-1963, om indførelsen af den danske folkeskole i Sønderjylland i 1920 og skolens genforeningsarbejde i de følgende årtier. Levende og anskueligt berettes om amtsskolekonsulenterne og deres betydning for skolens hverdag, lærernes undervisning, skolebøger, bygningsforhold, ansættelse og afskedigelse af lærere samt tilsynet med de tyske privatskoler. Alt sammen er bygget på et overordentligt kildemateriale i centrale og lokale arkiver og ledsaget af billeder, som for hovedparten ikke har været set før, og som er støvet op i en lang række samlinger lokalt og centralt. Det var derfor fuldt fortjent, at Erik Nørr den 10. januar 2004 blev hædret med Christian Paulsen prisen og den tilhørende medalje.

Sønderjyske årbøger

Når det gælder *Sønderjyske årbøger* kan der på samme måde berettes om positivt nyt, som lover godt for fremtiden. Efter 16 år i redaktørstolen takkede Lars N. Henningsen af og overdrog arbejdet til en ny redaktion bestående af tre historikere, nemlig Axel Johnsen, Tina Sahl Lydiksen og Jesper Bolund Nielsen. Udadtil synede redaktionsskiftet ikke af meget. 2003-årbogens omfang, layout og indhold lagde sig i forlængelse af de tidligere årgange. Redaktionen har bebudet visse ændringer, som imidlertid først vil blive gennemført trinvis.

Som altid indeholdt *Sønderjyske årbøger* noget for enhver smag. Årets forsidehistorie blev leveret af stud.mag. Lars H. Bak, som fortalte om de to tyske sejrsmonumenter på henholdsvis Dybbøl Banke og Arnkilsøre set fra Christiansborg. Det skyldes denne artikel, at årbogen i år blev præsenteret under noget stormomsuste forhold, nemlig på toppen af Dybbøl Banke. Heldigvis sørgede Historiecenteret Dybbøl Banke for, at vi bagefter kunne komme indenfor og igen få varmen. Kaj Sørensen skildrede i sin artikel det store arbejde, der gik forud for åbningen af de danske real- og gymnasieskoler i Nordslesvig efter 1920.

Som modvægt til disse spændende administrationshistoriske studier indeholdt årbogen to artikler af erindringskarakter, nemlig Arnold Johannsens oplysende og lune beretning om almindelige menneskers levevilkår under Første Verdenskrig. Den anden artikel af denne type stod historikeren René Rasmussen for. Det var en udgivelse af nogle hidtil ukendte dagbogsoptegnelser fra den navnkundige nord-

slesvigske presse- og rigsdagsmand, Gustav Johannsens, ophold i Magdeburg fængsel i 1879. Den sidste af årbogens fem artikler var leveret af forhenværende sognepræst Laust Kristensen, der fremlagde sine grundige studier af Burkal Sogns kirkehistorie.

Årets rejse

Årets rejse i serien »den danske konges riger og lande« gik til Lauenburg i dagene 23.-24. august. Som tidligere år var tilrettelæggelsen varetaget af Henrik Becker-Christensen, Hans H. Worsøe og Ole Perch Nielsen – sygdom forhindrede desværre sidstnævnte i at deltage i selve turen. Første stop sydover var Aschberg for at hilse på Bismarck-statuen, som blev flyttet hertil fra Knivsberg efter 1920. I Ratzeburg var der besøg i domkirken med tilhørende kloster og mulighed for museumsbesøg og byvandring. Hen på eftermiddagen besøgte slagmarken fra slaget ved Gadebusch, hvor danskerne i 1712 blev slået af svenskerne under Magnus Stenbock. Herfra stævnedes bussen mod natlogiet og aftensmaden i Lauenburg. Søndag formiddag var der byrundttur i Lauenburg med kirke-, museums- og slotsbesøg og besigtigelse af det bevarede slusekammer fra den oprindelig middelalderlige Stecknitz-kanal. På hjemturen besøgte Friedrichsruh og Bismarck-museet. Undervejs sørgede turledelsen og Lars N. Henningsen for oplysende foredrag.

Kulturhistoriske vandringer

Rækken af kulturhistoriske vandringer blev fortsat med besøg i frimenigheder og missionshuse. En kreds på mellem 20 og 50 tog mod tilbuddet om at besøge frimenighedskirkerne i Bovlund og Stenderup, missionshusene i Ballum og den danske menighed i Valsbøl.

PR-arbejdet

Også i PR-arbejdet blev der taget initiativer. En ny hvervebrochure blev udgivet i 3.300 eksemplarer. På bogmessen i Forum den 22.-23. november blev de mange nye bogudgivelser præsenteret, og der var et pænt salg af bøger. Historisk Samfund fyldte godt i det katalog *Bøger om grænselandets kultur og historie*, som Sønderjyllands Amt udgav i anledning af messen. Derimod havde de langt over 100 gratis-medlemskaber, som via amtskredsene blev stillet til rådighed efter indstilling af de lokalhistoriske foreninger, ikke den ønskede virkning. Kun få af graterne ønskede at fastholde medlemskabet.

Amtskredsene

Amtskredsene fulgte traditionerne på bedste vis. Der var foredrag og udflugter. Som altid samlede det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i det enkelte amt særlig mange deltagere. Der er en tydelig lyst til at mødes med naboforeningerne for at udveksle erfaringer og arkivalier. Det lokker også, når aftenen byder på en besigtigelse, et foredrag og et godt kaffebord. Alt dette er blevet faste led i disse populære fællesmøder.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom med 10 numre på i alt 352 sider. Nogle få eksempler vil vise, at spredningen i indholdet var stor. I to farveillustrerede hæfter i april og oktober var emnet Sandbjerg gods og hjemstavnsstilen. Tidsmæssigt spændte artiklerne lige fra neolitisk keramik fra Benniksgård til indvandrere og flygtninge i Aabenraa i 2002. Læserne kunne besøge hertuginde Louise Augusta på Augustenborg sammen med H. C. Andersen og læse, hvordan hertuginde og hendes mand har efterladt sig fingeraftryk helt ude i Shrirampur i Indien. Hertil kom 35 bogomtaler og grænselandskronikken.

Sønderjysk Månedsskrift holdt således fuldt ud sin standard, men sidst på året dukkede der skyer op i horisonten. Ved lov af 27. december 2003 blev der bebudet bortfald af portostøtten til uge- og månedsblade fra 1. marts 2004. For *Sønderjysk Månedsskrift* varslede det årlige merudgifter på ca. 80.000 kr. Redaktionen stod med et alvorligt problem ved indgangen til det nye år.

Året bragte således meget godt, men det løb ud i finansproblemer for vort månedsskrift. Problemløsning var der også brug for andre steder i virksomheden. Sekretariatet er en krumtap i arbejdet. Herfra ekspederes bøgerne, breve og meddelelser udsendes, deltagere i rejser og udflugter registreres, her foregår bogholderiet, her holdes der styr på ind- og udbetalinger. Pr. 1. januar 2003 fik sekretariatet ny bemanding, idet tidligere leder af VUC i Aabenraa, Søren P. Munk, og vor erfarne formand for Aabenraa amtskreds, Erling Madsen, overtog kontoropgaverne. De gik igang med en nødvendig oprydning, men inden alt var på plads, brød edb-systemet sammen og blev ramt af et ødelæggende virusangreb. Resultatet var katastrofale datatab, så medlemskartotek og bogholderi måtte rekonstrueres og genopbygges under stort arbejdspress. Ovenikøbet var der særlig travlt på grund af det gode bogsalg. Mange opgaver endte på kasserer Henning Ma-

thiesens travle bord. Mange weekender måtte han tilbringe for at få styr på bogholderiet. Vi skulle helt ind i det nye år 2004, før der var lys forude.

Der blev betalt dyre lærepenge, og det har ikke kunnet undgås, at problemerne også kunne mærkes i medlemskredsen. Men nu er vi overbevist om, at problemerne er under kontrol. En stor indsats er udført af Søren og Erling – og ikke mindst af Henning Matthiesen. Deres tålmodighed har stået på en hård prøve – og der er grund til at sige tak.

Bogføringsproblemerne har også betydet, at der har hersket en vis usikkerhed omkring det konkrete medlemstal. Ved årets udgang var der endnu nogen uklarhed om det faktiske tal, bl.a. fordi der p.g.a. edb-problemerne ikke er slettet rester siden 1. januar 2003, men formentlig ligger det reelle medlemstal noget over 1.900, og *Sønderjysk Månedsskrift* kommer ud til 1600 holdere. Altså en fortsat nedadgående tendens. Heldigvis har de populære foredrag givet kontakt til nye medlemmer, så vi tror den nedadgående tendens er bøjet af.

Nye og ambitiøse projekter

Så vidt om det konkrete arbejde. Dertil har vi bag linjerne taget hul på nye og ambitiøse projekter, hvor resultaterne først vil vise sig i de kommende år. Vidtrækkende spørgsmål er stillet: Er der brug for at tage målrettet kontakt til kredse, som vi måske har for lidt berøring med? Er der brug for vedtægtsændringer? Er der behov for ændringer i strukturen i amtskredsene, som næste år kan fejre 50-års jubilæum? Vi har også taget de første skridt til planlægning af en ny stor samlet Sønderjyllands historie i to bind og et sønderjysk kulturhistorisk leksikon. Der et tale om en virkelig satsning – den største siden det succesrige trebindsværk *Sønderjylland Historisk Billedbog*, som udkom i årene 1964-79. Jeg er sikker på, at de næste årsberetninger vil bringe meget om den videre udvikling her.

2003 var således et turbulent år – med gode resultater – og væsentlige problemer, som blev overvundet. Overvundet takket være kasserens indsats, sekretariatets indsats – og takket være mange arbejdstimer investeret af de enkelte styrelsesmedlemmer. Støtte fik vi i rigt mål af håndfaste tilskud fra de fonde, som er vore uundværlige hjælpere. Uden fondenes kontante støtte gik det slet ikke. Forrest i rækken stod som altid Sønderjyllands Amt med et fast og væsentligt tilskud. Dette har betydet, at vi trods store sekretariatsudgifter kom ud af året

med et overskud. Hertil bidrog i høj grad vor egenkapital og Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond, som år efter år er til stor gavn for virksomheden. Der er således god grund til at sige tak – til styrelsen for idérigt og engageret arbejde – til medlemmerne som slutter op – og til fondene, som gør udgivelser mulige. Med den opbakning kan vi nok tro på fremtiden.

I tilknytning til beretningen spurgte Hans H. Bang, Bov, om udsigterne for foreningens økonomi, når Sønderjyllands Amt forsvandt. Lars N. Henningsen svarede, at styrelsen vil tage kontakt med amtet herom i nærmeste fremtid. Frede Rudolph roste styrelsen for veludført arbejde, men beklagede medlems-tallets tilbagegang. Han foreslog inddragelse af professionelle reklamefolk og samarbejde med Grænseforeningen om medlemshvervning. Endvidere ønskede han, at styrelsen fik et par medlemmer fra andre samfundsgrupper end den historiske verden, f.eks. fra det private erhvervsliv. Lars N. Henningsen takkede for forslagene og indbød Frede Rudolph til en nærmere drøftelse heraf. Årsmødet godkendte årsberetningen. Derefter aflagde Henning Mathiesen regnskabet for 2003, der ligeledes godkendtes. Det vedtoges at forhøje prisen for medlemskabet med 5 kr., således at det stiger til 155 kr. i 2005. Med hensyn til abonnementsprisen for *Sønderjysk Månedsskrift* fik styrelsen årsmødets tilslutning til at fastsætte denne og månedsskriftets forhold i øvrigt, så snart den længe ventede afklaring af foreningens ansøgning om tilskud fra den oprettede pulje til kompensation for portostøttens bortfald foreligger. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. Ved valget til styrelsen blev Inge Adriansen, Kim Furdal, Henrik Skov Kristensen og Carsten Porskrog Rasmussen genvalgt. Revisorerne Julius Beier og Frede Rudolph genvalgtes ligeledes.

Efter kaffebordet fortalte universitetslektor Jørn Hansen fra Syddansk Universitet Odense om »Idræt i grænselandet« med udgangspunkt i Sønderjysk Idrætsforening. Forsamlingen hørte foredraget med levende interesse. Efter årsmødet var der mulighed for at besøge Egvad kirke, hvor pastor Klit-Johansen viste rundt.

Lars N. Henningsen

Aabenraa Amtskreds

Årets generalforsamling blev afholdt den 3. april på Folkehjem. Ved denne lejlighed tog vi afsked med vores mangeårige kasserer Svend Agertoft fra Varnæs. René Rasmussen var aftenens foredragsholder, og han fortalte om Jacob Kronika.

Nyvalgt til amtskredsbestyrelsen blev Andreas Asmussen fra Feldsted. Det er således, at vi prøver på at supplere med medlemmer fra de gamle sogne i Aabenraa Amt, og da Inger Jørgensen stoppede efter at have været med i mange år, så vi gerne en supplerer fra Gråsten-egnen.

Vi havde en aftentur med byvandring i Aabenraa den 27. juni sammen med Byhistorisk Forening. Der deltog 40 i turen, og vi sluttede med kaffe på Slotsvandmøllen. Vi var medarrangør af mindehøjtideligheden for de engelske

flyvere på 60-årsdagen på Barsø Vej i Løjt. Til selve højtideligheden kom der små 100 deltagere, og mange var medlemmer af Historisk Samfund.

En god efterårstradition er det årlige møde med de mange lokalhistoriske foreninger og arkiver. Dette års møde blev holdt på Bov Bibliotek, og vi deltog cirka 45. Der er virkelig god grøde i de lokalhistoriske foreninger, og der foregår meget. Vi glæder os til næste års arrangement i Kliplev og til at se deres nye udstilling fra Varnæs. Først i november var vi medarrangør af foredraget med Troels Kløvedal på Folkehjem. Det blev en dyr aften for foreningen. Det kostede os små 2000 kr., som styrelsen betalte. Vi har jo ikke mange penge i kredsen, og afstemningsfesten koster foreningen cirka 1000 kr. hver gang, selvom vi er fire foreninger, der står bag. Amtskredsen er arrangør i 2005. Tak til alle bestyrelsesmedlemmer for godt samarbejde sidste år.

Nyvalgt til amtsbestyrelsen efter generalforsamlingen i 2002 blev Frede Chr. Ihle fra Alnor. Han afløste Inger Jørgensen fra Hokkerup som sekretær.

Erling Madsen

Haderslev Amtskreds

Haderslev Amtskreds har i det forløbne år afholdt to arrangementer. Vi har besøgt Kongeåmuseet i Vamdrup, hvor der blev fortalt om museet, herunder den særlige udstilling om Kongeågrænsen og modeljernbanen af Vamdrup Station.

På foreningens generalforsamling blev Kirsten Fynbo og Karl Erik Olesen genvalgt. Derudover har foreningen i samarbejde med Rødding-egnen arrangeret besøg på Knivsbjerg, hvor Hans Wilhelm Andresen, Knivsbjerg, fortalte om stedet og Knivsbjergs rolle i bevidstheden på mindretallet.

Haderslev Amtskreds har drøftet eventuelle ændringer i Historisk Samfunds ledelse. Historisk Samfund har ikke noget særligt ønske om at ændre på strukturen.

Foreningen har igen i år i forbindelse med fremstødet for nye medlemmer været ude ved en række lokalhistoriske foreninger for at fortælle om Historisk Samfund.

Karl Erik Olesen

Sydslesvig Amtskreds

I det forløbne år har amtskredsen sammen med en række partnere arrangeret en del foredrag.

Den 26. august indbød vi sammen med hovedforeningens turudvalg til »Dansk kirkeliv i Valsbøl 1920-2003.« Først fortalte pastor Niels Ebbe Huus om dagligdagen for danske menigheder i Sydslesvig, og dernæst fortalte Lars N. Henningsen om: »Danskheden og menigheden i Valsbøl 1920-1945«. Der var over 50 tilhørere.

Den 7. oktober indbød vi sammen med Sydslesvigsk Museumsforening og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig til »Det forsvundne Flensborg« ved arkitekt Henrik Gram. Der var over 30 tilhørere.

Foredragsrækken fortsatte den 28. oktober, hvor museumsinspektør Peter Dragsbo talte om »Bedre Byggeskik«. Der kom 18 tilhørere. Serien sluttede

den 4. november, da Povl Leckband talte i Borgerforeningen om »Flensborgs stadsarkitekt Paul Ziegler«. Der kom omkring 40.

Sammen med SSF Slesvig By og Dansk Bibliotek Slesvig indbød vi den 14. januar 2004 til foredraget »En dansk ø i det tyske hav« ved forskningsstipendiat Axel Johnsen. Der var omkring 40 tilhørere, der lyttede meget intensivt til Slesvighus' historie i 1920'erne og 30'erne.

Sammen med Historisk Samfunds foredragsudvalg indbød vi den 17. februar til »De danske konger som hertuger af Sønderjylland 1460-1864« ved Carsten Porskrog Rasmussen. Foredraget skulle have foregået på det gamle franciskanerkloster i Flensborg, men da der kom 160, blev det gennemført på Flensborg Rådhus.

Den 24. februar talte Lars N. Henningsen om »Flensborg mellem Østersøen, Middelhavet og Vestindien«. Medindbydere var Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Sydslesvigsk Museumsforening og Folkeuniversitetet. Der kom over 30.

Til Sydslevigsk Museumsforenings generalforsamling på Mikkelberg den 9. marts var vi medindbydere til foredraget »Kulturforbindelser mellem Rhindeltaget og Sønderjylland (Vadehavet) i jernalderen« ved Nis Hardt. Der kom omkring 10.

Jesper Bolund Nielsen

Sønderborg Amtskreds

I det dejligste forårsvejr afholdtes amtskredsens generalforsamling den 8. april 2003 i Ulkebøl forsamlingshus. I forbindelse med regnskabet ønskede nogle en forklaring på amtskredsens økonomiske status i forhold til hovedforeningen. Man savnede f.eks. posten kontingenter. Det affødte en længere debat, men da amtskredsens kasserer er identisk med hovedforeningens, fik Henning Mathiesen redet trådene ud. Bestyrelsen blev genvalgt, og ved den efterfølgende konstituering skete der ingen ændringer mht. bestyrelsesposterne. Efter kaffen var der foredrag ved Inge Adriansen: »Det typisk sønderjyske ved Sønderjylland.« Inges udstråling og levende fortælle måde gjorde, at det blev en spændende aften.

Søndag den 16. august 2003 var vi på udflugt til Ærø. Foruden Sønderborg Amtskreds var de øvrige amtskredse også inviteret. En del tog da også imod tilbudet. Vejret var strålende, og Jesper Bus, der både var chauffør og guide, var i hopla. Han kørte, fortalte og viste rundt til stor fornøjelse for deltagerne. Vi fik set Søbygård, hertug Hans' herregård fra 1580, Brejninge kirke, Voderup klint, Marstal Søfartskirke og -museum, Ærøskøbing etc., uden at det virkede forceret. Det blev en god oplevelse både for dem, der havde været der før, og for os, der var der for første gang. Da en del meldte fra til allersidst, var vi kun 29 i alt. Som sådan blev det en underskudsforretning, dog ikke værre end vi klarede den.

Den 20. november 2003 havde vi det traditionelle fællesmøde. Fremmødet var godt – ca. 75, og næsten alle foreninger og arkiver var repræsenteret. I år var det Ulkebøl-Sønderborg-Dybbøl, der var værter. En repræsentant fra hver af byerne viste gamle billeder og knyttede gode historier dertil. Der blev udvekslet arkivalier, og snakken gik lystigt. Som sædvanlig en hyggelig aften.

I det forløbne år har to lokalhistoriske foreninger i amtskredsen haft 25-års jubilæum, der blev fejret på behørig vis.

Det er imponerende og opmuntrende så stort et arbejde, de 12 lokalhistoriske foreninger i vores kreds præsterer. Medlemstallet er stigende, der udgives bøger og skrifter, arrangeres foredragsaftener og korte og længere udflugter. Det kan vi ikke værdsætte højt nok.

Lene Junker-Hansen

Tønder Amtskreds

Tønder Amtskreds' afdeling af Historisk Samfund holdt stiftende generalforsamling på missionshotellet i Tønder den 18. februar 1956. Det vil sige, at det snart er 50 år siden, vi startede. Det gælder også de øvrige afdelinger i Sønderjyllands Amt og i Sydslesvig. I hovedbestyrelsen har man gjort sig nogle tanker om, de fem afdelinger fortsat skal køre som selvstændige foreninger med generalforsamling. Et udvalg bestående af de fem kredsformænd og Kim Furdal fra Institut for Sønderjysk Lokalhistorie har drøftet dette spørgsmål. Da afdelingerne opstod i halvtresserne, var der ikke ret mange lokalhistoriske foreninger. Afdelingernes opgave var bl.a. at hjælpe med at få gang i de lokale foreninger, og det er heldigvis lykkedes, selvom æren selvfølgelig ikke alene tilkommer os. Det blev derfor i udvalget foreslået, at der ikke længere skal være en forening med generalforsamling, men i stedet et udvalg, der udpeges af de lokale foreninger i kredsen, hvilket ikke er helt uden problemer.

Denne vinter har der i Historisk Samfunds regi kørt en spændende foredragsrække om de slesvigske hertuger. Møderne har virkelig været godt besøgt.

Hos os selv havde vi den 28. juni en interessant og spændende udflugt til Hedeby og Dannevirke. Vejret viste sig fra sin bedste side, så vi 15, der var med på turen, havde høj og klar solskin hele dagen. Jesper Bolund Nielsen fra Slesvig guidede os rundt på bedste vis og fortalte levende om egnens historie.

Vi havde også annonceret en udflugt til Moesgård Museum, men heller ikke denne gang lykkedes det at få tilslutning nok, så nu er det skrinlagt.

Den 18. august havde vi det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger, som i år foregik i Tønder. Repræsentanter fra syv foreninger og Kim Furdal fra Institut for Sønderjysk Lokalhistorie var tilstede. Vi havde en god aften, som startede med, at Kaj Elkjær Larsen viste os rundt i kirken og på arkivet. Vi sluttede i Brorsonhuset med kaffe og brød.

Til slut tak til de fremmødte og en tak til mine kolleger i bestyrelsen for et godt samarbejde i året, der gik.

Finn Clemmensen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

ved Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60,

E-mail: isl@isl.dk Web: www.isl.dk

Leder: Kim Furdal.

Årningstid: ma.-to. kl. 9-16, fre. kl. 9-12.

For en institution, der bl.a. indsamler billeder, film, lyd og den digitale kulturarv i Sønderjylland, sætter den teknologiske udvikling i disse år på flere områder sit præg på. På formidlingssiden arbejder instituttet på udvikling og udbygning af sine hjemmesider, hvor man nu også kan læse om Aabenraa bys historie. Et af de mere utraditionelle tiltag i 2003 var en digital julekalender om forskellige aspekter af den sønderjyske idrætshistorie. For bedre at kunne formidle især instituttets meget store billedsamling, er det hensigten i de kommende år at udskifte den eksisterende billeddatabase med en internet-baseret. Af hensyn til ophavsretsloven bliver der formentlig tale om et større projekt, idet hvert eneste af de foreløbig ca. 20.000 scannede billeder først skal screenes for evt. ophavsretsmæssige problemer.

Den digitale kulturarv giver også instituttet nye udfordringer til indsamling og registrering. I løbet af året har instituttet fortsat arbejdet med udvikling af principper for modtagelse, registrering og bevaring af digitale billeder, idet instituttet forventer fremover at modtage mindst 30.000 digitale pressebilleder årligt. I forlængelse af dette arbejde har instituttet som den første kulturinstitution i Danmark udarbejdet en samlet plan for indsamling, bevaring og kassation af billeder og film.

I 2002 blev der indgået et samarbejde med de sønderjyske museer, hvorefter Institut for Sønderjysk Lokalhistorie varetager indsamling af skolebøger. Efterfølgende har instituttet i 2003 arbejdet med at se på mulighederne for at etablere en bedre koordinering af arbejdet med indsamling af bibler, salmebøger, sangbøger og andre typer af småtryk. I løbet af 2003 har instituttet fortsat arbejdet med at registrere og digitalisere den store samling af glasplader, som Museet på Sønderborg Slot har deponeret på instituttet.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie fungerer i dag som lokalhistorisk konsulent for de 58 lokalhistoriske arkiver, der for hovedpartens vedkommende drives af frivillige. For at opkvalificere arkivernes medarbejdere fagligt har instituttet i 2003 anvendt væsentlig større ressourcer på at tilrettelægge og gennemføre kompetenceudviklende kurser for de frivillige.

I løbet af 2003 har der været arbejdet på at skaffe finansiering til to store forskningsprojekter. Det ene er udarbejdelsen af en sønderjyske idrætshistorie, som Sønderjyllands Amt i 2003 har støttet med 50.000 kr., mens man endnu afventer en tilbagemelding fra Kulturministeriet om støtte til projektet. I 2002 indgik instituttet et samarbejde med Foreningen De Danske Børneinstitutioner om et projekt, der skal belyse dagliglivet hos forskellige flygtringe og indvandregrupper i Aabenraa Kommune. Der er nu udarbejdet en detaljeret projektbeskrivelse og foreløbig har Aabenraa Kommune i februar 2003 bevilget 50.000 kr. til projektet.

Foruden disse projekter er instituttet involveret i en række forskningsprojekter. Instituttets leder, Kim Furdal, har skrevet på to bøger om henholdsvis Aabenraa Tekniske Skole og Aabenraa Svømme- og Idrætscenter, som forventes færdig til udgivelse i 2004. Sidst på året meddelte Aabenraa Karosserifabrik A/S, at virksomheden ville lukke i løbet af 2004. I den forbindelse har instituttet indledt et samarbejde med Museet på Sønderborg Slot om dokumentation af virksomhedens historie.

Instituttet har gennem året i form af artikler, bøger, foredrag, byvandring, kurser og ved redaktionen af Sønderjysk Månedsskrift og Sønderjyllands Kulturmiljøer formidlet Sønderjyllands historie til en stor kreds af historisk og kulturhistorisk interesserede.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Vestergade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39.

Formand: Lorenz P. Wree, Kirkepladsen 5, 6270 Tønder, tlf. 74 72 23 55,

E-mail: wree@mail.dk

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark

Vestergade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 38 33, fax: 74 62 79 79,

E-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 10-16 og efter aftale.

Leder: Frank Lubowitz, Vestergade 33, 6200 Aabenraa,

E-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2003: 500.

Arkivet er startet i 1979. Antal besøgende på arkivet i 2003: 76.

Afleveringer til arkivet i 2003: 17.

Der er indkommet to reolmeter fra tyske idrætsforeninger i Tønder siden 1865 (Männerturnverein, Kaufmännischer Turnverein, Turnbund). Endvidere er der indkommet interviews optaget i 1960'erne med mindretallets ledende mænd fra nationalsocialistisk tid.

Året begyndte med generalforsamlingen i begyndelsen af februar. Efter mødet var der foredrag med generalkonsul dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Flensborg, om det tysk-danske grænseland før og nu. I marts måned holdt vi traditionen tro en temaweekend på Grenzakademie Sankelmark. Emnet var Husum i anledning af byens 400-års jubilæum. En heldags udflugt i maj gik derfor til Husum. I august var der også en heldagstur, en gentagelse af forrige års tur til Westensee mellem Kiel og Rendsborg. Årsskriftet var nr. 78 i skriftrækken med bidrag af bl.a. Tønders arkivleder Britta Bargfeldt.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2000: 160.

E-mail: ohj@adr.dk.

Hjemmeværnsregion III's historiske Udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 50.

Foreningens arkiv: Slotsallé 10 D, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 og 16-18 samt første mandag i hver måned kl. 19-21.

E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 30.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2003: 618.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2003: 487.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 74.

Foreningen er medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

De fire vigtigste eller største afleveringer til arkivet er en transkription om forholdene i Ketting Kirke og præstegaard 1580-1666, fire kasser med diverse materialer fra tidligere arkivleder Hans Linds dødsbo, tre ringbind med årsprøver, karakterlister m.m. fra Ketting Skole, samt fire ringbind med navnerogister til J. Bormands afskrift af Ketting Sogns kirkebøger og personregister.

Årets højdepunkt var arkivets 25-års jubilæum. Det blev fejret på Augustenborg Slot i meget smukke rammer. I samme anledning og samme sted var der arrangeret en større udstilling med materialer fra arkivet. Mange besøgende benyttede lejligheden til samtidig at besøge arkivet på Slotsallé 10, hvor der var åbent hus. Generalforsamlingen blev afholdt på Notmarkhus, hvor knap 60 personer var mødt frem for bagefter at høre museumsleder Peter Dragsbo fortælle om »Slotsgartnere og havekultur på Als gennem 400 år«. Egnsvandringen gik i det forløbne år til Ketting by, hvor stedets præst, Dan Sørensen og Heine Nielsen var guider. Blandt årets mange henvendelser på arkivet kan nævnes et ægtepar fra USA, der ankom på cykel for at lede efter aner i Helved.

Bov Kommune

Historisk Forening for Vis Herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså, tlf. 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N.P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54.

Åbningstider: Efter aftale med lederen.

Leder: Overbibliotekar Hella Hostrup, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74 67 34 54, fax: 74 67 34 88.

E-mail: bov.bibliotek@bovKommune.dk Webside: www.bovnettet.dk

Arkivet er startet i 1991.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 154.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bredebro Kommune

Historisk Forening for Bredebro Kommune

Formand: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro,

tlf. 74 78 36 40, E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningens arkiv: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28.

Åbningstid: Tirsdag kl. 14-16.30 efter aftale med lederen.

Leder: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro, tlf. 74 78 36 40,

E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2002: 195.

Arkivet er oprettet i 1982. Antal besøgende og henvendelser på arkivet i 2003: ca. 85.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 70.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen holdt afstemningsfest i Bredebro Forsamlingshus den 8. februar med foredrag ved forfatter Jacob Clausen. Overskriften var »At rejse med historien«. Chefredaktør Mette Bock, JydskeVestkysten, holdt foredrag ved generalforsamlingen i Visby Forsamlingshus den 20. marts. I maj var der udflugt til Løgumkloster Kirke og i august var der byvandring i Højer med Folmer Christiansen som guide. Foreningen udgav sit årsskrift »Æ Hjuulspor« inden jul.

Broager Kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Christian Frederiksen, Klør-Fire 20, 6310 Broager, tlf. 74 44 29 23.

Arkivets adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51,

E-mail: chdf@get2net.dk Webside: www.broagernet.dk

Åbningstider: Tirsdag kl. 15-17.

Leder: Chresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2002: 245.

Arkivet er oprettet i 1980. Besøgende i 2003: 260.

Afleveringer til arkivet i 2003: 60.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningsåret startede med foredrag i samarbejde med Folkeuniversitetet om mindretallets unge deltagere i 2. verdenskrig ved Dr. Günther Weitling og Andreas Fleischer. I forlængelse af årsmødet fortalte Peter Dragsbo om byggeskikke, gårde og haver gennem 200 år. Årets egnsvandring gik til Dynt, hvor lokale indbyggere fortalte om den lille bys historie. Sommerudflugten gik til Glücksborg Slot, hvor Anne Loessel, der er dansk ansat ved museumsforvaltningen, gav os en meget fin rundvisning. Årets sidste program kaldtes: »Hvo bløw de énle aw?«, hvor to ældre drenge fra enen fortalte om deres voksenalv langt fra barndomshjemmet. Endvidere har foreningen startet et erindringsværksted, hvor en række personer mødes for gensidigt at inspirere hinanden.

Der er bl.a. indkommet arkivalier fra Egersund Brandværn, Det personlige frihedsværn, Heinrich Martin Bock og Broager Pigespejder.

Christiansfeld Kommune

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Bygade 25, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 35 07.

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98,

E-mail: arkivet-christiansfeld@mail.dk

Åbningstid: Fredag kl. 14-16 og lørdag kl. 14-16.

Leder: Annelise Gram, Kongensgade 19, 1.tv., 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Foreningen er oprettet i 1995. Antal medlemmer: 110.

Arkivet er oprettet den 17. august 1961. Besøgende i 2001: ca. 150.

Afleveringer til arkivet i 2002: 18.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet startet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar M. Krag, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf. 75 57 43 85.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls, tlf. 75 57 43 85.

Website: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet

Arkivets åbningstid: 1/9-1/5 onsdag kl. 15.30-17.30. Juni til august første onsdag i måneden kl. 19.00-21.30.

E-mail: hejlsarkiv@mail.dk

Leder: Gunnar M. Krag, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf. 75 57 43 85,

E-mail: Hejlsarkiv@mail.dk

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2003: 142.

Arkivet er startet i 1981.

Afleveringer til arkivet i 2001: 65.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen øgede sit medlemstal i 2003 med 10%, så vi nu har 145 medlemmer. Det er ganske pænt i et område med 430 husstande. Bestyrelsen besluttede at forhøje kontingentet fra 30 til 50 kr. pr. husstand. Foreningen har afholdt fem arrangementer i 2003. Møderne dækkede såvel den lokale historie som den sønderjyske og nationale historie. Emnerne spændte fra Hejlsmindes udvikling 1950-2000, lysbilleder fra Hejls-Hejlsminde til domænegårde i Sønderjylland og jernalderen omkring Christiansfeld. Menighedsrådenes 100-års jubilæum fejrede vi med en udstilling i våbenhuset i maj-juni måneder om Hejls menighedsråd 1903-2003. I forbindelse med jubilæet viste Inge Mortensen rundt på Hejls Kirkegård.

Der er seks meget aktive bestyrelsesmedlemmer, som ugentligt arbejder i arkivet med registrering af A- og D-numre, indtastning af billeder på ARKIBAS, og fremstilling af udstilling og årskrift. Af arkivets ca. 120 film er de 85 indtastet på ARKIBAS. Arkivet har via støtte fra Hejls Forsamlingshusfond fået støtte til indkøb af et digitalkamera, en ny computer og en scanner. Arkivet skulle således være rustet til indførelsen af sidste version af ARKIBAS til maj 2004. Arkivet har fået 65 indkomster i 2003, og vi må konstatere, at foreningen har fået rigtig mange henvendelser både personlige i åbningstiden samt via telefon og mail. Det betyder også, at vi har fået meget nyt og spændende materiale til arkivets samling.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00-21.30 (sep.-maj) eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2002: 130.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende i 2002: 20.

Afleveringer til arkivet i 2002: 11.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Gram Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 16, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Slotsvej 9, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Åbningstid: 1. mandag i hver måned kl. 19.30-21.30 og tirsdage kl. 9.00-11.00 (september til april) eller efter aftale med lederen.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 16, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2003: 235.

Arkivet er startet i 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2003: ca. 350.

Antallet af afleveringer i 2003: 30.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

I året 2003 blev arkivets lokaler på Slotsvej 9 indviet. Huset kaldes »Baron Wedels Hus« efter en af dets tidligere ejere, som efter fleres udsagn kendte sin plads i byen og helst omgik folk af »stand«. Ingen papirer har kunnet påvise titlens berettigelse, heller ikke dåbsattesten, som viser hen til en familie i mellemklassen. Flytningen til nye egne lokaler har givet mulighed for en anden placering af arkivalierne. Samtidig har huset fra 1775-1800 en hyggelig atmosfære at arbejde i.

Lokalhistorisk Forening for Højrup Sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 63 74.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram.

Åbningstid: Torsdag i lige uger kl. 19.30-21.30 eller efter aftale.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf. 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2003: 225.

Arkivet er startet i 1992.

Besøgende på arkivet i 2003: 75. Afleveringer til arkivet i 2003: 23.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

I foråret 2003 havde vi en grænsetur med start i Kobbermølle, som sluttede længst mod vest. Vi krydsede grænsen fem gange undervejs. Turen kan anbefales.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Niels, Schmidt, Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 68.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 68.

Åbningstid: Mandag i ulige uger kl. 14-17 og fra kl. 19.00-20.30.

Foreningen er oprettet i 1988. Antal medlemmer i 2003: 133.

Arkivet startet i 1988. Besøgende på arkivet i 2003: 52.

Antal af afleveringer til arkivet 2003: 26.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Gråsten Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Graasten og Omegn

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 16-18 eller efter aftale.

Leder: Else Egholm, Toldbodgade 6 st. tv., 6300 Gråsten, tlf. 74 65 12 43.

E-mail: lokhist@graasten.dk Webside: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2002: ca. 150.

Afleveringer til arkivet i 2002: 43.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Hans N. Paulsen, Domhusparken 7 st. th., 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2002: ca. 400.

E-mail: lokhist@graasten.dk. Webside: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Haderslev Kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18, fax: 74 22 21 27.

E-mail: HBA@Haderslev.dk Webside: www.haderslev-bynet.dk

Åbningstid: Tirsdag-torsdag kl. 10-16, tillige 1. september-31. marts torsdag kl. 16-18.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev, tlf. 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Afleveringer i 2003: 232.

Besøgende på læsesalen i 2003: 2.142.

Årsberetningen for Haderslev byhistoriske Arkiv findes i afsnittet, Arkiver, museer og forskningsinstitutioner, side 316.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Karen Bagge Hansen, Kabdrupvej 66, Bjerning, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 61 44.

Foreningen er oprettet i 1954.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14,

E-mail: oim@get2net.dk

Webside: <http://home3.inet.tele.dk/svmi/haderslev.htm>

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2002: 142.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Jens Knudsen, Nørbygaardvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 51 65.

Foreningens arkiv: Hoptrup Kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16.

Leder: Holger Bonde, Lysemosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningen er oprettet den 18. januar 1984. Medlemmer 2003: 863.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2003: 82.

Afleveringer til arkivet i 2003: 23.

Medlem af LASS.

Søndag den 30. marts havde arkivet besøg af guldkonfirmander, som genså mange minder. Foreningen deltog aktivt sammen med støtteforeningen, da

man den 16. maj havde åbent hus på Lindholm Slot i Marstrup. Den 17. juni var der aftentur til Løjt Kirke og Runde Mølle. Den nye støtteforening er kommet godt fra start.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.

Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.

Foreningens arkiv: Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 73.

Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).

Åbningstider: efter aftale med lederen.

Moltrup Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, Bramdrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98, E-mail: lillefort5@hotmail.com

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 25.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 2003: 218.

Arkivet startet i 1986. Besøgende i 2003: 9.

Antallet af afleveringer 2003: 12.

Medlem af LASS.

Arkivet har modtaget protokoller fra Moltrup Idrætsforening 1934-1997, regnskabsbøger 1934-1997 og medlemslister 1934-1997.

I det forløbne år har bestyrelsen beskæftiget sig med registrering af de mange billeder, der indkom i forbindelse med bogen: »Moltrup Sogn – Gårde og huse«. Desuden er foreningen ved at indsamle protokoller, billeder m.m. fra de forskellige foreninger, der har været og stadig er i sognet.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, E-mail: keo@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95,

E-mail: npbladt@post.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer 2003: 68.

Arkivet i 1986. Antal besøgende på arkivet i 2003: ca. 30.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 12.

Medlem af LASS.

Ud over generalforsamlingen, hvor Ole Muxoll, Haderslev, fortalte om bevidenhederne under besættelsen 1940-1945, har foreningen haft en aftentur med gennemgang af landsbyen Vandling under ledelse af N.P. Bladt.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18.

Åbningstid: Torsdag 13.00-17.30. Arkivet er lukket på helligdage og holder ferie i juli måned.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14,
E-mail: oim@get2net.dk

Foreningen oprettet 1982. Medlemmer 2003: 40.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 2003: 38.

Medlem af LASS.

Efter generalforsamlingen den 14. februar underholdt Erling Madsen, Løjt Kirkeby, med et fængslende foredrag om arkivet på Runde Mølle og sognet. Vi blev så betaget, at vi besøgte Runde Mølle i juni måned. Vilstrup forestod sommerudflugten, hvor flere lokalhistoriske foreninger og Slægtshistorisk Forening deltog. Turen gik til Løjt Kirke, Runde Mølle og sluttede på Restaurant Knapp. Foreningen arrangerede en tur rundt i Nørre Vilstrup for at se på byen. Den 20. oktober fortalte Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling i Sognehuset om fattiggårde i Sønderjylland. Vi deltog også i år i julestuen i forsamlingshuset. Hver anden måned skriver vi to sider i Sogneyt. I år skrev vi historien om husmandsstedet »Petersborg«. Skolen havde 50-års jubilæum. Her hjalp vi lidt. Bent Aage Jørgensen udgav en bog om Vilstrup nye skole. Sidste år udkom en bog om den gamle Vilstrup Skole, som sælges til samme pris. Vi udgav tillige et tillæg til Frede Scherrebecks bog. Bogen er udsolgt.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 91 10,
fax: 74 57 91 10, E-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbækvej 88, Bæk, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.00.

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 92 65.

E-mail: arne@email.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer 2003: 77.

Arkivet er oprettet i 1997.

Året var præget af tre begivenheder: I maj var der markedsdagen, hvor foreningen havde en udstilling om livet i området omkring Anden Verdenkrig. Vonsbæk Skole havde 40-års jubilæum, som blev fejret med udgivelsen af et jubilæumsskrift, der bl.a. fortæller om skolerne i Vonsbæk området tilbage til 1753. Der er udgivet et jubilæumsskriftet som er udarbejdet af foreningen, og kan ses på www.vonsbaeskole.dk Endelig har foreningen udgivet »Et landsbysamfund 1935-40, Vonsbæk Sogn set fra Bæk«. Hæftet kan købes for 60 kr. på arkivet.

Aarøsund Lokalhistorisk Arkivforening

Formand: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2a, Aarøunde, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 45 81, E-mail: margitchristoffersen@hotmail.com

Foreningens arkiv: Som ovenstående.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet: 2002. Medlemmer 2002: 31.

Arkivet er oprettet i 2002.

Medlem af LASS.

Højer Kommune*Højeregnens Lokalhistoriske Forening*

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf. 74 78 32 15,
fax: 74 78 32 17, E-mail: sv.kristiansen@mail.tele.dk
Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2003: 136.

Højeregnens lokalhistoriske Arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer, tlf. 74 78 24 04.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf. 74 78 20 45.

Arkivet oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2003: 102. Afleveringer til arkivet i 2003: 35.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Igen et godt og spændende år med mange gode arrangementer og et stort arbejde på arkivet og i Tøndermarskgruppen. Vi startede i 1997 med 43 medlemmer, i 2001 havde vi 92 medlemmer og i 2002 havde foreningen 103 medlemmer. Ved generalforsamlingen den 18. februar 2003 havde foreningen 120 medlemmer, og i dag er vi 132 medlemmer.

Tøndermarskgruppen har arbejdet siden 1999, og vi har i slutningen af 2003 afsluttet første del af vort arbejde. Et meget stort materiale bliver nu afleveret på arkivet i Højer. Mange har udført et stort arbejde om kulturhistorien og kulturgeografien i vores område. Foreningen har videregivet nogle ideer omkring Kiers Gaard. Disse ideer er blevet godt modtaget. Blandt andet nedsætter Kiers Gaards bestyrelse nu et brugerråd, hvor Højeregnens Lokalhistoriske Forening bliver repræsenteret.

Pers Avten sidste år blev det helt store arrangement, der sprængte alle rammer med ca. 200 deltagere. Sct. Hans aften havde foreningen en god aften med tidligere forstander Lars Boye Andersen som báltaler og fortæller. Det er Naturcentret, der startede Pers Avten, men vi har nu overtaget det helt. Vi har sammen med Folkeligt Samfund igen haft et arrangement, nemlig i september måned, hvor vi havde Steen Tygesen til at fortælle om Højer Kirke. Foreningen har aflagt et besøg Bonevoksfabrikken. Vi har fortsat traditionen med at tage en tur syd for grænsen for at lære naturen og historien dér at kende. Årets største oplevelse blev, da vi havde Lorens Hansen til at fortælle om Nørremølle, og Thomas Nielsen sluttede fortællingen af i Rudbøl. Vi har haft en frisisk aften 2002. Sidste år havde foreningen en aften med plattysk med Georg Lesch fra Nykirke, Neukirchen, som fortalte og sang.

Foreningen har i lighed med de foregående år fire faste frivillige medarbejdere, nemlig Edith Kristiansen, Folmer Christiansen, Edvard Hansen og formanden.

Der har i 2003 været 35 afleveringer. Blandt disse kan nævnes 100 billeder og tegninger vedr. Højer – Tønderbanen fra Fl. Wraae og Steen Thunberg. Der er indkommet albummer med billeder fra Højer Mølle vedrørende restaureringen, indvielsen og andre festlige lejligheder fra Helene Jensen. Arkivet har modtaget bøger og skrifter om marsk og vadehav fra Christian Johannsens bo samt en stor aflevering fra Boy Friis Andresens bo med bl.a. papirer fra familien, papirer med relation til landbruget som f.eks. svinekort, kornafleve-

ring, foranstaltninger mod kvægsyge, handelsfejl ved heste, køer og svin. Her var også en jordfordelingsoverenkomst.

Lundtoft Kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1 B, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: mandag kl. 19-21 (1. oktober-1. april) eller efter aftale.

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37,

E-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2003: 272.

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2003: 40.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 12.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen besøgte den 8. maj voldstedet Brådborg, hvor Lorens Alnor fortalte historien om den gamle borg. Samme aften så vi Varnæs Kirke, hvor Pastor Poul Callesen fortalte om kirken og det gamle sogn om Junker Vigge. Den 19. december fortalte kunstneren John Richard Towle, Sønderborg, om maleren Christoffer Wilh. Eckersberg, som er født i Varnæs Sogn.

Historisk forening for Felsted Sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa,

tlf. 74 68 53 30, E-mail: asmussen@postkasse.com

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-17.00 (ikke i skoleferierne) og efter aftale med lederen.

Leder: Eigil Dyrmosé, Østergade 8, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 57 81,

E-mail: ejgild@mail.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 2003: 400.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2003: ca. 160.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 26.

Medlem af LASS.

Ved generalforsamlingen fortalte Ottomar Loff om vandmøller og teglværker ved Aabenraa Fjord. Foredraget var et oplæg til sommerens aftentur til området. Aftenturen startede ved Krusmølle med fortælling om den gamle kongelige mølles historie. Herfra fortsatte turen til områderne, hvor de gamle teglværker lå, og vi fik fremvist produkter derfra. Vi fortsatte turen til Laksemølle med det gamle møllehus og sø. Vi sluttede aftenen på Krusmølle.

Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn

Formand: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Klipleve, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Tirsdag og fredag kl. 15-17 (1. juni-1. oktober) eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2003: 416.

Arkivet er startet i 1980.

Antal afleveringer i 2003: 14.

Foreningen er medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

I juni havde foreningen byvandring til den gamle bydel i Kliplev. Aftenturen gik til Sønderhav, hvor Torben Ølholm levende berettede om et åleeventyr og om de karakteristiske huse i Kollund Østerskov. Heldagsturen i august med Elkjær Larsen, Tønder, som leder, gik til Nordfriesland, Husum og Nordstrand. I august var der ligeledes en tur til Sundeved, hvor vi med Lennart S. Madsen besøgte de gamle voldsteder. I oktober var der foredrag ved A. M. Jacobsen og B. Weitling om fattiggårde på landet. I årets løb er der i forbindelse med museet i Kliplev opført en 200 m² stor bygning, der skal rumme afdøde Johan Meiers store samling af værktøj og håndredskaber fra Varnæs.

Løgumkloster Kommune

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster,

tlf. 74 74 43 03, fax: 74 74 38 02, E-mail: karin-vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Lokalhistorisk arkiv: Mellemgade 4 st., 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandag kl. 19.30-21.00 Lørdage 10.00-12.00 samt efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1972. Medlemmer i 2002: 290.

Arkivet er oprettet i 1972.

Besøgende på arkivet i 2002: 73. Afleveringer til arkivet i 2002: 72.

Medlem af LASS.

Nordborg Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg Kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29. Arkiv@12move.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, samt fra 1. september til 30. april, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Arkivet er oprettet i 1973/74.

Egen Sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Petersen, Møllevej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 82 36.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3E, Guderup, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 93 01.

Åbningstider: Torsdag kl. 16-18.

Leder: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 82 36.

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2003: 600.

Arkivet er oprettet i 1994.

Besøgende på arkivet i 2003: 260. Afleveringer til arkivet i 2003: 526.

Medlem af LASS.

Vi har modtaget protokoller fra tre store lokale foreninger samt rigtig mange billeder fra lokalområdet. Der er indkommet mange bøger med emner, der spænder fra lokalområdet til Sønderjylland. Vi har også modtaget en velbevaret »Sjellerupdragt«.

Vores vinterarrangement var i januar, hvor Inge Adriansen fra Sønderborg Slot fortalte om Fiddes dag, ringridning, om årets gang og mærkedage på Als. I marts deltog 45 i vores generalforsamling, hvorefter Chr. Fægteborg fortalte om gartnerstedet i Østerholm. I juni holdt vi et sommerarrangement i Dyndved, hvor der blev fortalt om gårdene og husene. På kulturnatten den 15. august holdt vi åbent hus kl. 18.00-22.30. Vi havde besøg af 40 interesserede, mens 30 deltog i en byrundtur i Gl. Guderup.

Holm Sogneforenings lokalhistoriske Arkiv

Formand: Lissi Obling, Nørrehaven 6, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 17.

Foreningens arkiv: Møllegade 60, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 33 24.

Åbningstider: 1. onsdag i hver måned kl. 16-18.

Ledere: Christian Hansen, Damgade 13, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 17 25 og Jens Sandvej, Hellesøvej 24, Holm, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 10 06.

Foreningen er oprettet i 1978.

Medlem af LASS.

Der blev i 2003 holdt adskillige ekstra møder i arkivet om etablering af en mindesten for allierede flyvere, der blev skudt ned over Holm i 1943. Den 17. august afsløredes så mindestenen over flystyrtet. Der deltog engelske slægtninge til de dræbte. Efter højtideligheden ved stenen var der kaffebord i Sognegården. I anledning af Holm Sogneforenings og Holm Lokalhistoriske Arkivs 25-års jubilæum den 2. maj havde vi åbent hus med en udstilling, der bl.a. omfattede en spørgekonkurrence om gamle ting fra arkivets gemmer. Den 5. juni var der udflugt til »Grænsemuseet« i Frederikshøj.

»Arkivets dag« havde vi udskudt til den 15. november. Foreningen havde en udstilling af gamle klædedragter og hovedbeklædninger. Til dette formål havde vi lånt giner i forretninger i Nordborg og »hoveder« fra »Hattehuset« i Sønderborg. I »cafeen« viste foreningen lysbilleder fra det gamle Holm.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Hans Christian Kaack, Lusigvej 18, Broballe, 6430 Nordborg,

tlf. 70 20 27 17, mobil tlf. 26 88 39 21,

E-mail: hck@noteshouse.dk Webside: www.notehouse.dk

Foreningens arkiv: Oksbøl Friskole, Spangmosevej 33, Broballe, 6430 Nordborg (post skal sendes til arkivets leder Henning Wriberg).

Åbningstider: Onsdag kl. 19.00-21.30 og efter aftale.

Leder: Henning Wriberg, Rytterhaven 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 13 49.

Foreningen er oprettet i 1977. Antal medlemmer i 2002: 469.

Arkivet er oprettet i 1977. Besøgende på arkivet i 2001: 75.

Afleveringer til arkivet i 2001: 32.

Medlem af LASS.

Lokalhistorisk forening for Svenstrup Sogn

Formand: Ingrid Dall, Runevænget 49H, 6430 Nordborg, tlf. 73 45 22 08,

E-mail: ingda@idraet.dk

Foreningen er oprettet i 2000. Antal medlemmer i 2002: 342.

Medlem af SLF.

Nørre Rangstrup Kommune*Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn*

Formand: Niels Braunsgaard, Bovlund Bjergvej 17, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 20.

Foreningens arkiv: Agerskov Skole, Nørregade 17, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17. Lukket i skolens ferie- og fridage.

Leder: Niels Baunsgaard, Bovlund Bjergvej 17, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 20.

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2000: 632.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2000: ca. 20.

Antallet af afleveringer i 2000: 18.

Lokalhistorisk forening for Arrild Sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenstående).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 80.

Arkivet er startet i 1987.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, Tirslund, 6541 Bevtoft, tlf. 74 83 19 76.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-16.30 (undtagen i skoleferier).

Leder: Grethe Iversen, Hyrupvej 43, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 60.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2002: 435.

Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende i 2002: 130.

Afleveringer til arkivet i 2002: 22.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Jørgen Petersen, Branderup Mark 3, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 52 76.

Foreningens arkiv: Branderup Bygade 19, 6535 Branderup J.

Åbningstid: Efter aftale aftale med lederen.

Leder: Tage Willadsen, Branderup Mark 7, 6535 Branderup J., tlf. 74 83 51 37,

E-mail: familien@willadsen.nu

Foreningen er oprettet den 25. marts 1987. Medlemmer i 2003: 212.

Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2003: 9.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er indkommet protokoller fra BUIF og dokumenter fra ca. 1600 om gårde-
ne på Revslund.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv, Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18 og efter aftale. Der er lukket i juli måned.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2001: 45.

Arkivet er oprettet i 1984. Antal besøgende på arkivet i 2001: 53.

Afleveringer til arkivet i 2000: 26.

Rødning Kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf. 74 84 54 34.

Åbningstid: Tirsdage kl. 9.00-12.00 og torsdage kl. 14.30-17.00.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5^{II}, 6630 Rødning, tlf. 74 84 23 59.

Post bedes sendt til: Rødning Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødning.

Arkivet er oprettet i 1971.

Besøgende i 2003: 94. Afleveringer i 2003: 23.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har ikke mindre end 16 frivillige, der arbejder i turnus-ordning i arkivets åbningstid. Vi er vældig glade for vores nye arkiv i Rødningcentret, som stod klar til indflytning 1. februar. I vores brandsikre boks købte vi rullereoler for 30.000 kr. finansieret af penge, som vi havde arvet. Det giver os bedre pladsudnyttelse. Det forløbne år er gået med at indrette arkivet, samtidig med at edb-registrering af billeder og åjourføring af samlingerne har taget en stor del af vores tid. Efter flytningen er vi som noget nyt begyndt at holde åbent i efterårs-, vinter- og sommerferierne.

Rødning lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Højskolelunden, 6630 Rødning, tlf. 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2003: 210.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødning, tlf. 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup, 6630 Rødning.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1962.

Hjerting Sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning, tlf. 74 84 13 63.

Foreningens arkiv: Hjerting Forsamlingshus, Forsamlingshusvej 9, Hjerting, 6630 Rødning.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning, tlf. 74 84 13 63.

Foreningen er oprettet i 1983.

Medlem af LASS.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødning, tlf. 74 84 53 05.

Foreningens arkiv: Ribevej 61, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf. 74 84 52 28.
Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 15-17 (1. oktober til 1. maj).
Leder: Edith Jensen, Lindeallé 2, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.
Foreningen er oprettet i 1965. Antal medlemmer i 2002: 76.
Medlem af SLF.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 55 66.
Åbningstid: Medio maj-juni. lørdag og søndag kl. 13-17. Fra 24. juni-1. september, hverdage kl. 11-17, søndag kl. 13-17.

Lokalhistorisk Forening for Jels Sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.
Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Jels Torvet 2, Jels, 6630 Rødding.
E-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk Webside: www.historisk-jels.subnet.dk
Åbningstid: Efter aftale
Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding. tlf. 74 55 30 50,
E-mail: fam-clausen@privat.dk
Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 250.
Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende i 2001: 200.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.
Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.
Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.
Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor).

Skodborg Sogns Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48.
Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 85 01 04.
Åbningstid: Onsdag kl. 9.15-11.45 og torsdag 17.30-19.30.
Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85, E-mail: Skodborg-hjemstavnsarkiv@mail.tele.dk
Foreningen startet i 1941. Medlemmer i 2000: ca. 150.
Arkivet er oprettet i 1941.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, »Hedegaard«, Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75, E-mail: kkjuhl@privat.dk
Foreningens arkiv: Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf. 74 84 71 75.
Åbningstid: 1. mandag kl. 19.30-20.30 (1. oktober-1. april) og onsdag kl. 13.30-16 (1. oktober-1. april) eller efter aftale.
Foreningen er oprettet i 1947.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn

Formand: Arne Buhrkal, Villavej 7, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Stadionvej 5, 6630 Rødding, tlf. 74 84 64 20.

Åbningstid: Som regel torsdag kl. 14-17 og efter aftale med lederen.

Leder: Jacob Holst, Terpvej 57, 6630 Rødding, tlf. 74 84 64 20.

Foreningen oprettet i 1975. Medlemmer i 2002: 230.

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2001: ca. 90. Afleveringer i 2002: 10.

Medlem af LASS.

Rødekro Kommune*Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune*

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Rødekro, tlf. 73 66 29 19.

Åbningstider: Mandag kl. 15-17. samt efter aftale.

E-mail: lokalhistoriskforening@dk

Leder: Poul Agerbæk, Bøgeparken 37, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 17 47.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2003: 642.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 2003: ca. 245.

Afleveringer til arkivet i 2003: 52.

Medlem af LASS.

Arkivet har i år modtaget en stor samling af protokoller, jubilæumsbilleder og et 100 års jubilæumshæfte. Der er indkommet medaljer for smør og ost m.m. fra Hellevad Mejeri samt protokoller fra Genner Idrætsforening 1935-1998. Samlingen er også blevet suppleret med sølvskeer og flakoner med Dannebrogsmotiv. Endelig er der indgået forskellige papirer om gårde i Årslev og Hjordkær sogne.

Efter generalforsamlingen i februar, havde vi en rigtig hyggelig sangaften og ind imellem fortalte T. Friis Møller muntre historier. Sidst i maj havde foreningen en bustur til »Skovsgård« på Langeland, hvor ikke mindre end 95 personer deltog. Så har vi afholdt nogle lokalhistoriske aftener ude i kommunen. Vi har holdt åbent hus på arkivet i weekenden 31. maj og 1. juni samt 10. august. Forskellige foreninger, skoleklasser og spejdere har besøgt arkivet. Salget af vores årbog er stigende.

Skærbæk Kommune*Historisk Forening for Skærbæk og Omegn*

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk. tlf. 74 75 14 10.

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2001: ca. 245.

Arkivet er oprettet i 1967.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf. 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, Kongsmark, 6792 Rømø, tlf. 74 75 63 47.

Åbningstider: efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1995. Arkivet er oprettet i 1995.

Sundeved Kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: Jørgen Schmidt, Kirkeagervej 3, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 71 94, fax: 74 46 71 94.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 14 70.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-18 eller efter aftale.

Leder: Marie Hansen, Eckersbergsvej 18, Blans, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 14 70.

Foreningen er oprettet ved en sammenlægning i 1992 af foreningerne i Nybøl, Ullerup og Sottrup sogne.

Medlemmer i 2003: 750.

Arkivet er oprettet i 1992. Besøgende på arkivet i 2003: 135.

Afleveringer i 2003: 20.

Medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har igen i år udgivet sit årsskrift lige inden jul. På arkivet er fotokopimaskinen fornyet. Medlemstallet er gået lidt tilbage. Der er sendt ansøgning til Sundeved Kommune om udvidelse af det brandsikre rum, idet der er mangel på plads. Foreningens sommerudflugt var en sejltur med færgeren »Bitten« fra Ballebro til Sønderborg og retur.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf. 74 46 72 42.

Sydals Kommune

Lokalhistorisk Forening for Kegnæs Sogn

Formand: Peter Wehl, Torsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 92.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470 Sydals.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18.00-19.30 (1. april til 1. oktober) og hver mandag kl. 18.00-19.30 (1. oktober til 31. marts).

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2003: 360.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2003: ca. 16.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 6.

Medlem af LASS.

På generalforsamlingen i marts måned havde vi museumslederen fra Haderslev Museum, som holdt et meget spændende foredrag om Danmarks under-

grund, -oldtid, udgravninger m.m. Foreningen afholder hvert år en aftentur med bus, som i 2003 gik til Frøslevlejren. Foreningen har i 2003 udgivet en bog med titlen »En samling Kegnæs historier«. Disse historier er i sin tid nedskrevet af Hans Bertelsen fra Østerby, som inden sin død gav tilladelse til, at foreningen måtte udgive det nedskrevne i bogform.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten A. Krogh, Måjbølvej 17, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 12.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals (post sendes til lederen eller formanden).

Åbningstid: Mandag kl. 13.30-17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghai 11, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65,

E-mail: an.ki.ni@nielsen.mail.dk

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2003: ca. 399.

Arkivet startet i 1979. Antal besøgende på arkivet i 2003: 42.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 12.

Medlem af LASS.

Der er indkommet protokoller og lister over vurdering af fast ejendom i Hørup Sogn, private regnskabsbøger, sygekasseregnskaber og regnskaber fra Hørup tekniske skole. Vi er 5-6 medarbejdere, der mødes hver mandag eftermiddag. I det fortløbne år har vi gennemgået alle arkivalier. Indscanning af billeder foregår planmæssigt.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, »Degnegården«, Lysabildgade 1,

Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84, fax: 74 40 30 30.

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2, Lysabild, 6470 Lysabild (post skal sendes til formanden).

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18-20.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarkvej 368, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 82, fax: 74 40 30 70.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2003: 734.

Arkivet er oprettet i 1978.

Medlem af LASS.

I 1959 udgav Anna Johansen på eget forlag en erindringsroman »Lille Anna fra Als« (1911-25). Foreningen kendte ikke til bogen, som ingen ville købe i 1959, men familien overdrog os alle bøgerne, som blev solgt i løbet af 2 dage! Anna Johansen er født Petersen på »Kildegård« i Sarup, Lysabild Sogn. Endvidere har foreningen i december 2003 fået »Lille Anna fra Als – II« i manuskript. Vi overvejer nu, om foreningen skal udgive Lille Anna nr. 2.

Ved årsmødet den 12. januar holdt museumsleder Peter Dragsbo foredrag om »Alsiske haver og gårde«. Den 9. marts havde foreningen 25-års jubilæum. 5. juni havde foreningen en medlemsudflugt til Dannevirke. Den 29. oktober var der efterårsmøde med foredrag af biskob Niels H. Arendt. Året sluttede den 11. december med genudgivelse af bogen »Lille Anna fra Als«.

Tandslet Sogns lokalhistorisk forening

Formand: Egon Bauer, Sønder Kettingsskov 21, 6440 Augustenborg, tlf. 74 40 75 24.

Foreningens arkiv: Tandslet Friskole, Ertebjergvej 2, Tandslet, 6470 Sydals.

E-mail: eubauer@tiscali.dk Web: www.Tandslet.dk

Åbningstid: Torsdag kl. 19.00-22.00 og den anden torsdag i måneden kl. 14.00-17.00 eller efter aftale.

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1977. Medlemmer i 2003: 527.

Arkivet startet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2003: 30.

Afleveringer i 2003: 15.

Medlem af LASS.

Arkivet har modtaget en større samling postkort fra Sjælland, deriblandt et fotografi af Tandslet gl. præstegård. Der er indkommet indrammede sølvpræmier fra Ertebjerg Mejeri, en reklameplakat fra manufakturhandler Henningsens butik og et håndtegnet bykort fra Amalie Hauth.

Ved generalforsamlingen var der foredrag om det gamle Aabenraa ved museumsleder Peter Dragsbo. Som sædvanlig har arkivet arrangeret to udflugter. Den første gik til Brundlund Slot med efterfølgende byvandring. Den anden udflugt blev henlagt til Oleskobbøl og Blommenskobbølskovene og afsluttede med besigtigelse af en lokal stenaldersamling. Foreningen har arbejdet forgæves på at opspore den gamle døbefont fra Tandslet Kirke. En jubilæumsgave fra 1889 skænket af sognets beboere til deres præst, er tilbagekøbt til sognet.

Sønderborg Kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Bent Lundt, Skriveløkken 5, 1. th., 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 35,

E-mail: nebelu@stofanet.dk

Arkivets adresse: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9-12 og onsdag kl. 15-17.

E-mail: hcha@stofanet.dk

Arkivleder: H. C. Carstensen, Sundquistgade 7, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 52 75.

Foreningen startet i 1979. Antal medlemmer i 2003: ca. 370.

Arkivet startet i 1979. Afleveringer til arkivet i 2003: 82.

Besøgende på arkivet i 2001: 330.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Ulkebøl

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10.00-12.00 og onsdag kl. 19.30-21.00.

E-mail: ulkeboel.arkiv@mail.tele.dk Webside: www.sdbglokalarkiv.dk

Arkivleder: Sophie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Arkivet er startet i 1979.

Besøgende på arkivet i 2003: 210.

Afleveringer til arkivet i 2003.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune

Formand: Benny Lau, Kværnholtvej 16, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 11 00.
Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.
Postadresse: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev, tlf. 73 34 36 45,
fax: 74 64 22 64, E-mail: bib-led@tinglev-Kommune.dk
Åbningstid: efter aftale.
Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 32 61.
Foreningen er oprettet i 1975.

Tønder Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder Kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 20 20.
Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26,
fax: 74 72 33 21 (Tønder Bibliotek), E-mail: lokalhistorisk.tdr@get2net.dk
Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18 samt onsdag og torsdag kl. 13-17.
Leder: Britta Bargfeldt, Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11.
Foreningen oprettet i 1982. Medlemmer i 2003: ca. 425.
Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet i 2003: 906.
Afleveringer til arkivet i 2003: 70.
Medlem SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er indkommet regnskaber og forhandlingsprotokoller 1822-1999 fra Horup Legat, en forhandlingsprotokol 1855-67 fra Schlachter Innung, negativer fra pressefotograf Lis Sylvest og kogs regnskaber 1777-1821.

De mange besøgende på arkivet samt flere spændende, omfangsrige afleveringer satte fokus på arkivets pladsproblemer. Det kunne undertiden knibe med arbejdsroen, ligesom vindueskarne og gulvarealer måtte tages i brug til materialesamlingerne. Dette skal imidlertid ikke lægge en dæmper på glæden over, at så mange gjorde brug af samlingerne. Arkivets Dag med en udstilling af idrætsbilleder blev kombineret med det årlige bogsalg. Der kom mange besøgende til bogsalget og godt med penge i kassen. De frivilliges engagement og arbejdsindsats var med til at sikre et højt aktivitetsniveau året igennem, og Verein Deutsches Haus plus Nissens Fond var med til at sikre det økonomiske grundlag.

Foreningens generalforsamling fik et livligt og spændende forløb med tidligere brugsuddeler Verner Madsens tilbageblik over »Mine år bag disken«. Velbesøgt var også de to foredragsaftener: I efteråret et foredrag med Günther Weitling om tysksindede nordslesvigeres deltagelse i Anden Verdenskrig suppleret med personlige beretninger fra to tidligere frontkæmpere. I foråret et foredrag med Carsten Porskrog Rasmussen om godsstrukturer i hertugdømmet Slesvig i perioden 1524-1770. Kristi Himmelfarts dag var der udflugt med 60 deltagere, der gik gennem kogene sydpå med besøg i Horsbøl og Fahretoft

kirker, det danske kulturcentrum Mikkjelberg og koncentrationslejrene Schweising og Ladelund.

Vojens Kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf. 74 54 19 41,

E-mail: Agnes_svendsen@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19-21, torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Foreningen er oprettet i 1985.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup Skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80,

E-mail: sandholdt@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2003: 260.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende på arkivet i 2003: 25.

Afleveringer til arkivet i 2003: 15.

Medlem af LASS.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

E-mail: ernstks@worldonline.dk

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Evt. 26 25 46 07.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i 1984. Medlemmer i 2001: 205.

Arkivet er oprettet i 1984:

Besøgende på arkivet i 2001: ca. 25. Afleveringer til arkivet i 2001: 7.

Aabenraa Kommune

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa,

tlf. 74 61 78 04, E-mail: elm@madsen.mail.dk

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevej 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Åbningstid: Hver anden onsdag kl. 14-17 (1. april-1. december) eller efter aftale med formanden.

Leder: Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978. Antal medlemmer 2002: 200.

Medlem af SLF.
Medlem af LASS.

Ensted Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Niels Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 33 57.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærvej 2, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 2003: 337.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2003: 110.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2003: 20.

Medlem af LASS.

Arkivet har modtaget en kassebog fra Ensted Sogns Forsamlingshus, en protokol fra Ensted Sogns Pensionistforening og personlige dokumenter fra Hans Festersen.

I januar besøgte foreningen Straagårds smedie i Kliplev. Generalforsamlingen blev afholdt i marts, hvor Hildgard Ihleman (f. Møller) fortalte om sin barndom på Ensted Kro og en cykeltur til Nordkap. Sommerudflugten i juni gik med bus til Lorenzens gård i Ballum og Trøjborg slotsruin. I juli var der byvandring på Aarup ved Niels Rossen, og Styrptom ved Lis Schmidt. Foreningen havde åbent hus i oktober, hvor årskriftet 2003 blev præsenteret.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 23 27,

E-mail: daus@post12.tele.dk

Foreningen er startet i 1959.

Medlemmer i 2001: 415.

I forkortet form kan man sige, at foreningen har to hovedområder. Det er bevaringsopgaven, som vedrører de gamle huse og miljøer og så den byhistoriske, som vi populært kalder »fortælleopgaven«. Foreningens forretningsudvalg har haft vanskeligheder, så det ikke har været muligt at planlægge et større møde om bevaring og istandsættelse af fredede og bevaringsværdige ejendomme, men det kommer. Det har været et år, hvor der har været liv vedrørende fortælleopgaven. Mødet med Troels Kløvedal i samarbejde med Museets venner og Historisk Samfund for Sønderjylland var en stor succes. Det har været interessant, at Aabenraa og de gamle Aabenraa-kaptajner også blev fremhævet i Kløvedals TV-serie om hans tur op ad Yangtze-floden.

Ved årsmødet i 2003 havde foreningen et spændende foredrag af museumsinspektør Lennart S. Madsen om Aabenraa i middelalderen. Den 26. maj var der byvandring sammen med Historisk Samfund og den 17. september var der en guided tur Løjt Land rundt. Mølleudvalget havde arrangeret en tur til Kobbermølle den 20. september, og vi havde koblet os på et arrangement med Museets venner til Strandingsmuseet i Thorsminde.

Årets boggave blev en lille bog med titlen »Dengang da jeg var en lille en – og der var ufred i landet« skrevet af Bodil Vinding Bjarnt, født Fallesen.

Foreningen har fulgt udviklingen omkring museet. Det ligger os på sinde, at museet får en bestyrelse, som ved, hvad den har med at gøre. En bestyrelse, som er engageret i museets trivsel, og som vil være en tilfredsstillende samarbejdspartner og/eller sparringspartner for vor nye museumsinspektør. Der er ikke noget, der tyder på, at dette ikke skulle blive tilfældet.

Årsskrifter og periodica 2003

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2003/
2004

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift 2004

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune.

2004. 40 sider. Indhold: Paul Hartmann: »Forord« – Jens Kongsted Lampe: »Opvokset i en brydningstid« – Hans Andersen: »Den gamle kromand« – Poul Christensen: »Sommer i by« – Hans Lind: »Skole på Midtals i et kvart årtusinde« – Tage Taaning: »Æ Alsinge Gild« – Paul Hartmann: »Jørgen Bromand 1904-2004« – Svend Aage Elley: »Gamle traditioner i Augustenborg« – Andreas Andersen: »Sakslund« – Karin Jordt: »Sømandsfamilien Jordt i Helved«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08, E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns historie

Udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 29. 2003. 53 sider. Indhold: »Konfirmationsbillede 1939« – »Korporal død efter slaget ved Bedsted 1848« – »Øster Terp kro« – »Legater i Bedsted sogn« – »Lundsbyes 12 dage som soldat« – »Slaget ved Bedsted 4. juni 1848 (2)« – »Overtro som vorter« – »Johannes Prætorius og kirkebogen i Højst« – »Slægten Prætorius« – Hans Petersen: »Bedsted sogn i 1700-tallet« – »Gærder og hegn« – »Kisbæk – den omstridte bæk« – »Transformatorårnenes historie« – »Spectoplast A/S i Bedsted 1971-96« – »Peter Petersen, gårdmand og kaptajn i Bedsted« – »Rim og remser« – »Nic C. Niensens liv og levned« – Nic C. Nielsen: »Vongshøj« – Nic C. Nielsen: »Hvad den gamle præstegård fortalte« – »Brev: Til herrens venner i Nordslesvig« – »Regnskab for missionshusets opførelse i 1896« – »Kort over Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster amter 1820« – »Sagn fra Klovtoft«.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39, E-mail: haugaardkolding@mail.tele.dk

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne. Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2004

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne.

2004. 32 sider. Indhold: Dagny Rasmussen: »Det nye orgel i Bevtofte kirke« – Johan S. Nissen: »Episode fra krigens tid i Strandelhjørn« – Anni Huusmann: »Gården Christiansminde Mergellandvej 13« – Søren Kjær: »Eneboeren i Tir-

slund« – Søren Kjær: »Vores Lokale historiske forening« – Grethe Iversen: »Bliv lokalkendt« – Grethe Iversen: »Arkivernes samarbejde« – Grethe Iversen: »Kloge ord fundet i et ugeblad« – Grethe Iversen: »Fra arkivet« – Jensine Schmidt: »Aabøl Vestermarksvej« – Søren Kjær: »Tirsland i treserne«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 42 24.

Bovrup og Varnæs

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs. Årsskrift 2004

Udgivet af Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs.

2004. 61 sider. Indhold: Knud Krog: »25 års jubilæum« – Thomas Kaufmann: »Det gamle Bovrup« – Aage Rasmussen: »Vort liv ved Sundeved Ungdomsskole« – F. Schmidt: »Varnæssang« – Villy Christensen: »Hvad karetmageren fortalte« – Anne-Sophie Madsen: »Glimt fra en læreransættelse« – »Mit lille arkiv« – Knud Krog: »Fra sognearkivet« – Thomas Kaufmann: »Historisk Oversigt over Bovrup og Varnæs« – Urban Schrøder: »En vise om folkene udi Varnæs« – »Det stod i avisen« – Knud Krog: »Mindeord ved kransenedlægning«.

Ekspedition: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 00 37.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred.

Årgang 26. 2003. 80 sider. Indhold: H.H. Bang: »Forord« – H.H. Bang: »Frigård« – Henning L. Clement: »Krusålejren 1948« – Morten Berdiin: »Jubilæum« – Lorenz Wortmann: »Drejekværn« – H.H. Bang: »Landsbyen med de syv skolebygninger« – Arnold Johannsen: »Den gamle skærfefabrik« – H.H. Bang: »Købebrev fra 1763« – H.H. Bang: »Årets præmierede hus« – Henrik Meyer: »Fra Historisk Forening for Vis Herred« – Hella Hostrup: »Fra Bov Lokalarliv« – Henrik Schou: »Fra Bov Museum« – »Bestyrelsen for Historisk Forening for Vis Herred« – »Bestyrelsen for Den Selvejende Institution Bov Museum«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Bredebro

Æ Hjuulspor. Lokalhistorisk arkiv, Bredebro 2003

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bredebro Kommune.

2003. 84 sider. Indhold: »Forord« – »Di gammel Søkaptejner« – »Glimt fra 2002-2003« – »Glimt fra for 25 år siden« – Jens Holdt: »Brede sognekronike« – Sven Nørgaard: »Laue og Martha Nørgaards liv og levned« – August Wilhelm Høse: »August Wilhelm Høse og hans eventyrlige liv« – Lisbeth Aagaard Larsen: »Historisk rids over Brede Sogns Spare- og Lånekasse og Bredebro Andelsmejeri« – Helle Højland Nielsen: »En ung under uddannelse« – Rafi Ansari: »En afghansk familie integreres i lokalsamfundet« – »Æ Knippelviis« – »Hansigne Lorenzen« – »Lokalhistorisk Arkiv«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Ballum og Visby samt Sydbank i Bredebro. Kan også bestilles på tlf. 74 78 36 40.

Egen*Årsskrift 2003*

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening.

2003. 52 sider. Indhold: Peter Petersen: »Forord« – Svend Andersen: »Lys-holm« – Christian Duus: »Mit Als« – Niels Paulsen og Hans Bonde: »Kroer i Egen sogn« – Hans Bonde (red): »Et minde fra krigen 1914-1918« – Jørgen Jørgensen: »Erindringer af Jørgen Jørgensen« – »Skt. Helena Medaljen« – W. Deichgräber: »I E Pissel« – »Indholdsfortegnelse« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Hans Bonde, Sebbelundvej 16, Egen, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 83 63.

Ensted*Årsskrift 2003*

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening.

2003. 48 sider. Indhold: Ottomar Loff: »Kroer i Ensted sogn« – »Enkefru Calle-sens Erindringer 1940-1949« – »Det skete 1953« – »Hans Lorenzens Barndoms-erindringer« – »Årsberetning« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 46 96.

Felsted*Historisk Årbog for Felsted Sogn*

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 21 – 2003. 94 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – Andreas As-mussen: »Østergade 2, Felsted« – Sven Zachariassen: »Grøngrøft fra gods til asylcenter« – Thomas Kaufmann: »Mundtlige overleveringer fra treårskrigen 1848-1851« – Ejner Thaysen: »Min vej til Tumbøl skole« – Andreas Asmussen: »Afholdsforeninger i Felsted sogn« – Hans Thomsen: »Stort og småt i Hejmdal 1901« – Harald Alnor: »En udflytning fra Tråsbøl – og livet på gården« – Arne Frees Christiansen: »Mathias Møller Walsted« – Andreas Asmussen: »Forenin-gens virke – arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gram*Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2004.*

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn.

2002. 32 sider. Indhold: »Forord« – »Grevens sidste ønske 1965« – »Fra Fole Sogneråd 1965« – »Borgmester Rossen udtaler 1986« – »Fra en gammel biblio-teksprotokol 1865« – »Jagtsang 1886« – »Efterlysning fra Ribe 1864« – »Reg-ning til taterkroen 1902« – »Fra sagn og skildringer« – »Til Slotsvej forskønnel-se 1903« – »Effektiv skatteopkrævning 1912« – »Brand i skovløberhus 1934« – »El aftale 1940« – »Jubilæum« – »Stillingsfratrædelse 1956« – »Sommermarke-det nedlægges 1957« – »Tuberkuloseundersøgelse 1934« – »Friedsfest i Gram 1946« – »Mund- og klovsyge 1955« – »Branden på Rangtang 1949« – »Friluft-scene 1955« – »Fortalt af H. P. Schmidt, Fole 1971« – »Ladebrand 1968« – »En Livsskildring 1926-1987« – »Navne over skove i Gram« – »Billedfortegnelse« – »Arkivets åbningstider«.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Gråsten

Årsskrift 2003

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn.

2003. 72 sider. Indhold: Verner Bruhn: »Spejder uden hat« – Sven Kjems: »Hvorfor ligger Ulsnæscetret hvor det ligger?« – Poul Grosen Rasmussen: »På sporet af oldemor« – E. Egholm og Sven Aage Langendorf: »Skomagere i Gråsten« – E. Thygesen Kristensen: »Årets gang« – Kristen Thomsen: »Beretning fra arkivet« – Frede Chr. Ihle: »Årsberetning«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 10 70.

Haderslev

Årsskrift 2003

Udgivet af Haderslev Byhistoriske Arkiv.

2003. 50 sider. Indhold: Bent Vedsted Rønne: »Haderslev Byhistoriske Arkiv« – Uffe Barsballe Thyssen: »Matthias Hansens Tobaksfabrik« – Kaj Grøn Petersen: »Aktiv på arkivet« – Uffe Barsballe Thyssen: »Den danske realskole« – Hans G. Børgesen: »Soldaterforeninger i Haderslev« – Bent Vedsted Rønne: »Plakatsamlingen« – Helle R. Boessen og Bent Vedsted Rønne: »Litteratur om Haderslev Kommune« – »Afleveringer 2003« – »Medarbejdernes aktiviteter«.

Ekspedition: Haderslev Byhistoriske Arkiv, Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf. 74 22 21 18, E-mail: hba@haderslev.dk

Halk-Hejsager

Gammelt Nyt 2003

2003. 5. Årgang. 35 sider. Indhold: »Forord« – »Sagn og myter. Var Ganger-Rolf fra Halk?« – Jens Peter From: »Forordninger om bondebrylluper 1735« – »Om befolkningen i vore sogne før« – Jens Peter From: »Hejsagers nye skole« – Jens Peter From: »Sagen Christian Knøs vs. lærer Nissen« – Jens Peter From: »Om skoleforholdene i Halk 1802« – »Vinterens program«.

Ekspedition: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Hejs-Hejlsminde

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2003

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

2003. 27 sider. Indhold: Gunnar M. Krag: »Arbejdet i arkivet« – »Forord« – Hejls Friskole 1872-1938« – »Arkivets åbningstider«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54, E-mail: Trappendal@get2net.dk

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening.

20. årgang. 2003. 51 sider. Indhold: »Gaveliste 2002-2003« – »Årsberetning« – Martin Gram: »Fra gamle dage« – Holger Bonde og Chr. Benkjer: »Store Hovgaard's historie« – Arne Bomberg: »I købmandslære i 1952« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Jørgen Hasberg: »Jubilæumsfesten i Sønderballe Skole« – Jørgen Hasberg: »Erindringer fortalt af Annalise Karlsen, Rolighedsvej 5, Sommersted« – Holger Bonde: »Besøg ved tapserer og saddelmagermesteren på ejendommen Hestehaven 59«.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Nr. 22. 2004. 40 sider. Indhold: Anna Kristine Nielsen: »Foreningens jubilæum« – Peter A. Christensen: »Peter A. Christensens tanker angående logoet« – Anna Kirstine Nielsen: »Breve fra hjemme og fra fronten« – Andreas Kaad: »Sang til reisekilde i Mjang« – C.C.: »Lidt om driften af Kegnæsfærgerne« – Anna Kirstine Nielsen: »Folketællinger« – Chresten Clausen: »Lidt om Trillen gennem tiderne« – Kalle Fro Als: »Te kåst i Høruphav« – Chresten Clausen: »Uddrag fra dagbog ført af Chresten Kaad, Mjæbølløkke« – »Klip fra året der gik, 2003«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, Mjæghøj 11, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 65.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2003

Udgiven af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn.

2003. 44 sider. Indhold: »Forord« – »Året 2003 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn« – Kaj Sandholdt: »Min skoletid i Jegerup 1945-1950« – Edith Aalling: »I lyset af en gammel lampe« – Ole Aalling: »Zur Sache« – Kurt Phillipsen: »40 års jubilæum for 7. årgang 1963, Jegerup skole« – Gunner Kusk Jensen: »Station Nord« – »Billeder fra Jegerup skole« – »Billeder fra Jegerup skole«.

Ekspedition: Matthias Nørsgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgiven af Lokalhistorisk Forening.

2003. 72 sider. Indhold: Jørgen Hansen: »Foreningen« – Jens Jaenicke: »Bjærdrup mølle« – N. Møller Sørensen: »Ernestine Nyrop og Kliplev« – N. Møller Sørensen: »For 100 år siden« – »For 50 år siden« – Jørgen Hansen: »perbølparcellister« – »Billeder fra nybygningen« – »Billeder fra Varnæs redskabssamling«.

Ekspedition: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Løjt*Det gamle Løjt*

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening.

2003. bd. 23. 120 sider. Indhold: Erling Læbel Madsen: »Løjt lokalhistoriske Forenings første 25 år« – Erling Læbel Madsen: »Lomtoft« – Sven Ohlsen: »Dæmningen til Kalvø« – Martin Paulsen: »De seks Brødre« – Jørgen Dencker: »Knud Grund vraget – en perle af et vrag« – Jacob Holdt og Hanne Kjer Hansen: »Gunnars historie« – Jacob Holdt og Jes M. Holdt: »Minder fra skoletiden i Løjt for 80 år siden« – Gertrud Daniel Thomsen: »Aabenraa søfart til år 1800« – Laue Nissen: »Minder fra Grønland« – Jacob Holdt: »Barsø« – Otto Riemer: »Fortællinger fra barberstuen« – Jacob Holdt: »Bodum skole 1938-39« – Hans Hansen Toft: »Løjt i ufredsårene i 1600-tallet« – Erling Læbel Madsen: »Thomas Skrald« – Erling Læbel Madsen: »Jeg ville i krig med tyskerne« – Jørgen Jessen: »Erindringer fra min Barndom« – »Fra foreningens fotoarkiv – Storegade i Løjt« – Erling Læbel Madsen: »Mindeord om Petrea Schmidt« – Hans Jürgen Nissen: »Et stille digt«.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønborg 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 76 72.

Rødekro*Fra Rødekro Kommune 2003*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune.

2003. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Personer der i 2002 har skænket gaver til vort arkiv« – Ellen Jensen: »Året 2002-2003« – Nis Branderup: »Barndoms- og ungdomserindringer« – Torp Friis Møller: »Gårde og slægter i Årslev – fortsat« – Oskar Sørensen: »Overgangsproblemer fra tysk til dansk postvæsen i 1920« – Marius Petersen: »Egved frivillige Brandvæsen« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden. Små udpluk fra Hejmdal« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden« – Else Christensen: »Lidt om Hellevad før og nu« – Nis Callesen: »Lild Peer fra Hellevad Lildsogn« – Torp Friis Møller: »En kvindes omskiftelige liv i 1600-tallet« – Jørgen Jessen: »Erindringer« – Carl langholz: »Et Øgenavns historie« – Peter Nissen Tækker: »En fiskers erindringer« – Sven Ohlsen: »Lidt om vinterfiskeri« – Ellen Jensen: »Heksebrænding på Arnbjerg« – Kaj Jacobsen: »Til minde om Kedde« – Torp Friis Møller: »Tro og overtro« – Ellen Jensen: »Kirkeskibe« – P. Høier: »Broer i Klovtoft« – Hans Friis: »Fra Dannevirke 1864« – Torp Friis Møller: »Lille historie fra Øster Løgum«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 10 77.

Skærbæk*Fra Skærbækegnens Fortid*

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus.

Nr. 17, 2003. 24 sider. Indhold: Dorthea Petersen: »Peter Gad« – Dorthea Petersen: »Nis Lycke og pigerne fra Quistrup Mølle« – H.E. Sørensen: »Far stemte tysk – mor stemte dansk«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Starup

Årsskrift 2003

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening.

2003. 26 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: »Forord« – »Pluk fra aviserne 2002« – Hans Peter Jacobsen: »Præsterne i Starup sogn«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2003

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved.

2003. 104 sider. Indhold: »Forord« – Vincent Jessen: »Nydambåden« – Ingvar Frederik Skøtt: »Min livshistorie« – Ulla Møller: »Kallvetoft nr. 1. Årets hus« – Inge Rasmussen: »Minder fra min barndom i Blans« – Knud Tejlgård Jensen: »Om Brødremenighedens indflydelse i Ullerup sogn« – Nils Erik Andersen: »Sundeved i sommeren 1864 – de så krigen på nært hold« – Jørgen Schmidt: »Omkring et Mindeblad« – Kathe Schmidt: »Kroer i Nybøl sogn« – Knud Tejlgård Jensen: »50-året med Bakkensbro skole 1952-2002« – H. Cordes: »Præsteenkesædet i Sottrup ca. 1748-1880« – »Året der gik« – »Rettelser«.

Ekspedition: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 2003

INDTÆGTER		
Modtaget foreningstilskud	90.000	90
Kontingent/årbøger	238.011	236
Sønderjysk Månedsskrift	266.975	255
Skrifter	649.973	642
Medlemsaktiviteter	40.535	94
	<u>1.285.494</u>	<u>1.317</u>
UDGIFTER		
Årbøger	-181.881	-196
Sønderjysk Månedsskrift	-304.258	-264
Skrifter	-517.451	-499
Medlemsaktiviteter	-53.585	-122
	<u>-1.057.175</u>	<u>-1.081</u>
DÆKNINGSBIDRAG	228.319	236
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	<u>-231.565</u>	<u>-211</u>
RESULTAT FØR RENTER	-3.246	-211
Renteindtægter	53.498	61
Kursdifferencer m.v.	<u>-1.131</u>	<u>0</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>49.121</u>	<u>86</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>49.121</u>	

Balance pr. 31. december 2003

AKTIVER		
Beholdning skrifter	75.101	20
Debitorer	179.395	145
Tilgodehavende moms	187.141	128
Periodeafgrænsningsposter	27.307	121
Obligationer	1.009.660	1.089
Likvide beholdninger	<u>5.161</u>	<u>553</u>
AKTIVER I ALT	<u>1.483.765</u>	<u>2.056</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	358.101	
Årets resultat	<u>49.121</u>	407.222
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>150.000</u>	<u>900.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2003	<u>1.307.222</u>	<u>1.258</u>
Kreditorer	60.587	594
Bankgæld	3.090	0
Skyldige omkostninger	<u>112.866</u>	<u>204</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>176.543</u>	<u>798</u>
PASSIVER IALT	<u>1.483.765</u>	<u>2.056</u>

»Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.«

sign. Julius Beier og Frede Rudolph

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Næstformand: seniorforsker, ph. d. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@teliamail.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph. d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: Inge.Adriansen@mail.dk

Generalkonsul, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Museumsinspektør, Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Tønder Museum),

e-mail: privat: edj@compaqnet.dk arbejde: edj@tondermuseum.dk

Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60,

e-mail: kf@isl.dk

Forskningsstipendiat Axel Johnsen, Gertrudenstrasse 11, D-24939 Flensburg, Tyskland, tlf. 0049 461 160 14 66, e-mail: adj@dcbib.dk

Museumsinspektør, ph. d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren),

e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev, tlf. 73 52 07 07, e-mail: lsm@haderslev-museum.dk

Arkivar René Rasmussen, Zur Kupfermühle 37, D-24955 Harrislee, Tyskland, tlf. 0049 461 84 06 997, e-mail: r-rasmussen@foni.net
Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: privat: marionogcarsten@mail.tele.dk arbejde: hiscpr@hum.au.dk

Amtsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Djernæsvej 220, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elm@madsen.mail.dk

Sønderborg: Lene Junker-Hansen, Mejerivej 9, 6310 Broager, tlf. 74 44 02 70

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47/74 75 51 69

Sydslesvig: Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Schleswig, e-mail: jbn@dcbib.dk

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

e-mail: hist.samf.sdj@netbruger.dk

www.hist-samf-sdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Axel Johnsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 8697 191, e-mail: adj@dcbib.dk

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:

Haderslev amtskreds

Karl Erik Olesen (formand)
Djernæsvej 220,
6100 Haderslev
74 52 54 20

Ester Torp
Gravlundvej 12, Åbølling
6683 Føvling
75 39 83 82

Ellen Jensen
Gejlager 9, Skodborg,
6630 Rødding
74 84 86 88

Kirsten Fynbo
Rugtoften 43, Skodborg
6630 Rødding
74 84 81 48

Svend Fink
Stubbom Landevej 60, Stubbom
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Aabenraa amtskreds
Erling Madsen (formand)
Dybvinghoved Møllevej 1, Løjt
6200 Aabenraa
74 61 78 04

Hans Henrik Bang
Padborgvej 27, Bov
6330 Padborg
74 67 16 18

Ellen Jensen
Stationsvej 36, Hovslund
6230 Rødekro
74 66 44 04

Andreas Asmussen
Kirkevej 2
6200 Aabenraa
74 68 53 30

Frede Chr. Ihle (sekretær)
Mågevej 16
6300 Gråsten
74 65 11 99

Sønderborg Amtskreds
Lene Junker-Hansen (formand)
Mejerivej 9
6310 Broager
74 44 02 70

Briks Iversen (sekretær)
Porsebjerg 7
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Anne-Dorthe Overgaard
Snogbækvej 21, Ø. Snogbæk
6400 Sønderborg
74 46 98 53

Henning Mathiesen
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74 42 92 16

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
0049 4622 671

Tønder amtskreds
Finn Clemmensen (formand)
Toften 22,
6780 Skærbæk
74 75 21 47 / 74 75 51 69

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
0049 4846 590

Jørgen Ravn (kasserer)
Krusåvej 23, Alslev
6240 Løgumkloster
74 74 33 70

Jørgen Kühl
Persillegade 6
6200 Aabenraa

Niels Vollertsen (kasserer)
Bellmannstr. 19
D-24837 Schleswig

Olav Madsen (sekretær)
Rylen 19
6270 Tønder
74 72 33 19

René Rasmussen
Zur Kupfermühle 37
D-24955 Harrislee
0049 461 84 06 997

Carl E. Michelsen (næstformand)
Galgestrømvej 2
6270 Tønder
74 72 50 63

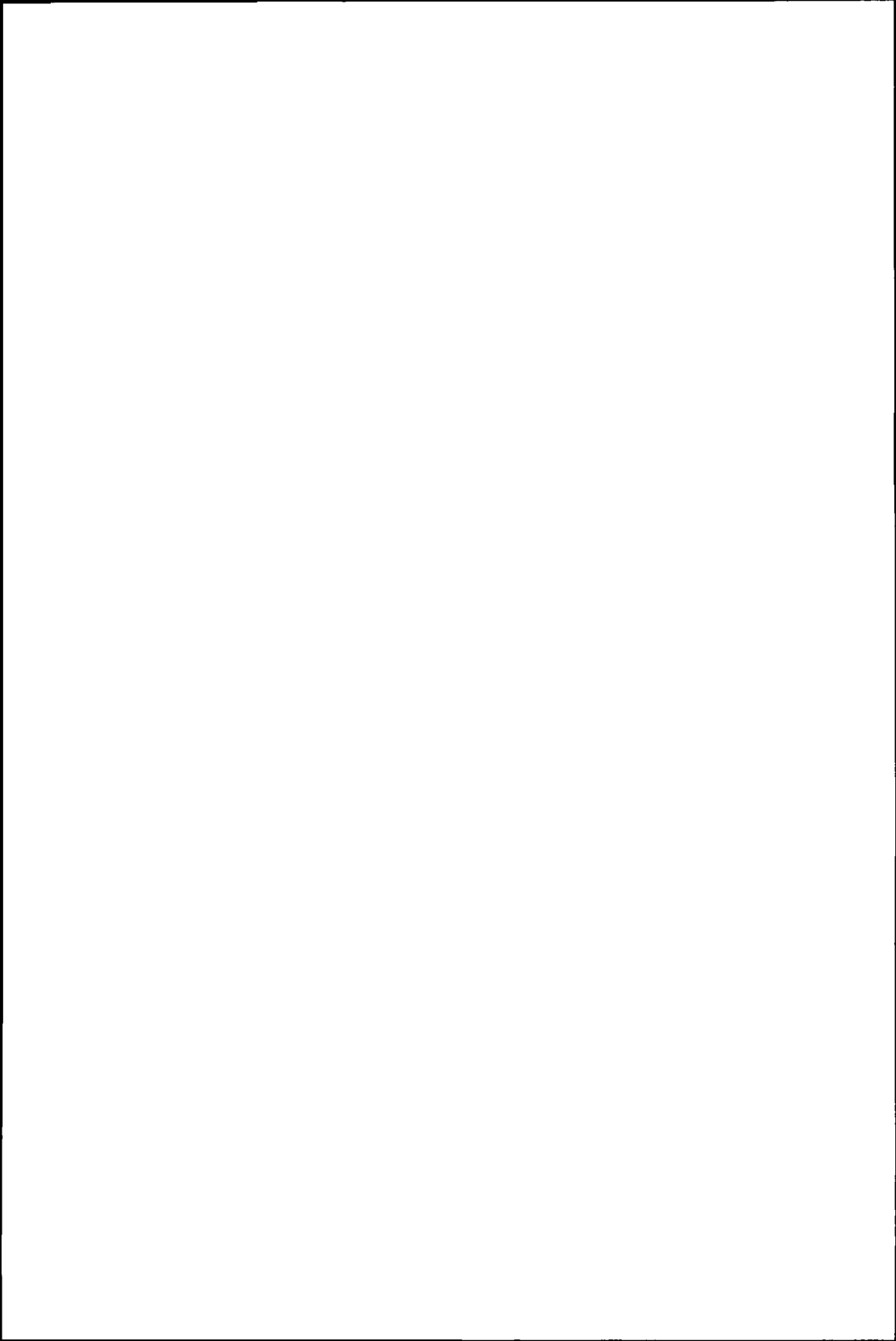
Hanne Næsborg-Andersen
Marienhölungsweg 27
D-24939 Flensburg
0049 461 50 50 750

Marie Stærk (protokolfører)
Abterpvej 50
6261 Bredebro
74 71 11 00

Nis Hardt
Westerkoppel 18
D-24867 Dannewerk
0049 4621 30 19 32

Sydslesvig amtskreds
Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8
D-24837 Schleswig
0049 4621 25 509

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND